

सूर्योदयः

(श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य त्रैभाषिकं त्रैमासिकञ्च मुखपत्रम्)
(वार्षिकं मूल्यम् अग्रिमं मुद्रात्रयम्)

सदुपदेशाः

कान्तारं न यथेतरो ज्वलपितुं दत्तो दवाग्निं विना
दावाग्निं न यथाऽपरः शमयितुं शक्तो विनाऽम्भोधरम् ।
निष्णातः पवनं विना विसरितुं नान्यो यथाऽम्भोधरं
कर्माग्निं तपसा विना किमपरं हन्तुं समर्थस्तथा ॥
नो भूयाज्ज्वलनैर्विना रसवती पाको यथा क्वचित्,
संजायेत यथा विना मृदुमृदां पिण्डं न कुंभः क्वचित् ।
तन्तूनां निचयाद् विना सुवसनं न स्याद्यथा जातुचि-
न्नोत्पद्येत विनोत्कटेन तपसा नाशस्तथा कर्मणाम् ।
यावद्द्व्याधिविवाधया विधुरतामङ्गं न संसेवते,
यावच्चेन्द्रियपाटवं न हरति क्रूरा जरा राक्षसी ।
तावन्निष्कलनिश्चलामलपदं कमत्तयायाधुना,
ध्येयं ध्यानविचक्षणैः स्फुटतरं हृत्पद्मसद्मोदरे ।
पठकः पाठकश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः ।
सर्वे व्यसनिनो ज्ञेया यः क्रियावान् स परिडतः ॥

❀ उद्बोधनम् ❀

१७०—रामस्वरूप शास्त्री, 'अमरः' तालवेदस्थः ।

शृण्वन्तु संस्कृतज्ञाः !

निद्रां त्यजन्तु विज्ञाः ! ॥

न हि वार्ता नवीना,

सुरभारती नु दीना ?

परिदृश्यतेऽत्र जीना;

निन्दन्ति निन्दितज्ञाः ।

निद्रां त्यजन्तु सुज्ञाः ! ॥ १ ॥

निजसंस्कृतिर्मलीना ;

परपद्धतिस्तु पीना ।

विज्ञाः परन्तु दीनाः,

जानन्ति तत्त्वतज्ञाः ।

निद्रां त्यजन्तु सुज्ञाः ॥ २ ॥

अधुना स्वतन्त्रदेशः,

इह विस्मृतो महेशः ।

क्लेशस्तथाऽवशेषः,

विलसन्ति सौम्यप्रज्ञाः !

निद्रां त्यजन्तु सुज्ञाः ! ॥ ३ ॥

राम-स्वरूप-ध्यानम् ,

क्रियतामुदार-ज्ञानम् ।

सङ्घे बलं निधानम् ,

जानन्ति स्वरूपप्रज्ञाः ।

निद्रां त्यजन्तु सुज्ञाः ॥ ४ ॥

शोकप्रस्तावः ।

बिहारप्रान्तीय-मुख्यमन्त्रिणः श्रीकृष्णसिंहमहोदयस्य निधनसमाचारमुपलभ्य शोकसंतप्तहृदयाः पण्डित सभासदस्या वयम् जगन्त्रियन्तारं परमेश्वरं प्रार्थयामहे यत् दिवंगताय मुख्यमन्त्रिणे अक्षर्यां गतिं देयात् । तथा शोकसमुद्विग्नमानसेभ्यस्तत्परिवारेभ्यश्च धैर्यं शान्तिञ्च प्रदेयादिति ।

प्रधानमन्त्री—श्रीरामसकल उपाध्यायः,

शास्त्राचार्य पण्डितसभायाः,

भूतपूर्व प्रिंसिपल सेंट्रल महाविद्यालयकालेज, आरा ।

केन्द्राध्यक्षमहाशयोसे निवेदन

प्रायः देखा जाता है कि परीक्षावेदनपत्र भरते समय परीक्षार्थी अपने नाम-प्राप्त अध्यापकनाम (पतृनाम) आदि लिखनेमें भूल कर जाते हैं । परीक्षाफल प्रकाशित हो जानेपर किसीकी दृष्टि इस भूलपर पड़ती है अथवा आवेदनपत्रके अनुसार ही प्रमाणपत्र तैयार होनेपर जब उनके पास भेजा जाता है, तब उसका संशोधन करानेका वे प्रयास करते हैं । इसके लिये—केन्द्राध्यक्ष महाशयोसे अनुरोध है कि आवेदनपत्रके भेजनेसे पहले उसका निरीक्षण अच्छी तरहसे कृपया कर लें कि ठीक-ठीक भरा गया है, या नहीं । यदि कोई त्रुटि हो तो उसको सुधार कर भेजना चाहिये । आगामी परीक्षा १० अप्रैल से १४ तक होगी ।

—परीक्षामन्त्री

सूर्योदयः

श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य त्रैभाषिकं त्रैमासिकञ्च पत्रम् ।

(वार्षिकं मूल्यम् अग्रिमं मुद्रात्रयम्)

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्,
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्,
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र सूर्योदयः ॥

३६ तने वर्षे दशम एकादश-द्वादश संख्याः] तुलावृश्चिकघन संक्रान्तयः २०१७ वैक्रमाब्दः [अक्टूबर-नवम्बर-दिसम्बर १९६०

सम्पादकयम्

सूर्योदयस्य भक्तिविशिष्टाङ्कः ।

अखिल भारतीय विराट् धर्मसंस्था श्रीभारत धर्म-
महामण्डलमन्त्रिसभया 'सूर्योदय' भक्तिविशिष्टाङ्क-
प्रकाशनार्थं सुनिर्णीतम् । अत्राङ्के भक्तिमहत्त्व प्रति-
पादकाः पाण्डित्यपूर्णाः गवेषणात्मकाः प्रबन्धाः प्रका-
शिता भविष्यन्ति । विशेषतः कलिकालेऽस्मिन् स्वल्प-
प्राणायामेधसां भगद्भक्तिरेवैकमात्रं सरलं सुखसाध्य-
मवलम्बनमस्तीति निर्विवादम् । जन्मजरामरणानाम-
वर्णनीय दुःखपरम्परां सहमानस्य जीवस्य कल्याणा-
धायकः भगवद्भक्तिमन्तरा नान्यो मार्ग इति निश्चित
मेव । अत एव साम्प्रतमेतादृशस्य विशिष्टस्याङ्कस्य
विद्यते महती प्रयोजनीयता । विशिष्टाङ्कस्य कृते लेखकैः
सरलसंस्कृतगिरा भक्तिविषयकप्रबन्धाः प्रेषणीयाः,
पाठकैरन्यैश्च भक्तिपक्षावलम्बिमिः सज्जनैः ग्राहकसंख्या
वर्धनेन सहायकैर्भविष्यत्यमिति निवेद्यते ।

संस्कृतविद्यापीठपरीक्षा

अखिलभारतीयधर्मसंस्था - श्रीभारतधर्ममहा-
मण्डल - सञ्चालित - धार्मिकाध्यात्मिक - संस्कृतविद्या-
पीठस्य वर्षेऽस्मिन् परीक्षाः सर्वाः वैशाखकृष्णदशमी

सोमवासरतः चतुर्दशीशुक्रवासरपर्यन्तं तदनुसारतः
अप्रेलमासस्य दशतारिकातः १०-४-६१ चतुर्दशतारिकां
यावत् गृहीता भविष्यन्ति । कार्यालयतो नवम्बरमास
एव केन्द्राध्यक्षमहाशयानां समीपे प्रयोजनानुसारम्
आवेदनपत्राणि प्रेषतानि सन्ति । प्रतिकेन्द्रं प्रहितेषु
पत्रेषु बहुशो निवेदितम्-यत् निर्दिष्टसमयाभ्यन्तरे स-
शुल्कानि आवेदनपत्राणि प्रेषणीयानीति । केन्द्राध्यक्ष-
महाशयैः कृपयात्र विषये ध्यानं दत्त्वा संस्कृतविद्यापीठ-
परीक्षाकार्यसम्पादने सहयोगो देय इति प्रार्थना ।

ग्राहकेभ्यो निवेदनम्

सूर्योदयोऽयं नियमितरूपेण संस्कृतसंसारस्य सेवां
करोति । संस्कृतभाषायां सर्वतः प्राचीनमिदमेव पत्रमिति
नास्ति संस्कृतसेवकानामप्रत्यक्षम् । वार्षिकमूल्यमेतस्य
मुद्रात्रयमेव वर्तते । बहूनां ग्राहकमहोदयानां वार्षिकं
मूल्यं न समागतमस्ति । एतन्निवेदनदर्शनसमकालमेवा-
ग्राहकानुग्राहकमहोदयैः वार्षिकमूल्यं मुद्रात्रयं नूनमेव
धनादेशद्वारा प्रेषणीयम् । स्वतन्त्रे भारते संस्कृत भाषा-
भ्युदयामिलाषुकैः सुधीधौरेयैः विद्यार्थिबन्धुभिश्चात्र
ध्यानं देयमिति ।

महात्मा गान्ध

ले०-विद्यासागरः श्रीबाबूदेवीनारायण एडवोकेटः

वाराणसेयः ।

श्रीमद्भगवद्गीतायां भगवता श्रीकृष्णेनोक्तम्:—

“यदा यदा हि धर्मस्य, ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य ददात्मानं सृजाम्यहम् ॥

एष सिद्धान्तः प्रायशस्सर्वमानवसमाजेषु वरीवर्ति ।
यदा यदा हि मनुष्याःकुसंस्कारैर् धर्मैश्च वेष्टिता भवन्ति,
तदा तदा ह्यज्ञानान्धकारमपाकर्तुं मद्भातेजसःसत्यसना-
तनपुरुषस्य भगवतस्तेजोऽशं प्राप्य धर्मसंस्कारका
महापुरुषाः संसारेऽस्मिन्नाविर्भवन्ति ।

अस्मिन् भारतवर्षे प्रसिद्धः काठियावाड़प्रदेशः
विराजते । तत्र सुदामा (पोरबन्दर) नाम्नी नगरी
वर्तते । पोरबन्दरराजधान्याम् अष्टाष्टदशिकाष्टादशा-
शततमे (१८६८ ई०) ईशवीयसंवत्सरे अक्टूबरमासे
द्वितीय दिवसे भारतसमुद्धारकः पतितपावनः स्वाराज्य-
संस्थापकः महात्मा मोहनदासगान्धो महोदयोऽवातरन्
तद्विषये श्रीकृष्णगान्धिमहोदयेन उक्तम्:—

“महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति”

श्री स्वामिभगवताचार्य्येण पण्डितराजेन भारत-
पारिजाते श्रीमहात्मगान्धिचरिते महाकाव्ये लिखितम्
“जयत्वसौ कोऽपि महायमीश्वरोऽपवित्रयत्रीणिजग-
न्नियोऽजसा ।

दया सदाचारविचारशिक्षणान्महात्मगाँधिः सकल-
अतिश्रुतः ।”

“यदा यदा धर्मधियः पराहताः सदा तदा यत्र परात्परः प्रभुः।
अवातरद्भर्मपथ व्यःवस्थितिं विनिर्ममेऽनन्ततनुः पुनःपुनः॥

अस्य महात्मनः मोहनदासस्य मातुरभिधानं
‘पुत्तलिदेवी’ तथा पितुश्च ‘कर्मचन्दगांधी’ इति ।
स तु पोरबन्दरराज्यस्य प्रधानमन्त्री आसीत् ।

श्री मोहनदासगांधीमहोदयस्य १८८३ ईसवीये
श्रीमती कस्तूरवासंगे विवाहो जातः । तत्पश्चात् अयम्
आंग्लभाषायाः मैट्रिक्युलेशनपरीक्षां समाप्य लन्दनं
गत्वा महाप्राड्विवाकः (वैरिष्टरः) भूत्वा भारतं प्रतिन्य-
वर्तत । अथ एकस्य महतोऽमियोगस्य कार्यसम्पादनाय
श्री अबदुल्लासेठेन प्रार्थितोऽयमफिकां गतः । निजबुद्धि-
कौशलेन तमभियोगं पूर्णतया कुशलपूर्वकं समाप्य
अफिकायां बहूनि वर्षाणि स्थित्वा तत्रत्यानां भारतीयानां
सामान्यप्रजाधिकारम् उच्छिद्यमानं, महता श्रमेण,
त्यागेन, तपसा, सत्याग्रहेण च संसाध्य संस्थाप्य च,
भारतवर्षम्पुनरागत्य, स्वदेशस्य मातृभूम्याः ब्रिटिश-
शासकानामधिकारान् समुद्धारय प्रायः सप्तविंशति-
वर्षाणि यावत् सत्याग्रहरूपं धार्मिकाध्यात्मिकयुद्धमरचयत्

पण्डितराजस्वामि भगवदाचार्य्येण पारिजातापहारे
महाकाव्ये लिखितम्:—

भारते निखिलेष्वेव ग्रामेषु नगरेषु च ।

प्रतिवीथि प्रतिवर्त्म दीपमालाः प्रभासिताः ॥

त्रिलोकीभाश्नुतैवास्य जयघोषो महात्मनः ।

दारयन्ददयान्येव हीनानां हीनकर्मणाम् ॥

यतेरेव प्रतापेन कोटीनां सन्नृणां पुनः ।

मनोभाववलेनापि संजातः सत्त्वसंजयः ॥

सप्तचत्वारिंशदधिकैकोनविंशतितमे (१६४७)

ईशवीये वर्षे अगस्तमासे पंचदशदिवसे भारतस्य
मोक्षमसाधयत् ।

“अगस्तमासस्य च पंचदश्यां,

यतेः प्रतापेन च मध्यरात्रे ।

दास्यादसौ देश इतो विमुक्तिं,

धन्या ववं स्मः स च धन्य एव ॥”

[पारिजातसौरभे]

भारतराजधान्यां दिल्लीनगरे विरलाभवने तिष्ठन्
स इतस्ततः उत्पद्यमानान् हिन्दूमुसलमानकलहान्
निवारयति स्म । तस्य विश्वव्याप्तो महान् आध्यात्मिक
प्रभावोऽऽसीत् । विरलाभवने प्रार्थनासभायां अष्टचत्वारिंशदधिकैकोनविंशतिशततमे (१६४८) ईसवीये
जनवरीमासस्य अन्तिमे दिवसे गोडसे इत्युपनामको
नाथूरामः कश्चित् मनुष्यापसदः पिस्टोलनामकेन
आग्नेयास्त्रेण तं जगद्वन्दनीयं महामहिमानं पुरुषोत्तमम्
श्रीकृष्णावतारम् राष्ट्रपितरम् उरसि उदरे च अविध्यत् ।
तेन स युगावतारः परधामम् प्रयातः । एतादृशः परोप-
कारपरायणः, सत्यकामः, सत्यसंकल्पः, सत्यसंधः, सत्य-

व्रतः अहिंसाधर्माचार्यः सहृदयो दीनानाथो, दीन-
दयालुः, पतितपावनः कश्चिदपि मानवदेहो नासीत् ।

श्री परमहंस परिव्राजक स्वामि श्रीमद्भगवदाचार्य-
पण्डितराजेन स्वप्रणीते पारिजातसौरभे (श्री महात्मा-
गांधि चरिते) महाकाव्ये लिखितम् ।

“नहि राष्ट्रपिताय वर्त्तते गुरुदेवो गत एव मां त्यजन् ।
परमः सुहृदस्तमन्वगादधुना को हि निषेव्यतां मया” ॥

“यज्ज्योतिः प्रकटयितुं महायतीन्द्रो, स्वात्मानं परम
कृपानिधि व्यहौषीत् ।

अज्ञानान्धवृत्तमनोनिले यथेच्छं,

तज्जीयात्सततमितोव नोस्ति कार्यम् ।

गान्धिः स्वीयगृहे निवातनिरतो ह्याराधनं श्रीगिरः ।

कृत्वा लन्दनमैदधीत्य च ततो वैरिष्ट्रत्वं गतः ।

अफ्रीकामुपगम्य भारतमुवो जातान् स्थितांस्तत्र नृन्,

साहाय्येन कृतार्थयन्त्रथ सिताञ्जित्वा ययौ भारतम् ॥

देशोऽयं शतवर्षतोप्यधिकतः श्वेतांगलोकैः कृतो,

विद्याबुद्धिधनादिभिः परिभृतोप्येभिः स्वतन्त्रतरः ।

सेवाप्राप्तनिवासशील ऋषिराट् छान्तो विजित्याखिलां

स्तान्संस्थाप्य गतः स्वराज्यमतुलं लोकोत्तरेणाध्वना” ।

—:❀:—

भविष्यपुराणे विष्णुस्तुतिः ।

(संस्कृतभाषायामपि दोहा, चौपाई छन्दो दृश्यते)

चौ०—जय जय जय निर्गुणगुणधारिन् ।

रग जगजीवतत्त्व-शुभकारिन् ॥

सारभूतसद्गुणमयतत्त्वैः ।

देवान् रचयति पाति गुणसत्त्वैः ॥१॥

तस्मै नमो नमो गुणराशे ।

देववृन्दहृदि कृष्णप्रकाशे ॥

रजोभूत-तत्त्वेभ्य उताशु ।

विचरति भुवि च नरान् स्वयमाशु ॥२॥

पाति हन्ति यो देव उदारः ।

तस्य शिरसि संस्थित जगभारः ॥

पाहि नाथ नो दैत्यविनाशिन् !

कालजनितलीलागुण - भासिन् ॥३॥

दो०—तेषामिति वचनं प्रभुः; श्रुत्वा ह्यत्रनिमिवाशु ।

यथा जनिष्यति स प्रभुः; तच्चृगु नैनय आशु ॥४॥

संकलयिता—

श्री सरयूप्रसादशास्त्री 'द्विजेन्द्र'

(वाराणसेयः)

गङ्गास्तवनम् ।

अये मातर्गङ्गेऽशरणशरणं लोकजननी
विपन्नानां त्रात्री त्रिभुवन विधात्री यदसि तत्
त्वया वेदं वेदं विमल सलिले पूर्णकलिलो
जनोऽयं निस्तार्यो वितत-भक्ततापान्धितमतिः॥१॥
तपः पुञ्जै राज्ञो विमल विदनन्तद्रवसरित्
स्वरूपेणोद्भूय प्रचरसि जगत्सावनपयाः
सहस्राणां षष्ठ्याः सगरतनयानां शुभगति-
प्रदात्री त्वं मातर्जनितजनित-जालं जरयास ॥२॥
अहो ! भव्यं भव्यं जगति तव कल्याणशरणी
न च ध्यानं दानं श्रुतमथ वितानं विदधतः
श्रयन्ते नायासं मुनिगणदुरापां शुभगतिं
न कापण्यं गङ्गे कथमपि विधेयं मयि शिवे ! ॥३॥

अहं द्वारं द्वारं जननि बहुवारं घुटितवान्
त्रपां त्यज्यं त्याज्यं पुनरपि च नैराशयमसृपम्
महापापक्षोणीधर - विततपक्षच्छिदशने
दयापात्रं श्रान्तं कथमपि न मां देवि रहस्य ॥४॥

बृहद् व्यलीकाचलपद्मं शम्भं,
विचूर्णिताशेषविपत्कदम्बम्
समुच्छललोलतरङ्गभङ्गम्,
तनोतु शं तेऽम्बु ममावलम्बम्” ॥५॥

आचार्य विष्णुप्रसादपाण्डेयः

उपदेशक महाविद्यालयस्य वाराणसी ।

—❀—

काव्यस्वरूपनिरूपणम् ।

लेखकः—सरयूपारीण कुलकमलदिवाकरस्य पण्डित धनपति चतुर्वेदिनो भारद्वाजात्मजः

पण्डित शिवदत्तचतुर्वेदी साहित्याचार्य प्राध्यापकः

“गोयनका संस्कृतमहाविद्यालय” वाराणसीस्थः ।

काव्यार्णवसमुद्भूतरत्न कामनयाऽधुना ।
रत्नाकरसमभ्यासे विबुधाः श्रुतकीर्तयः ॥ १ ॥
शब्दार्थौ दोषरहितौ सगुणौ क्वाप्यभूषणौ ।
काव्यमाहुस्तदप्यन्यैः खण्डितं लोकविश्रुतैः ॥ २ ॥
वाक्यं रसात्मकं काव्यं ध्वनिर्नामोत्तमं तथा ।
केचित् शब्दमात्रं हि, अन्ये वक्रोक्तिं जीवितम् ॥ ३ ॥

एवं विवादान् संवीक्ष्य कविनां मनसो मुदे ।
चतुर्वर्गादिकलकः काव्यरत्नाकरो मया ॥४॥
निर्मितः सकलान् प्राचां ग्रन्थानालोड्य तत्त्वतः ।
सत्स्वलङ्कारग्रन्थेषु सतां सम्मोददायकः ॥५॥
साहित्ये प्रस्थानचतुष्टयं प्रसिद्धम् । तत्र प्रथमप्रस्थाने
भामहादिमम्मटान्ता आलङ्कारिकाः शब्दार्थयोः सम-
प्राधान्येन काव्यत्वमामनन्ति । तत्राह भामहः—

“शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्”

कुन्तलस्तु—

“शब्दार्थौ सहितौ वक्रकविव्यापारशालिनि ।
बन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदां ह्लादकारिणि” ॥

वामनः—

“काव्यशब्दोऽयं गुणालङ्कारसंस्कृतयोः शब्दार्थ-
योर्वर्तते । भक्त्या तु शब्दार्थमात्रवचनोऽत्र गृह्यते” ॥
अतः शब्दार्थसाहित्यमेव काव्यम् । द्वितीयप्रस्थाने-
दण्ड्यादयः—अर्थोपसर्जनीभूतं शब्दमेव काव्यं वदन्ति ।
“शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली”

पक्षोऽयं प्राचीनतमः । तथा हि वामनः—

“रूपकादिमलङ्कारं बाह्यमाचक्षते परे ।
सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां बाह्यन्त्यलङ्कृतिम्
तदेतदाहुः सौश्रष्ट्यं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी ।
शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टं द्वयं तु नः” ॥

तृतीयप्रस्थाने—आनन्दवर्धनादिमारभ्य ध्वन्यभाववादि-
पर्यन्तं सर्वे रसप्रधानं काव्यं स्वीकुर्वन्ति । तत्र महिसभट्टः—

“रसात्मकत्वं काव्यस्य निविवादसिद्धम्”

अग्निपुराणेऽपिः—

“वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम्”

चतुर्थप्रस्थाने—अभिनवगुप्तपादाचार्याः—

ध्वनेस्त्रैविध्यमङ्गीकृत्य वस्त्वलङ्काररसादिव्यङ्ग्यानां
काव्यत्वमामनन्ति । अतः प्रथमप्रस्थानतो मम्मटस्य
काव्यलक्षणसमीक्षा पूर्वं क्रियते । यत्—

“तददोषौ शब्दार्थौ सगुणानलङ्कृती पुनः
क्वापि” तदन्ये न मन्यन्ते । तथा हि—

न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः ।
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ॥
धिग्धिक्कृजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा ।
स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥

अत्र विधेयांशस्य न्यक्कारस्य पश्चादभिधानमुद्दे-
श्यस्यायमित्यस्य पूर्वमभिधानमुचितमपि कविना न
तथा कृतमतो वाक्यगतोऽविमृष्टविधेयांशदोषः ।

अतः काव्यलक्षणस्याव्याप्तिः । तन्न सम्यक् । कथा-
प्रतिनायकस्य विजितशोकत्रयस्य लंकेशस्योक्तौ व्यञ्ज-
मानोद्वेगादिहेतुकोऽविमृष्टविधेयांशदोषः सुतरामौचित्य-
मावहति । नायकस्योत्कर्षद्योतनान् । उक्तं हि
ध्वनिकारेण—

नायकस्याभिनन्दनीयोदयस्य कस्यचित्प्रभावाति-
शयोद्योतनार्थं तत्प्रतिपक्षस्य ये करुणादयो रसास्ते
परीक्षकाणां न वैकल्यमादधति । प्रत्युत प्रीत्यतिशय-
निमित्ततां प्रतिपद्यन्ते ।

न चाविमृष्टविधेयांशस्य नित्यदोषतेति वाच्यम् ।
तत्र दोषाङ्कुशप्रकरणे—

“अन्येषामपि दोषाणामित्यौचित्यान्मनीषिभिः ।
अदोषता च गुणता ज्ञेया चानुभयात्मता” ॥

इति तेनैव प्रतिपादितत्वात् । पुनरप्युक्तम्—

“अनोचित्यादृते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम् ।
प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत् परा” ॥

अन्यच्च—

“यशोधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामति-
वर्तितुं वा

निस्तुक्तानामभियोगभाजां समुत्सुकैवाङ्गमुपैति-
सिद्धिः” ॥

इत्यत्र तेन प्रतिपादितः वाक्यगतभग्नप्रक्रमदोषोऽप्यविवेकमूल एव । अत्रापि श्रीमत्या द्वौपद्या उक्तौ व्यञ्जनया निराकारातिरेकस्याभिव्यक्त्या नोक्तदोषस्य लेशोऽपि । एवमभिज्ञानशाकुन्तले—

“भो भो राजन् ? आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः” इत्यत्रापि न च्युतसंस्कारः । मृगपरिरक्षणे वक्तृसंस्मान् ।

एवं काव्यस्वरूपेणाभिमतयोः शब्दार्थयोः सगुणत्वविशेषणमप्युक्तमेव । गुणानां रसमात्रधर्मत्वात् । इत्यपि दर्पणकाराक्तिरविवेकमूलैव “एषां शब्दगुणत्वञ्च गुणवृत्त्योच्यते बुधैः” इति तेनैवाष्टमपरिच्छेदे प्रतिपादितत्वात् । गुणानां रसमात्रधर्मत्वेऽपि परम्परया तदभिव्यञ्जकशब्दार्थनिष्ठत्वात् । अत एवाष्टमोक्षासे श्रीमम्मटाचार्यैः प्रतिपादितम्—

“गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता”

उक्तञ्च प्रदीपप्रमोद्योतकारैरपि—

“गुणस्य रसनिष्ठत्वेऽपि तद्व्यञ्जकपरं गुणपदम्”

किं बहुना, तद्व्यञ्जकता तेनैवाष्टमपरिच्छेदे प्रतिपादिता ।

तथा हि—

मूर्ध्नि वर्गान्त्यवर्णेन युक्ताष्टठठान्विता ।

रणौ लघू च तद्व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः ॥

अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ।

अत एव नोरसे नाव्याप्तिः; इत्युद्योते स्पष्टम् ।

अन्यच्च—

“पुनः क्वाप्यनलङ्कृती” इति मम्मटोक्तिर्न समीचीना ; इति दर्पणकारः ।

यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपाः ।
ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ॥
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ ।
रेवारोवसि बेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते ॥

पद्यमिदम्— विज्ञकादिवत्कस्याश्चित्कवयिज्याः शिलाभट्टारिकायाः स्वाधीनपतिकायाः । अत्रोत्कण्ठारूपकार्यं प्रति वरोपकरणयोरभावस्यैव हेतुत्वं तदभावेऽप्युत्कण्ठारूपकार्योत्पत्तेः किं विभावना; आहोस्वित् वरोपकरणयोर्हेतुत्वेन सतोरपि तत्कार्यस्यानुत्कण्ठया अभावस्य न वर्णनाद्विशेषोक्तिरिति सन्देहसंकरालङ्कारस्य स्फुटत्वम् ।

न च—

“अनायासकृशं मध्यमशङ्कतरले दृशौ ।

अभूवणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः” ॥

इत्यादिवदत्र साक्षान्नञः प्रयोगाभावान्न विभावनायाः स्फुटत्वम्—

न वा—

“धनिनोऽपि निरुन्मादाः युवानोऽप्यचञ्चला ।

प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः” ॥

इत्यादिवदत्र कार्याभावबोधकस्य साक्षान्नञःप्रयोगाभावान्न विशेषोक्तिरपि स्फुटत्वमिति वाच्यम् । उभयत्र नञ् प्रयोगाभाव एव विभावनाविशेषोक्तोः सन्देहसंकरस्याङ्गीकरणीयत्वात् । इति साहित्यदर्पणटीकाकारेण श्रीमता महामहोपाध्यायेन श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशेनोक्तम्; तत् गजनिमीलिकैव । उत्कण्ठहेतुः वरोपकरणयोरनुपमुक्तताया अभाव उक्तः, परन्तु नानुत्कण्ठास्वरूपतया, किन्तुत्कण्ठास्वरूपत्वेनैवातो न विभावनायाः स्फुटत्वम्, न वा विशेषोक्ते-

रपि । उक्तरीत्या निषेधमुखेनाप्रतिपादितत्वात् । अतोऽत्र ऋटिति प्रतीयमानत्वाभावात्तलङ्कारता ।

उक्तञ्चात्र भट्टवामनेन—

“कार्यकारणयोरभावकथनस्यार्थकस्य सत्वेऽपि तद्वाचकत्वादिनानुपत्तत्वात्” । यदि चेतोऽनुत्कण्ठितं नेत्यभिधीयते; तदा विशेषोक्तेः स्फुटत्वं भवेत् । अनयोरस्फुटत्वेन कथमेतन्मूलक सन्देहसंकर इति सुधी-भिरवधेयम् ।

किञ्चात्र—“हरो वरो” इत्यत्रानुप्रसालङ्कारस्य स्फुटत्वेऽपि नानुप्राप्तेऽलङ्कारता, प्रतिकूलवर्णत्वात् । वर्णानां प्रतिकूलता वाक्य दोषतेति तेनैव प्रतिपादित्वाच्च । न चालङ्क्रियतेऽनेनेति करणव्युत्पत्तिनिष्पन्नः शब्दादिकृतचमत्कारबोधकोऽलङ्कारशब्दः । किन्तु—“अलङ्कृतिरलङ्कारः” इति भावव्युत्पन्नो दोषाभावगुणालङ्कारसंवलनकृतचमत्कारपरस्यालङ्कारव्यपदेशात् । उक्तञ्च वामनाचार्यैः—

काव्यं ग्राह्यमलङ्कारात् सौन्दर्यमलङ्कारः । अलङ्कृतिरलङ्कारः । करणव्युत्पत्त्या पुनरलङ्कारशब्दो यमकोपमादिषु वर्तते । स च दोषगुणालङ्कारहानोपादानाभ्याम् ।

न चात्र दीपकम् । अस्मीत्यस्याहमार्थकाव्यमयत्वात् । न चास्मीति क्रियायाः विभक्तिविपरिणामेन सर्वत्र वरादावन्वयेन क्रियादीपकमेति वाच्यम् । तदन्वयिनां सर्वेषां प्राकरणीकत्वात् । उक्तञ्चात्र दर्पणकारेण—

प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते ।

अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत्” ॥

दीपकस्य प्राकरिकाप्राकरणीकविषयत्वात् । विभक्तिविपरिणामकल्पनाया एवास्फुटार्थत्वाच्च ।

न वा परिसंख्या । “स एव हि वरः” इत्यत्र एवकारस्याभेदपरत्वे नेतरनिषेधपरत्वायोगात् । न वा समुच्चयः । वरादीनां गुणक्रियायौगपद्याभावात् । न वा तुल्ययोगिता । वरादीनामुपमानोपमेयभावाभावात् । न वा संस्मरणालङ्कारः । सट्टशब्दस्तुदर्शनजनितस्मरणाभावात् । किन्त्वत्र “स एव हि वरः” इत्यादेः प्रत्यमिह्नाशरीरत्वात् । नचात्र रसबदलंकारः । विप्रलम्भशृङ्गारस्य वाच्योपस्कारत्वाभावात् । किन्त्वत्र विप्रलम्भशृङ्गारमुखेनैव चमत्कारालङ्कारता ।

अन्यच्च दर्पणकारः—

“अर्थः सहृदयश्चाव्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः । वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ” ॥

इति प्रतिपाद्य ध्वनिकारेण “काव्यस्यात्मा ध्वनि-रिति वदतो व्याधातः कृतः” इत्युक्तिर्न विचारपदवीमधिरोहति । यतोऽत्र वाच्येन नाभिधेयार्थस्य ग्रहणम् । किन्तु यस्मिन् रूपो ध्वनिस्तत्र यः वस्त्वलङ्कारस्वरूपः वाच्यसहो ध्वनिस्तस्यैव वाच्यशब्देन ग्रहणात् । उक्तञ्चात्र ध्वनिकारेण—

“तत्र वाच्यः प्रसिद्धो यः प्रकारैरुपमादिभिः ।

बहुधा व्याकृतः सोऽन्यैः काव्यलक्ष्मविधायिभिः” अतोऽत्र वदतो व्याधात इत्युक्तिस्तु धूलिप्रक्षेप एव ।

इदानीं प्राप्तयशसः साहित्यदर्पणकारस्यैव काव्यलक्षणं विविच्यते । तथाहि—

“वाक्यं रसात्मकं काव्यम्”

यदि रसात्मकमेव वाक्यं काव्यं स्यात्, तदा—

“परार्थे यः पीठामनुभवति भङ्गेऽपि मधुरः,

यदीयः सर्वेषामिह खलु विकारोऽयमिमतः ।

न सम्प्राप्तो वृद्धिं यदि स भृशमक्षेत्रपतितः,

किमिहोर्दोषोऽयं नपुनरगुणायाः मरुभुवः ।

इत्यत्राप्रस्तुतेषु प्रशंसामुखेन प्रस्तुतस्य सज्जनस्य गुणवतः चरित्रमुपनिबध्नाता कविना, अप्रस्तुतप्रशंसा-लङ्कार एव वाक्यार्थः कृतः । अतोऽत्र काव्यलक्षणस्या-व्याप्तिः । न चात्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमाश्रित्य काव्य-व्यवहारः । लक्षणे रसस्यात्मत्वेनाभिहितत्वात् । गुणी-भूतात्मनः प्रधानत्वायोगात् । उक्तं हि ध्वनिकारेण—

“प्रवानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गन्तु रसादयः

काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मतिः”

इति ध्वनिकारोक्तदिशाऽत्राप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कार एव, नात्वत्र रसात्मकता । आत्मनः गुणीभूतत्वाभावात् । नहि कोऽपि सचेता अङ्गिनः गुणीभूततां स्वीकर्तुं प्रभवति । किं बहुना—महाकविभिः काव्यत्वेनाभिमतेषु जलप्रवादिवर्णनेषु महत्सु काव्यप्रबन्धेष्वकाव्यत्वापत्तेः न चोदीपनादीनां सत्त्वाद्वा सरसत्वमिति वाच्यम् । “गौश्चलति” इत्यादावप्यतिव्याप्तेः । यत्तु काव्य-प्रकाशकारः—

“इदमुत्तममतिशायिनि व्यङ्ग्ये वाच्यादध्वनिवुधैः कथितः”

तत्र विचारसहम्—गुणीभूतव्यङ्ग्येऽव्याप्तेः । न च तत्र मध्यम काव्यव्यवहारः, इति नैसर्गिकः पन्था । अचेतने चेतनव्यवहारसमारोपेणापि किं न सहृदयानां मनसि पराकाष्ठाऽऽनन्दस्य ।

“रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्”

इति पण्डितराजकृतमपि काव्यलक्षणं न विचारास्प-दम् । तन्मते “काव्यमुच्चैः पठ्यते, काव्यादर्थोऽवगम्यते; काव्यं श्रुतमर्थो न ज्ञातः । इत्यादि सार्वजनिकव्यवहार एवार्थस्य काव्यत्वव्यवच्छेदे प्रमाणमतः शब्दस्यैव काव्यता नार्थस्य । यत्तु प्रकाशकारमते शब्दार्थयुगले काव्यता; तन्न सम्यग् । अभियोगितस्याप्रामाण्यात् । अन्यथा—वेदपुराणादिलक्षणेष्वापीयमेव दुःखस्थाऽ-

ऽपतिष्यति । न चास्वादोद्बोधकस्य, उभयोः समान-त्वाच्छब्दार्थयोः काव्यतेति वाच्यम् । नाट्याङ्गभूतानां नृत्यादीनामपि काव्यत्वसम्भवात् काव्यलक्षणस्या-व्याप्तेः । किञ्च रसव्यञ्जकत्वेनाभिमतस्य रागादेरपि काव्यतेति दोषापत्तेश्च । तदपि न सम्यग् अर्थकृत-चमत्कारहेतुषूपमादयलङ्काररसध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ये-व्याप्तेः । किं बहुना—श्लेषादीनां शब्दालङ्काराणामपि शब्दपरिवृत्तिसहत्वासहत्वविभागकरणमप्यनुपपन्नमेव ; काव्यत्वेनार्थस्यानभिमतत्वात् । तस्माच्छब्दार्थयोः काव्यत्वप्रयोजकता न तु केवलं शब्दमात्रस्यैव । अन्यथा—

“रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियायाः गुणैः, त्वामायान्ति शिलीमुखः स्मरधनुर्मुक्ता सखे मामपि क्रान्तापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयोः, सर्वं तुल्यमशोक केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः”

इत्यत्रार्थकृतचारुत्वस्य व्यतिरेकस्य कथं काव्यत्व-प्रयोजकता न चात्र श्लेषमुखेनैव चमत्कारः । सशोक-शब्देन व्यतिरेकं पोषयतां शोकसहभूतानां निर्वेदादिव्य-भिचारिभावानां विप्रलम्भशृंगारपरिपोषकत्वात् । अतो-ऽत्र प्रबन्धप्रवृत्तोऽपि श्लेषो व्यतिरेकालङ्कारविवक्षया त्यज्यमानो रसविशेषं पुष्पाति; इति ध्वनिकारः । उक्तञ्च तेनैव—

“विवक्षा तत्परत्वेन नाङ्गित्वेन कथञ्चन ।

काले च ग्रहणत्यागौ नातिनिर्वहणौ षिता” ॥

किं बहुना—अर्थदोषार्थालङ्कारार्थगुणादिष्वव्याप्तेः तेषामर्थैकसमाश्रयात् । शब्दस्याङ्गत्वात् । उक्तं हि दर्पण-कारेण—

“शब्दबोध्यो व्यनत्यर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः । एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्यसहकारिता” ॥

यत्तु काव्यलक्षणे गुणालङ्कारादिनिवेशोऽपि न युक्तः
“उदितं मण्डलं विधोः” इत्यादावाव्याप्तेः । गुणानां
रसैकमात्रधर्मत्वात् तन्न सम्यग् । तेषां रसोपकारक-
त्वात् । उक्तं हि—

“गुणाभिव्यञ्जकौ शब्दार्थौ काव्ये प्रयोज्यौ”

न च गुणालङ्कारादीनामनियतसंख्याकत्वात्तेषां कथं
काव्यलक्षणस्य नियामकतेति वाच्यम् । अनियतसंख्या-
कानां गुणालङ्कारादीनां काव्यत्वपोषणात् । तेषां न खलु-
अनियतसंख्याकता नानियतस्वरूपतया, किन्तु—
अनेकस्वरूपतया (उपमारूपकादिभेदमुखेन) अङ्गिनो
रसस्योपकारकतयेति प्रतिपादितत्वात् । उक्तञ्च
ध्वनिकारेण ।

तस्याङ्गानां प्रभेदा ये भेदाः स्वगताश्च ये ।
तेषामानन्त्यमन्योन्यसम्बन्धपरिकल्पने ॥
ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे समीक्ष्य विनिवेशितः ।
रूपकादिरलङ्कारवर्ग एति यथार्थताम् ॥
शरीरीकरणं येषां वाच्यत्वे न व्यवस्थितम् ।
तेऽलङ्काराः परां छायां यान्तिध्वन्यङ्गताङ्गता ॥
व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदालङ्कृतयस्तदा ।
ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् ॥
उक्तञ्च कविवरेण सरस्वतीकण्ठाभरणकारेणापि—
अदोषं गुणवत्काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम् ।
रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्तिं प्रीतिञ्च विन्दति ॥

न च रसोपकारकत्वाद्गुणालङ्कारयोरैक्यमापत्ति-
तमिति वाच्यम् । आत्मनः शौर्यादय इव व्यङ्ग्यात्मनः
प्रधानस्य रसस्य ये धर्माः समवायसम्बन्धेनाव-
स्थिताः, अचलस्थितयस्ते गुणाः । अलङ्कारास्तु
न तथा तेषां शब्दार्थद्वारेण संयोगसम्बन्धेन रसा-
दीनामुपकारकत्वात् । अतस्ते न सततोपकारकाः ।
तथाहि—

चित्ते विहृदि ए दृष्टिदि सा गुणेषुं,
सेञ्जासु लोदृदि विसृदि दिम्मुहेसुं ।
बोलस्मि वट्टदि पवट्टदि कव्वबन्धे,
भाणेण दुट्टदि चिरं तरुणी तरुटी ॥

इत्यत्र नानुप्रासः शृंगारं पुङ्गाति । प्रतिकूल-
वर्णत्वात् । एवम्—

मित्रे क्वापि गते सरोरुहवने वद्वानने ताम्यति,
क्रन्दत्सु भ्रमरेषु वीक्ष्य दयितासन्नं पुरः सारसम् ।
चक्राह्वेन वियोगिना विसृजता नास्वादिता नोष्किता,
कण्ठे केवलमर्गलेय निहिता जीवस्य निर्गन्धतः ॥

अत्रोपमा न रसस्योपकारिका; अननुगुणत्वात् ।
अननुगुणत्वञ्चात्र सादृश्यशून्यत्वम् । किन्त्वत्रोत्प्रे-
क्षाालङ्कारः । न च तत्रापि तद्दोषतादवस्थ्यम् । सम्मा-
वितेनापि सादृश्येन तत्प्रवृत्तेः । उक्तञ्च दर्पणकारेण—

“भवेत्सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना”

न च कथं प्रकृतोदाहरणमिति वाच्यम् । श्लेष-
स्याप्रकृतत्वान्मुख्याया उत्प्रेक्षायाः प्रकृताननुगुणत्वात् ।

“काव्यशोभायाः कर्तारो धर्माः गुणास्तदतिशय-
हेतवस्त्वलङ्काराः” इति वामनोक्तमपि न सम्यम् ।
उभयोः काव्यशोभासम्पादने समत्वात् । काव्याङ्गिनो
रसस्योभयोरङ्गत्वेन व्यवस्थानाच्च ।

यत्तु तेनैवोक्तम्—“अस्तु गुणालङ्कारयोः यथा-
कथञ्चित् काव्यलक्षणे समावेशः, परन्तु दोषरहितो-
क्तिस्तु कथमपि न समीचीना । “दुष्टं काव्यं” इति
सार्वजनिकव्यवहारात् । नात्र लक्षणा; हेत्वभावात् ।”
तदपि न सम्यग् । तत्र दुष्टे काव्ये निर्दोषकाव्या-
पेक्षया गौणव्यवहारदर्शनात् । तत्र साक्षात्परम्परया
वा रसस्यापकर्षतयाऽऽस्वादप्रकर्षाभावात् । अतः
पण्डितराजकृतमपि प्रकाशकाराभिमतकाव्यलक्षण-
खण्डनप्रकारं न समीचीनम् ।

वस्तुतस्तु मम्मटोक्तकाव्यलक्षणमपि न साधु-
सेवितम् । तस्योत्कृष्टकाव्यमात्रपरत्वात् । काव्य-
स मान्यऽव्याप्तेः । यत्तु वक्रोक्तिजीवितकारः—

“शब्दार्थौ सहितौ वक्रकविन्यापारशालिनि ।

वन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदां ह्लादकारिणि” ॥

लक्षणेनानेन शास्त्रादिप्रसिद्धशब्दार्थोपनिबन्ध-
नासादृश्यं यद्वैचित्र्यं तन्मात्रलक्षणं वक्रत्वं काव्यस्य
जीवितम् ।” तदपि न सम्यग् तत्र वैचित्र्याभावात् ।
यदि प्रसिद्धाभिधेयार्थव्यतिरेकिप्रतीयमानाभिव्य-
क्तिपरं स्यात्तदा भङ्गया ध्वनेरेव लक्षणं स्यात् । तस्य
काव्यसामान्येऽव्याप्तेरित्यत्रापि मम्मटोक्तलक्षणदोष
एव ।

अतः “सहृदयहृदयाह्लादिवाक्यं काव्यम्” इति
मामकीनः पक्षः । यथा—

“शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनैः-
निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निवर्ण्य पत्युर्मुखम् ।
विश्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीम्
लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥”

अत्र व्यभिचारिभावस्य लज्जायाः स्वशब्देना-
भिधानेऽपि न काव्यत्वहानिः । सहृदयद्वयाह्लादि
वाक्यत्वात् । किं बहुना—

“कूजन्ति कोकिलाः साले यौवने फुल्लमम्बुजम् ।

किं करोतु कुरङ्गाक्षी वदनेन निपीडिता ॥”

अत्र रसस्य परिपन्थित्वेऽपि प्रहेलिकाकाव्ये न
काव्यत्वहानिः । अन्यथा खङ्गमुरजपद्मबन्धादि-
काव्यत्वे प्रसिद्धेषु काव्यप्रकारेष्वव्याप्तेः ।

पि तृ भ क्तिः

बालं पोषयति क्लेशैः । तरुणं शिक्षते तथा ।

तस्मात् सर्वात्मभावेन । सेवनीयः पिता सुतैः ॥१॥

पुरा सूर्यवंशे विमलकीर्तिः दशरथो नाम अयोध्या-
नगरपतिरभूत् तस्य रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाख्याश्चत्वारः
पुत्रा आसन् दशरथश्च वार्षक्ये लब्धापत्यो रामं सर्वगुण-
संपन्नमवलोक्य यौवराज्ये तमभिषेचयितुमिषेष्ट इमां
वार्तां श्रुत्वा कैकेयी नाम तस्य तृतीया पत्नी परमकोपा-
कुला दशरथमागत्योवाच—नाथ ! त्वं हि मह्यं पुरा
वरद्वयमददाः तेनाधुनाऽहमिदं याचामि, ‘रामं वनं
प्रेषय,’ ‘भरतं यौवराज्येऽभिषेचय इति, इमां तदीयां
याचनावाचमाकर्ण्य मूर्ध्नि अशनिना निहत इव दशरथ-

स्तस्मिन्नेव क्षणे भूमौ पपात, अथ कथंचिल्लब्धसंज्ञो
भूयोभूयः कैकेयीं रामं वनं प्रति न प्रेषयितुं विज्ञापयामास
परन्तु सा स्वाग्रहं न मुमोच, अत्रान्तरे तत्र समागतो
रामो दुःखिनं पितरमालोक्य कैकेयीं कारणं पप्रच्छ,
उवाच च—

अहो धिक् नार्हसे देवि । वक्तुं मामीदृशं वचः ।

अहं हि वचनाद्राज्ञः । पतेयमपि पावके ॥१॥

भक्षयेयं विषं तीक्ष्णं । पतेयमपि चाणवे ॥

नियुक्तो गुरुणा पित्रा । नृपेण च हितेन च ॥२॥

अन्ते स पितृभक्तो रामः पितरं सत्यप्रतिज्ञं विधातुं
चतुर्दशवर्षपर्यन्तं वनं जगाम,

क्या आप जानते हैं ?

संस्कृतकी शिक्षा

१—संस्कृत आयोगने अपनी रिपोर्टमें कहा है कि देशमें संस्कृत पढ़ने तथा उसका प्रचार करनेके लिए जनतामें विशेष उत्साह दिखाई देता है।

१—राजभाषा आयोगने भी स्वीकार किया है कि संस्कृतका आजकी भारतीय भाषाओंपर व्यापक प्रभाव है। नये विचारोंको व्यक्त करने और नयी शब्द-रचनाके लिए ये भाषाएँ संस्कृतका ही सहारा लेती हैं।

३—पिछले कई वर्षोंमें कई आयोग और समितियोंने संस्कृत-शिक्षा-प्रसारके प्रश्नपर विचार किया है। इनमें १० समितियाँ प्रसारके खास पद्धतियोंपर विचार करनेके लिए विभिन्न राज्य सरकारोंने बनायी थीं।

४—भारतसरकारने १९५६ में संस्कृतशिक्षाकी वर्तमान सुविधाओंकी पड़ताल करने और संस्कृतके प्रसार और अनुसंधानके सम्बन्धमें सुझाव देनेके लिए एक संस्कृत आयोग नियुक्त किया था।

५—इस आयोगकी सिफारिशपर भारतसरकारने एक केन्द्रीय संस्कृत-मण्डल बनाया है। इस मण्डलका काम संस्कृतके प्रचार और विकासके बारेमें सरकारको सलाह देना है।

६—संस्कृत-शिक्षाको प्रोत्साहन देनेके लिए भी अनेक उपाय किये जा रहे हैं।

७—संस्कृतकी पत्रिकाओंको आर्थिक सहायता दी जा रही है। इस समय विभिन्न स्थानोंसे संस्कृतकी विभिन्न विषयोंपर १० पत्रिकाएँ प्रकाशित हो रही हैं।

८—स्वयंसेवी संस्कृत संघटनों, संस्थाओं और पाठशालाओंको भी संस्कृतके प्रसार तथा विकास सम्बन्धी विशेष कार्योंके लिए सहायता दी जा रही है।

९—सारे देशमें प्राचीन पद्धतिसे संस्कृत पढ़ाने-वाली पाठशालाओंकी संख्या बहुत काफी है। केवल उत्तरप्रदेशमें ऐसी १४०० पाठशालायें हैं।

१०—विश्वविद्यालयोंके अतिरिक्त २० गैर-सरकारी संस्थाएँ संस्कृत और भारती विद्यामें अनुसंधान-काय कर रही हैं। ६ सरकारी संस्थाएँ भी इस कार्यको कर रही हैं।

११—रामायण और महाभारतकी टीकाएँ लिखी जा रही हैं। ये टीकाएँ पांडुलिपियों और प्रकाशित ग्रन्थोंके आधारपर तैयार की जा रही हैं, जिससे प्रामाणिक ग्रन्थ तैयार हो सकें।

१२—वाराणसी, दरभंगा और कुरुक्षेत्रमें केवल संस्कृतके अध्ययनके लिए विश्वविद्यालय खोले जा चुके। तीसरी योजनामें भारती विद्याकी एक केन्द्रीय संस्था स्थापित करनेका कार्यक्रम है।

१३—कुछ गैर-सरकारी संघटन भी संस्कृतके प्रसार और प्रचारके काममें लगे हैं। संस्कृतविश्व-परिषद् ऐसा ही एक संघटन है। प्रतिवर्ष परिषद्-का सम्मेलन होता है। इसकी अनेक शाखाएँ हैं।

१४—देशमें कई संस्थाएँ ऐसी हैं, जो कालिदास जैसे लेखकोंकी रचनाओंके अध्ययनको प्रोत्साहन दे रही हैं। विभिन्न समितियाँ भगवद्गीताके प्रचारको आगे बढ़ा रही हैं।

१५—विश्वविद्यालयोंके छात्र और विशेष नाटक-मण्डलियों संस्कृतिके नाटक खेलती हैं। आकाशवाणी संस्कृतका नियमित और विशेष कार्यक्रम प्रसारित करता है। कुछ विश्वविद्यालयोंमें दीक्षांत समारोह संस्कृतमें होता है।

१६—केन्द्रीय संस्कृत-मण्डलने सुझाव दिया है कि शंकराचार्यकी सम्पूर्ण रचनाओं (गीता, उपनिषद् और ब्रह्मसूत्र आदिके) और रामायणके सस्ते संस्करण सरकारकी ओरसे छापे जायें।

१७—मण्डलने प्रामाणिक शब्दकोश और व्याख्यान प्रकाशित करनेका भी सुझाव दिया है।

१८—केन्द्रीय शिक्षामन्त्रालय संस्कृतके पंडितोंकी राष्ट्रीयसूची बना रहा है। इस सूचीमें विभिन्न

विषयोंके विद्वानोंके नाम दर्ज किये जायेंगे और उनकी रचनाओं और अध्यापन कार्यके अनुभवका विवरण किया जायगा।

१९—संस्कृतकी अच्छी पाठ्य-पुस्तकोंके प्रकाशनपर पुरस्कार देनेकी योजना बनायी गयी है, जिससे माध्यमिक कक्षाओंके लिए पाठ्य-पुस्तकें उपलब्ध होने लगे।

२०—प्राचीन पद्धतिके विद्वानोंको भी छात्रवृत्ति देनेकी योजना बनायी गयी है।

२१—आयोगके सुझावके अनुसार गुरुकुलोंकी स्थितिकी पड़ताल की जायगी इन गुरुकुलोंने संस्कृतके प्रसारमें महत्त्वपूर्ण योग दिया है।

भारतकी सांस्कृतिक एकता और विशेषतायें

[श्री कुलदीपनारायण राय 'झड़प' वाराणसी]

यों तो भारत विशाल भूखंडमें प्रसारित एक महान् जनपद है, जिसमें अनेक रंगरूप, आकार प्रकार, चाल-ढाल, भेषभूषा और भाषा बोलीका भी अनेक जातियाँ रहती हैं। इनके आचार-व्यवहार, क्रिया-कलाप, लौकिक-पारलौकिक मान्यतायें, सोचने-विचारनेके ढंग तथा कर्ममें भी अंतर है फिर भी भारत एक राष्ट्र है क्योंकि उसकी सांस्कृतिक आधार एक है। इस आधारकी एकताको निम्नांकितमें देखा जा सकता है—

१. तीर्थ—

काश्मीरसे लेकर कन्याकुमारी तथा आसामसे लेकर सिंधुतकके जनजीवनमें एक अद्भुत सांस्कृतिक

समता पाई जाती है जिसके अनुसार तीर्थ-व्रत एवं दैनिक जीवनके आधा-भूत नियमोंका विधान किया गया है। चारो धाम, सप्त पुरियाँ, द्वादस ज्योतिर्लिंग, आठ पीठ और पर्वत, सात पवित्र नदियाँ आदि भारतके सभी क्षेत्रोंमें फैले हुए हैं तथा इनके प्रति सबकी समान अवस्था है। प्रांतका निवासी दूसरे प्रांतकी यात्रा करते समय परायापनका अनुभव नहीं करता और विभिन्न प्रांतोंकी भौगोलिक परिस्थिति, जलवायु और उपजकी विभिन्नताओंको अपने देशकी विशेषता मानता है। समूचे भारतके लिये एक राष्ट्री भावना इतिहास, पुराण और पुराने काव्य-ग्रंथोंमें भी पाई जाती है। एकताकी इसी

भावनासे प्राचीन भारतमें राजाओंमें अश्वमेध यज्ञ करनेकी परिपाटी थी तथा सामान्य जनता इसे तीर्थ-यात्राका रूप देती आई है। ये तीर्थ सामाजिक दृष्टिकोणसे किसी प्रांतविशेषके न होकर समस्त भारतीय जनताको समान रूपसे उत्तराधिकारमें प्राप्त आकर्षणबिंदु है। किसी भी प्रांतमें उत्पन्न होने वाला महापुरुष संपूर्ण भारतीयोंके लिये समान रूप से श्रद्धाका पात्र और गौरवका कारण है।

२. उत्सव, पर्व एवं त्योहार—

सम्पूर्ण भारतमें पर्व और त्योहार मनानेके सिद्धांतमें ही एक रूपता नहीं बल्कि उनके काल तथा क्रियात्मक रूपमें भी एक रूपता है। संस्कृतिको स्पष्ट करनेके लिये उसे लचकीली पर दृढ़ सामाजिक मान्यतायें कहा जा सकता है। ये मान्यतायें समाज-वृत्तका सिंचन करती, उसे सरस सशक्त बनाती एवं उसका बहुमुखी विकास करती हैं। इसीसे सामाजिक जीवनमें त्योहारों और पर्वोंका बड़ा भारी महत्त्व है। भारतवर्षमें दशहरा, दीवाली, होली और महापुरुषों की जयंतियां समान रूपसे देशके कोने-कोनेमें मनाई जाती हैं। यह इसकी सांस्कृतिक एकताका सूचक है।

२. साहित्य—

संस्कृतिका स्रोत साहित्यके गर्भसे प्रवाहित होता रहता है। भारतीय साहित्यका मूल एक है जो वेद, पुराण, रामायण, महाभारत, जैन-बौद्ध साहित्य एवं लोक कथाओं द्वारा सर्वत्र प्रचारित है। ये निधियाँ मूल रूपसे संस्कृतभाषामें रचित हैं और भारतकी संपूर्ण भाषाओंकी साहित्य परंपरा इन्हीं निधियोंसे गतिमाना होती रही है। राम, कृष्ण और शिव, गंगा और गाय भारतीय सांस्कृतिक जीवनके प्राण हैं।

प्रायः संपूर्ण भारतीय वाङ्मय इन्हीं विभूतियोंके योगसे वैभवशाली है। इस वैभवपर भारतके संपूर्ण निवासियोंका समान अधिकार है। साहित्यकी इसी एक सूचनाके कारण भारतीय जनजीवनमें आदर्शोंकी एकताका दर्श होता है।

४. संस्कार—

दिनचर्या संबंधी नित्य-नैमित्तिक कार्य, जन्म-मरण तथा वैवाहिक संस्कारकी पद्धतियोंमें सैद्धांतिक एवं व्यावहारिक समानता संपूर्ण भारतमें पाई जाती है। प्रतिदिन नित्यक्रियासे निवृत्त हो भजन पूजन या देवाराधनकी विधिमें सर्वत्र एक जैसे नियम प्रचलित हैं। वैसे ही विवाहादि संस्कारोंकी विधि भी सर्वत्र मिलती-जुलती है। भारतमें गृहस्थी रूपी गाड़ीकी वहनके लिये तथा मानव परंपराके विकासके लिये ही वैवाहिक जीवनकी आवश्यकता मानी गई है। भारतीय लोकजीवनका उद्देश्य केवल लौकिक न होकर आध्यात्मिक है अतः विवाह जीवनकी साधनाओंमें सहायक हो, इसीसे आदर्श जीवनकी शिक्षा मिलती है भारतीय लोकजीवनकी निम्नांकित विशेषतायें हैं—

क--कर्मवाद--प्रत्येक भारतवासी यह मानता है कि यह जीवन योंही नहीं टपक पड़ा है वरंच इसका कारण कर्म-शृंखला है। कर्मानुसार मनुष्य जीवन पाता है और उसका विकास होता है तथा उसे दुःख-सुखका अनुभव होता है। कर्म तीन रूप हैं—मानसिक, वाचिक और कायिक। कर्मकी तीन दशायें होती हैं—

प्रारब्ध--जिसका भोग प्रारम्भ हो गया है और जिसके अनुसार वर्तमान जीवन प्राप्त है। जीवनमें

पद-प्रतिष्ठा और दुःख-सुखका कारण प्रारब्ध कर्म ही है। इसीको भाग्य कहा है।

संचित—जिसके अनुसार जीवनका संस्कार होता है तथा भावी जीवनको गति एवं प्रेरणा मिलती है। इसे शरीर भी कहते हैं। संचितके अनुसार व्यक्ति आगेका जीवन ग्रहण करता है।

क्रियामाण—जो क्रियामें है अर्थात् जो वर्तमान समयमें किया जा रहा है और जिसका भोग भविष्यमें करना होगा।

कर्मवादके अनुसार अपने दुःख-सुख, उन्नति-अवनति एवं हानि लाभका उत्तरदायी मनुष्य स्वयं है। आकस्मिक होनेवाली घटनायें भी अकारण नहीं हैं। मनुष्यका तबतक कर्मोंसे मुक्ति संभव नहीं है जबतक उसे संसार चक्रका वास्तविक स्वरूप समझमें नहीं आ जाता अर्थात् वह तत्त्वज्ञ, ज्ञानी अथवा मुक्त पुरुष नहीं बन जाता।

कर्त्ताकी दृष्टिसे कर्मके तीन भेद होते हैं—

नित्य कर्म—जितना प्रतिदिन नियमित रूपसे करना अनिवार्य है और जिसके नहीं करनेसे दोष लगता है जैसे संध्या पूजा।

नैमित्तिक—जिसको कर्त्तव्य समझ कर किया जाता है। इसके अंतर्गत पंचमहायज्ञोंका विधान है। ये यज्ञ देवकर्म, पितृकर्म आदि पाँच प्रकार के कर्मों से मुक्तिके लिये किये जाते हैं जो इस प्रकार हो—

देवयज्ञ—देवताओं को प्रसन्न करने के लिये हवन पूजन आदि। प्राकृतिक शक्तियोंकी दैवी सत्ताका नाम देवता है। ये देवता संख्या में ३३ हैं ८ वसु, १२ आदित्य, ११ रुद्र आदि।

पितृयज्ञ—पितरोंको सुख पहुँचाने के निमित्त

वृद्ध पुरुषोंकी सेवा, तथा उन्हें परलोकमें सुख पहुँचाने के लिये श्राद्ध तर्पण आदि।

ऋषियज्ञ—ऋषियों द्वारा ही जगत् का विकास हुआ है अतः उनकी प्रसन्नताके लिये प्रतिदिन सत् शास्त्रों का पठन पाठन द्वारा ज्ञान वर्द्धन उचित है।

मनुष्ययज्ञ—मनुष्यके प्रति मनुष्यका भी कर्त्तव्य है क्योंकि वह सामाजिक है, इसलिये अतिथि सत्कार एवं दान-मानसे मनुष्योंको सुख पहुँचाना मनुष्ययज्ञ कहा गया है।

भूतयज्ञ—संसारका संपूर्ण जीव जगत् ही भूत सृष्टि है। उसे सुख पहुँचाना कर्त्तव्य है इसके लिये अपनी रसोईमेंसे पंच कौर निकालनेका विधान है। यथा गाय, कुत्ते, लछुनबु कौआ और समाज वहिष्कृत लोगों के लिये। क्योंकि ये मनुष्यके आश्रित हैं और उसने कर्ममें इतना भी जमा है।

काम्यकर्म—वह कर्म है जो किसी विशेष कामना से किया जाय। जैसे कोई विशेष अनुष्ठान यज्ञ, पूजा-पाठ दान-पुण्य आदि कामना २ प्रकार की होती है—लौकिक (धन, अधिकार, कुल कुटुम्ब और यशमाने) और पारलौकिक (परलोकमें सुख पानेकी) फल की दृष्टिसे कर्मके ३ प्रकार हो यथा—कर्म, अकर्म और विकर्म। परिणाममें सुखदायी सामाजिक कर्म, निरर्थक निष्फल कर्म और परिणाममें सुखदायी समाजविरोधी पापकर्म नैतिक दृष्टिसे कर्मके तीन भेद का कीमत (शरीर संबंधी), कौटुम्बिक तथा सामाजिक होते हैं।

ख—पुनर्जन्मवाद—कर्मानुसार एक शरीर छूटने के बाद जीव दूसरा शरीर धारण करता है, यह कर्म तब तक चलता रहता है जब तक वह राग द्वेषसे मुक्त होकर ब्रह्मलीन नहीं हो जाता। आत्मा अजर-अमर शुद्ध-बुद्ध एवं आनंदरूप है। रागद्वेषकी नियतिके

लिये क्रमशः पुरुषार्थकी चार सीढ़ियोंसे चलना पड़ता है जो इस प्रकार है—धर्म, अर्थ काम और मोक्ष। मोक्ष ही चरम लक्ष्य है। धर्मके दस लक्षण बताये गए हैं—

‘धृतिः क्षमा दमोस्तेयः शौचमिन्द्रिय निग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥’

मनु धर्मके इन दसलक्षणोंके अनुसार चलने पर ही मोक्षका मार्ग मिलता है।

ग—वर्णाश्रमधर्म—सामाजिक कर्तव्यपालन और सुव्यवस्थाके लिये वर्ण तथा आत्मिक विकासके लिये आश्रमोंकी व्यवस्था भारतीय संस्कृतिकी

विशेषता है। वर्ण चार हैं—ब्राह्मण पथ-प्रदर्शक, क्षत्रिय रक्षक, वैश्य उत्पादक और शूद्र (सेवक) आश्रम भी चार हैं—ब्रह्मचर्य (विकास काल) गृहस्थ (संचय-काल) वाणप्रस्थ (नियमित काल) संन्यास (निवृत्ति काल) स्थानाभावसे वर्णाश्रमके संबंधमें अधिक व्याख्या नहीं की गई।

घ—आध्यात्मिक समन्वय—भारतीय लोक जीवनको प्रभावित करता है और ये अपनी विशेषतायें हैं जो संसार के अन्य जातियोंकी संस्कृतिमें नहीं मिलेंगी। इन्हीं विशेषताओंके कारण भारतका संस्कृतिक प्रभाव संसार का पथ-प्रदर्शन करता रहा है।

भारतीय संस्कृतिकी विशेषतायें

इसी संस्कृतिसे हम अबतक जीवित रहे

[लेखक—आचार्य श्री० नरदेव शास्त्री वेदतीर्थ ज्वालापुर हरद्वार]

हमारी संस्कृतिकी कई विशेषताएँ हैं जो अन्य धर्मोंमें नहीं पायी जातीं। अनन्तकालके प्रवाहसे हमारी जातिमें एक ऐसा रक्त-प्रवाह बह रहा है, जिस प्रवाहको अबतक कोई नहीं रोक सका। एक सहस्र वर्षकी दासता, परचक्र, सैकड़ों उलट-फेर भी न रोक सके। चाहे कुछ भी हुआ, कुछ भी देखना पड़ा, पर हमारी जातिमें निम्नलिखित गुण तो किसी न किसी रूपोंमें रहे ही हैं।

आस्तिकता—

चाहे हम अपने पूर्वजों-जैसे उत्कृष्ट कोटिके आस्तिक न रहे हों, तथापि आस्तिक रहे हैं अवश्य,

आस्तिक हैं अवश्य और आस्तिक रहेंगे अवश्य। नहीं तो, इतनी बड़ी सुदीर्घकालीन दासतामें हम जीवित ही कैसे रह सके—यही आश्चर्य है।

इन हमारी आस्तिक बुद्धिको कोई नहीं मिटा सका। हमारे अन्दर ईश्वरविश्वास बराबर बना रहा। इस संसारका कर्ता, धर्ता, हर्ता कोई अवश्य है, जिसके संकेतमात्रसे ही त्रिभुवन तथा लोक-लोकान्तर बनते हैं, बने रहते हैं और अन्तमें बिगड़ जाते हैं। उत्पत्तिसे लेकर प्रलय-तककी गाथा न जाने कबसे चली आ रही है। उस परमात्माके अभिध्यानमात्रसे प्रलयमें बिखरे पड़े हुए अनन्त परमाणुओंमें

जीवन-संचार हाने लगता है। प्रलयावस्थामें पड़ी हुई मूल-प्रकृति-विकृतिकी ओर चल पड़ती है और अन्तमें यह विराट् जगत् बनता है—

श्वेताश्वतर-उपनिषद्में स्पष्ट कहा है कि ऋषियोंने ध्यानावस्थित होकर साक्षात्कार किया—

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः

सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥

हमारी हिंदू-जाति—उसी विश्वव्यापी, सर्वभूतान्तरात्मा, सर्वभूतनिगूढ देवमें विश्वास रखती चली आयी है। यह और बात है कि उसको जाननेके अनेक उपाय वेदोंमें, स्मृतियोंमें, धर्म-शास्त्रोंमें बतलाये गये हैं। भिन्न-भिन्न उद्देश्योंसे प्रवृत्त हुए दर्शनशास्त्र भी अन्ततोगत्वा उसीकी बातपर एकमत हो जाते हैं—यह एक हिंदू-जातिकी विशेषता है और इसी विश्वासके आश्रयसे यह जीवित रही है।

मोक्ष-जीवनका विशेष उद्देश्य—

दूसरी एक विशेषता इस विश्वासकी रही है कि जीवोंके इस संसारमें आनेका विशिष्ट उद्देश्य है और इस जगत्के बनने-बिगड़नेका भी एक विशिष्ट उद्देश्य है। वह है—

भोगापवर्गार्थं दृश्यम् । (योग०)

यह दृश्य-जगत् इसीलिये बना है कि जीव अपने अपने कर्म-फलानुसार इस संसारमें आवें, कर्मफल-को भुगतें और प्रयत्न करते-करते अपवर्गतक पहुँचे। यद्यपि अपवर्ग (मोक्ष) प्रत्येकके बूतेकी वस्तु नहीं है, तथापि पहुँचनेवाले वहाँ पहुँच ही जाते हैं—कितने ? कौन कह सकता है ? कब ? कौन कह सकता है ?

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥

की बात सर्वविदित ही है। जीव अपने कर्मानुसार विविध योनियोंमें होकर अन्तमें मनुष्य-योनिमें आकर यहींसे प्रयत्न करते करते अपवर्गतक पहुँच जाते हैं। उत्तम आचरणवाले उत्तम योनियोंको प्राप्त करते हैं, निष्ठ आचरणवाले निष्ठ योनियोंको। इस सिद्धान्तको हम मानते चले आये हैं। यही कारण है कि हम किसी भी दशामें पहुँचें, समाधान पूर्वक कर्मफलको भुगतनेकी मनोभूमिका रखते हैं—इस जातिके जीवित रहनेका दूसरा यह कारण है।

ईश्वरीय न्यायमें विश्वास—

तीसरी विशेषता यह रही है कि हम ईश्वरीय न्यायमें अटल विश्वास रखते चले आये हैं। हमपर कैसी भी बीती, हम इसी विश्वासपर अधिकतर जीवित रह सके हैं। ये दुःख क्यों आ रहें हैं ? अपने कर्मोंका फल। यही हिन्दूजातिकी मनोभावना रही है। हमने अपने कर्मानुसार प्राप्त सुख-दुःखोंके लिये अन्य किसीको दोष देनेकी बात सीखी ही नहीं।

कर्मफलपर विश्वास—

चौथी विशेषता अपने कर्मफलोंपर दृढ़ विश्वास की है। जब हमने अच्छे अथवा बुरे कर्म किये हैं, तब उनका फल दूसरा कौन भुगतेगा हमको छोड़कर। यह बात हमारी जातिकी हृदयान्तस्तलमें गड़ी हुई है।

अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ।

फलदाता वही परम कारुणिक भगवान् है, जिसके न्यायमें भी दया रहती है। इसलिए हिन्दू-जातिमें किसीके सुखको देखकर डाह नहीं होता, बल्कि दूसरेके दुःखोंको देखकर मनमें करुणा उत्पन्न होती है।

प्राणिमात्रमें आत्मदर्शन—

हिन्दूजातिकी पाँचवीं विशेषता यह है कि वह सब प्राणियोंमें आत्मैकत्वको देखती रही है। इसका फल यह हुआ कि हिन्दू अन्योके सुख-दुःखों को भी अपने सुख-दुःखकी दृष्टिसे देखता चला आया है। गीतामें भी इसी समबुद्धिपर बल दिया गया है। हिन्दूजाति जीवोंकी ऊपरी विषम दशा-को देखकर कभी नहीं घबराती। वह तो अन्तरात्म-समताकी दृष्टि रखती रही है।

सारांश हमारी हिन्दूजाति कौड़ी मूल्यकी नहीं रहती, यदि उसमें यह अध्यात्म-दृष्टि, सर्वात्मैकत्वकी दृष्टि न रहती। वर्तमान अध्यात्मशून्य दृष्टिवाले एकमात्र भौतिक उन्नतिके लोलुप पाश्चात्य राष्ट्र अथवा पाश्चात्य विज्ञानवादी यहाँ तो भूलते हैं और केवल आपातरम्य जगत्पर दृष्टि डालकर सबको सम-समान बनानेकी बात कहते रहते हैं। इसके पास भीतरी समताको देखनेके लिए न आँखें हैं न और कुछ—इसीलिए कोरा विज्ञान-अध्यात्मशून्य विज्ञान भी इनको नहीं तार रहा है। तारद क्या कम विज्ञानी थे? किन्तु आत्मतत्त्वको जानकर हा सुखी हुए। आत्मज्ञानके बिना उनकी सब विद्याएँ, ज्ञान-विज्ञान निरर्थक सिद्ध हुए। पाश्चात्य विज्ञानवादी सांसारिक तुच्छ पदार्थोंमें ही सुख मान रहे हैं और आध्यात्म दृष्टिके न रहनेसे—

यो वै भूमा तत्सुखं नालपे सुखमस्ति ।

भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः ॥

(छन्दोग्य०)

इस भूमातत्त्व (आत्म-परमतत्त्व) को न जानकर भटक रहे हैं। अन्तमें भटक-भटककर इनको भी हमारे मार्गपर ही आना पड़ेगा।

फिर प्रश्न हो सकता है कि हिन्दू-जातिमें ऐसे ऐसे गुण थे तो यह एक सहस्र वर्षपर्यन्त दास्यपङ्क-में क्यों फँसी रही? उत्तर यह है कि ईश्वरने किसी जातिको कोई किसी प्रकारका ताम्रपट्ट तो दे नहीं नहीं रक्खा कि वही जाति संसारसे सदैवके लिए सर्वोपरि रहेगी। जलयन्त्रचक्रवन् (रहट) उन्नति तथा अवनतिके चक्र नीचे-ऊपर होते ही रहते हैं। इस नियमका हमारी हिन्दू-जाति ही अपवाद क्यों बनी रहती है।

हमारे पास इतना ऊँचा धर्म, इतनी ऊँची संस्कृति, इतनी अनुकरणीय सभ्यता, इतना ऊँचा साहित्य रहते भी हम डूबे इसीलिए कि हमारी धर्म-विषयक भावनाएँ दुर्बल पड़ गयी थीं। भीतरी संस्कार तो थे, पर वे दुर्बल पड़ गये थे। किंतु भावनाएँ सर्वथा नष्ट नहीं हुई थीं, संस्कार तो सर्वथा नष्ट नहीं हुए थे और उपर्युक्त विशेष गुण रक्त-परम्परामें इतने घुल-मिल गये थे कि वे पृथक् न हो सके। इसीलिए हम जीवित रह सके। हमारे पापोंका उद्घ तो हो गया था किंतु पुण्य सर्वथा निःशेष नहीं हो पाये थे। शनैः-शनैः पापोंका भुगतान होता गया, जो बुरे दिन कभी भी हमारे पूर्वजोंने नहीं देखे थे, वे सब हमने देखे। अन्तमें पुण्यशेष उभरा हम स्वतंत्र हो गये। इस स्वतंत्रतासे यह न समझ बैठियेगा कि हमारे सब पाप दूर हो गये हमारे स्वतंत्र हो जानेपर भी यह पाप अभी शेष है कि यह राज्य 'धर्मनिरपेक्ष' है। हमारा राज्य कभी 'धर्म-निरपेक्ष' नहीं रहा। वह तो सदैव 'धर्मप्रधान' रहा। यह वर्तमान 'धर्मनिरपेक्ष' राज्य तो केवल पाश्चात्य-अध्यात्मशून्य भौतिकवादियोंका अनुकरणमात्र है।

हमारा धर्म केवल निःश्रेयसकी बात नहीं कहता और न केवल भौतिकवादकी बात ही कहता है।

हमारे ऋषि तो कहते हैं कि जिसमें अभ्युदय और निःश्रेयस—दोनोंकी सिद्धि हो, वह धर्म है।

हम स्वतंत्र हुए सही, अब इस स्वतंत्रताके आश्रयसे हमें पुनः इस भारतमें भारतीय ढंगकी संस्कृति लानी है। इसीलिए वर्तमान राज्य-प्रणाली में भी देश-काल-धर्मानुरूप कतिपय अभीष्ट परिवर्तन करने पड़ेंगे।

वर्तमान पाश्चात्य प्रजातंत्र-प्रणालीका अनुकरण युगधर्म हो सकता है, पर उनका भारतमें अन्धानुकरण करके हम सुखपूर्वक जीवित न रह सकेंगे।

जिस युगमें हम विचर रहे हैं, वह एक संक्रमण-आत्मक युग है, जिसमें स्थिरता भी नहीं, गम्भीरता भी नहीं—एक शिक्षाकी ही बात लीजिये—

वर्तमान समयमें जिस प्रकारकी शिक्षा दी जा रही है, उससे भारतका चरित्र कभी सुधरेगा—ऐसा आशा रखना दुराशामात्र है। मुझ-जैसे प्राचीन शिक्षाभिमानीको इस युगमें यह प्रतीत हो रहा है कि अन्धकारने प्रकाशको ललकारा है कि—‘आ जरा ठहर, तेरी खबर लूँ। अबतक तो तूने मुझे बहुत परेशान कर रक्खा था और संसारमें मुझे छिपनेके लिए स्थानतक नहीं छोड़ा था। अब इस युगमें मैं तेरे लिए कोई स्थान नहीं छोड़ूँगा। ऐसा प्रतीत हो रहा है कि प्रकाश अपने प्राण बचाकर भाग रहा है और अन्धकार उसका पीछाकर रहा है। यदि भारतमें भारतीयताका अन्त हो गया तो हम स्वतंत्र होकर भी स्व-स्वरूपको भूलकर क्या जीवित रहेंगे ?

भारतका नाम बिगड़ जाय और रूप भी बिगड़ जाय—

तो नामरूप दोनोंके बिगड़ जानेसे भारतका क्या शेष रह जायगा। अबतक तो भारतका किसी

प्रकार नाम चला जा रहा है। रूप तो सहस्र वर्षसे विकृत होता चला आ रहा था। अब इस विकृत रूपको मिटाकर पूर्ववत् सुन्दर-मनोहारी रूप बनानेके लिए समस्त प्रयत्न होने चाहिए।

पर क्या किया जाय। कभी यह वर्तमान प्रजातंत्र-प्रणाली प्रत्यक्षरूपमें अथवा स्पष्टरूपमें आर्य-धर्म, आर्य-संस्कृति, आर्यसभ्यताकी पोषक और पालक बन सकेगी, ऐसी आशा करना दुराशामात्र होगा। धर्म-देश उद्धारके लिए इस पद्धतिकी सरकार कभी कटिबद्ध न हो सकेगी। जब शिक्षा संस्थाओंमें ही धर्म-शिक्षाको प्रतिष्ठान नहीं मिल रहा है, तब क्या होगा—यह एक चिन्तनीय विषय बन गया है। जब छात्र-छात्राओंकी सह-शिक्षाका अनर्थकारी परिणाम भी हमारी समझमें नहीं आ रहा है, तब क्या कहा जाय ? जब कि गोहत्यानिषेध की बात भी अबतक हमारी समझमें नहीं आ रही है, तब क्या समझा जाय कि हम किधर जा रहे हैं। हम लोग आज यदि भारतीय धर्मका अध्ययन करते हैं, तो पाश्चात्य दृष्टिसे करते हैं। भारतीय धर्मकी उत्तमता स्वीकार करनेके लिए भी हमें पाश्चात्य-दृष्टि चाहिये। भारतीयोंके रोगोंकी औषधियोंके भारतमें रहते भी हम पाश्चात्य औषधियोंको मँगानेमें करोड़ों रुपये खर्च करते हैं, तब तो बड़ा विस्मय होता है। महात्मा गांधीजी जीते-जी महाघोष कर गये कि मशीन-युगको समाप्त करो, पर हम करोड़ों रुपये मशीनोंपर लगाते ही चले जाते हैं। राज्यशासन-चक्र अभीतक विलायती ढङ्गके ही हैं—खाली, उनको चलानेवालोंके गोरे हाथ बदलकर हमारे काले हाथ लग रहे हैं।

एक ओर बेकारी-बेकारी चिल्लाते हैं, दूसरी ओर स्कूल-कालेज और विश्वविद्यालयोंद्वारा—

अस्वाभाविक अभारतीय अनुपयोगी शिक्षा द्वारा बेकारीको बढ़ाते ही चले जा रहे हैं। ऐसा प्रतीत होता है कि अभीतक हमारे भारतीय नेता शिक्षाकी जटिल समस्याओंको सुलझानेमें समर्थ नहीं हो सके हैं। वैसे ये नेता एकस्वरसे वर्तमान शिक्षा-दीक्षाकी बुराई करते हुए सुने जाते हैं।

ऐसा प्रतीत होता है कि अंगरेजीराज्य तो गया; किन्तु अंगरेजी शिक्षा-दीक्षा हमारे मस्तिष्कमें ठोक ठाककर इतना गहरेमें बैठ गई है कि हमें भारतीय दृष्टिकोण ही समझमें नहीं आ रहा है। भारतीय धर्म और संस्कृतिको बैलगाड़ीकी उपमा देकर उपहास किया जाता है और पाश्चात्यदेशकी निकम्मीसे निकम्मी वस्तुको भी मोटरकारकी उपमा दी जाती है।

जहाँ हम भारतके स्वतन्त्र होकर विचरनेकी बातको पुण्यकी बात समझते हैं, वहाँ उपर्युक्त प्रकारकी बातोंको देख कर समझ रहे हैं कि अभी पाप भी अधिकांशमें शेष हैं जिनका दूर होना आवश्यक है।

फिर क्या निराशा ही निराशा है? आशाके संचारके लिये स्थान नहीं है?

है क्यों नहीं, जिस करुणानिधान भगवान्ने

स्वतन्त्रता दिलायी, वही आगे भी वर्तमान परिस्थितियोंके रहते हुए भी उन्हींमेंसे ऐसी विचित्र परिस्थित उत्पन्न करेंगे जिससे भारत अपने अभीष्ट पथकी ओर अग्रसर होता जायगा। इस कार्यमें देर अवश्य है, पर अन्धेर नहीं। भारतवर्षकी धर्म-प्राण जातिको इस कार्यमें अपेक्षित त्याग-तपस्या करनी ही पड़ेगी। संस्कृतके विद्वान्, जिन्होंने आजतक संस्कृत-विद्याके रत्नार्थ कुलपरम्पराद्वारा प्रयत्न किये, उनको पुनः एक बार त्याग-तपस्याका मार्ग अपनाना पड़ेगा, तब कहीं संस्कृत-विद्याकी रक्षा हो सकेगी। हमारी सरकारके पास अंगरेजी शिक्षा-दीक्षाके लिए करोड़ों, अरबों रुपये हैं, पर संस्कृतके लिए—जिसके आश्रयसे आजतक भारतीय धर्म, संस्कृति, सभ्यता जीवित रही—पैसा नहीं है, संस्कृत-विद्याके लिए आस्था नहीं; श्रद्धा नहीं। हमारे ही उत्तरप्रदेशमें धनाभावके कारण लगभग ५०० संस्कृतपाठशालाएँ तथा विद्यालय आधे मुरझा गये हैं। काशी—जो कि किसी समय संस्कृत-विद्याका गढ़ था—अब मुरझा चला है। जब संस्कृतके केन्द्र ही मुरझा रहे हैं, तब भारतीय संस्कृति ही कहाँ रहे और कहाँ श्वास-प्रश्वास लें—धर्मो रक्षति रक्षितः—यही सत्य है।

‘कल्याण’

“गीत”

तुङ्गनाथमिश्र शास्त्री द्वि० व०

[वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय वाराणसी]

हो रहा निलिप्त जिसमें व्यर्थ है संसार रे मन !

कल्मषोंका ठाट केवल
ज्ञानका अवलम्ब ही बल
चल रहा संसारमें इस वासना-यापार रे मन !

विश्वमें सम्बन्ध केवल
क्षणिक, जिसका ध्येय दर्शन
विश्वकी इन रश्मियोंका
देखता क्या आज नर्तन !

शृंखलाके बन्धनोंमें बँध रहा तू आज रे मन !

रश्मियाँ उस दिव्यपथ पर

धूमता क्यों वन अनेरा ?

शान्तिका आभास जिसमें
हो वही सन्मार्ग तेरा,

चेतनाका दीप जलता, चल वहीं उस ओर रे मन !

हो रहा निलिप्त जिसमें
व्यर्थ है संसार रे मन !

श्रीगीताकी महत्ता

श्री सूर्यभान त्रिपाठी, माधव संस्कृतविद्यालय, सारङ्ग तालाब काशी

जय कर्मवादकी भूमि अरी ।
भगवद्गीता, भगवद्गीता ॥

जय अडिग तपस्वी जीवनकी,
नव विश्व शान्तिकी मर्यादा ।
संवेद्य और सम्वाद्य सदा ।
चिरमंगलमय जगकी गतिदा ॥
निश्चोत हृदयकी निर्मरिणी,
नव बीचि संकुला ज्योतिमयी ।
ज्ञानामृतका मधुपान करा ।
तुम देती जगको तुष्टि नयी ॥
उन अभिशापोंको ध्वस्त करो,
जिनसे यह संसृति है भीता ।
जय कर्मवादकी भूमि अरी ।
भगवद्गीता ! भगवद्गीता ॥ १ ॥

जय आदिपुरुषकी मुखोद्भूत,
जीवनकी नूतन परिभाषा ।
इस निखिल विश्वमें सत्पथकी ।
जग जीवनकी नव अभिलाषा ॥
जय खल अनीकके विध्वंसक,
जय कृष्णचन्द्रकी नव वाणी ।

जय प्रयलङ्कर उत्साहयुता ।
जय जगकी जनकी कल्याणी ॥
चल कर तेरे आदर्शोंपर,
अर्जुनने जीवन-रण जीता ।
जय कर्मवादकी भूमि अरी ।
भगवद्गीता, भगवद्गीता ॥ २ ॥
तुझसे जगको नव राह मिली,
जीवनकी सुन्दर चाह मिली ।
संसार करे स्वागत जिसका ।
उसकी कब किसको थाह मिली ॥
नव प्रलय विश्वमें मच जाये,
जगका नित नव परिवर्तन हो ।
पर तेरी सत्ता मिटे नहीं ।
जगमें शतशत आवर्तन हो ।
परिपूर्ण करो ज्ञानामृत दे,
मानवको जो हो मानसृता ।
जय कर्मवादकी भूमि अरी
भगवद्गीता, भगवद्गीता ॥ ३ ॥

श्रीभारत-धर्ममहामण्डलमें गीताजयन्ती-सप्ताह

[श्रीभारतधर्म-महामण्डलमें दिनांक २२-११-६० से २९-११-६० तक

गीता-जयन्ती बड़े समारोहके साथ मनायी गयी ।]

प्रथम दिवस

श्रीमान् पं० अनन्त शास्त्री फडके पुराण-विभागाध्यक्षके सभापतित्वमें आजका कार्यक्रम सानन्द सम्पन्न हुआ । गीतापाठ, वेदध्वनि तथा मंगलाचरणके उपरान्त कई विद्वानोंके गीतापर सारगर्भित भाषण हुए । श्रीआर्यमहिला-महाविद्यालयकी छात्राओंके सुमधुर हरिनाम कीर्तनोपरान्त श्रीसभापति महोदयका भाषण हुआ । आपने कर्म, भक्ति और ज्ञान तीनों-विषयोंकी विशद विवेचना की और कहा कि गीताके द्वारा हमें इन तीनों विषयोंकी सुगम शैली प्राप्त होती है, उसे ही अपना कर हम अपना जीवन सफल बना सकते हैं ।

द्वितीय दिवस

आजका कार्यक्रम श्रीमान् डा० राजवलीपाण्डेय, (जबलपुर विश्वविद्यालय) के सभापतित्वमें हुआ । गीतापाठ, वेदध्वनि तथा मंगलाचरणोपरान्त श्री पं० रमाशंकर शुक्ल, श्री पं० हरिवल्लभजी शास्त्री आदिके सारगर्भित भाषण गीताकी महत्तापर हुये । श्री पं० कृष्णदेव द्विवेदीने कवितापाठ किया । तत्पश्चात् श्रीमान् सभापति महोदयने भाषण करते हुए इस बातपर बल दिया कि मनुष्यको निष्काम कर्मयोग अपनानेकी उत्तम शैलीका प्रदर्शन हमें गीतासे ही प्राप्त होता है, उसे जीवनमें उतारनेके हेतु प्रत्येक व्यक्तिको सतत प्रयत्नशील होना चाहिए ।

तृतीय दिवस

आजका कार्यक्रम कविराज आ० रत्न पं० ब्रज-मोहनजी दीक्षित महोदयकी अध्यक्षतामें सम्पन्न हुआ । गीतापाठ, वेदध्वनि, कीर्तन एवं मंगलाचरणके उपरान्त सर्वश्री पं० विष्णुप्रसाद सा० आचार्य, पं० सोमनाथ पाण्डेय वैदिक, अभिरामदास वेदान्ताचार्य, पं० रामकृपालुजी सा० अध्यापक, पूजनीया श्रीमती विद्यादेवीजी, सन्तदास, हरिवल्लभ शास्त्री, पं० प्रभाकर मिश्र, रामबालकशास्त्री, नानूभाई जोशी, स्वामी प्रकाशानन्दजी, स्वामी महेश्वरानन्दजी, श्री रोहिणी-कान्त शुक्ल आदिके भाषण हुए । तदुपरान्त श्रीमान् सभापति महोदयके भाषणोपरान्त पूजन और प्रसाद वितरणके बाद कार्यक्रम सम्पन्न हुआ ।

चतुर्थ दिवस

आजके अध्यक्ष श्रीमान् पं० ब्रहीनाथ शुक्ल न्यायविभागाध्यक्ष वाराणसी-संस्कृत-विश्वविद्यालय थे । आज भी कतिपय वक्ताओंके गीतापर सारगर्भित भाषण हुए । श्रीगौरीशंकरजी एम० ए० ने 'हम गीताको अपनायें' शीर्षक कविताका पाठ किया और सभापति महोदयके भाषणोपरान्त पूजन, प्रसाद-वितरण एवं सुमधुर हरिकीर्तनके साथ कार्यक्रम सानन्द समाप्त हुआ ।

पंचम दिवस

गीता-जयन्ती सप्ताहका पाँचवाँ दिवस बड़े समा-

रोहके साथ तपस्विनी पूजनीया श्रीमती विद्यादेवीजी महोदयाकी अध्यक्षतामें सम्पन्न हुआ। मंगलाचरण एवं स्तोत्र-पाठके उपरान्त सर्वश्री पं० दूधनाथजी चतुर्वेदी, आचार्य विष्णुप्रसाद, ज्योतिपरत्नाकर पं० रामनाथजी ज्योतिषी, स्वामी प्रकाशानन्दजी तथा पं० रामानुज पाण्डेयके गीतापर अतीव सारगर्भित भाषण हुए। तदुपरान्त आर्यमहिता-सम्पादक श्री ठा० आत्मा-प्रसाद सिंहजीने स्वरचित 'गीता-गायकको नमस्कार' शीर्षक कविता सुनायी जिसमें गीताका संचित किन्तु पूर्ण विवरण था। अन्तमें पूजनीया श्रीमती देवीजीने गीताको आधुनिक कालके अनुरूप जीवनमें व्यवहृत करनेकी शैलीपर बहुत सुन्दर प्रकाश डाला और बतलाया कि किस प्रकार मनुष्य अपने-अपने नियत कर्तव्योंका पालन करते हुए जगत्कल्याणके साथ-साथ अपने जीवनको सफल बनाकर मोक्षका अधिकारी हो सकता है। मोक्ष जीवनका चरम ध्येय है। जीवन, जरा और मरणके चक्करसे मुक्ति दिलानेकी सरल विधि हमें गीतासे ही प्राप्त होती है अतः प्रत्येक मनुष्यका यह परम कर्तव्य है कि गीताका पठन-पाठन और मनन करके उसके उपदेशोंको अपने जीवनमें उतारनेका प्रयत्न करे और मानवजीवनको सफल बनावे। आपका भाषण लगभग डेढ़ घण्टेतक हुआ। तत्पश्चात् आरती और प्रसाद-वितरणके उपरान्त आजका कार्यक्रम समाप्त हुआ।

षष्ठ दिवस

आजका कार्यक्रम वाराणसेय सं० विश्वविद्यालयके साहित्य-प्राध्यापक श्रीमान् पं० महादेवशास्त्रीकी अध्यक्षतामें सम्पन्न हुआ। श्रीमान् शास्त्रीजीने गीताके द्वारा मानव कर्तव्योंके निर्देशपर सारगर्भित भाषण

किया और कहा कि मानवका कल्याण अपनी संस्कृतिपर अडिग रहनेसे ही हो सकता है। हमारी अपनी संस्कृति किसी भी प्रकार उपेक्षणीय नहीं है। सभीने उसका लोहा माना है। गीता हमारे संस्कृति-दर्शनका एक बहुमूल्य रत्न है, उसे सभीको अपनाना चाहिए। सभापतिके भाषणके उपरान्त पूजा-आरती और प्रसाद-वितरण हुआ।

सप्तम दिवस

आजके सभापति वाराणसेय सं० विश्वविद्यालयके श्रीमान् पं० क्षेत्रेश चट्टोपाध्याय, डाइरेक्टर रिसर्च विभाग थे। आज जयन्तीका अन्तिम दिवस था। जनताकी अपार भीड़ थी। मंगलाचरणके उपरान्त सर्वश्री आचार्य सन्तदास, रामानुज पाण्डेय महो-पदेशक, पं० विजयकुमार राय आदिके भाषण हुए। अन्तमें सभापति महोदयने उपनिषद्के उद्धरणोंद्वारा गीताके महत्त्वका उत्तम प्रतिपादन करते हुए कहा कि गीता भक्तिके उत्तम रससे सराबोर है। हमारे स्वर्गीय गुरु महामहोपाध्याय श्री गंगानाथ भास्कराचार्य कथन था कि अनेक आचार्योंके टीका-भाष्योंको छोड़कर केवल मूल गीताका ही अहर्निश अध्ययन करनेसे पूर्ण तत्त्वोंका परिज्ञान अपने आप होने लग जाता है और उस परिज्ञानको प्राप्त कर मनुष्य अपने जीवनके चरम लक्ष्यको प्राप्त कर सकता है। इसके बाद श्री पं० अव-धेशप्रसादजी शर्माने श्री भारतधर्म-महामण्डलके कार्य-विभागोंका संचित परिचय देते हुए सभापति महोदय एवं उपस्थित जनताको हार्दिक धन्यवाद दिया और आरती एवं पूजन तथा प्रसाद-वितरणके बाद उत्सवके अन्तिम दिनका भी कार्यक्रम सानन्द समाप्त हुआ।

STUDY AND PROPAGATION OF SANSKRIT

By Muslim Scholars

[Translated from an articles written by Shri Devi Narain Vidya Sagar, Advocate, General Secretary, Bharat Dharma Mahamandal, published in Suryodaya, September, 1960.]

During the last one thousand years, many Moslem scholars have rendered wonderful service for propagation of Sanskrit by studying, translating into Persian and publishing a number of Sanskrit books. This work of theirs is really praiseworthy. Mahomedan Emperors spent large sums of money for getting many Sanskrit books translated into Persian. Moslem scholars also wrote many books in Sanskrit and translated into Persian a number of Sanskrit books on rhetoric, literature, music, painting Astrology, Ayurveda etc. They also translated the Ramayan, the Mahabharat and the Upanishads into Persian.

Emperor Feroze Shah Tughlak (1351 to 1366 AD) himself studied Sanskrit in the famous Sanskrit college at ज्वालामुखी (Jwalamukhi) and translated a number of Sanskrit books into Persian. He also translated into Persian बाराही संहिता (Barahi Samhita), a famous book on Astrology.

Under the orders of Emperor Sikan lar Lodi (1488 to 1513 A.D.) Maulana Ib Nakh Awaj Khan translated many books on Ayurveda into Persian.

Moghal Emperors also showed great enthusiasm for propagation of Sanskrit

literature by translating Sanskrit books into Persion. Akbar Shah, the greatest of the Mughal Emperors freely extended royal patronage for spread of learning of Sanskrit books on literature, music, painting etc. He founded a religion called "Din Elahi" for bringing in a fusion of all religions. In his court he had Faizy, Abdul Fazal, Badayuni, Raja Todar Mala, Raja Mansinha, popularly known as the "nine gems". Amongst them, poet Faiji went to Banaras and studied Sanskrit there.

Faiji, Abdul Fazal, Badayuni and many other learned men were well versed in Sanskrit, Arabic and Persian languages. Of them, poet Faiji was exceptionally, intelligent and well read. He translated Srimad Bhagabat Gita into Persian in sweet and melodious verses.

Poet Faiji also translated नैषध चरितम् (Naishadh Charitam) in Persian verses and published the same as a Mahakavya under the title "Nala Daman". This book is available even at the present time.

Under the orders of Emperor Akbar, the महाभारत (Mahabharat) was translated into Persion in 1582 A.D. under the editorship of Faiji, Abdul Fazal, Badayuni and other moslem scholars. This was published under the title "Rajnamah" with a number of pictures.

Under the orders of Emperor Akbar,

a pictorial edition of पञ्चतन्त्र Panchatantra) was published in 1518 A. D. in Persian and was named "Mayur Dania" by Abdul Fazal. Previous to this in 1516 A.D., Panchatantra was translated into Persian by a Mahomedan Scholar named Sheikh Muhammad Suhaily and was published under the title "Anwar Suhaily" under the orders of the officers of the Government. The book is still in circulation and is regarded as a famous book in Persian literature.

In 1600 A.D. Emperor Akbar got हरिवंशपुराण (Hari Vansa Puran) translated into Persian and published as a Persian book with pictures.

Dara Shikoh, the eldest brother of Emperor Aurangzeb, was a noble, Sufi Ruler with a religious trend of mind and was bent on reading Hindi, Philosophy. Sahajada Dara Shiko was, like his illustrious great grand father, Emperor Akbar was noble hearted, generous and a great patron of learning himself being a philosopher with power to appreciate the subtleties of life. He went to Banaras, studied Sanskrit and with the assistance of Pandits and Sannyasis translated fifty Upanishads into Persian in 1656 A.D. and published the same under the title "Sir Akbar." In the preface of this book he wrote as follows :—

"Having come to Banaras, the chief place of pilgrimage of the Hindus, I assembled Sanskrit Pandits and Sannyasis in 1067 Hijri Era, and with their assistance translated the Upanishads in sweet Persian versess."

Translation of the Upanishads by Shahzada Dara Shikoh deserves special

recognition in as much as this helped in spreading the Upanishads in European Countries.

NOTES

It is interesting to note that a large number of Sanskrit books on various subjects were written during the Moslem Rule and the study and teaching of Sanskrit were carried on without any interruption. In fact, though Persian was the court language, Sanskrit was always given a place of respect and honour. Advancement of Sanskrit during this period was directly due to the love and reverence that people felt for Sanskrit and indirectly to the patronage of the rulers which in its turn created an impetus to the people for reading Sanskrit. To mention only a few names, we find that during this period was written the famous fairy tale कथा सरित सागर of Somadeva (1010 A.D.), the story book वैताल पञ्चविंशति by Sivdas 11th century), the renowned Historical treatise राजतरङ्गिणी by Kalhan (1148 A.D.) dramas महानाटकम् by Damodar Mishra, प्रबोध चन्द्रोदय by Krishna Mishra, कर्ण सुन्दरी by Bilhan—all in the 11th century ; Grammatical treatise मुग्धबोध by Bopdeva (13th century) सिद्धान्त कौमुदी by Bhattaji (17th century), कवि रहस्य by Halayudha (10th century) Legal treatise मिताक्षरा by Vijnaneswar (1100 A. D.), दायभाग by Jimuta Vahan (15th century), the famous book on Astronomy सिद्धान्त शिरोमणि by Bhaskaracharya (1115 A.D.), Algebra लीलावती by Bhaskara, illuminating books on Rhetoric and Prosody such as साहित्य दर्पण by Biswanath (14 century), काव्य प्रकाश by Mammata (1100 A.D.) अलङ्कार सुधामणि by Hemchandra (1100 A.D.)

संस्कृत-समाचाराः

संस्कृताध्यापनं आवश्यकीकरणम् :—लुधियाना-दिसम्बरमासस्य पञ्चमदिने संस्कृताध्यापनं पंजाब प्रदेशे प्रशालासु महाविद्यालयेषु च आवश्यकं करणीयम् इति विषयमधिकृत्य पंजाबसाहित्यसंमेलनं प्राचोदयन् पंजाबशासनम् । संस्कृत पण्डितेभ्यः शिष्यवृत्ति-पारितोषिकादि दीयताम् । पारम्परिकपद्धत्या अथ तशास्त्राणां शास्त्रिणां वेतनं आधुनिकपद्धतीधराणाम् आधुनिकानां वेतनेन सह समकक्षं क्रियताम्, तथा विद्यापीठ-कार्यकारिमण्डलादि निर्वाचने शास्त्रिणाम्-अपि मताधिकारः अस्तु, इत्येवं विषयकाः प्रस्तावाः संमेलने स्वीकृताः । पंजाबशिष्यामन्त्रिणः श्रीमन्त अमरनाथविद्यालंकारमहोदयाः स्वीये अध्यक्षीयभाषणे एवम् अवदन-संस्कृत-शिक्षकाणां वेतनवर्धने पंजाबशासनं बद्धपरिकरं वर्तते ।

धार्मिकशिक्षणार्थं संस्कृतपण्डितानां राष्ट्रियप्राध्यापकत्वेन नियुक्तिः—लुधियानानगरे दिसम्बरमासस्य तृतीयदिवसे वेदादिविव्रतमग्रन्थेषु निबद्धं धार्मिकं शिक्षणं प्रदातुं संस्कृतपण्डितानां राष्ट्रीय-प्राध्यापकत्वेन नियुक्तिः शासनेन करिष्यते इति उद्घोषयन्तः पञ्चनदसंस्कृत साहित्य संमेलनोद्घाटकाः राज्यपालाः श्री न० वि० गाडगीलमहाभागाः । न काऽपि पञ्जाबी हिन्दी सदृशी भारतीया भाषा संस्कृताध्ययनं विना विकासो वास्यतीत्यपि स्पष्टमुक्तं राज्यपालैः ।

मोहमयीनगरे भागवतसप्ताहयज्ञः—पूज्यपाद श्रीमद्गुजगद्गुरु श्रीशंकराचार्य श्रीद्वारकाशारदापीठ-धीश्वराणाम् शुभप्रेरणाया किल मोहमय्यां १९-१२-६० तः श्रीमद्भागवतसप्ताहसमारम्भः सानन्दं सम्पद्यत । भागवतवक्ता श्रीनरेन्द्रदेवतापीशंकरद्वेमहोदयः आसीत् ।

नमोवाण्यां संस्कृतप्रचारार्थसमितिः—कलकत्ता दिसम्बर-२० दिवसे-वङ्गीयसंस्कृतशिक्षापरिषदा आयोजिते समारोहप्रसंगे वार्ताप्रचारआकाशवाणीमन्त्रालयाधिकृतैः केन्द्रीयमन्त्रिभिः डाक्टर केशकर-महोदयैः उद्घोषितं यत् संस्कृतकार्यकलाप्रचारणकार्ये अखिल-भारतीय-आकाशवाण्याः साहाय्यम् आचरितुं नियुक्तास्ति काचन समितिः यस्याः अध्यक्षपदं विभूषयन्ति मद्रपुरीवास्तव्याः 'संस्कृतप्रतिभा' संपादकाः डा० वे० राघव महोदयाः । एतादृशी च समितिः आकाशवाण्याः प्रतिकेन्द्रं स्थापिता भवेत् इति ।

सीतामऊस्थः संस्कृतविद्यालयः—२४-११-६० दिनाङ्के विद्यालयस्य सर्व एव अध्यापकाः प्राध्यापिका अन्ये विद्वांसश्च समीपवर्ति श्रीमोदेश्वराख्यं धाम गत्वा तत्र रुद्राभिषेकपूर्वकं वेदमन्त्रद्वारा षोडशोपचारैः भगवन्तं चन्द्रार्धचूडामणिं समाराधयन् । भद्रामयः कार्यक्रमोऽतीवहृचिरो मधुरमधुरोऽभवत् । २६-११-६० दिनाङ्के च विद्यालये महाविदुषो सीतामऊनरेश श्रीरामसिंहजूमहोदयानाम्-अध्यक्षतायां महता समारोहेण गीताजयन्त्युत्सवः सम्पन्नः । उत्सवे स्मिन्नवत्याः सर्व एव विद्वांसोऽधिकारिणोनागरिकाश्चामन्त्रिताः ।

(भारतवाणी)

श्री पण्डित मुकुन्दशास्त्रि खिस्ते- भूतपूर्व साहित्यविभागाध्यक्ष महानुभावानां सौप्रस्थानिकाभिनन्दनम् ।

३-१२-२ दिनांके रविवसरे त्रिवादनसमयशरभ्य संस्कृतविश्वविद्यालयस्य स्थानापन्नाधिकारिणां
पं० कुबेरनाथशुक्लमहोदयानां सुभाषितेन सौप्रस्थानिकाभिनन्दनस्य कार्यक्रमः प्रावर्तत । गुरुवर्याणां
पं० मुकुन्दशास्त्रिखिस्ते महानुभावानां विषये विद्यार्थिनां अध्यापकानां च महती श्रद्धा भृशमनुरागश्च अभिव्यक्तो-
ऽभूत् । विद्यार्थिभिः कैश्चित् पत्रव्यवहारेण अन्यैश्च गद्यं नैव निजश्रद्धाञ्जलिः समर्पितः । ततो साहित्यविभागस्य
प्राध्यापकैः श्री पं० द्विजेन्द्रनाथमिश्रमहोदयैः सौप्रस्थानिकपद्योपहारो मुद्रितः काचमञ्जूषामण्डितश्च शास्त्रिवरेभ्यः
प्रादायि । तदनु प्राध्यापकेषु सुरेन्द्रनाथशास्त्रि, डा० सुजयका, पण्डित महादेवीप्राध्याय, पं० भूपनारायणका, कैलाश-
चन्द्र जैन, अमृतलालजैन, बटुकनाथशास्त्रिप्रभृतिभिः खिस्तेमहोदयानां विषये वैदुष्यपूर्णाः स्वेहदयोद्गाराः
प्रकाशिताः । अध्यक्षपदात् स्वाभिप्रायं प्रकटयद्भिः पं० कुबेरनाथ शुक्लमहोदयैः शास्त्रिवर्याणां विषये प्रगाढां
श्रद्धां प्रकटीकृत्य तेषां बहुमूल्यसहयोगलाभात् विश्वविद्यालयस्य उत्कर्षं वर्णयित्वा तेभ्यो निजः श्रद्धाञ्जलिः
निवेदितः ।

अन्ते शास्त्रिवर्यैरपि निजविषये श्रद्धासाविष्टतया सर्वेषां प्रति कृतज्ञता प्रदर्शिता । धन्यवादप्रदानानन्तरं
सभा विसर्जिताऽभूत् ।

हरिपाल द्विवेदी

प्रचारमंत्री
साहित्यपरिषद् वा० सं० विश्वविद्यालय
वाराणसी ।

सदुपदेशः

कुलीनेऽसह लम्पकेऽपण्डितैः सह मित्रताम् ।

ज्ञातिभिश्च समं मेले कुत्रापि न विनश्यति ॥

अभ्यासाद्वार्यते विद्या, कुलं शीलेन धार्यते ।

गुणैर्न ज्ञायते त्वार्यः, कपो नैत्रेण गम्यते ॥

अयममृतं निधानं नायकोपनिषीता ।

सर्वविषयानुयातः शम्भुमूर्ध्नीऽवतंसः ॥

विश्रयति नैनं राजयक्ष्मो शशाङ्कः ।

इतिविधिपतिप्रकः केतुं वा लङ्घनीयः ॥

पूणोऽहमर्थे रिति मा प्रसीद रिक्तोऽहमर्थे रिति मा विषीद ।

रिक्तं च पर्ये भरितं च रिक्तं करिष्यते नास्ति विधेर्विलम्बः ॥

सूर्योदयः

१८८४०
३/१९

श्रींभारतधर्ममहामण्डलस्य त्रैभाषिकं त्रैमासिकञ्च मुखपत्रम् ।

(वार्षिकं मूल्यम् अग्रिमं मुद्रात्रयम्)

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्,
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानतिषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्,
सज्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र सूर्योदयः ॥

१७तमे वर्षे दशम-एकादश-द्वादश संख्याः] तुला-वृश्चिक-वन-संक्रान्तयः २०१८वैक्रमाब्दः[अक्टूबर-नवम्बर-दिसम्बर १९११

सम्पादकीया अभिप्रायाः

—❀—

महात्मा गोस्वामी तुलसीदासः

सम्प्रतः सोजह सौ असो असो गंगके तीर ।
श्रावण शुक्ला सप्तमी तुलसी तजेः शरीर ॥
हिन्दीभाषायां विरचितया उपर्युक्तकवितया
सुराष्ट्रमिहमवगम्यते यत् महात्मानो गोस्वामि-
तुलसीदासस्य पञ्चत्वकालादारभ्येदानीं यावत् शतत्रया-
विका अवदा व्यत्यगच्छन् । सर्वत्रैव भारते अव-
शुक्लसप्तम्यां तिथौ महामहिमशास्त्रिनो महापुरुषस्य
तस्य जयन्ते महोत्सवः सम्पाद्यते, हिन्दूजनता कदापि
महापुरुषमेतं न विस्मरिष्यतीति सुहृदो विश्वसः ।
महात्मना श्रीमता गोस्वामि-तुलसीदासेनस्वीये समये
हिन्दुसमाजस्य यादृशी सेवा सम्पादिता, तादृशी
अस्तीत्यास एव विद्वांस विदितवन्तः । महात्मनः
एतस्य समये भारते साम्राज्यमासीत् माहम्मदानाम् ।
तस्मिन् काले संस्कृतप्रचारवैरत्यात् वेदशास्त्रदर्शन-

स्मृतिपुराणग्रन्थानामध्यायनाभावाच्च भगवान्
सनातनो धर्मो ह्रासमानो लोकरक्षयै न प्राप्तवत् ।
समस्तत्राणि हिन्दुजनता परस्परं व्यस्ता सती धर्ममर्म-
ज्ञानाभावात् अधो गच्छन्तो वमूव । भारतीया वैदिका
पञ्चाङ्गि सम्प्रदाया विशेषतः शैवा वैष्णवाश्च परस्परं
कलहाय नना आसन् । तत्कालीना भारतीयाः सोदराणां
निवानां बन्धूनामेव रक्तपिपासवः समवालोक्षन्त ।
तदानीं धर्मपरिपालन-परायणानामादर्शचित्रियाणां
प्रायेणाभावोऽभूत् । एतादृशे काले कलिकाले धर्मज्ञानं
पुनराविर्भावयितुम्, पञ्चसु सम्प्रदायेषु वैष्णवेषु च
परस्परं प्रेम प्रवर्द्धयितुं भारतीयानां मानवानां कर्तव्यं
प्रदर्शयितुम्, किं बहुना कुटिलैः कदर्यहृतकैः निशाचरा-
धमैरपहतां भारतजन्मो पुनरानेतुं च मन्ये भगवा-
नादिकवि-वार्त्तमोकिः स्वयमेवातीर्थे तुलसीरूपो राम-

चरितं सप्रणयनपरः अधःपतितभारतजनतोद्धार-
हेतवे सवतः समुत्कृष्टं श्रेयस्करं पन्थानं प्रदर्शितवान् ।
तुलसीकृतरामायणेन भारतीयानां यादृश उपकारो विहितः
सचरणनातीत इति सर्ववादिसम्मतः सिद्धान्तः ।
भारतस्य अक्षाज्ञानविहितोऽपि मानवः पूज्यपाद-
गोस्वामितुलसीदासविरचितस्य रामायणस्य बहूनि
पद्यानि गायतिपठति च । रामायणस्य यादृशः
प्रचारो विद्यते न तथा अन्यस्य ग्रन्थस्य । पूज्यपादो
महात्मा तुलसीदासो भारतीय—संस्कृतिधरं च पूर्वकं

सनातनधर्मस्य मानवमात्रस्य च परमं कल्याणं
कृतवान् । अधुना स्वतन्त्रे भारते मानसकथाप्रचारस्य
महत्प्रयोजनं विद्यते । परन्तु संस्कृतभाषाज्ञानमन्तरा
रामचरितमानसस्य समोचनं ज्ञानं न भवितुमर्हति ।
आधुनिका बहवो हिन्दीभाषाकवयो गीर्वाण-
वाणीज्ञानराहित्यात् समाजेषु नितान्तमनुत्कृष्टं
हीनहीनमादर्शमुपस्थापयन्तो देशं जातिं चाधो
नयन्ति । तैर्महानुभावैः महारत्ना तुलसीदासो नून-
मनुकरणीयः, तैश्च संस्कृताध्ययनमनुष्ठेयम् ।

श्रीमालवीय जन्मशती समारोहः

विश्वविख्यातानां हिन्दूविश्वविद्यालये संस्था-
पकानां पूज्यपादानां स्वनामवन्थानां महामनसां
पण्डितमदनमोहनमालवीयमहोदयानां जन्मशती-
समारोहो दिनाम्बरमासस्यान्तिमे सप्ताहे सुमहता
समारोहेण हिन्दूविश्वविद्यालये सुसम्पन्नः । तत्र भारत-
स्य पराङ्मुख्यः सर राधाकृष्णन्महोदयः, भारतप्रधान-
मन्त्रो पण्डित जवाहरलाल नेहरूमहोदयः महाराज-
धिराजकर्णसिंहमहोदयः (सदरे गिय सत जम्बू-क्षेत्री)

अन्ये च शिक्षाविदो विद्वांसः कलामर्मज्ञाः समुपस्थिता
आसन् । माननीय मालवीय-महोदयानां स्मृतिमन्दिरे
तच्चित्रप्रतिमास्थापनं पुस्तकालयस्थापनमपि जातम् ।
तत्र विविधानां धार्मिकेतिहासादिदार्शनिकग्रन्थानां
सुमनोहरः संग्रहो वर्तते । अस्मिन् शुभावसरे श्रीभारत-
धर्ममहामण्डल-शास्त्रकाशिता अनेके ग्रन्थाः
समर्पिताः । काशी हिन्दूविश्वविद्यालयोऽयं मातृवीय-
महादयानां अग्ररो अमरा कतिस्तस्मात् व्रजयते ।

—❀—

प्राहरेभ्यो निवेदनम्

'सूर्योदयः'स्य वार्षिकं मूल्यं पुत्रात्रयं वर्तते । विविधां
प्राहरेभ्यो हानुभावानां वार्षिकं मूल्यं साम्प्रतमपि
नागतम् । सूर्योदयोऽयं बहोः कालात् नियमितरूपेण
संस्कृतसरस्वत्याः सेवां विदधाति । संस्कृतभाषायां
सवतः प्राचानभिद्युमेव पत्रमिति नास्ति संस्कृतसर्व-

कानाम-प्रत्यक्षम् । स्वतन्त्रे भारते संस्कृतभाषाभ्युदया-
निलापुकैः सुवाधारेयैः विद्यार्थिबान्धवश्चात्र नूनं ध्यानं
दत्त्वा स्वोयं साहाय्यं मुद्रात्रयं घनादेशद्वारा शीघ्रं
प्रेषणीयम् । येषां 'सूर्योदयः' प्रक्षेपेच्छा न भवेत्, तैः
कस्या कार्याजयः सूचनीयः ।

—❀—

संस्कृतज्ञानामुपेक्षा

ले०—रामस्वरूपशास्त्री “अमरः”

सति स्वतन्त्रता-सूर्योदयेऽपि साम्प्रतं नास्ति स्वदेशे संस्कृत-सूर्योदयः । यथाऽऽङ्गभाषाभाषिणोऽन्य-भाषाविदो जनाः समृद्धाः सुखिनश्च सन्ति न तथा सुरगिराभिज्ञाः सुरज्ञाः संदृष्टाः कुत्रापि ? सर्वत्र सुव्याप्ते मायाजाले भारतेऽस्मिन् देशे नेतृवर्गोऽन्नर्बं गर्वमुद्वहन् कंसकौर्यमपि तिरस्करोति स्वकर्मणा । नास्ति यवनाः शासका गौराङ्गमहाप्रभव एतादृशा देवभाषा-विरोधिनो यादृशा एते शासनमदमदान्धीभूताः केचित्संस्कृतसाधनभिज्ञा भारतेऽनेताः सन्ति । ते परद्वेषिणः संस्कृतं संस्कृतज्ञानं सत्पुरुषान् काणेनापि चक्षुषा दृष्टुं न शक्नुवन्ति । कीदृशी इयं स्वाधीनता ? यस्यां सुरभारतीविद्वांसः समुपेक्षिता दुःखिनो दाह्म्यसम्पन्नाश्च सन्ति । हिन्दीभाषायाः शिक्षकेभ्यो राष्ट्रीयपुरस्कारं ददाति माननीयः श्रीराष्ट्रपति-महोदयः । किन्तु राष्ट्रनायकैस्तैरपि सम्मान्यैः श्रीराष्ट्रपतिमहाभागैः संस्कृतज्ञानामुपेक्षैव कृतेति जगति । संस्कृतविभागाधिकारिणो महानुभावा अपि “स्वार्थं तु साधयेत् प्राज्ञः स्वार्थंभ्रंशो हि मूर्खता” इति वाक्यं मन्यमाना इव संस्कृतज्ञानं संस्कृतं च बहिर्दितुं प्रयत्नशीला न भवन्तीति प्रतीयते । शासकेभ्यो यादृशः सम्पूर्णानन्दो मिजितो न तादृशः संस्कृतज्ञेभ्यो जनेभ्यः । शासकवर्गपरिवारेऽन्नपूर्णोऽनन्दः, परिपूर्णानन्दश्च समाविष्टो दृश्यते । अधुना भारते भारते देशे प्रायः पक्षपातस्यापि पक्षातोऽवलोक्यते । यस्मिन्देशे संस्कृतज्ञानं समादरः समुत्थित-श्चासीत्स्मिन्नेव देशे देवभाषायास्तदुपसक्तानाञ्च निरादरोऽवन्तिश्च सञ्जातेति दुःखप्रदा वार्ता ।

संस्कृतपाठशालासु विद्यार्थिनः पठनार्थमपि नागं ऋज्वन्ति । यतस्ते जानन्ति यत्—संस्कृतपठने न शासने पदप्राप्ति भवति न च लोके समादरः । सर्वकारेण संस्कृतपरीक्षाणां समकक्षता तु स्वीकृता, किन्तु शिक्षा-धिकारिभिः शासकैश्चापि संस्कृतज्ञेभ्यः सौविध्यं स्थानञ्च नैव दीयते इति नास्ति तिराहितं सुज्ञेभ्य इति ।

समाचारपत्रेषु प्रचारो भवति यत्संस्कृतसमुन्नति भवति, सर्वकारेणापि च प्रयासः क्रियते किन्तु प्रत्यक्षं तु अन्यदेव दृरीदृश्यते । श्रुतं मध्यप्रदेशशासनेन संस्कृतमनिवार्यं वृतम् । किन्तु संस्कृतज्ञानां वर्तन-मानन्तु नास्ति समुचितम् यथाऽन्यभाषाऽध्याकानां वर्तते । एवं सन्ति सर्वत्र समुपेक्षिताः सुरभारती-पाठकाः पाठिकाश्चापि । इतिदन्तवद् व्यवहारे प्रत्यक्षे च संस्कृतस्य संस्कृतज्ञानां च दशाऽन्यथैव वर्तते । संस्कृतस्य संस्कृतज्ञानां वा दुःखम्रोता अप न दृश्यते । संस्कृतविद्यालये छात्रसंख्याऽतिन्यूना भवति । नगरेषु यत्र कुत्रापि यस्मात्स्मात्स्थाना-दानीय बालकान् निरीक्षकेभ्यो दर्शयन्ति संस्था-सञ्चालकाः । किन्तु ग्रामीण-विद्यालयेषु का गतिस्तेषा-मिति स्वयमेव ज्ञास्यन्ति सबजना जना इति । उत्तर-प्रदेशे संस्कृतपाठशाला न तथा परिबद्धिताः सर्वकारेण यथा प्राथमिक शालाः उच्चतरमाध्यमिकशालाश्चापि । राजकीयानुदानमपि संस्कृतसंस्थाभ्यः स्तकमेव मिलति । भवननिर्माणानुदानस्य तु वातैव का ? भगवान् विश्वनाथ एव विजानातु यत्कथं भवत्यति संस्कृतस्य संस्कृतेऽत्र संस्कृतज्ञानां समुद्धार इति ?

एकतस्तु सुरभारतीसमुपासका एव सङ्गठिता न सन्ति । विप्रवर्गे यादृशी संस्कृतं प्रत्युपेक्षा दृश्यते, न तादृशी कुत्रापि ? संस्कृतपाठशालानां शायं संस्कृत-विधाताय च प्रायशो विप्राः क्षत्रिया एवाप्रेसरा भवन्ति । हवनयज्ञादिकर्मसु गौराङ्गमहाविद्यालया-ध्यापकानां धर्मनिरपेक्षाणां यवनादिजातीयानामेव भोजनार्थं निमन्त्रणादिकं क्रियते प्रायशो जनैः । मत-प्राप्तये सर्वेषां मतिः सर्वं कृत्यमकृत्यं कर्तुं सक्षमा सञ्जाता इति प्रतीयते । हन्त ! एतादृशः समयो न भूतो न भविष्यतीति निश्चप्रचमेवास्ति । संस्कृतज्ञा भगवद्वाश्रयं स्वकीयं बलं मत्वा यथाकथञ्चिज्जीवनं यापयन्तीति । संस्कृतज्ञानां दुर्दर्शां त एव जानन्ति ये सन्ति स्वयं संस्कृतज्ञाः कर्त्ता कर्त्तव्यमावपीडिताश्च । किन्तु ये महाभागा राज्याश्रयं लब्ध्वा यत्र कुत्रापि संज्ञानास्तेषां तु वातैव निरर्थका । वाराणसेय-वश्व-विद्यालये वाराणस्यां ये सन्ति राजकीयपदप्राप्तप्राप्ताः

संस्कृतज्ञास्ते साम्प्रतं सुखिनः सन्ति ! किन्तु ये संस्कृतज्ञा प्रामीणा प्राग्यसंस्कृतपाठशालासु भाग्य-वशाज्जीवनं यापयन्ति तेषां क्लेशां त एव जानन्ति । न जाने संस्कृतभाषाया भाग्यभानुः कस्य ग्रहस्य चक्रे पतितः ? अथवा संस्कृतज्ञानां देवं केन दुर्ग्रहेण क्रान्तम् ? एकतस्तु संस्कृतपरीक्षा एव कठिना जाता । शुल्कवृद्धिरपि कृता परीक्षाधिकारिभिः । परन्तु प्रशिक्षण-विद्यालये संस्कृतज्ञानां प्रवेशोऽपि दुर्लभः । प्रवर्तते पराभूतैः कृतपयसंस्कृतज्ञैर्निराशाश्रयणं कृतम् । कर्गजेषु सर्वाः सुविधाः संस्कृतज्ञेभ्यः प्रदत्ताः, परन्तु प्रयोगे तु भगवानेव सुविधा प्रदाता ।

भोजराज्ये समृद्धाऽऽसीद् यथेयं सुरभारती । तादृशी सुखसम्पन्ना कदा शूलिन् ! भविष्यति ? अयि ! संस्कृतप्रणयिनः ! उत्तिष्ठन्तु ! यदि भवन्तः प्रसुप्ता स्ते हि संस्कृत-संस्कृति सूर्योदयो दुर्लभः ?

मदोया दक्षिण भारत-यात्रा *

लेखकः—श्रीवासुदेव द्विवेदी वेदशास्त्री, साहित्याचार्यः

(सार्वभौम संस्कृत प्रचार कार्यालयः वाराणसी)

प्रास्ताविकं किञ्चित्
ये ये संस्कृतभारतीप्रणयिनो ये संस्कृताभ्यायिनो
ये वा संस्कृतरक्षणे तदुदये भद्रानिबद्धादराः ।
पत्नी-शिष्य-सुतादिभिः सह मुदा ये संस्कृताकापिन-
स्तेषां पावनपादपचयुगयोः साष्टाङ्गपातं नमः ॥

कस्मिन् प्रदेशे संस्कृतशिक्षायाः कीदृशी
परिस्थितिः संस्कृतज्ञानं च कीदृशं सङ्गठनमिति

परिज्ञानाय, संस्कृतप्रचाराय तथा देशाटनाय च
मया बहुभ्यो वर्षेभ्यो भारतस्य विभिन्नेषु प्रदेशेषु
समये समये परिभ्रमणं विधीयते । तदनुसारं व्यतीर्षु
वत्सरेष्वपि उत्तरप्रदेशविहार-उज्जैन-दिल्ली-पञ्जाब-
राजस्थान-गिमलाप्रभृति—प्रदेशानां यात्रा विहिता ।
अस्मिन् वर्षे पुनर्दक्षिणभारतस्य पावनप्रदेशानां
दर्शनाय समुत्सुकं समजायत ममानसम् । ततश्च

ॐ यात्राया विवरणमिदं कैश्चरनिर्माणकारणवशाद् विदुष्वने प्रकाश्यते तदर्थं प्रतीक्षमाणैः सुहृद्भिः क्षमायाऽस्मि ।

२५-८-५५ तिथेराभ्य २५-१२-५१ पर्यन्तं मया
भ्रमणं विहितम् । यद्यपि साधनानां समयस्य च
पर्याप्तताया अभावात् नहि यथाभिज्ञां सर्वेष्वरि
स्थानेषु भ्रमणं कर्तुं पारितं तथापि बहूनि दर्शनीयानि
गन्तव्यानि च स्थानानि प्रायेण लब्धलोकितायेव ।
मार्गस्य वक्रतया, आयासभयात्, अज्ञानाद्वा यानि
स्थानानि अभीष्टान्यपि द्रष्टुं न पारितानि तेषु विज्ञया-
नगरम्, विजयवाडा-चित्तूर-गोकर्णनाथप्रमृतीनि
सन्ति । तदस्यां यात्रायां तेषु तेषु स्थानेषु ये ये
संस्कृतविद्यालया दृष्टाः ये ये संस्कृतविद्वांसः साक्षा-
त्कृतास्तथा यासां सभासमितीनां परिचयो लब्धस्तेषां
सर्वेषामपि लेखेऽस्मिन् संचित्तमः परिचयः
प्रकाश्यते । यद्यपि मुख्यतया इयं यात्रा दक्षिणभा त-
स्यैव आसीत् तथापि तत्र प्रवेशकाले ततो निर्गमनकाले
च मया उत्तरभारतस्यापि बहूषु स्थानेषु कानिचित्
दिनानि अतिवाहितानि । अतः प्रसंगवशात्तेषामपि
स्थानानां संस्कृतविषयकं वृत्तमत्र संचिप्य प्रकाशितं
वर्तते । यद्यपि यात्राया विस्तृतं सचित्रं च विवरणं
प्रकाशयितुमिच्छा आसीत् तथापि विपुलत्रुट्यवयवभया-
त्तथा कर्तुं न पारितम् । केवलं तत्तत्स्थानेषु संचात्कृ-
तानां विदुषां, विद्यालयाणां संस्कृताभिमानिनां तथा
सहायकानां च पुण्यस्मरणाय, दक्षिण भारतभ्रमणमि-
लापिणां परेषामपि संस्कृतज्ञानां सौविध्यसम्पादनाय
तथा केषांचित् सुहृद्वा मादेशपालनाय च एवं लघीयेऽपि
विवरणमवश्यमेव प्रकाशनीयमिति मनीषया एष लेखः
प्रकाश्यते । अस्मिन् भ्रमणवृत्तान्ते संस्कृतविषयकं
यत्किञ्चिन्मया यद्दिशं दृष्टं तत्तद्दृशमेव पाठकानां पुरतः
समुपस्थापितमिति यदि केषांचित् दृष्टौ किमप्यत्र
अप्रीतिकरं प्रतिपादितं स्यात्तर्हि तदर्थं गुणैकपक्षपाति-
भिर्महानुभावैः क्लृप्तव्येऽस्मि । तथैव स्मृतिदोषवशात्
यदि केषांचित् वर्णनीयानामपि पुरुषाणामत्र चर्चा

परिहृता स्यात्तर्हि तैरपि नान्यथा भावनीयमिति
विनयावनतेन मूर्ध्ना अभ्यर्थये ।

दक्षिणभारतस्य इयं मम प्रथमयात्रा आसीत् ।
अतः सौविध्यार्थं केषांचित् परिचयपत्राणामावश्यकताऽनुभूता । तदर्थं मया निवेदने कृते काशीस्थैः
विद्वद्भिरैः श्री पं० कालिकाप्रसादशुक्लमहोदयैः, श्री-
अनन्तशास्त्री फःकेमहारयैः, श्रीजितेन्द्रियाचार्यवर्यैः
श्री लक्ष्मणाचार्यटोण्येमहोदयैः तथा श्रीपण्डित बाल-
कृष्णपञ्चोलीमहोदयैरनेकानि परिचयपत्राणि प्रदत्तानि
येन यात्रायां महत् सौकर्यमासादितं मया । तदर्थ-
मेभ्यो महानुभावैभ्यो मया भृशः साधुवादाः
कृतज्ञताश्च विज्ञाप्यन्ते । परन्तु दक्षिणभारतीयप्रदेशानां
काशीतो दूरवर्तितया तथा तत्रत्यानां सर्वथा समापरि-
चित्ततया च एतावन्ति परिचयपत्राणि लब्ध्वापि मे
हृदये तत्रत्या मनीषिणो मयि प्रीतिं कुर्वन्ति न वा
तथा कदाचिद् विषमासु दशासु पतितसु ते सहाय्य-
माचरिष्यन्ति न वेति महती चिन्ता आसीत् । परन्तु
मदीयमिदं सौभाग्यं मन्यताम्, अथवा दाक्षिणात्यानां
समावस्यैव इदं वैशिष्ट्यमवगन्तव्यं यदस्यां यात्रायां
परिचयपत्रं विनापि सर्वैः खलु महानुभावैः सर्वथा
अपरिचितैरपि महान् स्नेहः प्रदर्शितः महती च
सहायता मे विहिता । परिचयप्राप्त्यनन्तरमेव “इदमा-
सनमलङ्कृत्यताम्, अपि भवद्भ्यः काफीयज्ञं रोचते ।
दाक्षिणात्यभोजनेषु कृताभ्यासा वा भवन्तः ? स्नानाय
वस्त्रोदकमपेक्ष्यते किमु ? सर्वं यथार्थं विधीयताम्,
स्वगृहे को विचारः ? एवमिदमपूर्वप्रीतिपुरस्कृतैर्वचनै
र्यथाभिज्ञपितं निवासभोजनजनपानादि सर्वविध-
सौविध्यसम्पादनेन, दुर्गमेषु स्थानेषु सहगमनेन,
भ्रमणार्थं यानादिव्यवस्थया, स्थले स्थले मम परिचय-
प्रदानेन, पत्रपत्रिकादिषु मम भ्रमणवृत्तान्तप्रकाशनेन,
अस्वास्थ्यदशायां सर्वथा तथा मार्गन्ययार्थमर्थसाहा-

येन च तैः नितरामनुगृहीतोऽस्मि । तथैव सभा-
समितीनामायोजनेन, व्याख्यानादिव्यवस्थया,
स्वागतसमारोहेण, अभिनन्दनपत्रप्रदानेन तथा
सर्वप्रमाणं आयाचितमहणेन च बहुभिविधैः
संस्कृतपरिषद्भिस्तथा छात्रसङ्घैश्च भृशं सम्मानि-
तोऽस्मि । न च केवलं तद्गौरवे अपि तु नितान्तं
बधोबुद्धेरपि तत्क्षौरनगरस्थैः रिटायर्दे डिण्डोककटर-
भीरामस्वामी ऐयरमहोदयैः तथा त्रिचनापल्ली-
निवासिभिः रिटायर्दे-ककटर श्री एल० एस० पर्थ-
सारथि-महोदयैश्च उपानद्भिरुद्दिताभ्यामेव पादाभ्यां मया
सह धावं धावं यः सङ्घावातिशयः प्रदर्शितस्तस्यो-
द्गाहरणानि प्रायेण दुर्लभान्येव । तत्सर्वमपि स्मरं
स्मारं सुतरां मोमुद्यते चेतो जालायते च पुनः पुनर्हृदयं

तत्सर्वमपि पुनः साक्षात्कर्तुम्, एतादृगुत्सामान्य-
सौहार्दसम्पर्शनाय तेभ्यः सर्वेभ्योऽपि भूयो भूयः
सादरं कृतज्ञाञ्जलयः समर्प्यन्ते । भगवान् भवानीपतिः
विश्वनाथस्तेषां सर्वेषामपि निरवरोधं सौख्यविशेषं
विदध्यादिति च मुहुर्मुहुर्भ्यर्थये ।

पुनः कदाचिदस्या यात्रयाः संस्मरणप्रसङ्गेन
विशिष्य वरुणोत्थानां वृत्तानां पृथक् पृथक् विस्तृतं
विवरणं दीयेत् । सम्प्रति विस्तरभयात्
प्रकरणमदमत्रैव समाप्य यात्राविवरणं प्रकाशयेत् ।
विवरणान्ते केचन अन्येऽपि प्रार्साङ्गका विषया
उपन्यस्येरन् । केषाञ्चित् साहाय्यकर्तृणां पुण्या-
भिधानस्मरणमपि विधीयेत् । तदेतत् सर्वं तत्रैव
पाठकैरवलोकनीयमिति विरम्यते तावत् ।

२—यात्राविवरणं स्थानक्रमेण संस्थादीनां परिचयश्च

कटनी (मध्यप्रदेश) २१-२-५६

वाराणसीतो रायपुरं प्रति प्रास्थितस्य मम
धुप्रथकटी परिवर्तनार्थं कटनीनगरे बध्यत समयो
यापनीय आसीदिति अहं समीपवर्तिनि श्रीनारायण-
संस्कृतपाठशालानाम्न विद्यालये दैनिककृत्यसम्पादनय
कालक्षेपाय च गतः । ततस्तत्रत्यैरध्यापकैः सह
परिचये संवृत्ते तेरहं तत्र एकदिनं निवासाय तथा
मध्याह्नकाले संस्कृतविश्वपरिषदः स्थानीयशास्त्र्या
आयोज्यमानायां समायागुपन्यासाय च समादिष्टः ।
ततस्तेषामादेशपालनाय तत्र स्थितेन मया तस्य
स्थानस्य परिचयो लब्धस्तथा तेषां सौहार्दलाभोऽपि
मे जातः ।

अस्मिन् नगरे द्वौ विद्यालयौ वर्तन्ते । एकस्तु
उपरिष्ठाकचर्चितः श्रीनारायणी संस्कृतविद्यालयः तथा
द्वितीयो जैन संस्कृतविद्यालयः । अथोरपि विद्यालययोः

भवन्, अध्यापकव्यवस्था, छात्रसंख्या, पुस्तकालयः
छात्रपरिषद् तथा छात्राणामध्यपकानाञ्च सभासम्मेलन-
नादिविषयकः समुत्साहश्चेति सर्वमपि सन्तोषप्रदं
वर्तते ।

संस्कृतविश्वपरिषदः शास्त्राणि अत्र महता
समुत्साहेन सञ्चाल्यते । अस्या मन्त्रिणः श्री कन्हैया-
लालशास्त्रिजैनमहोदया अत्र क्रियमाणस्य संस्कृत-
प्रचारसम्बन्धिनो निखिलस्यापि कार्यकलापस्य
सञ्चालका एते परमोत्साहसम्पन्नाः सहृदया विद्वांस
सन्ति ।

रायपुर (३०-८-५६)

मध्यप्रदेशस्य इदमेकं प्रधानं नगरं वर्तते । अत्र
सर्वापेक्षया प्रामुख्येन समुल्लेखनीयं स्थानं श्रीधुधारी
वैष्णवमठः अस्ति । एष मठः सम्पूर्णेऽपि मध्यप्रदेशे
प्राचीनतमा प्रसिद्धतमो विशाकृतमश्व । सम्पत्तिरपि

एतस्य सुमहती । एतन्मठाध्यक्षाः श्रीमहन्त वैष्णवदास-
महोदया यथार्थतः साधुस्वभावाः सुगृहीतनामधेया
विद्यानुरागिणो विशालहृदयाश्च साधवः सन्ति । इदं
पुनरेतेषामेकनन्यसाधुसाधारणं वैशिष्ट्यं यदेते
संस्कृतज्ञैः सह संस्कृतयैव गिरा सर्वदा भाषन्ते, वस्तुतो
रायपुरे प्रवर्तमानानां सर्वासामपि धार्मिक सांस्कृतिक
शैक्षणिकप्रवृत्तीनां पुरस्कर्तारः पोषकाश्च इम एव
महाशया वर्तन्ते ।

अस्मिन् नगरे एवैव महानुभावैः समर्पितेन चत्वार-
धर्मसम्पत्ति भूतेन साहाय्येन श्रीदूधावारी वैष्णवसंस्कृत-
महाविद्यालयनाम्ना एकः सर्वाङ्गपरिपूर्णः दर्शनीयतमश्च
संस्कृतमहा विद्यालयश्चलति । सुसिद्धतः परिसरो वि-
शालतमश्च भवनमेतस्य विशालयस्य । अत्र सागरविश्व-
विद्यालय प्रवर्तितपाठ्यक्रमानुसारं सर्वैः नवीनैः विषयैः
सह आङ्ग्लभाषया च सह संस्कृतशास्त्राणां शिक्षा
दीयते । छात्रेभ्यो वृत्तिप्रदानस्य छात्राजस्य साध्वीयसी
व्यवस्था वर्तते । महाविद्यालये समये समये समा-
समितयोऽपि सोत्साहं समनुष्ठीयन्ते । मम गमनकाले
तत्रत्यं प्रधानाचार्यपदं सुविख्याता विद्वांसः श्रीसरस्वती-
प्रसादचतुर्वेदमहोदयः व्याकरणाचार्या विभूष-
यन्ति स्म । सम्प्रति तत्पदं मदं याः सुहृदो विद्वद्भ्याः
श्रीपण्डितरामनन्दन ओझा महोदया अलङ्कुर्वन्ति ।
एते यथैव प्रवीणा विद्वांसस्तथैव अध्यापनकलाकुशलाः
सामाजिकाः सहृदयाः वदार्चेतसः संस्थासञ्चालन-
पट्वीयांसश्च विद्यन्ते । गीतवाद्यादिष्वभिरुचिः विनोद-
प्रियता सुहृद्भनेषु स्नेहातिरेकश्चेति एतेषां नैसर्गिका
गुणाः सन्ति । अत्र एतेषामेव निवासस्थाने अहं न्यवसं
त्रिरकाह्निं गोष्ठीसुखञ्च अन्वभूवम् ।

एतन्महाविद्यालयातिरिक्तं मठेऽपि प्राचीनपद्धत्या-
एकः संस्कृतविद्यालयः प्रचलति । यत्र भूयांसश्छात्रा
निरालसमोत्साहसविविधशैक्षणिकानुवन्तो व्याकरण-

साहित्यादिविषयाणामध्ययनं कुर्वन्ति । अत्र
व्याकरणाचार्याः श्रीमन्तः पं० शिवकुमारशममहोदया
प्रधानाध्यापकपदे त्रिराजन्ते । अत्रत्येहछात्रैरेका छात्र-
परिषदपि सञ्चाल्यते ।

अत्र नगरे अपरोऽप्येकः संस्कृतविद्यालयः प्रचलति ।
एतस्यापि अत्रस्था समीचीना वर्तते । अत्रत्याः
प्रधानाचार्याः पाण्डित्येन सह व्यवहारकौशले तथा
वाक्काण्डेऽपि प्रवीणा अवलोकिताः ।

नागपुर (५६ ५६)

अत्र वेदवेदन्तसंस्कृतमहाविद्यालयः ब्रह्महर्म-
वर्धिनोसंस्कृतपाठशास्त्रेति द्वौ विद्यालयौ वर्तते,
अनयोः वेदव्याकरणसाहित्यादिविषयाणामध्ययनं
भवति । एतदतिरिक्तं गायत्रीविद्यालयनामा अपरोऽ-
प्येको लघोयान् विद्यालयो वर्तते । एषु विद्यालयेषु
श्रीब्रह्महर्मवर्धिनं संस्कृतपाठशास्त्रायां वयोवृद्धा
अपि प्रधानाध्यापकाः श्रीकृष्णकान्तमहोदया-
स्तथ अन्येऽपि अध्यापकाः छात्राश्च सहृदया वत्सा-
सम्पन्ना नाट्यसाहित्यसंस्कृतकलारसिकाश्च अवलो-
किताः ।

अस्मिन् नगरे संस्कृतभाषाप्रचारिणीसभा
नाम्नी एका सुव्यवस्थिता संस्था दशभ्यो वर्षेभ्यः
समीचीनतया सुभारतीवैवापरायणा वर्तते । 'संस्कृत-
भवितव्यम्' इतिनाम्नः साप्ताहिक-संस्कृतपत्रस्य
प्रकाशनम्, सरलभाषया संस्कृतप्रचारोपयोगिनां
पुस्तकानां प्रकाशनम् सरलसंस्कृतपरीक्षाणां प्रचालनम्
समये समये सभासम्भेलनादीनामायोजनम्, संस्कृत-
नाटकानामभिनयो विविधस्पर्धानां प्रवर्तनं पुरस्कारादि
प्रदानद्वारा संस्कृतलेखकानां प्रोत्साहनश्चेत्यादीनि
वर्तव्यत्वेन निर्धारितानि कार्याणि सन्ति समया
अस्याः । अस्याः सभायाः प्रधानकार्यवाहाः श्री स०ना०

कुञ्जकर्णा महोदयास्तथा प्राप्तापकरणं हरमहोदयाश्च वर्तन्ते ।

अत्र गीतामन्दिरानाम्ना एकं विशालं भवनं वर्तते । यत्र सर्वदेव विदुषां साधु महात्मनां च गीता-प्रवचनं भवति ।

एतन्नगरस्य अग्रगण्यनीषेषु विद्वत्सु नागपुर-विश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागाध्यक्षाः महामहो-पाध्याय श्री वा० वि० मिराशोमहोदया प्रामुख्यं भवन्ते । एते संस्कृतसाहित्यसम्बन्धितानां बहूनां महत्त्वपूर्णग्रन्थानां लेखकाः सन्ति ।

अत्र ब्रह्मकर्मवर्धिनीसंस्कृतपाठशालायामेव महीया वसतिरासीत् अत्रत्यैश्छात्रैः दिनद्वयेनैव संस्कृतगीतनाटकप्रदर्शनादीनामपि प्रदर्शनं कृतमिति मे महान् सन्तोषः जातः ।

हैदराबाद (भाग्यनगरम्) ८।६।५६

अस्मिन् नगरे केन्द्रीय-संस्कृतविद्यासमितिनान्ना पञ्चा प्रदेश-उपापिनी समितः संस्थापिता वर्तते यस्याः संरक्षणे प्रदेशेऽस्मिन् त्रिशत्संस्कृतविद्यालयः तथा हैदराबाद नगरात् किञ्चिद्दूरेति आलवालनामके स्थाने एकः संस्कृतमहाविद्यालयश्चेति एकत्रिशत्-संस्कृतशिक्षणसंस्थाः प्रचलन्ति । अस्मिन् महा-विद्यालये सप्तदश अध्यापकाः शताधिकाश्च छात्रा वर्तन्ते । सर्वेषामपि शास्त्राणामध्यापनं भवति । छात्राणां निवासभोजनादिव्यवस्था त्रितान्तं समीचीना वर्तते । छात्रैरेका पाक्षिकी समाऽपि परिचाल्यते ।

हैदराबादसन्नहिते सिकन्दराबादनामके नगरेऽपि एकः मञ्जुलालसंस्कृतकालेजनाम्ना महा-विद्यालयो वर्तते । अत्रैव एकं सैदाबादनामकं स्थानं वर्तते यत्र केवलं हरिजनवाल्मीकानामेव कृते एका पाठ-शाला प्रचाल्यते । अत्र त्रयः अध्यापकाः चत्वारिंश-दधिकाश्च छात्रा विद्यन्ते । एते सर्वेऽपि हरिजनविद्या-

थिनो वैष्णवं वेपं धारयन्ति वैष्णवांश्च आचारान् पालयन्ति । श्रीविष्णुसद्वचनामस्तोत्रपाठपुरस्सरं किञ्च एते प्रातरध्ययनं प्रारभन्ते । एतेषां पठनं लेखनं श्लोकोक्तचारणशैली अनुवादश्चेति सर्वमपि सर्वथा समीचीनं सन्तोषावहं प्रशंसनीयं च वर्तते । इदं सर्वं मया विद्यालये चिरं स्थित्वा स्वयं साक्षात्कृतम् ।

उपर्युक्तायाः समितेः अवैतनिक कार्यसम्पादकाः श्री एम० सौन्दरराजन पेयङ्गमहोदया वर्तन्ते । एते ज्ञातिसम्प्रदायनिर्देशं सर्वेष्वपि भारतीयेषु संस्कृतभाषाप्रचारार्थं विशुद्धशास्त्रं य पाण्डित्यपरिष्कारं बहुप्रयतमाना वर्तन्ते ।

एतन्नगरवास्तव्येषु साहित्यरसिषु विद्वत्सु श्री के० लक्ष्मणशास्त्रिमहोदयाः तथा वैद्यवर्म-श्रीगयाप्रसाद-शास्त्रिमहोदयाश्च प्रामुख्येन उल्लेखनीया वर्तन्ते । अन्योः श्रीलक्ष्मणशास्त्रिमहोदयाः सम्प्रति राज्य-सूचनाविभागस्य उपध्यक्षाः सन्ति । एभिः अन्येकानि पुस्तकानि लिखितानि । संस्कृतभाषया भाषये लेखे कवित्वे चापि इमे अग्रिमतपाठवा प्रकृत्या च विनोद-प्रियाः सहृदयाश्च ।

एतेषां संचितः परिचयो वाचकमहानुभावैर्निम्नाङ्कितेन पद्येनावगन्तव्यः । यथा—

मूर्तिर्मत्तगजेन्द्रगर्वदलिनी वाणी विनोदप्रिया ।
व्याख्या-लेख-कवित्व-शैलिकलापारं गता शेमुषी ॥
शक्तिः संस्कृतभाषणेऽप्यनुपमा विद्वज्जनेष्वादरः
श्रीमल्लदमणशास्त्रिणां गुणगणाः केषां न तोषावहाः ॥

अपरे पुनः श्री वैद्यमहोदया वार्धक्यादायुर्वेद-व्यवसायतो विरक्तकल्पा गृहे साहित्यचर्चायां नूतनतया समागतानांसंस्कृतविदुषामाश्रयदातारोऽपि इमे महा-नुभावाः । एतेषां गृहे यथा स्वच्छता, सुरम्यता, शान्तिः, सर्वेषामपि वस्तूनां यथायथस्थाने समुचितरूपेण सन्निवेशः प्रशान्तमधुरा आलानाः सप्रामातानाञ्च

आदरातिशयो दृष्टस्तत्सर्वमन्यत्र एकस्मिन् स्थाने सुदुर्लभमेव । एतेषां गृहे निवसता मया सर्वमिदं स्वयमेवानुभूतं चिरंस्मरणाय एकस्मिन् पथे उपनिबद्धं च । यथा—

रम्या शान्तिकुटी समस्तशुचिता शृङ्गाररङ्गस्थली
लोलभूमिरुदारहारि - वचसामातिथ्यपुष्पाभयः ।
विश्वासस्थलमेकमेव विदुषां माधुर्य-धारागृहं
श्रीमत्शास्त्रिगयाप्रसादसदनं स्वर्गोत्तमं राजते ॥

अन्ये पुनरस्या महानगर्याः प्रतिष्ठिता विद्वांसः
श्री वंशधर विद्यानङ्कारमहोदयाः, डा० आर्येन्द्रशर्माणः,
डा० रामनिखिलपाण्डेयमहोदयाः डा० राजकिशोर
पाण्डेयमहोदयास्तथा श्री भोरामशर्माणश्च सन्ति,
एते वेदुष्येन सह साहित्यवेदिनोऽपि विद्यन्ते । एतेषु
डा० रामनिखिलपाण्डेयमहोदयास्तु न केवलं पण्डिता
अपि तु गार्हस्थ्येऽपि स्वभावेन साधव एव ।

तिरुपति (१४-६-५६)

इदमेकं सुप्रसिद्धं तीर्थस्थानं दक्षिणभारतस्य ।
अत्र वेङ्कटेश्वरकनाराजानाम्ना एकः संस्कृत-
महाविद्यालयो बहोःकालात् प्रचलति, सम्प्रति-
अत्र आन्ध्रभाषाया अपि अध्यापनं भवति ।
अस्मिन् विद्यालये श्री जी० रामसुब्बाशर्मा
साहित्यशिरोमणिः तथा आर० राममूर्तिशर्मा व्याकरण-
शिरोमणिरचेति द्वौ विशिष्टौ विद्वांसौ सहृदयौ साहि-
त्यस्त्रिकौ च । अत्र एताभ्यामेव सुस्तिग्धमधुरेण
आतिथ्येन सनाथी कृतोऽस्मि । अत्रैव च मया सर्व-
प्रथमं सम्भाषारतकप्रधानस्य दार्ष्टान्तात्म्यमोजनस्य
तथा भाजनकालिकस्य आचारस्थ च परिचयो लब्धः ।

तिरुमलै हिन्स (१६-६-५६)

इदं स्थानं तिरुमलैपर्वतस्य उच्चतमे शिखरे वर्तते,
यत्र भारतप्रसिद्धं बालाजीमन्दिरं सुप्रतिष्ठितमस्ति ।

अत्रैव भगवान् वेङ्कटेश्वरो विराजते । अस्मिन् मन्दिरे
चतुर्दश वनपाठिनो वैदिका विद्वांसः सन्ति ये प्रतिदिनं-
मन्दिरे वेदपारायणं कुर्वन्ति । अत्रैव एका वेङ्कटेश-
वेदपाठशालापि प्रचलति । सम्प्रति अस्या वेदपाठ-
शालाया विस्ताराय एकस्य महाविद्यालयस्य च सञ्चा-
लनायापि प्रयत्नो विधीयमानोऽस्ति । तदर्थमनेकानि
मनोहराणि भवनानि निर्मितानि । अन्यानि निर्मायन्ते ।
अस्य महाविद्यालयस्य प्रधाना आयोजका न्याय-
वेदान्तमीमांसा-साहित्यशिरोमणयः दार्शनिकपार्व-
भौमाः श्री सुदर्शनाचार्याः सन्ति ।

अत्र सर्वेषां संस्कृतविद्यालयानां सञ्चालनं
श्रीबालाजीमन्दिरस्थकोशद्वारा एव विधीयते । एतेन
कोशेन वेदाङ्गित् धार्मिकानां संस्कृतपुस्तकानामपि
प्रकाशनं क्रियते ।

मद्रास (मद्रपुरी, चिन्नपुरी) १७-६-५६

इदं नगरं भारतस्य विशालतमेषु नगरेषु तृतीयं
स्थानमलङ्करोति मद्रासप्रदेशस्य च राजधानी वर्तते ।
अस्मिन् नगरे मद्राससंस्कृतकलाशालानाम्ना एकः
चिरात् सुप्रतिष्ठितः प्रसिद्धतमश्च संस्कृतमहाविद्यालयो
विराजते । अत्र वेद - व्याकरण-साहित्य-मीमांसा-
वेदान्तानि सकलशास्त्राणामध्यापनं भवति । शास्त्रा-
ध्ययनस्य एतस्मिन् विकरालेऽपि ह्रासकाले अत्र अष्टौ
विद्यार्थिनो मीमांसाशास्त्रस्य अध्यापनं कुर्वन्ति । अस्य
विद्यालयस्य प्रधानाचार्या श्री के० बालमुब्रह्मण्यशास्त्रि-
महोदया अनेकशास्त्रनिष्णाता उन्यासकुशलाः
साहित्यरसिकाः सहृदयाश्च विद्वांसः सन्ति । एते
वयोवृद्धा अपि परमोत्साहसम्पन्नाः स्फूर्तिमन्तश्च ।

अस्यैव विद्यालयस्य विशाले प्राङ्गणे कुष्पस्वामी
टिसर्च इन्स्टिट्यूटानाम्नी संस्थापि वर्तते यत्र संस्कृत-
ग्रन्थानां तत्सम्बन्धिनामाङ्गलभाषाग्रन्थानां च महाम्
संग्रहो वर्तते । अत्रैव बहुविधपत्रपत्रिकोपेतो वाचना-

लयोऽपि एकः प्रचलति । एवं च पुस्तकालय-वाचनालय-
सदस्यापि अयं विद्यालयः समृद्धतमः । छात्रावासोऽपि
एतद्विद्यालयसल्लग्न एवात्र । अत्र छात्रैरेका पाक्षिकी
सभापि परिचाल्यते ।

अस्मिन् नगरे “संस्कृत एकेडमी” नाम्ना एका
संस्थापि बहुभ्यो वर्द्धभ्यः प्रचलति । अत्र अनयैव
सभया सभामन्मेजनादीनामायोजना क्रियते । अनया
प्राचीनग्रन्थेभ्यः संगृह्य सुबहूनि सुभाषितान्यपि
लघुलघुपुस्तकरूपेण प्रकाशितानि सन्ति ।

एतदतिरिक्ता अत्र एका अन्यापि “संस्कृत पञ्च-
केशन सुमादनीनाम्ना नवीना संस्था सञ्चालिता वर्तते
या दक्षिणभारते व्यापकरूपेण संस्कृतभाषायाः तत्सा-
हित्यस्य च मञ्चगाय प्रचाराय च प्रचेष्टमाना अस्ति ।
अस्याः संस्थाया अध्यक्षा भारतप्रसिद्धा मनीषिणः श्री
सी० पी० रामस्वामीएय्यरमहोदयाः सन्ति तथा
कार्यदर्शिनः श्री टी० वी० विश्वनाथ एय्यर वी० ए०,
वी० एल० महोदया वर्तन्ते ।

हस्तलिखितसंस्कृतग्रन्थानां संग्रहसम्बन्धे अनु-
संधानविषये । ग्रन्थप्रकाशनविषये च अत्र मद्रास-
विश्वविद्यालयः तथा अद्वयस्थिता थियोसोफिकल
सुसाइटी चेति द्वे भारतप्रसिद्धे संस्थे विराजते ।
एतदतिरिक्तकामकोटिपैठतः सञ्चाल्यमाना एका
अपराध्यत्र प्रकाशनसंस्था वर्तते या तामिलभाषानुवादेन
सह बहूनि धार्मिकानि स्तोत्रपूजापाठविषयकाणि च
पुस्तकानि प्रकाशयति ।

अस्त्यैव नगरस्य एकतमे विभागे त्यागरायनगर-
नाम्नि अखिलभारतप्रसिद्धायाः दक्षिणभारतहिन्दी-
प्रचारसभाया विशालं भवनं वर्तते । अनया
सभया हिन्दीप्रचारोपयोगि पुस्तकपत्रिकादीनां
प्रकाशनेन, हिन्दीपरीक्षाणां प्रवर्तनेन, समस्तेऽपि
दक्षिणभारते हिन्दुविद्यालयानां सञ्चालनेन तथा

सभामन्मेजनादीनामनुष्ठानेन च वडोः कालात्
देशस्य महती सेवा विधीयते । अस्याः सञ्चालकाः
प्रधानमन्त्रिणश्च ‘श्रीमोदुस’ सत्यनारायणनाम्ना एके
विलक्षणकृतित्वशालिनो महापुरुषाः सन्ति । संस्कृते
भारतीयसंस्कृतौ च एतेषां महती निष्ठा । मन्ये, अनया
सभयाऽपि हिन्दी शिक्षया सह क्रियमात्रायां संस्कृत-
शिक्षाया अपि व्यवस्था विधीयेत ।

अस्मिन् नगरे संस्कृतविदुषां गीर्वाणवाणी-
प्रणयिनां भद्रपुरुषाणां च भूयसी संख्या वर्तते ।
केन्द्रियसंस्कृतसमितेरध्यक्षाः विद्यान्पेमूर्तयः श्री
पतञ्जलिशास्त्रिमहोदया अत्रैव विराजन्ते । अस्या
एव समितेरेके मुख्यतमाः सदस्याः मद्रासविश्वविद्या-
लयस्य संस्कृतविभागाध्यक्षा, बहूनां साहित्यसंगीत-
कलासम्बन्धिनीनां समितीनां सञ्चालकाः, बहूनां
निबन्धग्रन्थानां लेखकाः कवित्वविषये-कविकीर्तितेति
विरुद्भाजः श्री डा० वी० राघवन् महोदयाः स्वनिवा-
सेन इममेव नगरं विभूषयन्ति । इमे यथा विद्वांसो
लेखकाः कवयो गवेषका व्याख्यातारः सारासार-
विवेचकाश्च सन्ति तथैव सरलाः सहृदयास्तथा अन्येषां
कृते सहायकाः पथप्रदर्शका वत्साहका वदाराशयाः
स्वपरभेदरहिता अकारणबन्धवोऽपि विद्यन्ते ।
मद्रपुरनिवासकाजे एतेषामनन्यविद्वज्जनसाधारणं
स्वरूपमिदमवलोक्य मया मम मनोगता भावा
अधस्तादङ्कितसु पंक्तिषु समासतः सन्निवेशिताः ।
एवमेव यदि अपरेऽपि विद्वांसो यथाशक्ति सर्वेषां
साहाय्यं कुर्युस्तदा आचरेण कालेन संस्कृतसमाजस्य
अभ्युदयो भवेत् । पद्येन यथा—

दिव्याकृतिः किमपि गौरवमुद्गहन्ती
स्वाभाविकी सरलता हृदयं विशालम् ।

साहित्यवारिनिधि मन्थनपर्ण्डता वाः

श्रीराघवाय्यविदुषाभिह किं न धन्यम् ॥

काव्यालापकथा कवित् कचिदहो सङ्गीतचर्चा पुनर-
वेदे व्याकरणे पुराणविषये शश्वत् समाजीचना ।
नानावाङ्मयचिन्तनैश्च समयो यत्रास्त्रिजो नीयते
मन्य राघवसूरिवर्यसदनं सारस्वतं मन्दिरम् ॥

आसक्तिर्न विनासवस्तुनिचये नो बागम्बराडम्बरं
नैवाहारविहारसत्कृतिकथाजापादयः कृत्विमाः ।

भूमावप्युपविश्य लेखनकथामन्थादि-संशोधनम्,
सर्वत्रैव विज्ञाकिता सरक्ता श्रीराघवाय्यगृहे ॥

धन्या मद्रपुरी पुरीषु विजसद्रत्नाकराऽजङ्गुता
धन्यास्तत्र च भारतप्रणाथिनः श्रीविश्वनाथायः ।

तन्मध्येऽयमगाधवारिधि - तजस्पर्धालुना सद्गुणे-
नौदार्येण विभूषितो विजयते श्रीराघवाय्यः सुधः ॥

दृष्टं सागरतीरवर्ति सकलं दृश्यं मनोमोहनं
दृष्टा सौधशतावली सुरचिरा दृष्टः कपाकीश्वरः ।

दृष्टा पाण्डतमण्डली च निपुणा सर्वं परं निष्फलं
दृष्टा मद्रपुरीमुपेत्य यदि नो श्रीराघवाय्यः सुधीः ॥

दृष्टा मया सुबहुशो भ्रमता समन्ता-
ल्लोकोत्तराः सकलशास्त्रविदो बुधेन्द्राः ।

निर्हेतुकी परहितप्रवणा प्रवृत्ति
दृष्टा तु केवलमयं ननु राघवाय्ये ॥

मद्रपुरीनिवासकाले मम वासः संस्कृतकला-
शालायां, भोजनं श्री टी० बी० विश्वनाथ ऐय्यरमहो-
दयानां गृहे तथा डा० बी० राघवन्महोदयानां गृहे
दैनिककृतव्यानां निधारणं भवति स्म । तद् गतागतं
मया निम्नाङ्कितपद्यरूपेण सर्वदा स्मरणाय उपनि-
बद्धम् । यथा—

वासो मद्रपुरीय-संस्कृतकलाशालेय-शिष्यालये
श्रीविद्वद्भिरविश्वनाथभवने सुस्वादवद् भाजनम् ।
कार्याकाय - विनिश्चयश्च सततं श्रीराघवाय्यगृहे
एवं मद्रपुरे गतागतशतैर्नीता मया वासराः ॥
(क्रमतः)

क्रूरः कलिकालः

(रच०—रामस्वरूपशास्त्री “अमर” तालवेहटस्थः)

—*—

कीदृशः क्रूरतरः कलिकालः ।

निर्दयं दशति दुर्जनो व्याजः ॥

संस्कृत-संस्कृति-सेवक-वर्गः सुखी न भारतदेशे ।

किन्तु निर्भयं विचरति पापी लोको दानव-वेधे ॥

रोदति चन्दनचर्चित-भालः ।

निर्दयं दशति दुर्जनो व्याजः ॥१॥

परधन - परनारी - हर्तारो जना वद्धिता लोके ।

कुलटाः सन्ति समृद्धाः सत्यः पतिव्रताः इदं शोके ॥

प्रसृतो देशे मायाजालः ।

निर्दयं दशति दुर्जनो व्याजः ॥२॥

परमनास्तिकः परद्वेषी सञ्जातो मानवप्राणी ।
 आङ्गुलिगिरा बद्धिता किन्तु संत्यक्ता संस्कृतवाणी ॥
 असुर - रूपो नेता विकरालः ।
 निर्दयं दशति दुर्जनो व्यालः ॥३॥
 धर्मो गतो नीतिरपयाता, सन्तजनेभ्यो भीतिः ।
 मित्रवनाः सुहृदः सञ्जाताः स्वार्थतत्परा प्रीतिः ॥
 वैरी भ्राता, स्नेही श्यालः ।
 निर्दयं दशति दुर्जनो व्यालः ॥४॥
 “अमर” — भारतीजुषां समाजे न हि इष्टं सम्मानम् ।
 हरिहरः क्लीर्तनं न कुरुते यथा चित्रपटगानम् ॥
 पितृघाती सञ्जातो बाणः ।
 निर्दयं दशति दुर्जनो व्यालः ॥५॥

प्रतिसंस्कृता सिद्धान्तकौमुदी

(पं० श्रीकृष्णमणित्रिपाठी, सरस्वतीभवनम्, बाराणसेय संस्कृतविश्वविद्यालयः)

शब्दानव्यवहार्यतामुपगतान् व्याक्तुमायासनाद्
 व्युत्पत्तिप्रदयुक्तिसूक्तिविषयज्ञानं परं पश्यता ।
 ऊहापोहदिशा समुन्नमयितु प्रायोगिकीं पद्धतिं
 कौमुद्याः प्रतिसंस्कृति विराचता प्रेक्षावतां प्रीतये ॥१॥
 विश्वरूपातमहर्षिपाणिनिवचो व्याख्यानवृन्दोज्ज्वलां
 शिर्षा व्याकरणस्य कालशथिलां धारानुवृतामपि ।
 आलोच्य व्यवहारसौष्ठवकृते व्युत्पत्तये चाञ्जसा
 व्यापारोऽयमुदारदृक् प्रणयिनां तोषाय जाजायताम् ॥२॥

अप्रमेयात्समयादविच्छेदेन प्रवर्तमानासौ संस्कृत- विशिष्टैर्निबन्धैः, निर्मलैराचारैः पवित्रैश्चरित्रैः, प्रोज्ज्वलै-
 विद्या प्रार्चनपरम्परागताया आर्यसंस्कृतेराधारभूमिः, र्जीवनैर्धर्मेजगतः स्थितिः परमोत्कृष्टां प्रतिष्ठां प्रतिपेदे ।
 यस्याः सूक्ष्मातिसूक्ष्मैराध्यात्मिकै विषयैः प्रेङ्खलैर्गोभीरैः सेयं दैवी वाणी ऐहलौकिकं पारलौकिकञ्चाभ्युदयं
 विचारैः, अपरिहार्यैः सिद्धान्तैः तत्त्ववामधिभिरुपदेशैः, साधयन्ती बहुशोधारामिः लोकानाप्यायति । विशिष्टैः

शिष्टैः सम्मान्यैषा सुरगवी वेदैः वेदाङ्गैः स्मृतिभिः
पुण्येतिहासैः दर्शनकाव्यनाटकादिभिश्च अशेषान्
अर्थान् विशदयन्त्याऽबोधयन्ती बहुः कालान् सर्वतः
सम्भावन्भाजनतामावहति । तस्या एव प्रवेशद्वारं
व्याकरणमिति विदितमेवास्ति समेषां संस्कृतप्रण-
यिनाम्, सर्वाङ्गसम्पन्नाया गीर्वाणवाण्या रक्षावचायितं
पाणिनीयं व्याकरणं-वार्तिक-भाष्य-टीकोपटीकादिभि
विवृतं सर्वातिशयं गौरवमावहति । अत एवोक्तं
पराशरोपपुत्राणे—

पाणिनीयं महाशक्तिं पदसाधुत्वञ्चक्षणम् ।

सर्वोपकारकं प्राह्यं कृत्स्नं त्याज्यं न किञ्चन ॥

व्याकरणस्य मुख्यं प्रयोजनं प्रायोगिकं विशेष-
विज्ञानं येन विशुद्धाया गैर्वाण्या वाण्याः तद्वारा संस्कृत-
विद्यायाश्चिरं परिचक्षणं सम्पद्येत इति न तिरोहितं
विद्यते विदुषाम् ।

वैदिकानां लौकिकानाञ्च शब्दानां व्युत्पादकं
पाणिनीयमष्टाध्यायीरूपं व्याकरणं लोकोपयोगदृशा
प्रक्रियोचितक्रमेण परावर्त्य विवृत्य च, सकलशास्त्र-
रहस्यज्ञैः श्रीमद्भिर्महोद्भिर्दिक्षितमहोदयैः सिद्धान्त-
कौमुदी स्वरूपेण न्यवन्धि ।

ततः शैक्षाणां कृते तस्या एव संचित्तमति-
संचित्तञ्च रूपान्तरमपि विद्वद्वरैः वरदात्राचार्यैः सम्पा-
दितमस्ति, तदपि अद्यत्वे यथायथं व्यवहाराय
पर्याप्तं नवेति न निर्दिध्यते ।

समयः खलु स्वयं विपरिवर्तमानो विषयान्तराणीव
शाब्दव्यवहारमपि परिवर्तयति । प्राक्तनव्यवहार-
मनुसृत्य व्युत्पादिता बहुशः शब्दा महाकविभिरप्य-
प्रयुज्यमाना केवलं व्याक्रियामवतिष्ठन्ते । व्यावहारि-
काणामव्यावहारिकाणाञ्च शब्दानां व्युत्पादने
प्रसार्यमाणा दृष्टिर्महाभराक्रान्ता न विशेषतो ध्याना-
धान्याय प्रभवति । ह्यन्दसां लौकिकानपि साधारण्ये-

नाव्यावहारिकानंशानुपरितनकक्षायां परिशीलयितु-
मवशेऽय प्रथमतो व्यावहारिकाणामेव परिज्ञाने यदि
यत्नो विधीयेत तदा स्वल्पेऽप्यायासो महते प्रायोगिकाय
फलाय जायेत ।

शैक्षाणामपि प्रयोगव्युत्पत्त्याध्यायिन्यो विशेषोक्तयो
भाष्यादपु प्रस्थानान्तरश्चाप तत्र तत्र विकीर्णा
उपलभ्यन्ते । अध्येया विषया विशेषापर्याप्तप्रमाणान्तर-
संवादादिपरिज्ञाने समाद्रियमाणा हृदये स्थिरी-
भवन्ति । शब्दानिवेचनसङ्गने तदर्थपरिज्ञानं प्रयाग
सङ्गमनतस्तस्मिन् विषेषविषयाणामवगमाऽपि
धियश्चतुर्दिश प्रसरणेन नैपुण्यं जनयतीत्येवं समाज्ञाय
नेपालराजधानीकाठमाण्डूस्थ राजकीय-संस्कृत-महा-
विद्यालयीय-भूतपूर्वप्रधानाध्यापकेन गोरखाप्रबल
दक्षिणवाह्याधिधारिणा विद्वद्वरेण श्रीसोमनाथ-
शर्मसिरिजमहोदयेन, व्यवहारनिर्वाहकानं परि-
हार्यानिवांशाभूले निवेश्य काचित्कानंशान् १५पक्ष-
विशेषान् व्युत्पादकोक्तः सम्बद्धविषयान्तराणि च
वुभुत्सूनां व्याख्यातृणाञ्च कृते विवृतौ निवेश्य प्रसि-
द्धाया एव सिद्धान्तकौमुद्याः प्रतिसंस्करणेन व्यावहारिकं
रूपान्तरं प्रकल्प्य २०१५ वैक्रमाब्दे मार्गशीर्षशुक्ला-
ष्टम्यां वाराणसेय-रामवदस्थशान्तिकुटीरे आयोजि-
तायां विद्वद्गोष्ठ्यां निवेचकानां विशिष्टविदुषां
पुरस्तादुपस्थापितम् ।

तद्वदं विशिष्टं ग्रन्थरत्नं व्यवहारोपयोगितया
व्युत्पादकतया च व्याकरणाणामन्येषाञ्च संस्कृतानु-
रागिणां विपश्चितां महते प्रमोदाय अन्तेवासिनामुप-
योगाय सौविधाय चानुकूलमवश्यमिदं प्रकाशनीयमिति
मत्वा ससाधुवादं काशीस्थैर्विद्वद्भिः समथितम् ।
न केवलमत्र महाविदुषानेन मूलस्यैव प्रतिसंस्कारो
विहितः किन्तु तदुपरि वैदुष्यपूर्णा विस्तृता विवृतिरपि

लिखिताः, विद्याथिनामुपयोगिनो जिज्ञासिता विषया-
 अपि मूले सन्निवेशिताः । भषाया उद्गम आगम-
 मार्गेणारम्भे एव प्रदर्शिताः । स्त्रीप्रत्यय प्रकरणस्यारम्भे
 संस्कृतभाषायां लिङ्गतत्त्वं कारकप्रकरणे च विभक्त्यानां
 क्रियाभिः सह सम्बन्धः, शाब्दबोधप्रकारोऽपि विवेचितः ।
 यत्र यत्रापोक्षितं तत्र तत्र प्रयागवाहुल्यं प्रक्रियासु च
 लाघवं प्रदर्शितम् । श्रीमद्भाष्यमहाभाष्यजिज्ञासुः गणेषु
 सर्वोऽपि धातुपाठः संगृहीतः परमत्रानेन विदुषा येषां
 धातूनां विरहः प्रयागो नैव वा अद्यत्वे ये धातवः प्रयुज्यन्ते
 ते धातवः निष्काशिताः । विवृती उदाहरणप्रत्युदाहरणयोः
 स्वरचितवाक्येषु धातूनां प्रयोगमुपन्यस्य जिज्ञासूनां
 कृते सुगमः पन्थाः प्रदर्शितः । विवृती मुख्यतया महा-
 भाष्यमेवाधारीकृतम् । शेषमनारमयोस्तु विषयाः
 काठिन्यमपहाय काचद्वेव संगृह्यताः सन्ति । काशका-
 दिगताभ्युपयोगीनि वातिकान्यापि काचत्वं प्रदर्शितानि ।
 अस्फुटितानि सिद्धान्तकोमुदास्थान्यव-सूत्र-वातिक
 व्याख्यानानि पदान्तरयगेन काचत्वं स्पष्टाकृतानि ।
 विप्रकीर्णानि च सूत्राणि प्रकरणकल्पनया साञ्जितानि,
 यथा ण्यत्वविधायकानि सूत्राणि एवत्र ण्यत्वप्रकरणे
 षत्वविधायकानि सूत्राणि च षत्वप्रकरणे एव सन्नि-

वेशितानि । प्रसङ्गवशेन विज्ञेया शास्त्रान्तरीया विषया-
 श्चापि यथोपयोगं सरलया सरण्या समुपस्थापिता-
 व्युत्पत्सूनां परमं प्रमोदमावहन्ति । अल्पायासेन
 व्याकरणरहस्यजिज्ञासूनामन्तेवासिनां कृते महते
 उपकाराय ग्रन्थोऽयमित्यत्र नास्ति काचित् संशीतिः ।

अनादिवैदिकधर्मप्रचारतत्परैः प्रजारज्जनानु-
 रागिभिः धृतसंस्कृतवाङ्मयराज्यतैः वीरराजन्यकुल-
 मुकुटालङ्कारैः नेपालनरेशैः सम्माननीय श्री ५ महा-
 राजाधिराजैः, महेन्द्र वीरविक्रमहोदयैः, नेपाल एकेडमी
 महासंस्थाद्वारा वाराणस्यां मनोहरप्रेसनामके
 यन्त्रालये ग्रन्थरत्नमिदं प्रकाश्य संस्कृतवाङ्मयस्य
 महानुपकारः कृतः । मूल्यञ्चास्य विशतिरुप्यकाणि
 सन्ति । विद्याथिनां कृते चार्द्धमूल्यं ग्रन्थकृता निर्धारित-
 मस्ति ।

व्यावहारिकीं प्रायोगिकीं व्युत्पादिकां दृष्टिमुपादाय
 विहितोऽयं प्रतिसंस्कारः समयोपयोगा समेषां संस्कृत-
 प्रणयिनां महान्तमुपकारं विधास्यतीति हृदयेना-
 अभिनन्दयन् प्रतिसरस्वतीसदनमस्य प्रचारं निकामं
 कामयते श्रीकृष्णमणिः ।

गङ्गास्तवनम्

ले०—विष्णुप्रसाद पाण्डेय शास्त्री बी० ए०

सुरारः सर्वस्वं प्रचुम्बतपसां खण्डपरशोः
 फलं भूभृद्राजा सुखमलनुजायाः प्रियसखी
 विरञ्जयेदर्थामृतसरसधारेभक्तदना
 ऽम्बिकोत्तर्ध्वर्ध्वस्थं क्रमत इह जहोस्त्रिभुवने ॥१॥

कमण्डलवां धात्रा हरिचरणमाक्षाल्य निहिता
 वृहज्ज्योतीरूपा वलुषमहिषाभर्दनपटुः ।
 महादुर्गा दुर्गत्यतुलवत्तदावाञ्छजशिक्षा
 ततः शैवे मूर्ध्नि प्रसरसि ततोऽङ्गे हिमवतः ॥२॥

क्रमादेवं गङ्गे त्रिरथमघमाभित्य भवती
जगत्या लोकानां कलिकलुषमात्राप्रशमनी।
विधत्सेऽनायासं ऽगुणपुरुषार्थाश्च चतुरो
निराशोऽयं माभूत सकलविविहीनः शरणदे ॥३॥

अघौघार्ताः लुद्रास्तव सलिलपानं विदधतो
निरातङ्का रङ्गा अपि गलितपङ्का सुकृतिनः।
द्रुतं भावं भावं प्रकृतिमुज्जसंदोहपदवीं
लभन्तेऽध्यासीनाः सतत-शमसम्पत्तिमतुलाम् ॥४॥

पुनाना त्वं लोकान् दलितगुह्यपान् निरयतो
हठान् त्रायं त्रायं त्रिदिवश्चिता-जाजिततनून्।
विधत्से दृष्ट्वैतच्छमनशमवार्ता विरहिता-
दसीया वैदूताः कञ्ज-कञ्ज-पराशोकविधुराः ॥५॥

अहं श्रावं श्रावं विरुदशरणान्ते व्यर्वासतो
निजोद्गारे मातर्विवुधतडिनि प्राव्यतमसाम्।
महागारो मन्दो सदनमधनोल्लासितजटे
कथञ्चिन्नोपेक्ष्यस्तव विमृशकं याम शरणम् ॥६॥

अये मातस्वय्यर्पितकुशजभारः सुखमहं
शये नव्यासङ्गस्त्वद्विरसमराधनविधौ।
विधेया नोहेलेषदपि मम निस्तारसमय
ऋते त्वत्को नाम क्षणमपि निरोक्षेत वदनम् ॥७॥

नभस्वान्ते लोलोर्भिप्रवदन्तोन्प्राप्य पयसां
महैनः संचोभाद्विक्रमविधिसम्पदवित्तितः।
मरावाश्चिन्त्यन्यद् यदुपरतदेहं चजितवान्
अहो सोऽम्ब प्राप्तः सुरपतिपुरम्भत् प्रमुदितः ॥८॥

जलाटेषूत्कीर्णां विधिविहित दुलेखि विततिं
जनानामार्तानां तव सविद्यगानां तिरयसि।
निशम्यैतन्मां तत्स्वशरणसमायातमधुना
समुद्धर्तुं मातः परिकरविधित्सा भवतु मे ॥९॥

हिन्दीकी जननी संस्कृत

लेखक :—श्री० पं० चन्द्रदेव शर्मा, व्याकरणाचार्य

—०—

‘आर्यावर्त’ के गत २ अप्रैल १९६१ के रविवारीय परिशिष्टांक में पं० आश्विका प्रसाद बाजयेयी का एक लेख “हिन्दीकी जननी-संस्कृत नहीं, प्राकृत” शीर्षक से प्रकाशित हुआ था, जिसमें बहुत-सी बातें प्रमाण रहित, तर्कहीन एवं निराधार कही गई हैं। विद्वानों के विचारार्थ मैं उन्हें प्रस्तुत करता हूँ।

बाजयेयीजीका कहना कि, “हिन्दीका प्राकृतसे जितना सम्बन्ध है उतना अन्य भाषासे नहीं” प्रत्यक्ष

प्रमाणके विरुद्ध होनेसे निराधार है। अवश्य ही यहाँ हिन्दीसे उनका अभिप्राय वर्तमान हिन्दीसे है और यह संस्कृतके अतिनिकट और प्राकृतसे बहुत दूर है। स्वयं बाजयेयीजीने ही अपने वक्त लेखमें जिस हिन्दीका प्रयोग किया है उसमें कितने शब्द संस्कृतके हैं और कितने प्राकृतके, यह गिनकर पाठक तथ्यका पता लगा सकते हैं। एक समय, संस्कृत लोग, भाषा, विकास, नियम, परिचित, परन्तु, अनेक, पारस्परिक,

सन्बन्ध, अवागत, अत्य, जननी, नई, सर्व प्रथम, प्रयोग, प्राचीनतम इत्यादि अधिकतम शब्द उनके चक्र लेखमें संस्कृतके ही भरे पड़े हैं। हिन्दीका कोई भी संवाद-पत्र, शिष्यालयोंकी पाठ्यपुस्तकें या विद्वानोंके हिन्दीमें भाषण पढ़ें या सुनें उनमें अत्यधिक शब्द संस्कृतके ही पाये जायेंगे। आकाश, वायु, अग्नि, जल; पृथ्वी, अन्य, अध्याय, आत्मीय, आज्ञा, ईश्वर, उत्पात, नूपुर, आदि, मध्य, अन्त, समय, काल, पुस्तक, ज्ञान, माता, पिता, बन्धु इत्यादि सहस्रशः शब्द हिन्दीमें संस्कृतके ज्योंके त्यों हैं। हिन्दीमें प्रयुक्त तद्भव शब्द भी संस्कृतके ही अतिनिकट और प्राकृतसे बहुत दूर हैं, उदाहरणार्थ इन शब्दों पर ध्यान दें—

हिन्दी—	संस्कृत—	प्राकृत
भाफ—	वाष्प—	बाही
सपना—	स्वप्नः—	सिविणो
सूरज—	सूर्याः—	सूज्यो—सूरों
सुकवार—	सुकुमार—	सोमानो
चेत—	चेत्र—	चपत्तो
नींद—	निद्रा—	णेदा
मेह—	स्नेह—	णेहो
खेत—	क्षेत्र—	छुत्तम्—इत्यादि

हिन्दीमें द्वितीय, तृतीय, मनुष्य, मिथ्या, मित्र, मृदु, रत्न, शब्द, वेदना, विद्या, विज्ञान, वैद्य, सर्वज्ञ, हृद्य इत्यादि सहस्रों शब्द संस्कृतके प्रयुक्त हैं। इनके अर्थमें प्रयुक्त प्राकृतके दुइअं, तइअं, माणुसो, मिच्छा, मिच्चा, मुइंगो, रअणं, खहो, विअण्णा, निज्जा, विण्णणं, वेज्जं, सव्वज्जोया सव्वण्णो, इहक्के इत्यादि शब्दोंमें अति दूर हैं। यदि हाथ, आज, मुह, वहरा, आंसू इत्यादि कुछ शब्द इत्यो

आज मुह बहिरो, वदिणो, या, भइणी, स्सू इत्यादि प्राकृत शब्दोंके समान भासित होते हैं नो इस्त, अद्य, मुखम्, वधिः, भगिनी, अश्रु इत्यादि संस्कृत शब्दोंसे ही इनके अपभ्रंश स्वरूप उन प्राकृत शब्दों द्वारा आ गये हैं, अतः ये भी संस्कृतमूलक ही हैं।

“संस्कृत प्राकृतसे बहुत पीछे उत्पन्न हुई, प्राचीन प्राकृतका पता यास्कको था। यास्कका समय ईस्वी सन् से ६०० वर्ष पहले था जगभग यही समय गौतम बुद्धका भी था। उस समय वर्तमान संस्कृत नहीं थी, परन्तु अनेक प्राकृत भाषाएँ प्रचलित थी, उस समय संस्कृत नहीं थी, और भाषा छन्द नामसे विख्यात थी।”

ये सारी बातें बिल्कुल निर्मूल और मिथ्या हैं। यदि प्राकृतसे बहुत पीछे संस्कृत उत्पन्न हुई तो प्राकृत किस भाषासे उत्पन्न हुई? प्राकृत शब्दका क्या अर्थ है? प्रकृतिसे उत्पन्न प्राकृत तो यह प्रकृति क्या है? यदि प्रकृति शब्दसे स्वभाव लें तो किसके स्वभावसे ये भाषाएँ उत्पन्न हुई? मानव स्वभावसे, तो क्या सृष्टिके आदिसे सर्वप्रथम एक ही बार अनेक मानव उत्पन्न हुए या एक? एक ही बार पृथिवी पर आबानक अनेक मानवोंका उत्पन्न होना सृष्टि नियमके विरुद्ध है, अतः मानना पड़ेगा कि एक ही मानव सर्वप्रथम उत्पन्न हुआ और उसे से मानव वंश क्रमशः बढ़ता गया, तो इस आदि मानवके स्वभावसे तो कोई एक ही प्राकृत भाषा उत्पन्न हुई होगी? एकके स्वभावसे अनेक भाषाओंकी उत्पत्ति एक ही कालमें हो, यह असम्भव है, तो पुनः अनेक प्राकृत भाषाओंका प्रचलन कहाँसे हुआ?

साथ ही यह भी विचारणीय है कि जिसकी प्रकृति अर्थात् स्वभावसे सर्वप्रथम कोई एक भाषा प्रकट हुई वह आदि मानव क्या स्वयं कोई भाषा

बोलने लगा ? यह प्रत्यक्ष है कि बालक सर्वप्रथम जन्म लेनेपर अन्योके द्वारा उच्चारित शब्दोंको सुन-सुन कर ही कोई भाषा बोलता है तो उस समय अन्य लोग थे ही नहीं पुनः उसने भाषा सीखी कहाँसे ? यह भी विचारणीय है कि वह मानव विलकुल अनभिज्ञ था अभिज्ञ ? यदि अनभिज्ञ था तो ऐसा कोई भी व्यक्ति बिना अन्य व्यक्तिसे शिक्षा पाये कुछ सीख नहीं सकता पुनः उसने वह भाषा सीखी किससे ?

इन समस्याओंका गम्भीर विवेचन करनेसे यह स्वीकार करना पड़ेगा कि सृष्टिके आदिमें कोई पूर्णतः अभिज्ञ, सर्वविज्ञान सम्पन्न, सर्वविद्यावेत्ता अवश्य ही था जिसने अपने पोछे उत्पन्न व्यक्तिकी भाषा या जीवनोपयोगी अन्य बातें सिखाई, उसे ही ऋषियोंने "ईश्वर" माना है। उसी ईश्वरने सर्वप्रथम प्रकट ब्रह्माके हृदयमें अपनी प्रेरणा द्वारा एक भाषाका सञ्चार किया जिसे वैदिक भाषा कहते हैं। आधुनिक अनुसन्धानकर्ता विद्वान् भी विश्वकी सर्वप्राचीन भाषा वैदिक भाषाको ही मानते हैं और वाजपेयीजीने भी इन भाषाकी सत्ता प्राकृत भाषासे पहले मानी है और उक्त विवेचनके आधारपर ऐसा मानना ही पड़ेगा, फलतः ईश्वरीय प्रेरणासे प्राप्त वेदभाषासे ही मनुष्योंने बोलना सीखा, यह निश्चित है। वह वेदभाषा संस्कृतके अतिरिक्त दूसरी ही नहीं सकती क्योंकि संस्कृतके ही सभी शब्द वेदोंमें हैं।

विद्वान् सज्जन देखें तो—

अग्निम् ईडे पुरोहितम् यज्ञस्य देवम्

ऋत्विजम् होतारम् रत्नधातमम् ॥

शं नः देवीः अभीष्टये आपः भवन्तु पोतये

शं यो अभिस्तवन्तु नः ॥

इस वैदिक भाषामें कौन ऐसा पद है जो संस्कृत-

का नहीं है। हाँ कुछ बहुत थोड़े ऐसे पद वेदोंमें हैं जिनका प्रयोग लौकिक संस्कृतमें नहीं होता, जैसे देवासः गृभ्यामि, जभार इत्यादि किन्तु ये केवल लौकिक संस्कृतमें देवासः गृह्यामि, जहार इत्यादिके रूप परिवर्तन मात्र हैं, इनमें प्रकृति प्रत्यय सब संस्कृत के ही हैं। केवल इतने ही से यदि वैदिक भाषा संस्कृत नहीं समझी जाये तब तो तुलसीकृत रामायण और बिहारी सतसईकी भाषा भी हिन्दी नहीं समझी जा सके। क्योंकि इनकी भाषामें भी हिन्दोक बहुत परिवर्तित रूप हैं वन्दीं गुरुपदकञ्ज। कछु मारेसि कछु मर्देसि कछुक मिलायेसि धूरि।

अली कली ही ते रम्यौ इत्यादि। अतः संज्ञाओं या क्रियाओंके बहुत थोड़े परिवर्तित रूपोंके कारण भाषामें ही भेद मान लेना विवेकविरुद्ध है।

संस्कृतके कुछ परिवर्तित रूपोंके कारण जिनका प्रयोग केवल वेद ही में है संस्कृतभाषाके दो रूप माने गये हैं, लौकिक संस्कृत और वैदिक संस्कृत वेदोंमें दोनोंके प्रयोग हैं और लोकमें पहलेका ही। इन्हींका निर्देश पतञ्जलिने महाभाष्यमें दिया है— केषां शब्दानां लौकिकानां वेदिकानाञ्च। यहाँ पतञ्जलिने केवल शब्दोंमें ही लौकिक वैदिक भेद माना है न कि भाषामें। इस संस्कृतभाषाका चिरकात्रसे सर्वविध लौकिक व्यवहारमें प्रयोग होनेके कारण ही यास्क, पाणिनि, कात्यायन, पतञ्जलि प्रभृति मुनियोंने इसे भाषा शब्दसे निर्दिष्ट किया है और इसके शब्दोंके व्यवहारके सम्बन्धमें लोके, भाषायाम्, ऐसा कहा है। अतः यह सिद्ध है कि विश्वकी सर्वप्राचीन भाषा संस्कृत ही है, लाखों वर्षोंसे इस देशमें इसका प्रचलन है, पाली प्राकृत प्रभृति सभी भाषाएं इसीसे उत्पन्न हैं। इसीके शब्दोंका अशक्ति अशिक्षा प्रभृति कार-

गोंसे विकृत उच्चारण होकर बहुत पीछे इन भाषाओंकी सृष्टि हुई और आधुनिक हिन्दीका सीधा सम्बन्ध उसी आदिभाषासे है जिसका सप्रमाण प्रतिपादन इस लेखके आदिमें कर दिया गया है। आधुनिक हिन्दीके निर्माताओंने भारतकी सर्वदेशिक एकता को ध्यानमें रखकर संस्कृतगर्भित हिन्दीवा ही विकास किया है। कारण है कि विद्वान् लोग राष्ट्रभाषा हिन्दीकी प्रौढ़ता तथा सर्वाङ्गपूर्णताकेलिये संस्कृत व्याकरण का अवलोकन अनिवार्य बताते हैं। अब स्पष्ट है कि प्राकृत शब्दका मूल प्रकृति शब्द यहाँ कारण अर्थमें है और वह काण संस्कृत ही है, अतः प्रकृतेः संस्कृतात् जातम् प्राकृतम् इस व्युत्पत्तिके अनुसार प्रकृति अर्थात् कारणरूप संस्कृतसे उत्पन्न होनेके कारण ही इस भाषाका नाम प्राकृत हुआ।

प्राकृति भाषाके आचार्य हेमने “प्रकृतिः संस्कृतम् तत् आगतम् प्राकृतम्” ऐसा लिखकर इस तथ्यको स्पष्ट कर दिया है, और बररुचिने भी अपने प्राकृत-प्रकाशमें “शौरसेनी प्रकृतिः संस्कृतम्, मागधी; प्रकृतिः शौरसेनी, पेशाची-प्रकृतिः शौरसेनी” इन सूत्रों द्वारा संस्कृतसे शौरसेनी और शौरसेनीसे मागधी तथा पेशाचीकी उत्पत्ति बताई है। भर्तृहरिने भी अपने वाक्यपदीयमें इसी तथ्यका स्पष्टीकरण करते हुए लिखा है “देवीवाग् व्यवकीर्ण्यमशक्तैरभिधातृभिः” अर्थात् यही देवी बाणी यथावत् उच्चारण करनेमें असमर्थ वक्ताओं द्वारा विभिन्न रूपमें अवकीर्ण हुई। प्राकृत व्याकरणके निर्माता आचार्योंने संस्कृत शब्दोंसे ही प्राकृतके शब्दोंका निर्वचन किया है। यदि प्राकृत भाषाका संस्कार करके संस्कृत बनी होती तो अवश्य ही किसी ऐसे व्याकरणका पता होता जिसमें प्राकृतके शब्दोंसे संस्कृत शब्दोंका निर्वचन मिलता किन्तु ऐसा भूमंडलमें कहीं भी नहीं है।

“यास्कके समय संस्कृत नहीं थी अनेक भाषाएँ प्रचलित थीं यह कथन अविचार पूर्ण एवं नितान्त हास्यास्पद है। यदि उस समय संस्कृत नहीं थी तो यास्कने अपना निरुक्त किस भाषामें रचा? उस निरुक्तकी “समाप्तायः समाप्तातः स व्याख्यातव्यः। भावप्रधानमाख्यातम् सत्त्वप्रधानानि नामानि” यह भाषा संस्कृत नहीं तो क्या है? गोः अश्वः पुरुषः हस्ती दुहिता अपत्यम् इत्यादि पद व्याः संस्कृतके नहीं हैं जिनका निर्वचन यास्कने किया है।

“समान एवं हि शब्दो लोके मन्त्रेषु च” इस वचन से यास्कने वेदकी भाषाको संस्कृतसे भिन्न नहीं माना है, वेदमें केवल इतनी ही विशेषता दिखाई है कि “वेदेषु प्रयोगनियमो न लोके” अर्थात् वेदोंमें प्रयोग का नियम है “अग्निमीडे पुरोहितम्” यह वाक्य इसी आनुपूर्वीसे उच्चारित होगा इसमें सलटफेर नहीं हो सकता किन्तु लोकमें अग्निम् ईडे पुरोहितम्के स्थानपर ईडे पुरोहितम् अग्निम् अथवा पुरोहितम् अग्निम् ईडे ऐसा भी कहा जा सकता है। यास्कने अपने सैकड़ों वर्ष पूर्वके औपमन्य च औदुम्बरायण शाकटायन गार्ग्य प्रभृति आचार्योंका संस्कृत शब्दोंके निर्वचनकर्ताके रूपमें स्मरण करके अपनेसे बहुत पूर्वकालमें भी संस्कृत भाषाका सार्वदेशिक अविच्छिन्न प्रचलन सिद्ध कर दिया है, किंबहुना यदि यास्कसे सहस्रों वर्ष पूर्वसे ही संस्कृतका प्रचलन नहीं रहता तो संस्कृत शब्दोंकी व्युत्पत्ति बतानेवाले एकसे एक प्रौढ़ सर्वांग पूर्ण व्याकरणशास्त्र उनसे पूर्व कहाँसे होते जिनका परिशिष्ट अपने निरुक्त को यास्कने “तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्यम्” इस वचनसे बतलाया है।

संस्कृतके पक्षमें इन स्पष्ट पक्षों अकाट्य प्रमाणोंके रहते हुए भी यास्कके समय संस्कृत नहीं थी ऐसा

कहना अनुचित साहसमात्र नहीं तो क्या है ? यास्कको बुद्धका समकालीन मानना भी पूरी अनभिज्ञताका परिचायक एवम् अन्योका अन्धानुकरण है। वैदिक सम्प्रदायके प्रवर्तकोंमें यास्कका नाम शतपथब्राह्मणमें “भारद्वाजो भारद्वाजाकचासुरायणाकच यास्क” इस प्रकार और बृहदारण्यकमें “आसुरायणाकचयास्काकच सुरायण” इस प्रकार आया है और इन वैदिक ग्रन्थोंका पूर्णतः प्रचलन बुद्धसे सहस्रों वर्ष पूर्व था यह ऐतिहासिक प्रमाणोंसे सिद्ध है। वेदोंका काल मैकडोनल्डके मतमें ईस्वी सनसे पूर्व १५०० वर्ष और जाकोबी के मतमें ४०० वर्ष (ई० पू०) है। अनुसन्धानशाल विदेशी विद्वान् अर्वाचीनताके विरुद्ध प्राचीनतामें पुष्ट प्रमाण जब तक नहीं पाएँगे तब तक प्राचीनताकी आर नहीं बढ़ सकते, अतः पूर्वमतकी अपेक्षा अन्तम मत ही तब तकके लिये मान्य है जब तक कि इससे भी अधिक प्राचीनताका प्रमाण उन्हें नहीं मिलता। यदि ब्राह्मण ग्रन्थोंको वेदके अन्तर्गत कुछ जागोंके भ्रान्त मतानुसार नहीं भी माना जाय और इनकी रचना वेदोंके पश्चात् मानी जाय तो भी भाषाकी दृष्टिसे वेदोंके प्रादुर्भावसे कुछ ही सौ वर्ष पश्चात् ब्राह्मणोंका प्रादुर्भाव सिद्ध होगा। इन ब्राह्मणोंमें यास्कका उल्लेख होनेसे बुद्धकी अपेक्षा इस ऋषिकी अत्यधिक प्राचीनता सिद्ध है क्योंकि बुद्धका समय अनेक विद्वानोंके मतसे ४७६ ई० पू० ही माना गया है। इन निश्चित प्रमाणों से वाजपेयीजी द्वारा उद्धृत गोलडस्टुकरका मत पूर्णतः परास्त है और उन पुष्ट प्रमाणोंपर दृष्टि न देकर इस परास्त मतके अनुसार यास्कको बुद्धका समकालीन कहना अनुचित है। वेदोंके समयके सम्बन्धमें विदेशियोंके मतोंकी चर्चा मैंने वाजपेयीजी जैसे वैदेशिक मतोंके सन्तोषार्थ ही की है, वस्तुतः वेद अपौरुषेय हैं और ब्राह्मण भी वेदके ही अन्तर्गत है।

“यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृतम्।

रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति ॥”

वाल्मीकीय रामायणके इस श्लोकसे यह सिद्ध है कि “संस्कृत शब्दका भाषाके लिये सर्वप्रथम प्रयोग यहाँ ही हुआ है उस समय संस्कृत द्विजातियोंकी भाषा थी, इनके सिवा अन्यलोग अन्यभाषाएँ प्राकृत बोलते थे” वास्तविकतासे अत्यन्त दूर है। उस प्रसंग को ठीक ठीक नहीं समझने तथा पौर्वापर्यका समन्वय नहीं करनेके कारण ही बहुत लोगोंकी यह धारणा बन गई है। वस्तुतः उसी प्रसंगसे उक्त भ्रान्त धारणा के विपरीत यह सिद्ध है कि उस समय प्राकृत नहीं ही थी। मनुष्यमात्रका भाषा संस्कृत ही थी। रावणद्वारा अपहृत सीताको खोजते हुए हनुमान् लंकामें जाकर अत्यन्त दुःखमय अवस्थामें उसे देखते हैं और कैसे इससे बातें करूँ इसी तर्क वितर्कमें पड़कर सोचते हैं—

अहं ह्यतितनुश्चैव वानरश्च विशेषतः

वाचं चोदाहरिष्यामि मानुषीमिह संस्कृतम्

यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृतम्

रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति

अर्थात् मैं बहुत छोटा और विशेषतः वानर हूँ और यहाँ मनुष्यकी संस्कृत वाणी बोलूंगा, किन्तु उस मानवी संस्कृत वाणीको यदि द्विजातिके समान उच्चारित करूंगा तो मुझे रावण समझकर सीता डर जायगी। यहाँ इह, मानुषीम् और द्विजातिरिव इन पदोंपर, विशेषतः इह और इव पदोंपर पूर्ण ध्यान देना चाहिये। वानरके मुखसे मनुष्यकी संस्कृत वाणी, उसपर भी द्विजातिके समान उसका उच्चारण सीताके भयभीत होनेके यही कारण है। वह सोचती है कि रावण ही तो वानरके रूपसे मुझे धोखा देने नहीं आया गया। रावणके कामरूपी होनेसे उसका वानर रूपमें

वहाँ आना असम्भव नहीं अर्थात् सम्भव था, इसीसे हनुमान् आगे कहते हैं—

जानाना मां विशालाक्षी रावणं कामरूपिणम् ॥

इससे सिद्ध है कि उस समय मनुष्यकी वाणी संस्कृत हो थी और द्विजातिलोग अपने स्वाभाविक संस्कारवश उसीका कुछ विशेष शुद्धताके साथ परि-मार्जित रूपमें उच्चारण करते थे। पुनः आगे हनुमान सोचते हैं—

अवश्यमेव वक्तव्यं मानुषं वाक्यमर्थवत् ।

मया सान्त्वयितुं शक्या नान्यथेयमनिन्दिता ॥

अर्थात् आश्व मुझे अर्थयुक्त मनुष्यकी वाणी ही बोलनी होगी, अन्यथा मैं इसे सान्त्वना नहीं दे सकता ।

सेयमालोक्य मे रूपं जानकी भाषितं तथा ।

रक्षोभिस्त्रासिता पूर्वं भूयस्त्रासमुपैष्यति ॥

अर्थात् राक्षसों द्वारा पूर्वसे ही डरायी गयी यह सीता, मेरा यह रूप और उस प्रकारकी मानुषी वाणी देख-सुनकर पुनः अधिक डर जायगी । इन प्रसंगोंमें संस्कृतके लिये, मानुषीमिह संस्कृतम्, मानुषं वाक्य-मर्थवत्, इस प्रकार वारम्बार मानुषी और मानुष-विशेषणोंका आना संस्कृतका जनसाधारणकी भाषा होना ही सिद्ध करता है और सीताके डरनेका कारण वानरके मुखसे मनुष्यकी वाणी ही है, और यह भी स्पष्ट है कि उस जनभाषाका संस्कृत विशेषण वानर जैसे पशुओंकी अपेक्षा मनुष्योंके व्यक्त, स्पष्ट स्वर व्यञ्जनवाले, अर्थयुक्त, बोधगम्य, विविक्त उच्चारणके कारण ही है न कि प्राकृतसे संस्कार किये जानेके कारण फलतः संस्कृत शब्द वहाँ भाषाकी संज्ञाके रूपमें नहीं आया है किन्तु वाचमूके विशेषणके रूपमें प्रयुक्त है ।

उस समय यदि संस्कृतसे अन्य प्राकृत नामकी कोई भाषा होती तो हनुमान अवश्य ही उसके भी द्वारा सीतासे बातें करनेको सोचते किन्तु ऐसा कहीं नहीं है । पुनः किस प्रकार यह मेरी बातें सुने और डरे भी नहीं इस समस्याका समाधान हनुमानने इस प्रकार किया कि मैं मधुर स्वरसे भगवान् रामका गुणगान ही इस प्रकार करूँ कि यह मुझपर विश्वास करे, स्पष्ट है कि हनुमानने संस्कृतमें ही उससे बातें इसी ढंगसे करके समस्याका समाधान कर लिया ।

अतः हनुमानने इस भाषामें बातें की, तमिलमें बातें की तो क्या सीता तमिल जानती थी ? इत्यादि वाजपेयीजीकी परेशानियाँ व्यर्थ हैं । उस समय तो हिमाजयसे लंका तककी जनभाषा संस्कृत ही थी, तमिलका नाम भी नहीं था, यह तो संस्कृतसे ही बहुत पछे अन्धभाषाओंके समान ही निकली । संस्कृत संसार भरकी आदि भाषा है । इसमें अब सन्देह ही क्या है ? वाल्मीकीय रामायणकी रचना ईस्वीसन्से २०० वर्ष पूर्व हुई, यह बिल्कुल अप्रामाणिक बात है । रामायणमें वर्णित उत्तर भारतके कोसल, अंग, कान्यकुब्ज, मगध, मिथिला प्रभृति अनेक राज्योंकी स्थिति बुद्धकालमें नहीं थी किन्तु उससे सहस्रों वर्ष पूर्व थी । रामायणकी बहुत सी बातें बुद्ध साहित्य एवम् बुद्धके वचनोंमें मिलती है किन्तु बुद्धकी चर्चा रामायणमें कहीं भी नहीं है । रामायणमें वर्णित मिथिला और विशाली गणतन्त्रका उल्लेख मिलता है । इस प्रकारके कितने प्रमाण हैं जिनके आधारपर बुद्धसे बहुत पहले रामायणकी रचना सिद्ध होती है, और बुद्धका काल ईस्वी सन् से ६०० वर्ष पूर्व जब येतिहासिकों, द्वारा सिद्ध किया जाता है, तब

रामायणकी रचना ईस्वी-सन से २०० वर्ष पूर्व मानना नितान्त असंगत नहीं तो क्या है।

संस्कृत सबकी प्रकृति भाषा हैं और पाली-प्रकृत तथा हिन्दी ये उसकी विकृत भाषाएँ हैं। विकृत-भाषाएँ अपनी प्रकृति भाषाका सब कुछ ग्रहण नहीं करतीं, बहुत अंश छोड़ भी देती हैं यह भाषाविज्ञानियों को सुविदित है, अतः हिन्द ने प्रकृतके समान हो यदि संस्कृतके द्विवचन प्रयोग छोड़ दिये हैं तो इतने ही से यह संस्कृतसे सम्बन्ध सर्वथा तोड़कर प्रकृतके निकट चली गई यह भ्रान्त करना है, जब कि हिन्दीने सहस्रों संस्कृतके शब्द अपनाये हैं और उनके प्राकृत शब्दोंसे यह कोई सम्बन्ध नहीं रखती।

सच्ची बात तो यह है कि हिन्दीमें प्राकृतके बहुतसे नियम और प्रयोग नहीं मिलते। उनके स्थानपर संस्कृतके ही नियम और प्रयोग व्यवहृत होते हैं अतः यह प्राकृतसे बहुत दूर और संस्कृतके ही अति निकट है, जैसे संस्कृतका सम्प्रदान हिन्दीमें है प्राकृतमें नहीं, संस्कृतके सन्धि नियम हिन्दीमें व्यवहृत हैं प्राकृतमें नहीं, संस्कृतके समान ही हिन्दीमें हलन्त शब्द होते हैं प्राकृतमें नहीं। ऋलृ विसर्ग और प्लुतका उच्चारण प्राकृतमें नहीं होता हिन्दीमें भी नहीं होता ऐसा अन्धे बहरे भी नहीं कह सकते, किन्तु संस्कृतके समान हिन्दीमें भी इनके उच्चारण है। जैसे कृष्ण, वृद्धि, अमृत, पुनः प्रातःकाल, अन्तःकरण इत्यादि। यदि किसीका नाम बलप्रशिक्ष रखें तो लृ का भी उच्चारण हिन्दीमें होगा ही, संस्कृतमें भी तो इसका प्रयोग केवल इसी शब्दमें है, हिन्दी वर्णमालामें लृ, लिया ही गया

है। रोने गाने और चिल्लानेमें प्लुतका उच्चारण हिन्दीमें भी सर्वत्र होता ही है। हिन्दी व्याकरणवालोंने स्वरके भेदोंमें प्लुत नहीं गिना तो यह उनकी त्रुटि है। ये प्रमाण और भी हिन्दीको संस्कृतके निकट आर प्राकृतसे दूर कर देते हैं।

ए और ओ का ह्रस्व उच्चारण वैदिक संस्कृतमें भी होता ही है जिसका भाष्यकारने अथ एकार और अर्ध ओकार कहा है।

अब रही बात सर्वनामके रूपोंका, इनमें भा हिन्दी के हम तुम संस्कृतके अहम् त्वम्के अधिक निकट है नकि प्राकृतके अहम् तुम्हम्के। बहुत थोड़े हैं मैं तुम्हें तुम्हें इत्यादि पद यदि प्राकृतके तप मप तुम्हें तुम्हें इत्यादि पदोंसे मिलते हैं तो ये पद भी संस्कृतसे ही प्राकृतमें आये हैं। इसके लिये प्राकृतप्रकाश प्रभृत ग्रन्थोंकी प्रक्रियापर दृष्टि डालें। इनके अतिरिक्त हिन्दीके बहुतसे सर्वनाम शब्दोंके रूप संस्कृतके निकट और प्राकृतसे बहुत दूर हैं। उनपर दृष्टि डालनेसे हिन्दी संस्कृतके निकट क्यों न माना जाय। हिन्दीके सर्व, सब, सबकी, द्वितीय, तीन, जिसको, कौन, इनको इत्यादि सर्वनामोंके रूप संस्कृतके सर्व, सर्वकीय, द्वितीय, त्रीन् या त्रीणि यकम्, कानि, एनकौ या एनकान् इत्यादिसे मिलते हैं या प्राकृतके सर्वो सव्वस्स, दुवैदौ, तिणिण, जं, काई, एअ, या एद से? हिन्दीकी विभक्तियोंके, ने, को, से, का के, की, में पर इन चिन्होंका सम्बन्ध किसी प्राकृतसे नहीं है इस पर भी लोग हिन्दीको प्राकृतसे निकली बातें हैं वे भारी अज्ञानमें पड़े हुए हैं।

Story of Nishada

1. In olden times there lived a Bhil (an outcaste) strong in build, who took positive delight in cruelty and lived by killing animals and by theft. So cruel was he that he was named Rurudruha (the killer of animals). Never from his very infancy was he found guilty of committing a single good deed. His whole nature revolted against virtue, just as the nature of the spotless is repelled by sin.

2. Bhil Rurudruha grew up in cruelty to a good old age. Then his fortune smiled on him. The festival of Sivaratri came. He knew nothing about it and cared less. His parents and his wife told him, "We have nothing to eat. Bring us food, you man of the jungle." Immediately he started with bow and arrows to kill deer. But his fortune proved too strong for him. The whole day long, he roamed through the jungle bent only on killing but he could not get none to kill. The day wore on and the Sun set in the west. The Bhil was disconsolate and cursed the day which stood in the way of his plunging in sin. He then thought to himself "Deer must come to the river ghat for drink. Let me be in hiding." And he got a Bel tree that stood by.

3. Under the Bel tree was a Sivalinga. He did not know it and would not care the least if he did. But contact with Siva and his favourite Bel tree was thus established in spite of himself and brought a happy revolution against his own cruel and hideous nature.

4. In the first prahar of night, a she deer driven by thirst ran towards the ghat with rapid leaps and bounds. Seeing her, the Bhil drew his bow with intent to shoot. The Bel tree was wet and in drawing the bow he shed water bel leaves down on the Sivalinga below. Thus was the Sivapuja of the first prahar performed by the Bhil unwittingly and unwillingly.

5. Seeing the Bhil with drawn bow, the deer asked, "What are you going to do, Oh ! animal killer." "I meant to kill you and to satisfy the hunger of my family" was the cruel and quick reply. The deer was delighted and said "My stars are favourable. Oh ! with this earthy and transient body I shall be able to serve others and to earn the virtue of doing good to others—a virtue, the glory of which cannot be described even in a hundred years. But I have got my little children at home. I shall make them over to my sister and my husband and come back as soon as possible.

6. The cruel lying and sinful Bhil could speak the truth when in danger much less a deer and said "Everyone from the highest to the meanest tells a lie when in a strait." The deer replied--"Truth is the highest of the highest. The whole world turns on truth as pivot. The Devas live by truth and even the sea cannot overrun its shore for the sake of truth. I never tell a lie. You cant realise it because of your vile nature, as you are an animal killer."

7. The cantact with the Saintly and truthful deer and unwitting performance of the Sivapuja of the first prahar began silently to transform the Bhil's nature and this lying sinful villain could not inspite of himself and not withstanding the full growth of his personality, dismiss the deer's words altogether.

8. 'Hear, Oh ! liar you animal killer' continued the deer 'if I do not come back let my head be visited with the hideous sins of a Brahman who sells the Vedas and does not perform his Sandhya (सन्ध्या) of a wife who does not obey her husband, of a wretch who is guilty of ingratitude, of a man who falls off from the Dharma (धर्म) of his birth and of a man who does not think of his Maker.'

9. The Bhil's cruel and lying nature was finally over-come and as he kept the first prahar awake the Sivaratri Puja of the first prahar was duly performed in spite of himself.

10. As the deer failed to return home her sister went in search of her and at last came to Ghat. The Bhil saw her and as before drew her bow and dropped water and bel leaves on the Sivalinga below and Sivapuja of the second prahar was performed

11. The second deer like her sister promised to come back and said 'I know that a person who does not keep his word only once, loses all his previous virtues and the Earth trembles under the weight of the sin. If I do not come back I shall be visited with the sin of one who transgressess the Shastras at the dictates of his fancy, of a devotee of a Vishnu who speaks ill of Siva and of a giver who regrets his gift.' She too was allowed to go and as the Bhil kept awake the whole of the second prahar, the puja of the second prahar was duey performed.

12. Then came the husband, a very fat deer who was more than enough to appease the hunger of a whole family. The Bhil drew his bow a third time and with dropping of bel leaves and water on the Sivalinga, the puja of the third prahar was done. The deer wanted time to make over his children to the mother and came back. The Bhil said This is the third time I am being put off by lies."

13. Oh, animal-killer !' said the deer 'no falsehood can in me exist. A single falsehood burns up all existing virtues. If I do not keep my words, let me be

visited with the sin of a false witness, of a betrayer of trust, of one who does not do good to others even though he is able to do so and of one who takes forbidden food.' Go and come back at once' said the Bhil and the deer went away after allaying his thirst.

14. The deer, his wife, and his sister-in-law all met at home. All were anxious to go to lay down their lives and to redeem their plighted word. The first deer pleaded to her husband, 'How will the young ones live without you? Besides I, was the first to give my word and my right to lay down my life must be recognised as foremost.' 'I am your younger sister' broke in the second deer 'and as humble servant of both, I must have the prior right to go and serve you and to keep my word. The deer shook his wise and truthful head 'Wo' said he 'I must go, I have given him my word and can't recast because 'one or both of you are going to keep your word.'

15. As they could not agree, all the three started for the place where the Bhil was, proving that beasts have an indefinitely greater regard for truth than men. The young ones followed their parents, wishing to share their lot.

16. The fourth prahar was now on. The Bhil saw a family of deer approach and drew his bow for the fourth time. As before bel leaves and water were dropped on the Sivalinga and the performance of Sivapuja in the fourth prahar burnt up his sins.

17. The deer, his wife and his sister in-law all eagerly said "Oh you the best of animal killers kill us immediately, so that with our transient bodies we may earn the good fortune of doing good to others.

18. Contact with the Bel tree over-hanging the Siva'inga, with the noble-deers and Sivapuja, all did their work silently, swiftly and surely. The whole past history of this vile and vicious life flashed across the mind of Bhil and stung with real remorse he thought to himself.

19. Praise be to the deers who are beasts but who are infinitely better than man I have been born as man and the gates of Baikuntha have been flung open to me.

यः प्राप्य मानुषं लोकं मुक्तिद्वारमवावृत्तम् ।

गृहेषु खतवत सक्तस्तमारुह-च्युतं विदुः ॥

But what I have done? All my life I have killed animals under the pressure of maintaining a family. What will be my fate? Whither will my hideous sins lead me? Really am I a devil in human shape."

20. Putting the arrow in his quiver the Bhil said "Go all of you, Oh noble deers." No sooner had he said this, than Siva appeared. At His sight, all his human foibles, were gone. The Bhil became a real Siva.

जीवः शिवः शिवो जीवः स जीवः केवलः शिवः ।

तुषेण वद्धो मीहिः स्यात् तुषाभावेन तण्डुलः ॥

A Jibanmukta (one who is freed in this life from the bonds of Sansar) he fell at Siva's Holy feet, which even the best of Yogis cannot see, Siva then showered His choicest blessings on the Bhil.

21. "Oh you animal-killer, henceforth your name will be Guha. You will find a dynasty of Chandal kings and enjoy all the blessings, this life is capable of. You will have undying Bhakti (attach ment to and adora tion of God) Ramchan 'ra will come to your house. By worshipping Him with the greatest Bhakti you will attain salvation."

22. The whole deer family saw Siva with their own eyes, by reason of their unswerving fidelity to truth and all were freed from worldly bondage. Thenceforth the Sivalinga is known as व्याधेश्वर शिव (Byadheswara Siva) of अर्बु दावल Arbud Hills).

23. Contact is Karma and Karma is contact : As a person progresses from vice to virtue, vice unable to take its stand in the open, seeks shelter for hiding and the person appears to be free from vice. With further progress the persons appear to be fault-less. When the time comes for rooting the vice out, it is forced to come out into the open and be exterminated and the person appears to be a hideous sinner. Such was असमञ्जस (Asamantas), अजमिल (Ajamil) विल्वमङ्गल (Bilwamangal), तुलसीदास (Tulsidas) घाटम (Ghatam) real saints in the garb of sinners, who have reached the last stage of development. The form, the character assumes in the first stage takes its shape and hue from the nature of the sin that lies hid and ensconced to the innermost recesses of the heart.

24. Bhil Rurudruha was a man of great virtue in his previous birth. Unable to curb his cruelty, he was thus born as an outcaste where his cruelty could have full play. When the moment arrived for destroying his cruelty and giving scope to his virtues. Sivaratri day came and contact with the Bel tree and with the noble and truthful deer was established. Then with the incalculable virtue of performing the Sivaratri festival, his sins were destroyed and he became a sinless man. He was then known as Guha Chandak, who took Ramchandra across the Ganges, in his boat, to Bharadwaj Asram at Prayag Raj (the present Allahabad or the shade of Allah) and who attained salvation by his undying Bhakti at Ramchandra's holy feet.

25. By contact with truth and mercy and by the performance of the Sivaratri festival, the inner nature of the vicious Bhil was purified and he was accosted by the deer as the best of animal killer in outward appearance. He was then blessed by Siva named Guha and undying bhakti was given him. Even then he continued to be a chandal and was not taken into the caste though by unswerving and ceaseless devotion to Sree Ramchandra's feet, he finally attained salvation. (TRUTH)

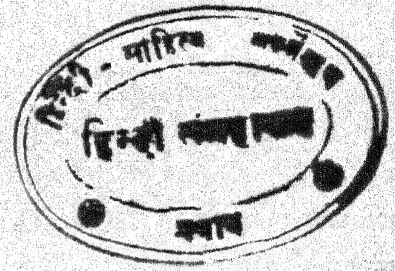
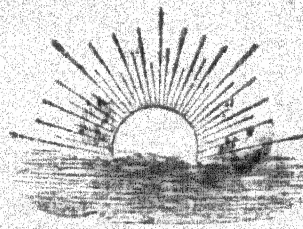
श्रीभारतधर्म-महामण्डल-शास्त्रप्रकाश-विभागद्वारा प्रकाशित पुस्तकानि

श्रीस्वामि दयानन्द महाराजद्वारा रचितानि—

१—धर्मकल्पद्रुम प्र० ख०	२) ३४—उपदेशपारिजात	11)
२—धर्मकल्पद्रुम द्वि० ख०	१11) ३—कल्किपुराण	१11)
३—धर्मकल्पद्रुम तृ० ख०	२) ३६—पातञ्जलयोगदर्शन	३)
४—धर्मकल्पद्रुम च० ख०	२) ३७—महामंडल रहस्य	१11)
५—धर्मकल्पद्रुम प० ख०	२) ३८—मन्त्रयोगसंहिता	१)
६—धर्मकल्पद्रुम प्र० ख०	३11) ३९—इन्द्रयोगसंहिता	11)
७—धर्मकल्पद्रुम स० ख०	२) ४०—तत्त्वबोध	२)
८—धर्मकल्पद्रुम अ० ख०	३11) ४१—स्तोत्र कुसुमाञ्जलि	1)
९—धर्मकल्पद्रुम, प्रथम द्वितीय खंड	४२—भगवद्गीता प्रथम खंड	१)
एक साथ रायल एडि०	५) ४३—निरागुगीता	१)
१०—प्रवीण दृष्टिमें नवीन भारत प्र० ख०	२) ४४—सूर्यगीता	11)
११—प्रवीण दृष्टिमें नवीन भारत द्वि० ख०	२) ४५—शक्तिगीता	१)
१२—नवीन दृष्टिमें प्रवीण भारत	१) ४६—धीशगीता	111)
१३—साधनचन्द्रिका	१11) ४७—शंभुगीता	१)
१४—शास्त्रचन्द्रिका	१11) ४८—संन्यासगीता	१)
१५—धर्मचन्द्रिका	१) ४९—गुरुगीता	1)
१६—आर्यगौरव	11) ५०—कर्ममीमांसादर्शन प्र० ख०	१11)
१७—नीतिचन्द्रिका	11) ५१—कर्ममीमांसादर्शन द्वि० ख०	२)
१८—धर्मप्रश्नोत्तरी	1) ५२—कर्ममीमांसादर्शन तृ० ख०	५)
१९—चतुर्दशालोक रहस्य	1) ५३—कर्ममीमांसादर्शन (संस्कृत)	२)
२०—गीतार्थचन्द्रिका सजिल्द ३) अजिल्द २11)	५४—रामगीता	२11)
२१—सनातनधर्मदीपिका	111) ५५—कहावत रत्नाकर साभा० राय०	१०)
२२—धर्मविज्ञान प्र० ख०	५) ५६—रामायण तुलसीकृत	१11)
२३—धर्मविज्ञान द्वि० ख०	४) ५७—दैवीमीमांसादर्शन प्र० भा०	३11)
२४—धर्मविज्ञान तृ० ख०	४) ५८—दैवीमीमांसादर्शन द्वि० भा०	५)
२५—सती चरित्रचन्द्रिका	२) ५९—त्रिवेदी सन्ध्या	२)
२६—नित्यकर्म चन्द्रिका	1) ६०—गोब्रत तीर्थसहिभा	11)
२७—धर्मसोपान	1) ६१—मार्कण्डेय पुराण प्र० ख०	१)
२८—धर्मकर्म-दीपिका	1) ६२—मार्कण्डेय पुराण द्वि० ख०	१)
२९—सदाचार सोपान	२) ६३—मार्कण्डेय पुराण तृ० ख०	१)
३०—कन्याशिक्षा सोपान	२) ६४—ऋजुपाणिनीयम्	111)
३१—ब्रह्मचर्य सोपान	1) ६५—संगीत सुषाकर	1)
३२—साधन सोपान	11) ६६—पुराणरहस्य	१11)
३३—शास्त्र सोपान	1) ६७—संन्यासधर्मपद्धति	१11)

प्रकाशकः प्रकाशकः—श्रीधरशरणदासजी, श्रीभारतधर्ममहामण्डल, जगतगज, बाराणसी कंट १

मुद्रकः—श्रीपदरामदास जी, छत्रपति प्रेस, बनारस-१.

सूर्योदयः

(श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य त्रैभाषिकं त्रैमासिकञ्च मुख्यपत्रम्)

(वार्षिकं मूल्यम् अग्रिमं मुद्रात्रयम्)

सदुपदेशाः

धर्मः शर्म परत्रचेह च नृणां धर्मोऽन्धकारे रविः,
सर्वापत्तिशमधमः सुमनसां धर्माभिधानो निधिः ।
धर्मो बन्धुरवान्धवः पृथुपथे धर्मः सहन्निश्चलः,
संसारोरुमरुस्थले सुरतरुर्नास्त्येव धर्मात्परः ॥ १ ॥
धर्मो दुःखदवानलस्य जलदः सौरुयैकचिन्तामणिः,
धर्मः शोकमहोरगस्य गरुडो धर्मो विपत्त्रायकः ।
धर्मः प्रौढपदप्रदर्शनपदधर्मोऽद्वितीयः सखा,
धर्मो जन्मजरामृतिक्षयकरो धर्मो हि मोक्षपदः ॥ २ ॥
ते धत्तूरतहं वपन्ति भवने प्रोन्मूल्य कल्पद्रुमं,
चिन्तारत्नमपास्य काचशकलं स्वीकुर्वते ते जडाः ।
विक्रीय द्विरदं गिरीन्द्रसदृशं क्रीडन्ति ते रासभम्,
ये लब्धं परिहृत्य धर्ममधमा धावन्ति भोगाशया ॥ ३ ॥
चला विभूतिर्ननु जोवितं चलं, विनश्वरं यौवनमप्यकालतः ।
इदं शरीरं बहुरोगमन्दिरं, विमृश्य चैवं कुरु धर्ममन्वहम् ॥ ४ ॥

संगृहीत-समाचाराः ।

रसियायां भारतराष्ट्रपतिः, संस्कृतभाषया स्वागतम् । भारत-राष्ट्रपतिना डा० राजेन्द्रप्रसादमहोदयेन मास्को नगरस्थे प्राच्यविद्याधाम जूनमासस्य २४ दिनाङ्के प्रत्यक्षोक्तम् । तस्मिन् अवसरे प्रा० ह्यादिमीरकालिनोव-महोदयेन संस्कृतभाषया तेभ्यः स्वागतं व्याहृत्य रूसीयस्य संस्कृताध्ययनस्य इतिहासः सारतः निवेदितः । अस्मिन्नेव समये षट्सु खण्डेषु विभक्तः संस्कृत-रूसीयः शब्दकोषोऽपि राष्ट्रपतये समर्पितः । अन्योन्य-सम्बन्ध-प्रस्थापनार्थं परस्परसांस्कृतिकसम्पत्तेः परिशीलनं विहाय नास्ति उपायानन्तरम् इत्यवोचन् डा० राजेन्द्रप्रसाद-महोदयाः ।

वाराणसेय-संस्कृतविश्वविद्यालयस्य नूतनः उपकुलगुरुः के.ए.एस.अय्यर महोदयः

लखनऊ विश्वविद्यालयस्य भूतपूर्वः उपकुलगुरुः श्री के० ए० एस० अय्यरमहोदयः वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य उपकुलगुरुत्वेन वर्षत्रयार्थं नियुक्तोऽस्ति ।

प्राच्यविद्यायाः अध्ययने अधिकतर-समययापने प्रभवितुं तैः लखनऊ विश्वविद्यालयस्य उपकुलगुरुपदं त्रिभ्यः मासेभ्यः प्राक् परित्यक्तमासीत् । अधुना नूतनमिदं पदं प्रादेशिकशासनस्य आग्रहवशात् तैः स्वीकृतमस्ति ।

संस्कृतविद्यामन्दिरम् ।

मुम्बई—संस्कृतविद्यामन्दिरस्य चतुर्थः वार्षिकः समारोहः श्रीशारदात्यागीमहोदय्याः आध्यक्षे समपद्यत, तस्य प्रास्ताविकं भाषणं स्वामी ब्रजानन्द सरस्वतीभिः कृतम् ।

संस्कृतमण्डलस्य संमिलनम् ।

पुण्यपत्तने—भारतशासनेन नियुक्तस्य संस्कृतमण्डलस्य संमिलनं पुण्यपत्तने अस्मिन्मासे (११ जुलाई) सम्पत्स्यते । महाराष्ट्रादिकैः दाक्षिणात्यैः सह संपर्कस्थापनोद्देशेन इदं संमिलनम्-अत्र संकल्पितमस्ति इति श्रूयते ।

संस्कृतम्-उत्तर-दाक्षिणबन्धः ।

सिकन्दराबाद—उत्तर-दाक्षिणयोः अन्योन्यबन्धेषु संस्कृतं प्रधानबन्धोऽस्ति । अतः सर्वैरपि प्रयत्नेः तस्य संरक्षणम् अवश्यं कर्तव्यम् इति अवोचत् सेन्द्रल कौसिल आफ् संस्कृत-एज्युकेशनसंस्थया कृतस्वागत-वसरे लोकसभाध्यक्षः श्री अनन्तशायनम् अय्यंगारमहोदयः ।

अलवाल इत्यत्र वर्तमानं संस्कृतकालेज भारतीय-शासनद्वारा अचिरमेव पारम्परिके संस्कृतविश्व-विद्यालये परिणमयिष्यते । यदर्थं केन्द्रीयः शिक्षामन्त्री जुलाई-मासस्य अन्तिमे सप्ताहे महाविद्यालयम् साक्षात् करिष्यति इति प्रकटीकृतं श्री अय्यंगारमहोदयैः ।

दरभङ्गानरेश-ग्रन्थसंग्रहः ।

दरभङ्गाधिपेः महाराजाभिराजैः श्री कामेश्वर सिंहमहोदयैः निजपितृ-पैतामहः ग्रन्थसंग्रहः सप्रासादः समर्पितोऽस्ति संस्कृतविश्वविद्यालयाय ।

अस्मिन् प्रसङ्गे ते अवोचन्—महेशठाकुर इत्याख्यो मम पूर्वजः संस्कृतपण्डितः आसीत् । तस्य च संस्कृतपण्डित्यं पूजयितुं अकवारः तस्मै 'तिरहुत' इत्यस्य स्थानस्य भूस्वामित्वं समर्पयामास । अस्ति अस्माकं गृहे संस्कृतग्रन्थानां संरक्षणस्य संवर्धनस्य च कुलपरंपरा । अयमेव ग्रन्थसंग्रहः संस्कृतविश्वविद्यालयस्य मूलाधारतां गच्छतु, अयं च 'लक्ष्मीश्वरविज्ञास' प्रासादः विश्वविद्यालयभवनं भवतु, इत्यस्ति मे अभिलाषः इति ।

सूर्योदयः

श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य त्रैमासिकं त्रैमासिकञ्च पत्रम् ।

(वार्षिकं मूल्यम् अग्रिमं मुद्रात्रयम्)

रागद्वेषनिशादनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्,
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन् ,
सज्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र सूर्योदयः ॥

१६ तमे वर्षे चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठ संख्याः] मेष-वृष-मिथुन-संक्रान्तयः २०१७ वैक्रमाब्दः [अग्रैक-मई-जून १९६०]

सम्पादकीया अभिप्रायाः

श्रीमहामण्डलस्य प्रतिनिधिमण्डलम् ।

अप्रेलमासस्य त्रिंशत्तारिकायां प्रातः सार्द्धदश-
वादनसमये भारतराजधान्यां देहल्यां राष्ट्रपतिभवने
अखिलभारतीय-धर्मसंस्था श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य
प्रतिनिधिमण्डलं माननीय राष्ट्रपतिमहोदयस्य सन्निधौ
समगच्छत् । प्रतिनिधिमण्डलस्य नेतृत्वं श्रीमता महा-
राजाधिराजेन सर कामेश्वर सिंहमहोदयेन के० सी०
आई० ई० डी० लिट, इत्यादि विविधोपाधिविभूषितेन
दरभंगानरेश्वरेण कृतमासीत् । श्रीमहामण्डलशास्त्र-
प्रकाशविभागेन प्रकाशितानि त्रयोदशोत्तरशतं धर्म-
ग्रन्थरत्नानि राष्ट्रपतिमहोदयाय समर्पितानि । प्रतिनिधि-
मण्डलेन निवेदनपत्रमपि समर्पितम् । यस्य विस्तृत-
विवरणमस्मिन्नेवाङ्के प्रकाशितं पाठकैर्निर्भालितं स्यात् ।

—*—

उपदेशक-महाविद्यालयः ।

भारतीयानां मानवानां विशेषत आर्यमर्यादाश्रितानां
साम्प्रतं हिन्दुशब्दवाच्यानां धार्मिके जगति शास्त्रेषु
च साम्प्रतमपि विद्यते परमादरः । आर्यजातेस्तु मूलाधार
एव धर्मो विद्यते । उक्तञ्च केनापि—“धर्मैणैव जगत्
सुरक्षितमिदं धर्मो धराधारकः, धर्माद् वस्तु न किञ्चि-
दस्ति भुवने धर्माय तस्मै नमः” इत्यादि । अतश्चै-
कस्य धर्मस्यैव सर्वथा संरक्षणेन सम्बर्धनेन प्रचारेण च
सर्वमेव भारतीयं कल्याणं सुसाधितं स्यात् । तस्य

धर्मस्यादौ ज्ञानं ततस्तस्य पालनं पश्चाच्च प्रचार इति परम्परा साधिता भवति । यथोक्तञ्च चतुर्मिश्च प्रकारैः विद्या उपयुक्ता भवति । आगमकालेन, स्वाध्यायकालेन प्रवचनकालेन, व्यवहारकालेनेति । श्रीहर्षेणापि एवमेवोक्तम्—अधीतिबोधाचरणप्रचारणैः दशाश्चतस्रः प्रणय-
ज्ञुपाधिभिः, इत्यादि भावनया सर्वत्र जनसमाजे धर्मप्रचारकामनया धर्मोपदेशक-महोपदेशकत्वशिक्षा-
प्रदानार्थमिह वाराणस्याम्-उपदेशकमहाविद्यालयस्य प्रतिष्ठापनमभूत् । पूर्वं यस्य प्रधानाध्यक्षाः श्रीमन्तः सर्वमान्या व्याख्यातारः स्वर्गीयाः श्री स्वामि दयानन्द-
महाराजा आसन् । यत्र शिक्षिता धर्मप्रचारका विद्वांसो भारतस्य प्रतिप्रान्तं धर्मप्रचारमकुर्वन् कुर्वन्ति च । अस्मिन् महाविद्यालये साम्प्रतं प्रतिदिनं नियमत उपदेशो-
चितविषयक-धर्मग्रन्थानां पाठनं भवति । शास्त्रि, आचार्य-
परीक्षोत्तीर्णाः, बी. ए. एम. ए. उपाधिधारिणोऽपि सुयोग्या व्याख्याननिपुणाः छात्राः प्रवेशं लभन्ते ।
तेभ्यो मासिकछात्रवृत्तिरूपेण साहाय्यमपि दीयते । अधुना धर्मोपदेशशिष्यार्थं महान् सुसमयः समुपस्थितो

विद्यते । सम्प्रतिसंस्कृताध्येतृणां छात्राणामिदमुचितं कर्तव्यं यत् ते देशकालं पर्यन्तः स्वीयां पठनपद्धतिं परिवर्त्य धर्मोपदेशशिष्यां नूनं गृह्णीयुः । इदानीं केवलं परीक्षापद्धत्या पठनेन परीक्षोत्तरणमात्रेण नास्ति किमपि फलम् ।

सम्प्रति व्यापकपाण्डित्यस्यैव प्रयोजनं विद्यते । लोका-
अपि बहुश्रुतानेव पण्डितान् समद्विश्यन्ते । प्राचीनकालेऽपि चतुरस्रपाण्डित्यस्यैव समादरणमासीत्, यथा कालि-
दासादयो महाकवयोऽभूवन् । सम्प्रत्येव शताब्दवर्षतः एकदेशीयज्ञानं परीक्षाप्रणाल्या प्रचलितं दृश्यते । यच्च दर्श दर्श राष्ट्रचिन्तकाः कथयन्ति यत् साम्प्रतिका देश-
कालात्मानभिज्ञा इतिहासज्ञानशून्याः कियन्तश्छात्राः परीक्षाजालपतिताः स्वयमन्यानपि तत्रैव पातयितु-
मिच्छन्तीति । अतश्च वर्तमानसमये वाराणसेयसंस्कृत-
विश्वविद्यालयसंचालितपरीक्षाप्रणाल्या व्यापकं पाण्डित्यं समुपार्जयन्तः छात्रा भारतधर्ममहामण्डलीयोपदेशक-
महाविद्यालयेऽपि नामोत्प्लेखपूर्वकं व्याख्यानकला-
शिक्षणेनात्मानं सार्थकयन्तु इत्यस्माकं सत्परामर्शः ।

संस्कृतविद्यापीठपरीक्षा ।

हायनेऽस्मिन् धार्मिकाध्यात्मिक-संस्कृत-विद्यापीठ-
स्य सर्वाः परीक्षाः मईमासस्य चतुर्दशदिनसत आरभ्य
अष्टादशतारिकापर्यन्तं सुसम्पन्नाः भारतस्य विभिन्न-
प्रान्तेषु । इयं धार्मिकी परीक्षा भारतीय-संस्कृतिसंरक्ष-
णार्थं, धर्मप्रचारार्थं मानवानां कल्याणार्थमेव संचा-
ल्यते । साम्प्रतं धर्मशिक्षाविरहितैश्च शिक्षाप्रदानेन
कीदृशो महान् बुद्धिभ्रंशो दृश्यते, इति नाप्रत्यक्षम्

तद्विदाम् । अधुनिकी पश्चात्यशिक्षाप्रणाली भारतीयं
प्राचीनं गुरुशिष्यसम्बन्धं विलोपयति, विद्याध्ययन-
शीलोऽपि विद्यार्थी विनयान्वितो न भवति, परीक्षाया-
मनुत्तीर्णश्च छात्रः स्वगुरुमेव प्रहरति, अनया प्रचलित-
शिक्षासरण्या भारतीयमानवानां प्रायो नैतिकं पतनमेव
जायते । अत एव धर्मशिक्षाप्रचाराय विद्यापीठपरीक्षेयं
संचालिता इति ।

स्वर्गीय श्रीभूदेवमुखोपाध्यायः ।

बंगप्रान्तीये परमपुनीते मुखोपाध्यायवंशे माननीय-
श्रीभूदेवमुखोपाध्यायमहाशयः सी० आई० ई०
जन्म जेम्माह । तदानीं अयं महानुभावः बंगविहारोत्कल-
प्रान्तस्य सर्वोच्चशिक्षाधिकारी (डायरेक्टर) आसीत् ।
परमपितृभक्तोऽयं स्वोर्पाजितेन धनेन स्वपितुः नाम्ना
'श्रीविश्वनाथ ट्रस्ट' स्थापितवान् । अनेन ट्रस्टकोशेन
विशेषतो बंगप्रान्ते काश्यामपि संस्कृताध्यापकेभ्यो
विद्यार्थिभ्यश्च वृत्तिं दीयते । ट्रस्टद्वारा वृत्तिप्रदानेन
संस्कृतभाषाप्रचारे महत् साहाय्यं भवति । एतस्य
महोदयस्य सुयोग्यतमेन तनयेन धर्मसुधाकर-राय-

बहादुरोपाधिविभूषितेन श्रीयुत मुकुन्ददेवमुखोपाध्यायेन-
स्वपितुः स्मृतिस्वरूपं 'श्री भूदेवट्रस्ट' कोशः स्थापितः ।
एतत् ट्रस्टद्वयं साम्प्रतं बंगप्रान्ते हुगलीमण्डले चिन्सुरा-
नगरे स्थापितं सुसंचालितं च वर्तते । प्रतिवर्षं संस्कृत-
प्रचारकार्ये विविधैः प्रकारैः साहाय्यं प्रदीयते । वर्तमान-
समये उक्तट्रस्टद्वयस्य संचालकः श्रीयुतभृगुदेव-
मुखोपाध्यायमहाशयः (वाइस प्रेसिडेण्ट) सुचारु-
रूपेण ट्रस्टकार्यं सम्पादयति । चिन्सुरानगरे ट्रस्ट-
संचालित-विद्यालयः-याचनालयः छात्रालयश्च विद्यन्ते ।
दैनंदिनं अस्य समुन्नतिः स्यादिति श्रीभगवन्तं
काशीपुरपतिं विश्वनाथं प्रार्थयामहे ।

मान्यवर-भारतराष्ट्रपति-

डाक्टर श्रीराजेन्द्रप्रसादमहोदयानां सहृदारचरितानां शुभप्रशस्तिः ।

यो दिग्दिगन्तपरिकीर्तितकीर्तिपुञ्जः सद्भावमूर्तिरनुरञ्जितलोकचित्तः ।
प्राणप्रकाश इव भारतदेवतायाः श्रीमान् प्रसाद इति राष्ट्रपतिः स जीयात् ॥ १ ॥
यो निस्तरङ्गजलधेरनुयाति रङ्गं भङ्गं न गच्छति दशान्तरसङ्गतोऽपि ।
स्वातन्त्र्यसङ्गरधुरन्धर ! भारतस्य राजेन्द्र ! सुन्दरयशा जय जीव स त्वम् ॥ २ ॥
विद्याचरित्रबलसंवलसाधुवृत्त्या हिंसां विधूय बुध ! सिद्धिसुधां गतोऽसि ।
दिष्ट्याद्य राष्ट्रपतियोग्यपदाधिरूढः स्वाधीनभारतधरां समलङ्करोषि ॥ ३ ॥
धर्मानुरागनवपल्लववल्लभानां विद्यालता-विनयप्रणविभूषणानाम् ।
उत्साहकोरकवतां विबुधद्रुमाणामेकस्त्वमेव रविरश्मिरसारसात्मा ॥ ४ ॥
स्वातन्त्र्योज्ज्वलभारतेऽपि सुजनाः सन्तापमायान्त्यहो !
धर्मः सीदति नीतिरस्तमयते शिक्षागतिर्व्याहता ।
दृष्टिं राष्ट्रपते ! विधेहि शुभदां सृष्टिं विधातुं पुनः
लोके शीतलपञ्चशीलचरितां लोकप्रकाशप्रदाम् ॥ ५ ॥

भारतधर्ममहामण्डलपञ्चतः

पश्चिमवङ्गान्तर्गतमडुपल्लीय-पण्डित श्रीजीवन्यायतीर्थ-

एम० ए० महामहाध्यापकैरुपकल्पिता ।

किं संस्कृतं प्राकृतात्समुत्पन्नम् ?

(ले०—पं० श्रीकृष्णमणि त्रिपाठी व्याकरण-साहित्य-सांख्ययोग-पुराणेतिहासाचार्यः, एम० ए०
सरस्वतीभवन, वा० सं० वि० वि० वाराणसी)

—:❀:—

संस्कृतं हि समस्तवाङ्मयापेक्षयाऽतिप्राचीनं विशालं सर्वोत्कृष्टं सर्वाङ्गपूर्णं साक्षात्परम्परया सर्व-भाषोपयोगि च वर्तते । संस्कृतस्य प्राचीन-ग्रन्थरत्नानां तुलनात्मकमध्ययनं विषयैव पाश्चात्यशिक्षाशास्त्रिभिः भारतीयवाङ्मयविषये किमपि लिखितुं प्रवृत्तम् । पाश्चात्यैः विपश्चिद्भिः यत् किमपि लिखितं तदाधुनिक-भाषाविज्ञानकल्पनया पाश्चात्यदृष्ट्या पक्षपातपूर्णेन दृष्टेन च लिखितम् । तत्र न केवलं भारतीयपरम्परया उपेक्षा कृता अपितु ताम्रश्रद्धया साधयितुमपि भागीरथः प्रयासो विहितः । कतिपयैः भारतीयैः विद्वद्भिर्मरपि यत् किमपि उदङ्कितं तत्पाश्चात्यविपश्चितामनुकरणमात्रमेव । पदलोलुपतापारतन्त्र्यपाशबद्धानामियमेव भवति दशा । अतः स्वातन्त्र्यसौभाग्यसम्पन्ने भारते परम्परानुसारं भारतीयविचारधारया यथार्थेतिहासादिलेखनस्यास्ति महती आवश्यकता ।

भारतीयानां विपश्चितां मते यावन्ति ज्ञानानि जातानि, जायन्ते, यास्यन्ति च तेषां समेषां मूलमपौरुषेयो भगवान् वेद एवास्ति । तत एव सर्वे लोकव्यव-हाराः, प्राक्तना इतिहासाः, आवश्यका धर्माः, दर्शनानां सिद्धान्ताः, आध्यात्मिका विचाराः, गूढतमानि विज्ञानानि च प्रादुर्भवन्ति । तथा चाह कृष्णद्वैपायनो मुनिः—

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।

आदा वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥

(महाभारत शान्तिपर्व ३३।५६)

भगवान् मनुरपि एतदेव समर्थयति—

सर्वेषां स तु नामामि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥

विदितचरमेवास्ति समेषां विपश्चितां यद् देववाण्या अपरं नामास्ति संस्कृतम् । पूर्वं देववाणी अव्याकृता (प्रकृतिप्रत्ययविभागरहिता) आसीत्, अस्या उपदेशः प्रतिपदपाठद्वारा भवतिस्म । तत्र श्रमसाध्यत्वं समयाधिक्यञ्चावलोक्य देवा लघ्वीयसा श्रमेण अल्पीयसि समये सरलया प्रक्रियया शब्दज्ञानाय परमं शाब्दिकं देव-राजमिन्द्रमभ्युपेत्य प्रार्थयामासुः । तदनु तेन प्रकृति-प्रत्ययधातूपसर्गादिपूर्वकं शब्दोपदेशस्य सुगमां प्रक्रियां निर्माय देववाणी संस्कृता । अत एव प्रकृतिप्रत्ययधातूप-सर्गादिविभागाव्यसंस्कारैः संस्कृतत्वाद् देववाणी संस्कृतमित्युच्यते । तथा चोक्तं तैत्तिरीयसंहितायाम्—

“वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत् । ते देवा इन्द्रमब्रुवन्, इमां नो वाचं व्याकुर्वीति—“तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् ।” (६।३।७) । सायणोऽपि ऋग्वेदभाष्यो-पोद्धाते—“तामखण्डां वाचं मध्ये विच्छिद्य प्रकृति-प्रत्ययविभागं सर्वत्राकरोत् ।” दण्डिनापि काव्यादर्शे—“संस्कृतं नाम दैवी वाग् अन्वाख्याता महात्मभिः” (१।३।३) । शिक्षाप्रकाशे च “संस्कृते प्रकृतिप्रत्यया-दिविभागैः संस्कारमापादिते ।” इत्यादि ।

एतेन प्राकृतात्संस्कृतं समुत्पन्नमिति आधुनिक-भाषा-शास्त्रिणां सिद्धान्तः सर्वथाऽप्रामाणिकः । संस्कृत-

प्राकृततुलनया स्पष्टं प्रतीयते यत् संस्कृतस्योच्चारण-
मितिक्लिष्टं प्राकृतस्योच्चारणं तु संस्कृतापेक्षया
सरलम् । किञ्च संस्कृतं संश्लेषणात्मकं प्राकृतं हि
विश्लेषणात्मकम् । नहि विश्वस्मिन् सुगमोच्चारण-
सम्पन्ना विश्लेषणात्मिका च कापि भाषा क्लिष्टोच्चा-
रणत्वेन संश्लेषणात्मकत्वेन च विपरिणमते, अपि तु
क्लिष्टोच्चारणां संश्लेषणात्मिका च भाषैव सरलो-
च्चारणतां विश्लेषणात्मकत्वञ्चापेक्षते । अतः सुगमो-
च्चारणविश्लेषणात्मक-प्राकृतभाषातः क्लिष्टोच्चारण-
संश्लेषणात्मक-संस्कृतभाषायाः, प्रादुर्भावो न सम्भवति

किन्तु क्लिष्टोच्चारण संश्लेषणात्मक संस्कृतभाषात एव
सुगमोच्चारणं विश्लेषणात्मकञ्च प्राकृतमेव प्रादुर्भवितु-
मर्हति । अत एवोक्तं भरतेन नाट्यशास्त्रे—

एतदेव विपर्यस्तं संस्कारगुणवर्जितम् ।

विज्ञेयं प्राकृतं पाठ्यं नानावस्थान्तरात्मकम् ॥

अत एव प्राकृतं संस्कृतस्य विकृतिरित्युच्यते बुधेः ।
व्युत्पत्तिश्चास्य प्रकृतिः संस्कृतं ततः प्रादुर्भूतं प्राकृतं
तस्मात् संस्कृतं प्राकृताद्भावीनं प्राकृतजनकश्चेति स्वी-
कारे न कापि विप्रतिपत्तिः भवितुमर्हति ।

समस्यापूर्तिः—

(ले०—पं० सन्तदासः श्रीवैष्णवः व्याकरणसाहित्याचार्यः साहित्यरत्नम् एम० ए०)

उपदेशकमहाविद्यालय, काशी ।

—❀—

[रसचन्द्रशून्यपक्षसम्बतसरे (२०१६) माघमासे सप्तम्यां श्रीरामानन्दजयन्तीमहोत्सवे रजतपदकेन
पुरस्कृता इमे श्लोका विराट् कविसम्मेलने—]

दुःखाभिमग्नान् विबुधान् पृथिव्यां
सम्भारयन् दुःखगतेश्च लोकान् ।
सौख्यं ददत् सर्वजनेभ्य एष-
तं लोकनार्थं हृदयेन बन्दे ॥ १ ॥
गतिर्न यत्रास्ति गुरोश्च राज्ञः
श्रीसज्जनानां न सतां च काचित् ।
तत्रापि गन्ता प्रचुरप्रभाव-
स्तं लोकमौलिं मनसा हि बन्दे ॥ २ ॥
त्यागे प्रसिद्धा यतयः पृथिव्यां
ये सर्वलोकेषु सुरादयश्च ।
तान् मेलयन् भावगतेः प्रसादाद्
योऽयं स लोके यतिराजराजः ॥ ३ ॥

लोकान् वचोभिर्विमलीकृतात्मा
प्रक्षेपयन् भावमखण्डभावम् ।
सञ्चारयन् सिद्धिकरं मनोभिः
सोऽयं महेशो यतिराजराजः ॥ ४ ॥
बन्धून् समस्तान् भुवने जनौघान्
सम्मानयन् दिव्यविमुग्धभावः ।
कर्तव्यसन्दर्शन-शोभितात्मा
धार्यो हृदा यो यतिराजराजः ॥ ५ ॥
मनोरमः सुन्दर-सङ्गशोभनः
सदैव गन्ता विबुधेश्वरो यदा ।
सुधैव सर्वं खलु दर्शयन् मुदे
विराजमानो भविता जगद्गुरुः ॥ ६ ॥

समर्पयन् सर्वमखण्डसञ्चयम्
विराजमानं विबुधेषु रञ्जनः ।
करोति लोकं हृदयंगमं यदा
तदैव सोऽयं ववृत्ते जगद्गुरुः ॥ ७ ॥

सतां विभूतिं पतितां निबन्धने
सुधारयन् पुण्यचये प्रदर्शकः ।
जनेषु सम्बन्धितया मनोरमो
विभावितात्मा भविता जगद्गुरुः ॥ ८ ॥

लोकैर्मन्यञ्जिलोक्यां यः सर्वभावैः प्रसादकः ।
एवं शोच्यो महानात्मा तमेव शरणं भजे ॥ ९ ॥

गुणैरिन्द्रो यथा देवान् नागः सर्पगणान् यथा ।
मनुष्यान् भूपपत्तिलोके तथा मान्यं हृदा भजे ॥ १० ॥

सतां पूज्यः सुरैर्मन्यो नागैर्दृश्यो यथा मुदे ।
तथा सर्वमनुष्येषु मान्यं तं प्रचुरं भजे ॥ ११ ॥

पृथिव्यां विप्राणां विबुधजनदेवेषु महितां
सदा लब्ध्वा लोके सुरगुरुसतां पूज्यवचनः ।
गरीयान् भावो यो भवति मुखवाह्यो धूरिजनै-
रतो लोकैः सोऽयं भवति भूवि वा पूज्यचरणः ॥ १२ ॥

प्रभेदैर्भेदौघान् कथयति जनानां स पुरतः
समस्तान् लोकौघान् विबुधनरनागान् सुरचयन् ।
पवित्रैर्भावोघैः कथयति सुभावं हृदि गतं
स एवास्मिन् लोके भवति हृदि वा पूज्यचरणः ॥ १३ ॥

सतां पन्था विघ्नैर्व्यथितसमभागो निददृशे
सदा सर्वैर्दूरे कृत-जनसमूहैर्विमलितः ।
प्रसादैः साध्योऽयं विबुधजनचित्ते च ववृत्ते
सुगन्ता सर्वोऽयं भवति भुवि वा पूज्यचरणः ॥ १४ ॥

विद्यार्थिनां कर्तव्यम् ।

ले०—कश्चनसंस्कृतप्रणयी ।

“सा विद्या या विमुक्तये” तस्या एवार्थी विद्यार्थी,
अथवा मनोमालिन्योन्मूलनं, नितान्तनिर्मलस्वान्तः-
करणं अज्ञानान्धकारनिवारणं, जगत्प्रकाशकरणञ्च
भवति यया सा विद्या, तस्या अर्थी; उत लौकिक-
ज्ञानमात्रमेवार्जनार्थी विद्यार्थी । तत्र पूर्वोक्तेषु लक्षणेषु
एकमपि लक्षणं न युक्तियुक्तम् । अतश्च साधु लक्षण-
मुच्यते ।

“धर्मार्थकाममोक्षणां प्राप्तिर्भवति यया सा विद्या”,

तस्या एवार्थी विद्यार्थी । अत्र प्रश्नः को धर्म इति ।
धर्मलक्षणमुच्यते—

“यतोभ्युदयनिःश्रेयसिद्धिः स धर्मः”

येन धर्मेण सकलस्य जगतः कल्याणं भवेत् मोक्ष-
प्राप्तिश्च स धर्मः । अनेनैव धर्मेण लोककल्याणं सम्पद्यते,
परलोकप्राप्तिश्च संगच्छते । “धर्मार्थः ततः कामः”
इति स्मृत्या धर्मार्थकामौ सिद्धौ भवतः । धर्मात्
मोक्षप्राप्तिरपि जायते । अतः जीवनोद्देश्यभूतेषु धर्मार्थ-

काममोक्षेषु प्रवृत्ति-पूर्वकं पूर्णतां प्रापयति या सा विद्या,
तस्या एवार्थी विद्यार्थी । तेषां कर्तव्यमुच्यते—

स्रोत्तरदायित्वस्य निर्वाहः क्रियते येन तत् कर्तव्य-
मुच्यते । एतत्कर्तव्यं बहु प्रकारकम् । स्वस्वसंस्कृतिं
समाजं प्रति कर्तव्यम्, देशोन्नत्यै प्रयतितव्यम्,
अशिक्षिताः शिक्षया समुद्धर्तव्याः, यथासाध्यमनाथ-
रूपकर्तव्यः, स्वदेशसाहित्यं सम्बर्धितव्यम्, सन्मार्गे
गमनीयम्, गुरुः वन्दनीयः, धर्मोऽनुसराणीयः ।
वेदाः रक्षणीयाः शास्त्रं पठनीयम्, पुराणप्रसारणीयमि-
त्यादिकस्य कर्तव्यस्योत्तरदायित्वं साधुतया निर्वाह्यते
यदा तदा विद्यार्थिनां कर्तव्यमिति युक्तियुक्तं साफल्यं
संगच्छते । एतद्विपरीतं अरण्यरोदनतुल्यमेव ज्ञातव्य-
मिति ।

साम्प्रतिक्रायां विंशतितमायां शताब्द्यां सर्वत्र विका-
शस्य प्रसारणा दृश्यते । वैज्ञानिकोऽयं कालः, प्रगति-
शीलाः मनुष्याः सन्ति । तत्र पाश्चात्य-शिक्षा-दीक्षिताः
एवं पाश्चात्यसभ्यतामनुसरन्तश्छात्राः ये केचित् सन्ति
ते वैज्ञानिकीं सरणीमनुसृत्य प्रगतिं गच्छन्ति । किन्तु
भारतीय शिक्षा-दीक्षिताः एवं भारतीय-संस्कृति-सभ्यता-
मनुसरन्तश्छात्रा ये केचित् सन्ति ते तथा विकाश-
शालिनः प्रगतिशालिनश्च न भवन्ति । अतः अस्मिन्
विकाशयुगे भारतीय शिक्षादीक्षितानां विद्यार्थिनां सर्वो-
त्कृष्टतमं कर्तव्यं यत् ते प्रगतिशालिनो भवन्तु; विक-
सन्तु विकाशयन्तु समाजमभिवर्धन्तामिति ।

छात्राणां विशिष्टं कर्तव्यमस्माभिरुद्वृण्वते,
सर्वासु भाषासु संस्कृतभाषा प्राचीनतमा दृश्यते । अस्यां
विद्यमानस्य सर्वोत्कृष्टसाहित्यस्य महत्त्वं सर्वस्मिन्दे-
से सर्वैः स्वीक्रियते । किन्तु यथा आङ्गलीयाः आङ्गलभाषां
मातृभाषावत् ब्रुवन्ति तथैव संस्कृतज्ञाः संस्कृतभाषां
मातृभाषावत् नैव ब्रुवन्ति । तत्रास्ति कारणम् । यत्
आङ्गलीयाः आङ्गलभाषां आङ्गलमाध्यमेनैव पाठयन्ति ।
संस्कृतज्ञाः संस्कृतभाषां संस्कृतमाध्यमेन नैव पाठ-
यन्ति, अपितु हिन्दीमाध्यमेनैव पाठयन्ति । शास्त्रि-
कक्षायां आचार्यकक्षायामपि हिन्दीभाषया छात्राः
पाठयन्ते । तेषां संस्कृतसंस्कारः नश्यति तेषु संस्कृत-
भाषणशक्तिस्तथा न प्रवर्धते यथा अपेक्ष्यते । अतो हि
भविष्यवद्छात्रा एतद्वृषणं दूरीकर्तुं शक्नुवन्ति । ते
प्रतिज्ञायन्तां यत् “अद्यारभ्य संस्कृतज्ञैः, सह सर्वदा
संस्कृतं परस्परं ब्रूमः । संस्कृतभाषया भाषणं कुर्मः ।

छात्राः परिषद्निर्माणं कुर्वन्तु । यस्यां परिषदि
एकत्रीभूय किमप्युद्दिश्य वा विषयमवलम्ब्य सरलया
संस्कृतभाषया उपदेशं कुर्वन्तु कारयन्तु च । तत्र संस्कृत-
विकाशविषयिणी समस्या उपस्थापिता भवतु । सर्वैः
स्वस्वमतानुसारेण समाधेया भवतु सा समस्या ।
अनेन प्रकारेण सर्वे छात्राः भाषणपटवः प्रगतिशीलाश्च
भविष्यन्ति ।

विशिष्ट संस्कृतपाठशालापरिचयः

श्री चेन्नकेशवस्वामी संस्कृतपाठशाला ।

हैदराबाद (आन्ध्र प्रदेशः) ।

[अत्र अधस्तादेकस्याः संस्कृतपाठशालायाः परिचयः प्रकाश्यते । अतीते सितम्बरमासे दक्षिण-भारतयात्राप्रसङ्गेन हैदराबादनगरं गतवता मया एषा पाठशाला स्वयमपि अवलोकिता । इयं पाठशाला हरिजनबालकानां कृते सञ्चालिता वर्तते इति अधस्तनेन लेखेन पाठकानां विदितं स्यात् । परन्तु तेषां बालकानां वैशिष्ट्यं तत्र गत्वैव द्रष्टुं शक्यते । अत्रत्याः सर्वेऽपि हरिजनावभाषितो वैष्णवं वेषं धारयन्ति वष्णवांश्च आचारान् पालयन्ति । श्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्रपाठपुरस्सरमेते प्रातरध्ययनं प्रारभन्ते । एतेषां पठनं, लेखनं, श्लोकोच्चारणशैली, प्रतिपदार्थज्ञानं संस्कृतानुवादक्षमता चेति सर्वमपि अत्यन्तं विस्मयावहं दृश्यते । अनया दृष्ट्या एते बहून् उत्तरभारतीयब्राह्मणबालकानपि अतिशेते इति निःशङ्कं वक्तुं शक्यते । अत एव तस्याः पाठशालायाः परिचयो बहूनां संस्कृतज्ञानां कृते प्रमोदावहः उत्साहवर्धकश्च स्यादिति मया निवेद्यते । केन्द्रीय-संस्कृतविद्यासमिति-सञ्चालकैः श्री एन० सौन्दरराजन् एयङ्गर महोदयैर्लेखोऽयं प्रेषितः । इमे एव महोदया अस्याः पाठशालायाः संस्थापकाः पोषकाः संरक्षकाश्च वर्तन्ते । एतल्लेखकस्य लेखकाः पण्डितमहोदया अपि अध्यापनकुशला उत्साहसम्पन्नाश्च ।

प्रत्यक्षदर्शी—वासुदेवद्विवेदी, वेदशास्त्री, साहित्याचार्यः]

वाराणसी ।

पाठशालैषा हैदराबाद, केंद्राष्ट्रसंस्थाधीना हैदरा-बादनगरे हरिजनोद्धारणार्थं प्रतिष्ठापिता विराजते । एतस्यां पाठशालायां त्रिंशदधिकाः हरिजनविद्यार्थिनः गैर्वाणीं वाणीमधीयते । एते इदानीं साहित्यमात्रं पठन्ति । आगामिसंवत्सरात् इमे तर्क, व्याकृति, मीमांसा, आदिशास्त्राण्यपि पठेयुः । यद्यपि इमे गीर्वाणभाषा-ध्येतृविप्रकुले नोद्भूयन् तथापि एतेषां संस्कृतभाषो-च्चारणं साङ्गवेदाध्येतृश्रोत्रियच्छात्रवद्विभासत इत्ययं विषयः सर्वेषां महान्तमानन्दं जनयेदेव । इमे सात्त्विका-हारमेव भुञ्जते । यदा तदा पर्यवेक्षका अपि गत्वा भोजनादिवसतिं पश्यन्ति । सर्वाण्यपि सौकर्याणि एतेषां परिकल्पितानि वर्तन्ते । इयमेव पाठशाला हरिजन-

विद्याभ्यासार्थं अस्मिन्हैदराबादनगरे प्रथमं प्रारब्धा विराजते । यदा तदा राज्याधिकारिणो मंत्रिणश्च आगत्य इमां पश्यन्ति स्तुवन्ति च । चतुर्षु दक्षिण-प्रतिषु हरिजनार्थं आरब्धा पाठशाला एतां विना न कापि दरीदृश्यते । “नित्यश्रीनित्यमङ्गलम्” “अध्ये-तारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युः” इत्युक्तीत्या एते विद्या-विनयादिसंपन्ना विराजेरन्सदेति करुणार्द्रहृदयैः (भाग्यनगर) हैदराबादनगरस्थ केंद्राष्ट्रसंस्कृत-समितिकार्यदर्शिभिः श्रीमद्विभः M. सौन्दरराजन् महोदयैः प्रारब्धा इयं आचन्द्रार्कं विजयतेतमां इति भगवन्तं श्रीमन्नारायणं प्रार्थयामहे ।

—को० न० वरदराजन्

व्याकरणपण्डितः ।

परम माननीय राष्ट्रपति श्रीमान् डाक्टर राजेन्द्र प्रसाद महोदयकी सेवामें अखिल भारतीय श्रीभारतधर्म महामण्डलका प्रतिनिधिमण्डल

गत ३० अप्रैल १९३० ई० को अखिल भारतीय धर्मसभा श्रीभारतधर्म-महामण्डलका प्रतिनिधिमण्डल हिजहाइनेस महाराजाधिराज सर कामेश्वरसिंह के०सी० आई० ई० डी० जित् दरभंगानरेशके नेतृत्वमें धर्मरत्न श्री पं० प्यारेकिशन कौल, चीफ सेक्रेटरी, विद्यावारिधि श्री बाबू देवीनारायणजी एडवोकेट जनरल सेक्रेटरी, श्रीमती विद्यादेवीजी रेसीडेण्ट सेक्रेटरी, आयुर्वेद-रत्नाकर कविराज श्री पं० ब्रजमोहनदीक्षित, श्री स्वामी रायवाचार्य आचार्यपीठ वरेली, श्री जी० डो० सोमानी एम० पी०, श्री बी० भुनभुनवाला एम० पी०, श्री रणजीत सिंह एम० ए०, एल-एल० बी०, ओ० बी० ई० लखनऊ, श्री श्रीरामजी बैरिस्टर दिल्ली, विद्यावागीश श्री पं० दीनानाथ शर्मा शास्त्री सारस्वत दिल्ली, महामहाध्यापक श्री पं० श्री जीव न्यायतीर्थ एम० ए० भाटपारा (बंगाल), श्री पं० सोमनाथ पाण्डेय वैदिक, श्री पं० शिवशंकर शुक्ल वैदिक, आदि महानुभावोंके प्रतिनिधिमण्डलने श्री भारतधर्म-महामण्डलकी ओरसे माननीय राष्ट्रपति महोदयकी सेवामें उपस्थित हो निम्नलिखित-निवेदनपत्र-समर्पित किया।

वैदिक विद्वानोंने वेदमन्त्रोच्चारणके साथ श्रीमान् राष्ट्रपति महोदयको तिजक लगाया और चाँदीका बर्क चढ़ा हुआ नारियल भेंट किया। श्रीमान् राष्ट्रपति महोदयने उसे खड़े होकर स्वीकार किया। तत्पश्चात् श्रीमहाराजाधिराज दरभंगाने राष्ट्रपति महोदयको माल्यार्पण किया।

श्रीराष्ट्रपति महोदयसे आज्ञा लेकर महाराजाधिराज दरभंगाने चीफ सेक्रेटरी श्री पं० प्यारेकिशन कौलको सब सदस्योंके परिचय करानेका आदेश दिया।

परिचयके कार्यक्रमके बाद श्रीमहाराजाधिराज दरभंगाने राष्ट्रपति महोदयको महामण्डलकी प्रकाशित ११३ पुस्तकोंकी सूचीके साथ-साथ दो प्रति निवेदनपत्र समर्पित किया।

श्रीदेवीनारायणजी जनरल सेक्रेटरीने निवेदनपत्रको संक्षेपमें पढ़कर सुनाया, जिसको श्रीराष्ट्रपति महोदय समर्पित निवेदन-पत्रमें देखते गये।

श्रीदेवीनारायणजीने कुछ नाम प्रकाशित पुस्तकोंके महत्त्वपर विचार प्रगट करते हुये विद्यालयोंमें आरम्भसे उच्चतम कक्षातकके विद्यार्थियोंको धार्मिक और अध्यात्मिक शिक्षा देनेके विषयमें निवेदन किया।

कविराज श्री पं० ब्रजमोहनदीक्षितने जोरदार शब्दोंमें कहा, कि श्रीभारतधर्ममहामण्डलने धार्मिक कार्योंमें बड़े परिश्रमका कार्य किया है और इस बातपर जोर दिया कि प्रत्येक शिक्षा-केन्द्रोंमें प्रत्येक बालक-बालिकाओंको धार्मिक शिक्षा देनी चाहिये।

श्रीरायवाचार्य महाराज आचार्यविद्यापीठ वरेली, श्रीमती विद्यादेवीजी महोदया एवं श्री श्रीजीवजी एम.ए. ने श्री ब्रजमोहन दीक्षितके कथनपर जोर देकर उसका समर्थन किया।

राष्ट्रपति महोदयने बड़ी प्रसन्नतासे ध्यानपूर्वक प्रतिनिधि-मंडलकी बातोंको सुना और कहा कि उचित

रूपसे शिक्षा-मन्त्रालयने इस बातपर परामर्श किया जायगा और आज्ञा दी एक सूची श्रीभारतधर्ममहामण्डलके प्रकाशित पुस्तकोंकी शिक्षा-मन्त्रीके पास भेज दी जाय। पण्डित श्री श्रीजीब न्यायतीर्थने संस्कृतमें स्वरचित

कविता जो इसी समयके लिये बनाई थी, पढ़ी, जिसको राष्ट्रपतिजीने प्रमूर्व सुना। मननीय राष्ट्रपतिसे डेपुटेशनके मिलनेकी जो स्वीकृति मिली थी, तदर्थ धन्यवाद देकर डेपुटेशन लौट आया।

श्री विश्वनाथो जयति

निवेदन-पत्र

यं पृथग् धर्मचरणः पृथग् धर्मफलैषिणः

पृथग् धर्मः समर्चन्ति तस्मै धर्मात्मने नमः

श्रीमान् !

आपने महामण्डलकी प्रार्थनाको स्वीकार करके उसके प्रतिनिधियोंको यहाँ उपस्थित होनेका अवसर दिया है, इस महती उदारताकेलिये यह संस्था आपको कृतज्ञतापूर्वक अनेक धन्यवाद अर्पित करती है और हार्दिक आभार प्रकट करती है।

विशेषतः परम आदरणीय हिन्दूजाति तथा साधारणतः मानवजातिके धार्मिक, सामाजिक तथा आध्यात्मिक उन्नति एवं वैदिक सनातनधर्मकी शिक्षा, रक्षा तथा प्रचारके उद्देश्यसे श्रीभारतधर्ममहामण्डलकी स्थापना गत ६० वर्षों पूर्व इसके संस्थापक भगवत्पूज्य-पाद त्यागतपोमूर्ति अनन्तश्रीविभूषित महर्षि स्वामी ज्ञानानन्दजी महाराजद्वारा हुई थी। सन् १९०२ में १८६० की धारा २१ के अनुसार इसकी रजिस्ट्री करायी गयी थी। तभीसे यह विराट् धर्मसभा अपने अनेक कार्यविभागोंद्वारा सनातनधर्मके प्रचार, प्रसार एवं शिक्षाका कार्य करती आरही है। इसके प्रधान कार्य-विभाग निम्नलिखित हैं :—

१—अनुसन्धान, २—शास्त्रप्रकाशन,

३—उपदेशकमहाविद्यालय, ४—धार्मिकाध्यात्मिक संस्कृतविद्यापीठ ५—धर्मालयसंस्कार ६—विद्याप्रचार, ७—धर्मप्रचारविभाग, ८—यज्ञानुष्ठानविभाग और, ९—सम्मानदान विभाग।

इन विभागोंका संचित दिग्दर्शन निम्नाङ्कित है, जिसके अवलोकनसे श्रीभारतधर्ममहामण्डलकी दीर्घकाल-व्यापी सेवाओंके विषयमें श्रीमान्को जानकारी प्राप्त हो सकेगी।

अनुसन्धान—श्रीमहामण्डलके इस विभागके द्वारा सहस्रों वर्षोंसे लुप्त अनेक ग्रन्थरत्न प्राप्त किये गये हैं। यथा वैदिक दर्शनोंकी सात ज्ञानभूमियोंका वर्णन शास्त्रोंमें मिलता है, परन्तु दर्शन छ ही उपलब्ध थे। उपासनाकाण्डका दर्शन सहस्रों वर्षोंसे लुप्त हो गया था, कर्मविज्ञानसम्बन्धी दर्शन भी अप्राप्य हो गया था। महर्षि जैमिनिवृत्त जो कर्ममीमांसादर्शन उपलब्ध है, उसमें केवल याग-यज्ञोंका वर्णन है, जिसका अनुष्ठान इस समय कालप्रभावसे असम्भवप्राय हो गया है।

कर्मका विज्ञान, कर्मका स्वरूप, कर्मोंकी प्रतिक्रिया इत्यादि कर्मविज्ञान जो मानव-जीवनके साथ अविच्छिन्न एवं घनिष्ठ सम्बन्ध रखते हैं, इनका कहीं विवेचन नहीं था। इसी प्रकार मन्त्रयोग, हठयोग, लययोग और राजयोगकी क्रमबद्ध साधनशैली भी उपलब्ध नहीं थी। पाँच गीतायें भी लुप्त हो गयी थीं। सहस्रों वर्षोंसे लुप्त इन ग्रन्थोंका आविष्कार श्रीभारत-धर्ममहामण्डलके संस्थापक एवं संचालक भगवत्पूज्यपाद महर्षि स्वामि ज्ञानानन्दजी महाराजने अपने समाधि-योगसे किया था। महर्षि भरद्वाजकृत कर्ममीमांसादर्शन धर्मपाद, संस्कारपाद, क्रियापाद एवं मोक्षपाद इन चार पादोंमें सम्पूर्ण हुआ है एवं इसमें कर्मविज्ञान-सम्बन्धी सभी आवश्यक विषयोंका सरल विवेचन किया गया है। इसके प्रकाशनद्वारा कर्मजगत्का महान् अभाव दूर हुआ है।

महर्षि अङ्गिराकृत वेदके उपासनाकाण्ड एवं छठवीं ज्ञानभूमिका दर्शन, देवीमोमांसादर्शन नामक मन्त्रयोग-संहिता, हठयोगसंहिता, लययोगसंहिता, एवं राजयोग-संहिता चार योगोंकी ये चार संहितायें, विष्णुगीता, शम्भुगीता, धीरागीता, सूर्यगीता, शक्तिगीता, संन्यास-गीता, एवं गुरुगीता, ये सप्त गीतायें, इन सभी ग्रन्थोंका आविष्कार श्रीभारतधर्ममहामण्डलके प्रतिष्ठापक भगवत्पूज्यपाद महर्षि स्वामी ज्ञानानन्दजी महाराजने अपने योगयुक्त अनुसंधानद्वारा किया था। कर्ममीमांसा-दर्शनके द्वारा दार्शनिक जगत्के महान् अभावकी पूर्ति हुई है। श्रीभारतधर्ममहामण्डलके इस अनुसंधान-कार्यके द्वारा आध्यात्मिकजगत्की अतुलनीय सेवा हुई है।

शास्त्र-प्रकाशन—श्रीभारतधर्ममहामण्डलके शास्त्र-प्रकाशन-विभागद्वारा लगभग सौ शास्त्रीय मौलिक ग्रंथों का प्रणयन तथा प्रकाशन हुए हैं। इनमेंसे अधिकांश

ग्रन्थ प्रकाशित हो चुके हैं, कुछ अभी तक धनाभावके कारण प्रकाशित नहीं हो सके हैं, कुछ ग्रन्थस्थ हैं। जो पुस्तकें उपलब्ध हैं, वे श्रीमान्की सेवामें सादर भेंट की जाती हैं। इन ग्रन्थोंकी सूची भी इसके साथ संलग्न है। इन ग्रन्थोंमें हिन्दी, अंग्रेजी, बंगलाभाषाके भी ग्रन्थ हैं, किन्तु अधिकांश ग्रन्थ राष्ट्रभाषा हिन्दीके हैं। संस्कृत-अवलम्बित शुद्ध हिन्दीभाषामें इन ग्रन्थोंके प्रणयन तथा प्रकाशन होनेसे धार्मिक जगत्में तो क्रान्ति हुई ही है, साथ ही राष्ट्रभाषा हिन्दीकी यथेष्ट श्रीवृद्धि हुई है। इन ग्रन्थोंमेंसे यहाँ कुछके संक्षिप्त दिग्दर्शन इस प्रकार हैं—

धर्मकल्पद्रुम—यह हिन्दीभाषामें आठ खण्डोंमें प्रकाशित ग्रन्थ है जो वैदिक सनातनधर्मका विश्वकोष-ही है। इसमें सनातनधर्मका साङ्गोपाङ्ग विस्तृत विवेचन किया गया है।

धर्मविज्ञान—यह ग्रन्थ हिन्दीभाषामें तीन खण्डोंमें प्रकाशित है और इसमें वैदिक धर्मके सभी महत्त्वपूर्ण विषयोंका तुलनात्मक विवेचन किया गया है।

कर्ममीमांसा-दर्शन पूर्वाङ्क—इसमें संस्कृत-सूत्र तथा विस्तृत हिन्दीभाष्य एवं कर्म-विज्ञान सम्बन्धी कर्मका स्वरूप, कर्मोंकी प्रतिक्रिया, कर्मसे संस्कार, कर्मकी विविध गतियाँ, कर्मसे बन्धन एवं कर्मसे मुक्ति आदि गूढ़ एवं सूक्ष्म विषयोंका अत्यन्त सरल हिन्दी-भाषामें चित्रण किया गया है। यह ग्रन्थ धर्मपाद संस्कारपाद, क्रियापाद एवं मोक्षपाद इन चार पादोंमें, सम्पूर्ण हुआ है।

देवी-मीमांसादर्शन—यह वेदके उपासनाकाण्ड एवं छठवीं ज्ञानभूमिका दर्शन है। यह ग्रन्थ रसपाद, उत्पत्तिपाद, स्थितिपाद और लयपाद, इन चार पादोंमें सम्पूर्ण हुआ है। इसमें भक्तिका स्वरूप, भक्तिका

लक्षण, भक्तका लक्षण, सप्त ज्ञानभूमि और सप्त अज्ञानभूमि, भक्तकी महिमा, ब्रह्म-शक्तिका अभेदत्व, परमात्मा में त्रिगुण और त्रिभाव, वेद और वेदका स्वरूप एवं उसकी महत्ता, दैवीराज्य, अवतार-तत्त्व, योगसाधन एवं उसकी प्रणालियाँ, योगका लक्षण, सच्चिदानन्दस्वरूप ब्रह्मका निरूपण, मन्त्रकी महिमा, ध्यानसिद्धि एवं समाधिसिद्धि, पराभक्ति, मुक्ति तथा उसके अन्तिम अनुभवका स्वरूप इत्यादि गम्भीर विषयोंका सरल भाषामें विवेचन किया गया है।

योगदर्शन—इसे पातञ्जल दर्शनभी कहा जाता है। इसपर राष्ट्रभाषा हिन्दीमें सुन्दर सरल भाष्यका प्रणयन हुआ है। इसमें संयम, धारणा, ध्यान, सविकल्प, निर्विकल्प समाधि आदि साधनासम्बन्धी जटिल विषयोंपर सुन्दर सरल भाषामें निरूपण किया गया है। योगदर्शनके ऊपर केवल संस्कृतमें 'महर्षि भगवान् व्यासका भाष्य-उपलब्ध है, जिससे हिन्दीभाषा-भाषियोंके लिए यह ग्रन्थ दुर्लभ तथा सर्वथा अगम्य था। इसका हिन्दीभाष्य प्रकाशित हो जानेसे सभी हिन्दी-भाषा-भाषियोंके लिये यह ग्रन्थ सुलभ हो गया है।

दर्शनादर्श—इसमें दर्शनशास्त्रकी भूमिका, उसको समझने एवं पढ़नेकी शैलीका निदर्श है।

पंचगीतायें—पञ्चोपासनामें सहायता देनेके लिए एवं उपासकोंकी भक्तिको सुदृढ़ करनेके लिए विष्णुगीता, शक्तिगीता, धीशगीता, एवं सूर्यगीता, शम्भुगीता, इस प्रकारकी ये पाँच गीतायें हिन्दी अनुवादसहित प्रकाशित हुई हैं।

संहितायें—संहितामें योगसाधन-प्रणाली जो प्रचलित है, वह प्रायः हठयोगसे सम्बन्ध रखती है। इनकी संहितायें उपलब्ध नहीं होनेसे मन्त्रयोग, हठ-

योग, लययोग, एवं राजयोगकी क्रमबद्ध साधन-प्रणालियाँ प्रायः नष्ट होगयी थीं। अतः योग-साधन-शैलीको सुगम, क्रमबद्ध एवं व्यवस्थित करनेके उद्देश्यसे मन्त्रयोग-साधन-प्रणालीके लिए मन्त्रयोगसंहिता, हठयोगसाधन-प्रणालीके लिए हठयोगसंहिता—ये दो संहितायें प्रकाशित हुई हैं। लययोगसंहिता, एवं राजयोगसंहिताका प्रणयन हो चुका है। ये दोनों शीघ्र प्रकाशित होंगी।

संन्यासपद्धति—इसमें संन्यासियोंके अधिकार इनकी अवस्थायें, उनके साधन एवं सदाचारका वर्णन किया गया है, जिससे संन्यासियोंके साधनका मार्ग प्रशस्त ही हुआ है।

गुरुगीता—इसमें गुरुके लक्षण, गुरुके स्वरूप, गुरुकी आवश्यकता, शिष्यके लक्षण, शिष्यके कर्तव्य आदि आवश्यक विषयोंका वर्णन है, जिससे साधारण जनता गुरुके यथार्थ स्वरूपकी पहचान कर सके एवं अपनी आध्यात्मिक उन्नतिको मार्ग प्रशस्त कर सके।

वर्ल्ड्स इण्टरनल रिलीजन—यह ग्रन्थ अंग्रेजी भाषामें प्रणीत एवं प्रकाशित हुआ है। इसके प्रकाशनके थोड़े दिन बादही इसका जर्मनीमें जर्मन-भाषामें अनुवाद प्रकाशित हुआ था। इसके अध्ययनसे अंग्रेजी-भाषा-भाषीगण हमारे वैदिक धर्मका स्वरूप बड़ी सरलतासे समझ सकते हैं।

उपरोक्त दार्शनिक एवं योगसम्बन्धी, उपासनासम्बन्धी एवं धार्मिक मौलिक ग्रन्थोंके अतिरिक्त देशके भावी कर्णधार बालक-बालिकाओंकी धर्मशिक्षाके लिए अनेक धार्मिक पाठ्य पुस्तकोंके प्रणयन एवं प्रकाशन हुए हैं, जिनके द्वारा बड़ी सरलतासे प्रारम्भिक कक्षासे लेकर कालेलोतकमें धार्मिक शिक्षा दी जा सकती है। जैसे

धर्मप्रश्नोत्तरी, धर्मसोपान, ब्रह्मचर्यसोपान, सदाचार-सोपान, कन्याशिक्षासोपान, शास्त्रसोपान, साधन-सोपान, धर्मकर्मदीपिका, नीति-चन्द्रिका, चरित्र-चन्द्रिका परलोक-रहस्य, नित्यकर्म-चन्द्रिका, आर्यगौरव, आचार-चन्द्रिका, धर्मचन्द्रिका, सनातनधर्म-दीपिका, सती-चरित्र चन्द्रिका, सती-सदाचार, सतीधर्म एवं योग-शक्ति, धर्मप्रवेशिका, भारतधर्मसमन्वय, नारी-धर्म, नवीन दृष्टिमें प्रवीण भारत, प्रवीण दृष्टिमें नवीन भारत, भारतवर्षका इतिवृत्त, इत्यादि ।

आज राष्ट्रके भावी कर्णधार छात्र-छात्राओंमें व्याप्त उद्वेगता, उच्छ्वेदलता, एवं अनुशासनहीनतासे देशके सभी हितैषी, विचारक, विद्वान्गण चिन्तित हैं और इनके सुधारनेके उपायोंका अन्वेषण किया जा रहा है । केन्द्रीय सरकारद्वारा माननीय श्री श्रीप्रकाशमहोदयकी अध्यक्षतामें नियुक्त समितिने अपने प्रतिवेदनमें इस राष्ट्रीय भयावह रोगको दूर कानेका एकमात्र उपाय स्कूल, कालेजों तथा विश्वविद्यालयोंमें धार्मिक एवं आध्यात्मिक शिक्षा देना निर्णीत किया है । हमें यहाँ यह निवेदन करते हुए गौरवका अनुभव हो रहा है कि श्रीभारतधर्ममहामण्डलके प्रतिष्ठाता भगवत्पूज्यपाद महर्षि स्वामी ज्ञानानन्दजी महाराजने आजसे ७० वर्ष पूर्व अपनी दिव्यदृष्टिसे धर्म एवं ईश्वरज्ञानविहीन शिक्षाका कुपरिणाम जो आज सामने है, प्रत्यक्ष देख लिया था एवं तभीसे वे राष्ट्रनिर्माणके इस महान् कार्यमें लग गये थे । पूज्यपादने धर्मशिक्षाके पाठ्य-ग्रन्थोंका प्रणयन एवं प्रकाशन कराया तथा स्कूल-कालेजोंमें धर्मशिक्षा देनेकी व्यवस्थाके लिये उन्होंने यथाशक्ति चेष्टा भी की थी, किन्तु शिक्षा विदेशी शासन के अधीन होनेके कारण श्रीमहाराजका देशहितकर इस पुण्य प्रयासका सफल न होना स्वाभाविक ही था ।

उपदेशक-महाविद्यालय—इस महाविद्यालयमें संस्कृतके शास्त्री एवं आचार्य तथा अंग्रेजी बी० ए० के परीक्षोत्तीर्ण विद्यार्थी ही प्रविष्ट किए जाते हैं । इसमें दर्शनशास्त्र, धर्मशास्त्र तथा सामयिक विषयोंकी शिक्षाके साथ साथ व्याख्यान-कला की शिक्षा दी जाती है । उपदेशकके दो वर्ष एवं महोपदेशकके दो वर्ष इस प्रकार चार वर्षोंका पाठ्यक्रम है और उत्तीर्ण विद्वानोंको उपदेशक तथा महोपदेशकी उपाधियां दी जाती हैं । इस उपदेशक-महाविद्यालयका अतीत बहुत ही गौरव पूर्ण रहा है । इसमें धर्मके प्रगाढ़पण्डित एवं विद्वान्, अद्वितीय वक्ता तथा लेखक स्वामी दयानन्दजी आदि निकले थे, जिन्होंने अपने समयमें धर्मकी शिक्षा एवं प्रचार सम्बन्धी अतुलनीय सेवायें की हैं । इनके अतिरिक्त परमहंस योगानन्द, स्वामी विद्यानन्द, स्वामी चिदानन्द आदिने इसी उपदेशक-महाविद्यालयमें शिक्षा प्राप्त किया था, जिन्होंने देश तथा विदेशमें भी जाकर धर्मप्रचार किया था । इन संन्यासी धर्मप्रचारकोंके अतिरिक्त अनेक गृहस्थ विद्वान् भी यहाँसे शिक्षित होकर निकले हैं जो भारतके विभिन्न भागोंमें धर्मप्रचार और शिक्षाका प्रचार किया था और अब भी कर रहे हैं ।

धार्मिकाध्यात्मिक संस्कृतविद्यापीठ—इस विद्यापीठके परीक्षाकेन्द्र भारतवर्षके प्रायः सभी स्थानों में हैं । इन केन्द्रोंमें वेद, दर्शन, धर्मशास्त्र, आगम, साहित्य, व्याकरण और ज्योतिष, आयुर्वेद तथा राष्ट्र-भाषा हिन्दी, आदि विषयोंकी प्रतिवर्ष परीक्षाएँ होती हैं । इन सभी विषयोंमें शास्त्री एवं आचार्यकी उपाधियां दी जाती हैं । इसके अतिरिक्त पी० एच० डी०, बी० डी० सी० डी० ओ० सी० विद्यावाचस्पति, साहित्यवाचस्पति आदिकी उपाधियां निबन्धोंके आधारपर दी जाती हैं ।

सहस्रों परीक्षार्थी प्रतिवर्ष इन परीक्षाओंमें बैठते हैं। उत्तीर्ण परीक्षार्थियोंको पदक एवं पुरस्कारद्वारा उत्साहित किया जाता है जिससे विद्वानोंमें अपने शास्त्रों एवं संस्कृतिके अध्ययनकी प्रवृत्ति जाग्रत एवं वृद्धिज्ञत हो।

धर्मालय-संस्कार—इस विभागद्वारा अनेक उच्छिन्न प्राचीन धार्मिक पीठोंका उद्धार तथा संस्कार समय-समय पर किया गया है। इनमें सबसे महत्त्वपूर्ण कार्य उत्तराखण्डके ज्योतिर्मठका उद्धार कार्य है। भगवान् आदिशंकराचार्यद्वारा चारों दिशाओंमें संस्थापित-दक्षिणमें शृंगेरीमठ, उत्तरमें ज्योतिर्मठ, पश्चिममें शारदामठ और पूर्वमें गोवर्द्धनमठ-ये चार मठ थे। इनमें उत्तराखण्डके ज्योतिर्मठ बह्मिनाराणके समीप होनेसे विशेष महत्त्वपूर्ण था। किन्तु यह मठ शताब्दियोंसे उच्छिन्न हो गया था। श्रीभारतधर्ममहामण्डलके संस्थापक पूज्यपाद श्रीस्वामीजी महाराजने बहुत परिश्रमसे उत्तराखण्डके दुर्गम स्थानोंमें भ्रमण करके उत्तरमठके स्थानका पता लगाया एवं अपने शिष्य राजाओंकी आर्थिक सहायतासे उसका जीर्णोद्धार कर सन् १९४१ में वहाँ पर अनन्त-श्रीविभूषित स्वामी ब्रह्मानन्द सरस्वती महाराजका शंकराचार्यके रूपमें अभिषेक किया था। इस प्रकार भगवान् आदि-शंकराचार्यद्वारा संस्थापित चार मठोंकी कड़ीमेंसे जो एक टूट गयी थी, वह पुनः पूर्ण हुई है। इसके अतिरिक्त कुरुक्षेत्रमन्दिरका जीर्णोद्धार, केदारनाथमन्दिरका जीर्णोद्धार आदि अनेक महत्त्वपूर्ण कार्य श्रीमहामण्डलके इस विभागद्वारा हुए हैं।

विद्याप्रचार-विभाग—श्रीभारतधर्ममहामण्डलके इस विभागद्वारा देशके अनेक भागोंमें अनेक कालेज एवं संस्कृतविद्यापीठोंकी स्थापना हुई है और ऐसी संस्थाओंकी स्थापनामें सहयोग, सहायता प्रदान की गयी है।

वाराणसीका हिन्दूकालेज, कानपुरका सनातनधर्म-डिमीकालेज, विश्वम्भरनाथ सनातनधर्म इन्दरकालेज वाराणसीका आर्यमहिलाडिमी कालेज, आर्यमहिलाइण्डर कालेज, हरद्वारका ऋषिकुलब्रह्मचर्याश्रम आदि जिनमें सहस्रों छात्र शिक्षा प्राप्त कर रहे हैं। इसी प्रकार स्थान-स्थानपर अनेक संस्कृत-पाठशालाओंकी स्थापनामें सहयोग एवं सहायता दी गयी और दी जाती रही है।

धर्मप्रचार-विभाग—इस विभागका कार्य भी उपदेशक-महाविद्यालयमें शिक्षाप्राप्त विद्वान् संन्यासियों तथा गृहस्थोंद्वारा देशएवं विदेशमें भी होता रहा है जिनका संचित दिग्दर्शन उपर किया गया है।

यज्ञानुष्ठान-विभाग—सनातनधर्मके सिद्धान्तके अनुसार इस स्थूल-जगद्का चालक दैवजगत् है। दैवजगत्की कृपासे ही मनुष्य इस लोकमें सब प्रकारके सुख तथा समृद्धिको प्राप्त करता है जिसका संचित वर्णन श्रीमद्भगवद् गीतामें “सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः” आदि श्लोकोंमें आया है। अतः श्रीमहामण्डल प्रारम्भसे ही यज्ञप्रचारका पक्षपाती रहा है। श्रीमहामण्डलके प्रधान कार्यालयके भवनकी भूमिमें स्थायी यज्ञमण्डप है, जिसमें मानवजातिके कल्याणके उद्देश्यसे अब तक लगभग दो सौ यज्ञ हो चुके हैं। इनमें सोमयज्ञ, विश्वधारकयज्ञ, महारुद्र, अतिरुद्र, महाविष्णु एवं गायत्री सहस्रचण्डी, शतचण्डी आदि सभी प्रकारके वैदिक तथा स्मार्तयज्ञ हुए हैं और अब भी प्रतिवर्ष वासन्ती एवं शारदीय नवरात्रोंमें दो यज्ञ होते जा रहे हैं।

सम्मान-दान-विभाग—श्रीमहामण्डलके इस विभागकेद्वारा विविध धर्मोपाधि, संस्कृत-विद्योपाधि, विविध-विद्योपाधि, सङ्गीत विद्योपाधि, भाषाविद्योपाधि

आदि विविध विषयोंकी उपाधियोंद्वारा देश एवं विदेशके सहस्रों विविष्ट गुणसम्पन्न महानुभावोंका सम्मान किया गया है तथा किया जाता है, क्योंकि श्रीमहामण्डलका यह सिद्धान्त रहा है कि गुणियोंके सम्मान एवं पूजासे गुणोंकी वृद्धि होती है।

श्रीमहामण्डलके उपरोक्त कार्यविभागोंके संचित विगर्शनसे यह स्पष्ट हो जाता है कि वैदिक भारतीय प्राचीन संस्कृति एवं सनातनधर्मकी शिक्षा-रक्षा एवं प्रचारका जितना ठोस और स्थायी कार्य श्रीभारतधर्म-महामण्डलद्वारा हुआ है, वह बेजोड़ तथा अतुलनीय है।

हमारे देशमें प्राचीन समयमें शिक्षा शासनके अधीन नहीं थी, किन्तु वह शासनसे सर्वथा स्वतन्त्र थी। शिक्षा-संस्थाओंका संचालन त्यागी तपोधन त्रिकालदर्शी ऋषि-महर्षियोंद्वारा होता था; इसी कारण उन विद्यापीठोंसे त्यागी, तपस्वी, संयमी, देशभक्त, ईश्वरभक्त, मातृभक्त, धर्मभीरु एवं कर्तव्यनिष्ठ नागरिक निकलते थे। इन्हींके कारण भारत जगद्गुरु-पद पर प्रतिष्ठित था। मनुमहाराजके इन वचनोंके अनुसार कि—

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशाद् अग्रजन्मनः।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः॥

अर्थात्—इसी देशके उत्पन्न हुए अग्रजोंके द्वारा पृथिवीके सब मनुष्योंने अपने-अपने चरित्रकी शिक्षा पायी थी।

कालके प्रभावसे अपरिहार्य बहुत बर्षोंके विदेशी शासनसे आज भारत अपने उन यथार्थ स्वरूपोंको भूल गया है और जगद्गुरु ऋषि-महर्षियोंकी सन्तान भारतीय आज सभी विषयोंमें विदेशी अनुकरण तथा

अनुसरणमें ही अपना गौरव समझती है, यह अत्यन्त दुर्भाग्य एवं दुःखका विषय है। जगद्गुरु भारतका इस स्तर तक पतन होनेपर भी, अब भी जो हमारी आध्यात्मिक एवं धार्मिक निधि है, वह पृथिवीमें अन्यत्र कहीं नहीं है और यदि उसकी समुचित गवेषणा, स्वाध्याय, शिक्षा तथा प्रचारकी व्यवस्था की जाय तो आज भी भारतवर्ष एटम एवं आक्सिजन-बमकी होड़में त्रस्त मानवजातिको शान्ति, सुख समृद्धि एवं उन्नतिका मार्ग प्रशस्त करनेमें समर्थ हो सकता है।

इस प्रकारके राष्ट्रीय आदर्श-चरित्रनिर्माणका कार्य शिक्षाके माध्यमसे ही होना संभव है। प्राचीन भारतीय आध्यात्मिक एवं धार्मिक शिक्षाके द्वारा ही भारतके आत्माका प्राण तथा मन इस वैज्ञानिक युगमें भी मलिन नहीं होगा। शिक्षा इस समय शासनके अधीन है। अब तक जिस प्रकारकी शिक्षा-प्रणाली स्कूलों, कालेजों एवं विश्वविद्यालयोंमें प्रचलित है, उसका जो कुछ परिणाम सामने आ रहा है, उसको देखकर किस विचारशीलका हृदय उद्विग्न नहीं है ?

जैसा कि हम ऊपर निवेदन कर चुके हैं, श्रीभारत-महामण्डलके प्रतिष्ठाता भगवन् पूज्यपाद श्रीस्वामीजी महाराजका ध्यान ७० वर्षों पहले इधर आकृष्ट हुआ था। उन्होंने अपनी दिव्यदृष्टिसे देखा था, कि मनुष्यकी स्वाभाविक प्रवृत्ति विषयोंके भोगकी ओर है; यदि वह धर्मद्वारा नियन्त्रित नहीं होती है तो मानव दानव बन जाता है। मानवकी पाशविक प्रवृत्तियोंका नियन्त्रण एकमात्र सर्वनियन्ता परमेश्वरका भय, पाप-पुण्य आदि कर्मोंका फल अवश्य भोगना पड़ता है इसपर विश्वास, परलोकपर तथा जन्मान्तरपर विश्वास, आत्माकी क्रमोन्नति एवं अधोगतिपर विश्वास, नरक एवं स्वर्गपर विश्वास आदिके ज्ञानसे ही सम्भव है। केवल भौतिक ज्ञान एवं भौतिक शिक्षाके द्वारा प्रचण्ड

इन्द्रियभोग-प्रवृत्तिकी अभिवृद्धि होती है। उसका नियन्त्रण कदापि सम्भव नहीं है। अतः आज हमारे देशमें विशेषतः युवक-समाजमें व्याप्त अनुशासन-हीनता उच्छृङ्खलताका एकमात्र कारण शिक्षाशैलीमें दार्शनिक एवं धार्मिक शिक्षाका अभाव है।

सर्वशक्तिमान् भगवान् की मङ्गलमयी कृपासे एवं आप महापुरुषोंकी कठिन तपस्या त्याग और बलिदान-से आज हमारा भारत देश पुनः स्वतंत्र हो गया है। यह भी बड़े हर्षका विषय है कि श्रीमान् जैसे परम आस्तिक, परमधार्मिक कर्तव्यनिष्ठ तथा सदाचारी नेता स्वतंत्र भारतके सर्वोच्च पदपर आसीन हैं। अतः सर्वसत्तासम्पन्न श्रीमान् के द्वारा ही यह महान् देश अपने खोये हुए अतीत गौरवकी पुनः प्राप्ति हो सकता है। श्रीमान् के सबल यशस्वी करकर्मोंद्वारा यदि यह ऐतिहासिक महान् कार्य हो सका तो श्रीमान् की अमर कीर्ति होगी एवं श्रीमान् भगवान् की विशेष कृपा प्राप्त करेंगे।

राष्ट्रीय चरित्र-निर्माणके इस महान् कार्यके लिए यह अत्यावश्यक है कि शिक्षापद्धतिमें आसूलचूल परिवर्तन किया जाय एवं प्रारम्भसे लेकर विश्वविद्यालयों तकमें यथायोग्य धार्मिक एवं दार्शनिक शिक्षाकी व्यवस्था की जाय।

शासनके इस महान् कार्यमें श्रीभारतधर्ममहामण्डल बहुमूल्य सहयोग दे सकता है। अतः श्रीभारतधर्म-महामण्डलकी ओरसे श्रीमान् की सेवामें हमारी साग्रह विनम्र निम्नाङ्कित प्रार्थना है :—

१—श्रीभारतधर्ममहामण्डलद्वारा प्रकाशित दार्शनिक एवं धार्मिक ग्रन्थोंको प्रारम्भसे लेकर विश्वविद्यालयों तकके पाठ्यक्रममें यथायोग्य सम्मिलित किया जाय।

२—श्रीभारतधर्ममहामण्डलके द्वारा संस्थापित तथा संचालित उपदेशक-महाविद्यालयको इस विषयकी मान्यता दी जाय कि इससे उत्तीर्ण विद्वान् दार्शनिक एवं धार्मिक शिक्षा देनेके लिए शिक्षासंस्थाओंमें नियुक्त किये जायें।

३—धार्मिकाध्यात्मिक संस्कृतविद्यापीठकी मान्यता दी जाय कि इसकी परीक्षाओंमें उत्तीर्ण विद्वान् गण स्कूलों, कालेजों एवं विश्वविद्यालयोंमें धार्मिक तथा दार्शनिक शिक्षा देनेके लिए नियुक्त किये जा सकें।

श्रीमान् जैसे विद्वान् एवं अनुभवी महापुरुषके समीप इस विषयपर बल देनेकी आवश्यकता नहीं है कि किसी धार्मिक एवं सांस्कृतिक शृङ्खलाको जिसकी भित्ति सहस्रों युगोंकी देशव्यापी अखण्ड विश्वासपर स्थित हो, प्रत्येक मनुष्यका कर्तव्य है कि उसकी रक्षाके हेतु प्रयत्नशील हो। इस समय जो नानाप्रकार-के प्रहार ऋषि-महर्षियोंद्वारा प्रवर्तित सनातनधर्मपर हो रहे हैं, उनसे इस धर्मको सुरक्षित रखनेके निमित्त जो संस्था एवं सज्जन अपना समय, शक्ति और बहुमूल्य पुरुषार्थ लगावें, श्रीमान् की विशेष सहायभूति एवं सहायताके अधिकारी हैं।

अन्तमें श्रीभारतधर्ममहामण्डलकी सविनय विनती है, कि उसकी ओरसे प्रस्तुत सामग्रीपर अपने व्यस्त कार्यक्रमसे कुछ समय निकालकर श्रीमान् अवश्य ध्यान देनेकी कृपा करें, जिससे श्रीभारतधर्ममहामण्डलका यह प्रयास सफल हो।

विनीत—

३० अप्रैल १९६०

प्रतिनिधि मण्डलके सदस्यगण

विदेशोंमें भारतीय संस्कृति

[लेखक—श्री वसन्तकुमार 'कुमार']

भारतकी प्राचीन संस्कृतिके उन्नत युगका प्रभाव केवल भारत तक ही सीमित नहीं था, बल्कि उसकी श्रेष्ठताके प्रतीक—धर्म, दर्शन, साहित्य, कला, विज्ञान एवं आदर्श उच्चस्तरीय जीवनका संसारके अन्य देशों-पर भी यथेष्ट प्रभाव पड़ा। ज्ञान और धर्मका विकास भारतमें ही प्रारम्भ हुआ था। समस्त संसारमें ऋग्वेद ही सर्वाधिक प्राचीन ग्रन्थ माना जाता है। उसमें सर्व-प्रथम एकेश्वरवादका समर्थन हुआ है। सुप्रसिद्ध जर्जन विद्वान् शोपनहर्ने उपनिषद्वादीकी अत्यन्त प्रशंसा की है। मेक्समूलरने लिखा है कि भारतका वेदान्त सर्वोत्कृष्ट धर्म एवं सर्वोत्तम दर्शन है।

विश्वका सर्वप्रथम दर्शनग्रन्थ कपिलका दर्शन है तथा गौतमने सबसे पहले न्यायदर्शनकी रचना की थी। पश्चात् ग्रीक लोगोंने उसकी उन्नति की। ज्योतिष-विद्याका विकास भी भारतमें ही हुआ। पाँचवीं शताब्दीमें आर्यभट्टने चन्द्र और सूर्य-ग्रहणके वास्तविक कारण पृथ्वीके मेरुदण्ड-आवर्तनका आविष्कार किया था। उन्होंने ही पृथ्वीकी परिधि का निर्णय किया था। छठीं शताब्दीमें ब्राह्मिहिरने सर्वप्रथम पृथ्वीकी मध्याकर्षण-शक्तिका पता लगाया था। सप्तम शताब्दीमें ब्रह्मगुप्तने ज्योतिषके सम्बन्धमें अनेक नवीन तत्त्व खोज निकाले थे। पृथ्वीका गोल होना भी सर्वप्रथम भारतमें ही सिद्ध किया गया था।

गणितशास्त्र, दशमलव, रेखागणित, त्रिकोण-मिति, बीजगणित आदिका आविष्कार भी भारतमें हुआ था। अरबोंने भारतके बीजगणित और दशमलव-

का आविष्कार करके अपने देशमें प्रचार किया। वहाँसे यह विद्या यूरोपमें प्रचलित हुई। पाणिनिने सर्वप्रथम व्याकरणकी रचना की थी। चिकित्सा-शास्त्रका विकास भी यहीं हुआ था। शल्य-चिकित्साका आविष्कार सर्व-प्रथम भारतमें ही हुआ था। चरक और सुश्रुत-सौंहता भारतमें अभूतपूर्व चिकित्सा ग्रन्थ हैं। धातुओंद्वारा निर्मित औषधियोंके सेवनकी व्यवस्था भी चरक और सुश्रुतमें पायी जाती है।

साहित्य-क्षेत्रमें रामायण तथा महाभारत-महाकाव्य भारतके अतीत गौरव एवं उन्नत युगके साक्ष्य हैं। जन-साधारणको धर्म और नीतिके मार्गपर चलानेके लिए इनसे अधिक उत्कृष्ट और मनोहर गाथा संसारके अन्य किसी देशमें नहीं रची गई। महाकवि कालिदासका काव्य-सौन्दर्य संसारके अन्य किसी भी कवि-की रचनामें नहीं पाया जाता। लोक-शिक्षाके लिए प्राचीन भारतमें पंचतन्त्रकी रचना हुई थी। पश्चात् इसका अनुवाद संसारकी अन्य भाषाओं—अरबी, फारसी, ग्रीक, लैटिन, हिब्रू; स्पेनिश और जर्मन आदिमें हुआ।

कला-क्षेत्रमें संगीतका विकास भारतमें ही हुआ। ऋषियोंने सामवेदके गानेके लिये चर्चा की थी। ईस्वी सन्से तीन-चार सदी पूर्व ही सप्त-स्वरोंका विभाजन किया जा चुका था। ईसासे पूर्व ही भारतने शिल्प-कलामें अलौकिक उन्नति प्राप्त कर ली थी। साँचीके बौद्ध-स्तूप, एलीफैन्टाकी गुफाएँ आदि इसके प्रमाण हैं। प्राचीन दिल्लीका लौह-स्तम्भ भी प्राचीन शिल्प-विद्याका एक आश्चर्यजनक उदाहरण है।

प्राचीनकालमें भारतीय व्यापार-सम्बन्ध अन्य-देशोंसे रहा। यहाँके साहसी नाविक जल-पोतोंद्वारा स्वदेशमें निमित्त सामग्री लेकर कैस्पियन सागर और भूमध्यसागरके तट-प्रदेशोंमें उतारते थे और उन्होंने भारतीय व्यापारको उन्नत रूप प्रदान किया था।

प्राचीनकालमें ढाकेके मलमल, भारतके रेशमी वस्त्र, मणि-मुक्ताओंके अलंकार आदि मध्य एशिया, अफ्रीका तथा यूरोपमें विक्रयार्थ ले जाये जाते थे। भारतीय महासागरोंको पार करके व्यापार और धर्मका प्रचार किया करते थे। उन्होंने नीलनदीके तटपर अपना उपनिवेश स्थापित किया था। बर्मा, स्याम, अनाम, कम्बोडिया, जावा, सिङ्गल और बाली आदि द्वीपोंमें भी भारताय उपनिवेश स्थापित हो गये थे। भारतीय प्रशान्त महासागरको पार करके अमेरिका भी गये थे और वहाँ भी उन्होंने उपनिवेश स्थापित किया था। मेक्सिकोमें हिन्दुओंके प्राचीन चिह्न अबतक पाये जाते हैं। तिब्बत, चीन, अनाम, स्याम आदि दूरस्थ देशोंके विद्यार्थी भारतमें आकर न्याय, दर्शन, वेद, व्याकरण और चिकित्सा-शास्त्र आदिका अध्ययन

करते थे। बौद्ध युगमें भारतीय दुर्गम मार्गों और सागरोंको पार करके नेपाल, काश्मीर, तिब्बत, चीन, कोरिया, जापान, अफगानिस्तान, सीरिया, फिलिस्तीन, मिस्र, यूरोपके मेसिडन एवं ऐपिरस प्रदेशों, बर्मा, जावा, सुमात्रा, फारमोसा और लंका आदि तक जाते थे। इन स्थानोंमें अब भी प्राचीन हिन्दुओंके अनेकानेक चिह्न पाये जाते हैं। भारतका बौद्धधर्म भारतके धर्मप्रचारकों द्वारा, चीन, जापान, तिब्बत, लंका, हिन्दुचीन, स्याम आदि देशोंमें प्रचलित हुआ। बौद्ध-युगमें भी भारतीय संस्कृतिकी यथेष्ट उन्नति हुई। विशेषकर स्थापत्य-कला, मूर्तिकला एवं चित्रकलाके क्षेत्रमें उल्लेखनीय प्रगति हुई।

इस प्रकार भारतके प्राचीन युगमें भारतीय-संस्कृतिकी उन्नति और उसके प्रभाव-क्षेत्रमें जो विस्तार हुआ, वह विश्वविख्यात है। अतएव प्राचीन संस्कृति-के गौरवके अनुकूल ही स्वतन्त्र भारतमें उसकी प्रगति होना परमावश्यक है। इस ओर यथेष्ट प्रयत्न किया जा रहा है।

(श्रीवैकुण्ठेश्वर)

—❀—

धर्मग्रन्थ और उनकी मान्यता

[लेखक—जगद्गुरु रामानुजाचार्य स्वामी श्री राघवाचार्य महाराज, आचार्य-पीठाधिपति]

—❀—

धर्म ग्रन्थोंके प्रति भारतीय परम्पराका मान्यता सदासे अविचल रही है। आदिकालसे हमारे ऋषियोंने वेद-वाङ्मयको प्रमाण माना। अपनी सारी साधनाओंको उन्होंने वेदांगों, उपवेदों और उपांगोंका रूप दिया। शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त छन्द और व्योतिषका सारा साहित्य वेदका अंग माना गया। आयुर्वेद, धनुर्वेद, गान्धर्ववेद एवं स्थापत्यवेदका वाङ्मय भी

पृथक् न हो सका। उसे उपवेद बनकर रहना पड़ा। धर्मशास्त्र, पुराणेतिहास, न्याय और मीमांसाका सम्पूर्ण वाङ्मय वेदका उपांग कहलाता रहा है। शाखाभेद, सम्प्रदायभेद, अधिकारीभेद आदिके कारण सतभेदोंके रहनेपरभी कभी ऐसी स्थिति नहीं आयी कि परम्परागत मान्यताओंपर किसी प्रकारका प्रहार होता।

देश, काल एवं परिस्थितिके अनुसार हमारे राष्ट्रको

जिस विचारकी आवश्यकता पड़ी, उसको उपस्थित करनेके लिये हमारे महापुरुषोंने भाष्यकार एवं टीकाकार कहलानेमें अपना गौरव समझा। विविध प्रकारके शास्त्रीय वचनोंमें संगति लगानेमें उन्होंने अपने मस्तिष्क की सार्थकता समझी। यही कारण है कि सांगोपाङ्ग वेदकी मान्यताका उद्घोष करते हुए हम भारतीय अपनी शाखा, अपना सम्प्रदाय एवं अपने दर्शनकी सार्थकताका अनुभव कर रहे हैं।

जहाँतक भारतीय जीवन-दर्शन एवं समाज-विधानका प्रश्न है, हमारा दृष्टिकोण सदासे व्यापक रहा है। वर्णश्रमधर्मकी मूल आधारशिलापर समाजके सारे अंगोंकी यथासमय व्यवस्था होती गई। यहाँतक कि महाभारत-युद्धके ठीक बाद ही पितामह भीष्मसे महाराज युधिष्ठिर 'कर्मचरन्तः प्राप्त्युर्मानवाः शुभम्' मानवीय दृष्टिकोणसे अपना प्रश्न कर रहे थे। कहना न होगा कि महाराज युधिष्ठिरको भीष्मजीसे जो समाधान मिला उसमें सम्पूर्ण मानव-समाजकी समुचित व्यवस्था थी। आचार्य शङ्कर, आचार्य रामानुज, गोस्वामी तुलसीदास, समर्थ रामदास, स्वामी रामकृष्ण परमहंस आदि सभी महापुरुष व्यापक दृष्टिकोणके ही विधायक थे और रहे। इसी दृष्टिकोणको जीवित रखनेमें हमारा गौरव है।

धर्म-ग्रन्थोंकी महनीयताको अनुभव करनेके लिये

आवश्यक है कि इन ग्रन्थोंका त्रिविधपूर्वक अध्ययन किया जाय। श्रद्धापूर्वक इन ग्रन्थोंको गुरुमुखसे समझने का प्रयत्न किया जाय। जो महापुरुष इन ग्रन्थोंके प्रति श्रद्धा रखते थे, उनके हृदयको समझा जाय और उनके अनुसार अपने हृदयको आस्थावान् बनाया जाय। जो लोग धर्मग्रन्थोंके प्रति शंका करते हैं, उनको चाहिये कि वे सहृदयता के साथ इन ग्रन्थोंपर विचार करें।

शंकाओंके भयसे जो धर्म-ग्रन्थोंमें परिवर्तन या संशोधनकी बात सोचते हैं, उनका विचार सर्वथा अशोभनीय है। अन्यदीयग्रन्थमें परिवर्तन या संशोधनका अधिकार न्यायतः किसीको नहीं है। फिर परिवर्तन या संशोधनकी आवश्यकताको स्वीकार कर लेनेपर इसका प्रवाह रुकनेवाला नहीं है। मूलका नाश और परिवर्तनका प्रवाह दोनोंका परिणाम धर्मग्रन्थकी हत्या ही होगा जो किसी भी अवस्थामें समर्थनीय नहीं है। सच्ची बात तो यह है कि धर्मग्रन्थोंका गुरुपरम्परा क्रमसे अध्ययन करनेपर शंका करनेके लिये स्थान ही नहीं रहता।

जो धर्मग्रन्थोंपर श्रद्धा रखते हैं, उनका परम कर्तव्य है कि वे इस श्रद्धाको विकसित एवं विस्तारित करनेका प्रयत्न करें। जो विद्वान् हैं, उनपर तो इसका उत्तरदायित्व भी है।

संस्कृतके पण्डितोंका राष्ट्रीय रजिस्टर।

केंद्रीय संस्कृतमण्डलका विचार विमर्श

केंद्रीय संस्कृतमण्डलकी तीसरी बैठक ११ जुलाई को पूनाकी डेक्कन कालेज पोस्ट ग्रेजुएट एण्ड रिसर्च इंस्टिट्यूटमें हुई। इस बैठकमें संस्कृतके पण्डितोंका राष्ट्रीय रजिस्टर बनानेके सन्दर्भमें विचार किया गया।

इस बैठकमें प्राचीन तरीकोंसे ली जानेवाली संस्कृत परीक्षाओंका स्तर सुधारनेपर भी विचार किया गया। संस्कृतकी जो पुस्तकें बाजारोंमें नहीं मिल रही हैं उनको फिरसे प्रकाशित करानेके लिए पुस्तकोंका चुनाव करने, चुनी हुई संस्कृत संस्थाओंको अनुदान देने आदिके प्रश्नपर भी इस बैठकमें विचार किया गया।

जन्मान्तरवादका अद्भुत चमत्कार ।

पिछले दो जन्मोंकी कहानी बतलानेवाली बालिका ।

मध्यप्रदेशके माननीय मुख्य मन्त्री डा० कैलाशनाथ काटजूसे अपने हालके संचित जबलपुर प्रवासके अवसर-पर ६ जुलाईको छतरपुरकी ११ वर्षीया विचित्र ब्राह्मण बालिका कुमारी स्वर्णलता मिश्रने भेंट की, जो अपने मत दो जन्मोंका हाल बतलानेका दावा करती है। ऐसा कहा जाता है कि पिछले दिनों देशके विभिन्न प्रमुख पत्रोंमें स्वर्णलताकी सचित्र कहानी प्रकाशनके उपरान्त डाक्टर काटजू स्वयं उसे देखनेके इच्छुक थे। छतरपुरकी इस विचित्र बालिकाके सम्बन्धमें कहते हैं— कि संसदसदस्य सेठ गोविन्ददासने भी मुख्य मंत्रीसे चर्चा की थी, जब कि उन्होंने डाक्टर काटजूको अपने जबलपुर स्थित निवासस्थान राजा गोकुलदास महलमें मध्याह्नके भोजनपर आमन्त्रित किया था और जहाँ-पर अनौपचारिक वार्ता हुई थी। सेठ गोविन्ददास और अन्य लोगोंने डाक्टर, काटजूको स्वर्णलताके उस अवसरपर जबलपुरमें मौजूद होनेकी सूचना दी।

ऐसा कहते हैं कि राजकीयभवन लौटनेके उपरान्त ही मुख्य मन्त्री डाक्टर काटजूने स्वर्णलताको उसके पिता श्री एम० एल० मिश्र तथा मामा श्री रंगनाथ पाठकके साथ बुलाया। श्रीमिश्र छतरपुरमें इन दिनों शिक्षा विभागमें हैं।

जबलपुरके राजकीय भवनमें मुख्य मन्त्रीके अतिरिक्त अनेक प्रमुख व्यक्ति और सरकारी पदाधिकारी उपस्थित थे, जिनमें वाइसचांसलर तथा विधानसभाके अध्यक्ष श्री कुंजीलाल दुबे, विधानसभाके सदस्य श्री काशीप्रसाद पांडेय, सम्भागीय आयुक्त श्री छदामीलाल गुप्त और जिलाधीश श्री रमेशचन्द्र मिश्र प्रधान थे।

स्वर्णलतासे डाक्टर काटजूने लगभग ४० मिनट तक वार्ता की और पिछले दो जन्मोंकी उन घटनाओंके सम्बन्धमें पूछ-ताछ की, जिनके सम्बन्धमें वह दावा करती है। कहते हैं कि ११ वर्ष वर्षीया ब्राह्मण बालिकाकी असाधारण तथा तीव्र याददाश्तको देखकर मुख्य मन्त्री प्रभावित हुये। स्वर्णलताने उनको भाव-भंगिमा और मुद्राओंके साथ कतिपय आसामी-भाषाके गीत तथा नृत्य दिखलाये। उल्लेखनीय है कि स्वर्णलता इस जन्ममें न तो कभी आसाम तथा पश्चिमी बंगाल ही गई है और न उसे घरमें अथवा किसी संगीत-स्कूलमें नृत्यगानकी शिक्षा दी गयी है।

कहते हैं कि मुख्य मन्त्रीने वाइसचांसलरसे कहा कि वे भी इस मामलेमें दिलचस्पी लें और उसे विश्वविद्यालयके किसी मनोवैज्ञानिकको दिखलायें।

ज्ञात हुआ है कि मुख्य मन्त्रीके कहनेपर जबलपुरके जिलाधीश श्री श्रीवास्तवने स्वर्णलताके कतिपय चित्र तथा उसकी अतीतकी जिन्दगियोंसे संबन्धित घटनाओंके सम्बन्धमें एक नोट मुख्य मन्त्रीको प्रेषित किया है। जिलाधीशके निवासस्थानपर ही जबलपुरके सिविल सर्जन डाक्टर पी० टी० नयोगीने भी उक्त बालिकाको देखा और उसके अभिभावकोंसे आवश्यक पूछ-ताछ की। बादमें उन्होंने सलाह दी कि वे स्वर्णलताको किसी योग्य मनोवैज्ञानिकके निर्देशनमें रखें तथा उसके मस्तिष्कका एकस-रे करवायें जिससे उसकी असाधारण याददाश्तके सम्बन्धमें छिपी हुई बातें उद्घाटित हो सकें।

—‘आज’

Ignorance and Knowledge

[By His Holiness Pujyapad Maharashi Shri Swami Gya Nandji Maharaj]

Hindusthan—the eternal Home of the Hindus—began the inward search into the supersensuous world long before any other country had even dreamt of its existence. The Holy Rishis of yore had declared that it was to copy the Nature, that Art including handicrafts and industries developed in the first stage of the progress of Human evolution. In the next stage of the advancement in order to control the material aspect of the Nature, the discoveries and inventions of Science had come into existence. In the present dark age, the search in this outward domain of Nature engrosses all the attention and energy of the western savants. And the result of this misdirected energy is now before us. When, however the search becomes inward in the inner aspect of the Nature—with the sacred desire to reach the realm of Heaven, then it is the beginning of philosophy. The Holy Maharshis of ancient India made remarkable strides in this domain and by dint of their attainments and achievements

in realms of philosophy and practical Yoga the inner world became an open book to them. This fact is borne out by the third chapter of the Yoga Philosophy of the Vedas. It is only for this spiritual light acquired by practical Yoga that they were verily the world-preceptors of culture, and of such sciences and arts as conduce to peace and tranquillity of humanity.

According to the seven Vaidic philosophical thoughts, there are in the Jeeva's whole career, seven stages of ignorance and seven stages of knowledge. The seven stages of ignorance begin with the Jeeva's creation. The first stage of ignorance is in the "chittakasha" (collective consciousness) of the "Udbhija" life (vegetable kingdom); the second stage in the "chittakasha" of "Swedaja" life (germ kingdom), the third stage in the "chittakasha" of "Andaja" life (egg-born kingdom), and the fourth stage is in the "chittakasha" of "Jarayuja" life (sac-born kingdom). When the Jeeva in the

natural course of evolution has come up to the fifth stage of ignorance it becomes the inferior man. In this stage of ignorance the man—the fully developed animal—takes his body to be the soul. The plane of ignorance of the sixth stage is in the consciousness advocating the doctrines of theistic or atheistic philosophers of the world concluding that the soul is distinct from the gross body. And lastly the ignorance of the seventh plane is the doctrine of the advanced class of thinkers declaring the existence of an unknowable Force distinct from the soul. These seven stages of ignorance naturally and gradually manifest in the ordinary course of Jeevas' evolution and reincarnation.

After these stages of ignorance have passed, the developed human being comes in the sphere of the seven Jnanbhumis (planes of knowledge). He in his evolution towards perfection has to pass through seven planes one by one. They are like the seven rungs of a ladder, helping the Jeeva to ascend to the Absolute One. In this spiritual evolution, as the Jeevatma passes one stage after another, the "Antahkarana" (consisting of Mana, Buddhi, Chitta and Ahankara) is more and more purified and he acquires more

and more spiritual light, until at last he reaches the final goal when his existence is merged in the one Eternal Blissful Existence and he attains Mukti.

In the sacred scriptures of Hindus the names of the successive seven stages of knowledge are given in this order, viz :— (1) Jnanda, (2) Sannyasada, (3) Yogada, (4) Lilonmukti, (5) Satpada; (6) Anandapada and (7) Parat-para. In the first stage (Jnanada) the advanced soul begins his search after truth from the outside world, and goes a little deep. He gazes at the world in wonder, and enquires who is the author of his world? He begins to argue and infers by logical reasoning through the help of the Nyaya system of Philosophy of the Vedas that the Almighty God is the Creator of the universe and that the invisible and eternal atoms are its cause. In the second stage (Sannyasada) a man of philosophical attainments looks more closely and goes deeper in the "Padarthavad plane" through the help of the Vaisheshik system of philosophy of the Vedas and realises the presence of God's subtle forces in the constituents of the material world and also begins to discern Dharma from Adharma. In the third stage of knowledge (Yogada) a practical philosopher practices control over

self and so acquires higher powers. He gains some real insight into the super-physical planes and is able to realise some of the occult manifestations of the Almighty through practical help of the Yoga philosophy of the Vedas. In the fourth stage of the philosophical knowledge (Lilonmukti) by the help of the school of thought of the Sankhya system of Vaidic philosophy the Yogi acquires direct knowledge of the 'Prakriti' (Divine Nature) and is no longer fettered by Maya. In the fifth stage (Satpada) with the acquirement of the knowledge of the Karma Mimansa system of the Philosophy of the Vedas the Jeeva goes in depths of his inner consciousness and realises the secrets of the law of Karma, of Ishwara and His creation and that the universe is Brahman. In the sixth stage of the plane of knowledge (Anandapada) with the study of the

Upasana-Mimansa system of the Vaidic philosophy a man acquires Divine Love (Bhakti) and is able to see in Ishwara the existence of the insentient (achetana) world of Karma and the conscious world of Devas; and thus perceiving the unity of all objects in Ishwara (Almighty God), in this stage of Knowledge, he realises that Brahman is the universe.

In the seventh, the final Stage of the Supreme knowledge (Paratpara) the Raja Yogi sees no difference between himself and the Supreme One, and is thus merged into that one Supreme Existence, and he with the help of the school of Vedanta philosophy—the most important of all Vaidic Philosophies then feels that he himself is the all-pervading, limitless, unchangeable Brahman—the One without a Second.

The Time of Bhagwan Rama

[By His Holiness Pujyapad Maharashi Shri Swami Gya Nandji Maharaj]

The Puranas are verily so many commentaries on special portions of the Vedas. Although Puranas do not correspond to

modern histories,* nor do they indulge in useless cataloguing of dates and names as a vain attempt at exactness in a record

* 'History is nothing but a Pack of lies', says Sir Robert Walpole in Morley's Life of Walpole.

where infinite facts are to be dilated and explained to mankind for their spiritual guidance to the ultimate goal of life, yet a critical study of all the Puranas and Upa-Puranas will disclose considerable historical facts to the seeker-after-Truth.

In order that the subject of "The time of Bhagwan Rama" could be convincingly followed, it is essential that the seeker-after-truth should have a preliminary idea regarding the Kala, i. e., Time, as enumerated and explained in the Vedas and the Shastras of the Hindus of Hindusthan with reference to the Occult control of the human section of the creation. The Occult controller of the creation for a certain period is called Bhagwan Manu. The Kala (Time) in our mortal world (Bhartvarsha) is measured according to the Solar years and the yugas. A Solar year (human year) is according to the calculation of both the East and the West the time which the Earth (our Bharatvarsha) takes to complete its revolution once round the Sun. According to the Vedas and Shastras as well as in concurrence with the principles of Hindu Astrology and Astronomy, a Mahayuga consists of a Kaliyuga of 432000 human years, a Dwapara Yuga of 864000 years, a Treta Yuga of 1296000 years and a

Satya Yuga of 1728000 human years. The Mahayuga is the sum-total of the four Yugas and therefore contains 4320000 human years. A period of 71 such Mahayugas is called a Manwantara when a great change takes place in the occult government of the Devas and 14 such Manwantaras make up what is termed a 'Kalpa'. To Shri Bhagwan Brahma—the Creator i.e. the creative Occult Agent of the Almighty in our universe—a 'Kalpa' is but His a day time only.

The Devi Bhagwat Mahapurana of Bhagwan Vyasa is older than Mahabharata and Bishnu Bhagwata (which is generally called Srimad Bhagwata). According to the Devi Bhagwata the time of Sri Bhagwan Rama is definitely mentioned—the time of the appearance of the incarnation of Bhagwan Rams—to be the second half of the Treta Yuga of the nineteenth Mahayuga of the present Manwantara which is called Baidashwat Manwantara. The details and names etc. Of all the past, present and future Manwantaras are given in the Markandeya. Thus in the calculation of specialists of Jyotish Shashtra and Purana Shashtra of Hindusthan the time of Sri Bhagwan Ramavatara is more than 40397000 human years ago.

महामण्डल सम्वाद

अखिल भारतीय प्राचीनतम विराट धर्म-सभा श्रीभारतधर्म महामण्डलके प्रधान कार्यालयमें आषाढ़ पूर्णिमा शुक्रवार सं० २१७ तदनुसार ८ जुलाई १९६० को गुरुपूर्णिमा महोत्सव बड़े समारोहके साथ मनाया गया। जिसमें संस्थाके संस्थापक तथा सञ्चालक भगवत्पूज्यपाद श्री ११०८ महर्षि स्वामी ज्ञानानन्दजी महाराज प्रभुके तेलचित्रका श्रीजी-स्मृति-मंदिरमें प्रातःकाल १० बजे षोडशोपचार पूजन, भगवान् व्यासका पूजन, वैदिक विद्वानों-द्वारा वेदपाठ तत्पश्चात् प्रसाद वितरण हुआ।

सन्ध्या ६ बजेसे उपदेशक महाविद्यालयमें आयुर्वेदरत्नाकर कविराज पं० ब्रजमोहन दीक्षितकी अध्यक्षतामें सभा हुई, जिसमें गुरुगीतापाठके पश्चात् गुरुके लक्षण, गुरुकी आवश्यकता, गुरुकी महिमा आदि-गूढ़विषयोंपर विद्वानोंके भाषण, भगवन्नामसंकीर्तन तथा भजन हुए।

वासन्ती नवरात्रमहोत्सव।

शतचण्डी यज्ञ

श्रीमहामण्डलके सुप्रसिद्ध यज्ञ-मण्डपमें—यह १९४ वाँ यज्ञ है।

काशीस्थ प्रधान कार्यालय श्रीमहामण्डलभवनमें एक सुप्रसिद्ध स्थायी यज्ञमण्डप है। उसमें वैदिक सोमयज्ञ आदि, स्मार्त विश्वम्भर, विश्वधारक यज्ञ आदि, पौराणिक तथा तांत्रिक विष्णुयज्ञ, रुद्रयज्ञ और चण्डीयज्ञ आदि अनेक यज्ञ हो चुके हैं। अर्थसंकट रहनेपर भी उस 'यज्ञमण्डपमें' नियमित यज्ञानुष्ठान होते ही रहते हैं। प्रतिवर्ष उपासनायज्ञ-रूपसे प्रायः ६० विशेष-विशेष मास और विशेष-विशेष तिथियोंमें प्रधान-प्रधान देवदेवियोंके उपासनायज्ञ होते रहते हैं। उसी यज्ञमण्डपमें भगवती ब्रह्ममयी श्रीगायत्रीदेवीका स्थायीपीठ स्थापित है, जिनकी नित्य सेवापूजा, नित्य वेद, पुराण, चण्डीपाठ आदि होनेकी महामाया-ट्रस्टकी निधिसे स्थायी व्यवस्था है। ट्रस्टके उद्देशानुसार इस वासन्ती नवरात्रमें ब्रह्ममयी देवीकी विशेष-पूजा, तथा शतचण्डी-यज्ञका अनुष्ठान श्री सं० २०१७ चैत्रशुक्ला प्रतिपदा सोमवार (ता० २८-३-१९६०) प्रातःकालसे प्रारम्भ होकर चैत्रशुक्ला नवमी मंगलवार (ता० ५-४-६०) को प्रातःकाल दस बजे पूर्णाहुति हुई।

केन्द्राध्यक्ष महाशयोंसे निवेदन

परीक्षावेदन पत्रोंमें परीक्षार्थी अपने पिताका नाम लिखना भूल जाते हैं। किसी पत्रमें पूर्ण पता संकेत नहीं लिखा जाता है। जिस कारण आये हुए पत्रोंका उत्तर देना कठिन हो जाता है। इन त्रुटियोंका ध्यान रखना चाहिये। उक्त कारणोंसे यदि किसीके पत्रका उत्तर अथवा परीक्षानियमावली न पहुँचे तो वे सज्जन कृपया क्षमा करेंगे। इसमें कार्यालय का दोष नहीं है।

गतवर्षके प्रमाणपत्रोंपर हस्ताक्षरादि कार्य सम्पन्न होते ही प्रेषित किये जायेंगे। अतः इस सम्बन्धमें पत्रव्यवहार करनेका कष्ट कृपया न करें।

इस वर्षका परीक्षाफल शीघ्र प्रकाशित करनेका प्रबन्ध किया गया है। अतः परीक्षाफलके सम्बन्धमें पत्रव्यवहारकी आवश्यकता नहीं है—परीक्षामन्त्री।

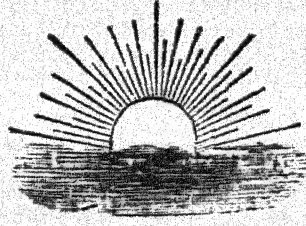
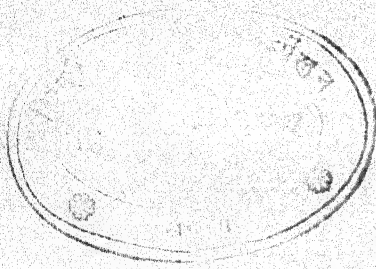
श्रीभारतधर्म महामण्डल-शास्त्रप्रकाश-विभागद्वारा प्रकाशितपुस्तकानि

श्रीस्वामि दयानन्द महाराज द्वारा रचितानि—

१—धर्मकल्पद्रुम प्र० ख०	२) ३४—उपदेशपारिजात	॥)
२—धर्मकल्पद्रुम द्वि० ख०	१॥) ३५—कल्किपुराण	१॥)
३—धर्मकल्पद्रुम तृ० ख०	२) ३६—पातञ्जलयोगदर्शन	२)
४—धर्मकल्पद्रुम च० ख०	२) ३७—महामंडल रहस्य	१॥)
५—धर्मकल्पद्रुम प० ख०	२) ३८—मन्त्रयोगसंहिता	१)
६—धर्मकल्पद्रुम ष० ख०	३॥) ३९—हठयोगसंहिता	॥)
७—धर्मकल्पद्रुम स० ख०	२) ४०—तत्त्वबोध	१)
८—धर्मकल्पद्रुम अ० ख०	३॥) ४१—स्तोत्र कुसुमाञ्जलि	१)
९—धर्मकल्पद्रुम, प्रथम द्वितीय खण्ड	४२—भगवद्गीता प्रथम खंड	१)
एक साथ राखल एडी०	५) ४३—बिष्णुगीता	१)
१०—प्रवीण दृष्टिमें नवीन भारत प्र० ख०	२) ४४—सूर्यगीता	॥)
११—प्रवीण दृष्टिमें नवीन भारत द्वि० ख०	२) ४५—शक्तिगीता	१)
१२—नवीन दृष्टिमें प्रवीण भारत	१) ४६—धीशगीता	॥)
१३—साधनचन्द्रिका	१॥) ४७—शंभुगीता	१)
१४—शास्त्रचन्द्रिका	१॥) ४८—संन्यासगीता	१)
१५—धर्मचन्द्रिका	१) ४९—गुरुगीता	१)
१६—आर्यगौरव	॥) ५०—कर्ममीमांसादर्शन प्र० ख०	१॥)
१७—नीतिचन्द्रिका	॥) ५१—कर्ममीमांसादर्शन द्वि० ख०	२)
१८—धर्मप्रश्नोत्तरी	१) ५२—कर्ममीमांसादर्शन तृ० ख०	५)
१९—चतुर्दशलोक रहस्य	१) ५३—कर्ममीमांसादर्शन (संस्कृत)	२)
२०—गीतार्थचन्द्रिका सजिल्द ३) अजिल्द २॥)	५४—रामगीता	२॥)
२१—सनातनधर्मदीपिका	॥) ५५—कहावत रत्नाकर साधा० राय०	१०)
२२—धर्मविज्ञान प्र० ख०	५) ५६—रामायण तुलसीकृत	१॥)
२३—धर्मविज्ञान द्वि० ख०	४) ५७—दैवीमीमांसादर्शन प्र० भा०	३॥)
२४—धर्मविज्ञान तृ० ख०	४) ५८—दैवीमीमांसादर्शन द्वि० भा०	५)
२५—सती चरित्रचन्द्रिका	२) ५९—त्रिवेदी सन्ध्या	१५)
२६—नित्यकर्म चन्द्रिका	१) ६०—गोब्रत-तीर्थमहिमा	॥)
२७—धर्मसोपान	१) ६१—मार्कण्डेय पुराण प्र० ख०	१)
२८—धर्मकर्म-दीपिका	१) ६२—मार्कण्डेय पुराण द्वि० ख०	१)
२९—सदाचार सोपान	—) ६३—मार्कण्डेय पुराण तृ० ख०	१)
३०—कन्याशिक्षा सोपान	—) ६४—ऋजुपाणिनीयम्	॥)
३१—ब्रह्मचर्य सोपान	१) ६५—संगीत सुधाकर	१)
३२—साधन सोपान	॥) ६६—पुराणरहस्य	१॥)
३३—शास्त्र सोपान	१) ६७—संन्यासधर्मपद्धति	१॥)

सम्पादकः प्रकाशकरच—अवधेशप्रसादरामा, श्रीभारतधर्ममहामण्डल, जगतगंज, बाराणसी कैट-१

मुद्रकः—श्रीपरेशनाथ चौध, सरला प्रेस, बनारस-१.

सूर्योदयः

(श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य त्रैभाषिकं त्रैमासिकञ्च मुखपत्रम्
(वार्षिकं मूल्यम् अप्रिमं मुद्रात्रयम्)

सदुपदेशः

श्रेयः सौभाग्यमग्र्यं ललितयुवतयश्चित्रवस्त्राणि हारा-
च्छत्रं चञ्चुरङ्गा मदकलकरिणः काञ्चनं शुद्धगेहम् ।
सौख्यं लक्ष्मीः प्रभूता प्रवरकनकमाः शुभ्रकोटिश्च लोके,
श्रद्धा सद्धर्ममार्गे भवति ननु फलं धर्मकल्पद्रुमस्य ॥
रम्यं रूपं करणपटुताऽऽरोग्यमायुर्विशालं,
कान्तिरूपानमितरतयः सूनवो भक्तिमन्तः ।
षट्खण्डोर्वीतलपरिवृढत्वं यशः क्षीरशुभ्रं,
सौभाग्यश्रीरिति फलमहो धर्मवृक्षस्य सर्वम् ॥
यस्माद् विघ्नपरम्परा विघटते दास्यं सुराः कुर्वते,
कामः शाम्यति दाम्यतीन्द्रियगणः कन्याणमुत्सर्पति ।
उन्मीलन्ति महर्द्धयः कलयति ध्वंसं चयः कर्मणां,
स्वाधीनं त्रिदिवं शिवं च भवति श्लाघ्यं तपस्तपः किम् ॥
यत्किञ्चित् त्रिषु लोकेषु प्रार्थयन्ति नराः सुखम् ।
तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ।

महामण्डल संवाद—

श्रीकृष्ण जन्माष्टमीमहोत्सव

श्रीभारतधर्म महामण्डलके उपदेशक महाविद्यालयके हालमें श्रीकृष्णजन्माष्टमी तथा भगवत् पूज्यपाद महर्षि स्वामी ज्ञानानन्दजी महाराजकी जयन्ती महोत्सव ता. १४/८/६० को बड़े समारोहके साथ मनायी गयी जिसमें आयुर्वेदरत्नाकर पं. श्रीव्रजमोहनदीक्षित, पं. रामकृपालुजी प्राध्यापक, गोयनकासंस्कृतमहाविद्यालय, पं० अभिराम दासजी वेदान्ताचार्य, पं० देवीप्रसादशुक्ल रामबालक दासजी, श्रीगौरीशङ्कर एम० ए०, देवनायकाचार्य, पं० सन्तदासजी, श्रीवृन्दावनके निवासी बाबा सङ्कर्षणदासजी महाराज, आदिके भाषण भगवान्के अवतारतत्त्वपर विवेचनपूर्ण एवं सारगर्भित हुए।

पं० श्रीसरयूप्रसादजी शास्त्री 'द्विजेन्द्र' तथा साहित्यरत्न ठाकुर श्रीआत्माप्रसाद सिंहका कवितापाठ, श्रीकृष्णचन्द्र तथा श्री भगवत्पूज्यपाद महर्षि-स्वामी श्रीज्ञानानन्दजी महाराजके विषयमें आह्लादपूर्ण एवं महत्त्वपूर्ण हुआ। तदनन्तर प्रधानाचार्य पं० हरिवल्लभादासजी शास्त्री व्याकरणाचार्यने भगवत्की कथाका रसास्वादन कराया एवं १२ बजे रात्रिमें पं० सोमनाथजीवैदिकने वैदिक रीतिसे भगवान्का पूजनकार्य सम्पादन किया। अन्तमें श्री पं० अवधेशप्रसाद शर्मा 'सूर्योदय' सम्पादक द्वारा धन्यवाद देनेके पश्चात् प्रसाद-वितरणके साथ सभा समाप्त की गई।

धर्म-प्रचार

भारतवर्षकी अद्वितीय धार्मिक विराट् संस्था श्रीभारतधर्म-महामण्डलके उपदेशकमहाविद्यालयके महो-पदेशक द्वितीय वर्षके स्नातक श्री अभिरामदासजी वैष्णव वेदान्ताचार्यने इस वर्ष जून-जुलाईके प्रौढभावकाशमें उत्तरप्रदेश और मध्यप्रदेशके विभिन्न स्थानोंमें भ्रमण कर धर्म प्रचार किया।

भागवत सप्ताहोंमें विष्णुयज्ञोंमें एवं स्कूल-कालिजोंमें—कुँवरपुरा (इटावा), पण्डोखर (दतिया), ऊँटा (फाँसी), ज्ञानपुरा (मिण्ड), वेदीस्थान (इटावा), सिद्ध बाबाका स्थान (जालौन), करेहस्थान (सुरेना), छत्रसाल इण्टर कालेज जालौन, अभिमन्यु माध्यमिक वि० कैलाश नगर, रघुराज सिंह जू० हा स्कूल सिकरी राजाकी (जालौन), जनता इण्टर कालेज (बकेवर), जू० हा० स्कूल अटसू और फर्रूद तथा कुदरकोट (इटावा) तथा जू० हा० स्कूल फूक और अटेर (मिण्ड)।

इसके अतिरिक्त लखनऊ, कानपुर, अजमेर, नेविल गंज, इटावा, रफियानी, पुरावली, चाँदपुर, खेड़ा, उदी, नियामतपुर, भरेह, पहाला, अमावता, औरैया, इटावा में। गेंदौली, बरहज, कैलिया, कुदइया, लोहागढ़ छान, बन्हनपुरा, अटा, बंगरा, कुसमरा, धनौरा करहियापुर, बदीवां, खोवा आदि जिला जालौनमें। हठपुरा मेढ़केरवर धुरैया बसई, टिकटौली, रुझर, इटावली, गोहद, लश्कर आदि ग्वालियर में।

इस प्रकार आपने बड़े ही सुन्दर ढंगसे सत्संग गीतारामायणका प्रचार किया। आप अच्छे सुयोग्य वक्ता हैं।

जिन सज्जनोको धर्मप्रचारार्थ बुलानेका विचार हो वे—मन्त्री, भारतधर्म महामण्डल, जगतगंज, वाराणसी कैट। इस पतेपर पत्रव्यवहार करें।

प्रेषक—

हरनारायण पाण्डेय शास्त्री

सूर्योदयः

श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य त्रैमासिकं त्रैमासिकञ्च पत्रम् ।

(वार्षिकं मूल्यम् अग्रिमं मुद्रात्रयम्)

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्,
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्,
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र सूर्योदयः ॥

१६ तमे वर्षे सप्तम-अष्टम नवम संख्याः] कर्क-विह-कन्या-संक्रान्तयः २०१७ वैक्रमाब्दः [जुलाई-अगस्त-सितम्बर १९६०

सम्पादकीया अभिप्रायाः

वर्णाश्रममहिमा ।

आध्यात्मिकोन्नतिशालिन्या हिन्दुजातेर्विशिष्टधर्म एव वर्णाश्रमधर्मनाम्नाऽभिधीयते । तदीयो महिमा अवर्णनीयः सर्वत्र पुराणादिषु गीयते । तस्यैव विविधा भेदा अधोनिर्दिश्यन्ते । आचारदार्ढ्यम् अर्थान् धर्मानु-कूलेषु सर्वेष्वपि शारीरिकव्यापारेषु धर्मबुद्धिरिति प्रथमः स्तरः । आध्यात्मिकविचारे श्रद्धा, अर्थतः सर्वस्मिन्नपि शारीरिक-मानसिक-वाचनिकबौद्धिककर्मसु आत्मदृष्टि-रित्येतद्धि हिन्दुजातेराध्यात्मिकं लक्ष्यमुच्यते । एतस्यैव लक्ष्यस्य सिद्धयर्थमार्यजातौ द्वित्रपुराणां मस्तके देवमन्दिरप्रतीकस्थानीये आधिदैवविचारणयैव शिखा भवति । त्रिविधशुद्धिभावनया च त्रिगुणात्मकं यज्ञोपवीतं वामस्कन्धतो दक्षिणांगे कटिभागत उपरि नाभिप्रमाणम् धार्यते, इति द्वितीयं लक्ष्यमार्यजातेर्ज्ञेयम् । वर्णधर्मे दृढा

आस्था फलतो रजोवीर्य-शुद्धयर्थं जन्मनैव जातिव्यवस्था-परिपालनम् इति तृतीयं लक्ष्यम् । आर्यनारीषु त्रिलोकी-पावकस्य सतीत्वधर्मस्य दृढतया स्थिरीकरणम् इति तुरीयः प्रकारः ।—आश्रमधर्मं प्रयानीकृत्य मानवजीव-नस्य चतुर्धा विभागं विधाय ब्रह्मचर्यगार्हस्थवानप्रस्थ-संन्यासिनाम्ना चतुर आश्रमान् विभज्य पूर्वयोर्द्वयोः प्रवृत्तिरोधकयोरन्तिमयोश्च द्वयोर्निवृत्तिपोषकयोः पृथक् नियमप्रतिपालनम् इति पञ्चमी विधा । वेदे तदनुसा-रिण्याञ्च स्मृतौ पुराणेष्वपि वेदार्थनीरूपके विश्वासस्था-पनमिति षष्ठः पन्थाः । दैवे जगति देवपदधारिषु च विश्वासस्थितिरिति सप्तमं वैशिष्ट्यम् ।—कर्मव्यवस्थायां संस्कारकृत्ये च विश्वासवृत्तिरिति अष्टमो भेदः । जन्मा-न्तरवादापरपर्याये पुनर्जन्मवादे श्राद्धरूपे च विश्वास-

प्रतिष्ठेति नवमी स्थितिः । अवतारवादे विभूतितत्त्वे च विश्वास इति दशमः प्रकारः । वपासनाकृत्ये योगधर्मे च श्रद्धाप्रतिष्ठेति एकादशो भावः । मूर्तिपूजायां पीठरहस्ये च विश्वासाधानमिति द्वादशं सोपानम् । शुद्धाशुद्धविशेषे स्पृश्यास्पृश्यविचारे चास्थाकरणम् इति त्रयोदशी सृतिः । यज्ञेषु महायज्ञेषु च विश्वासः इति चतुर्दशः प्रकारः । सगुणनिर्गुणेश्वरतत्त्वे विश्वासः, अर्थात् परमात्मा सर्वशक्तिमान् अस्ति- अतश्च स निराकारो निर्गुणोऽपि सन् भक्तहितार्थं साकारं सगुणञ्च रूपं विभर्ति इति पञ्चदशी पद्धतिः । षोडशश्च मुक्तितत्त्वे विश्वासः । तथाहि परस्या भक्तेरात्मज्ञानस्य चाधिकारिण उन्नता महापुरुषा मुक्तिमधिगम्य गतागतचक्रतो विमुक्ताः श्रीमता भगवता सहैव सालोक्य-सामीप्य-सायुज्य-सारोप्यादिपदभाजो भूत्वा अपुनरावर्तनाय तत्रैव तस्यां दशायां वर्तमानाः “न स पुनरावर्तते । इत्यादि श्रुतिषु श्रद्धातिरेकं दधति इति षोडशी श्रेणिः, इत्येवं षोडशसिद्धान्तसंग्रहः । इमानेव षोडशसिद्धान्तान् स्वीकुर्वती सनातनधर्मावज्ञम्बिनी वर्णाश्रमगलिका आर्य्यजातिः निरन्तरमैहजौकिकाभ्युदयमासादयन्तो निःश्रेयसपदं प्रतिष्ठत इति । वर्णाश्रमधर्मावज्ञम्बिनी आर्य्यजातिरुपरि लिखितेभ्यो विशेषधर्मभ्योऽप्यतिरिक्ते धर्मस्यापि भेदद्वयं स्वीकुर्वती असाधारणधर्म आपद्धर्म इति संज्ञां, विदधाति, अनयोर्धर्मयोः पालनं साधारणावस्थायां नैव भवति । तत्र योऽसाधारणोऽस्ति असाधारणावस्थायामेव तस्य पालनं कर्तुं पार्यते, तत्तत्क्षणन्तु येन धर्मवलेन साधकः पूर्वजन्माजिततीव्रसंस्कारकारणादाहोस्विदिहैव जन्मनि समुपजितायाः प्रवृत्तायाः तरस्यायाः प्रभावबलात् ईदृशीमपूर्वां दैवीशक्तिमासादयति, यत् प्रारब्धकर्मवशतोऽधर्मं कुर्वन्नपि स्वधर्मरक्षायां तत्परोऽवतिष्ठते । यथा देवो द्रौपदो पञ्चानां भ्रातृणां भार्या भूत्वापि स्वसतीत्वरक्षणं स्वतपोवलेनैव कुर्वती पतिभिः

सह निर्द्वारितान् नियमान् पालयन्ती तदनुसारिणा स्वमनोवलेन प्रतिवर्षं पतिधारणायामद्भुतं परिवर्तनं करोति स्म ।

यथा च महर्षिर्विश्वामित्रः क्षत्रियमातापितृभ्यां गृहीतजन्मापि सन् स्वतपोवलेन योगवलेन च स्वशरीरस्थितान् पार्थिवपरमाणून् विपरिवर्त्य तस्मिन्नेव जन्मनि ब्रह्मपितामाजगामेति सर्वजनविदितोऽसाधारणधर्ममहिमा ।

आपद्धर्मस्य लक्षणमेतद्विज्ञेयम् । येन धर्मवलेनापत्यां अतिघोरायामपि जलाप्नुते राजमार्गेऽपथगमनवद् आपत्तितो मनुष्योऽधर्मेणारि स्वप्राणरक्षां कर्तुं प्रभवेत् । यथा चाक्रायण उषस्तिः स्वप्राणरक्षार्थमिभ्यग्रामस्थितं हस्तिपकं तदीयोच्छिष्टान् कुलमाषान् याचमानः तदीयजलं तिरस्कुर्वन् तैः कुलमाषैः स्वप्राणरक्षां चकार । यथा च स एव महर्षिर्विश्वामित्रो बुभुक्षायां प्रदीप्तायां स्वपचगृहस्थितं श्वप्रासं जग्राह चौर्येण । यथातिवृद्धस्य रोगार्तस्यापि मनुष्यस्याचारपालनं नावश्यकं कर्तव्यम् । अनयो धर्मयोरवसरः प्रायोऽत्यल्पीयानेवायातीति नानयो धर्मयोः शास्त्रेषु बहुधा कीर्तनं भवति ।

यद्यपि बहुत्रानार्य्यजातिष्वपि अस्या आर्य्यजातेर्वर्णाश्रमधर्मप्रभावाः छायारूपेणावज्ञोक्त्यन्ते, तथापि तेषु तासां जातीनां नास्ति पूर्णोऽधिकारो नापि च ते धर्मास्तासु जातिषु पूर्णतया विकसिता भवन्ति । रजोवीर्य्य-शुद्धिमूलाया आर्य्यजातेरेव वर्णधर्मं सतीत्वधर्मं च पूर्णोधिकारः, अस्यामेव जातो वर्णधर्मोऽथ सतीत्वधर्मश्च विकसितुमर्हत इति ।

पूज्यपादैस्त्रिकालदर्शिभिर्महर्षिभिरित्येवं स्वीयपरमकारुणिकभावनया सनातनधर्मोद्देशैरेतैर्धरामण्डलस्थानां सर्वासामेव मानवजातीनां सर्वेषाञ्च धर्ममार्गाणां तुल्य एवोपकारो विहितः । विशेषतश्चाार्य्यजातिषु वर्णाश्रमधर्मं

स्य विस्तृतावशिष्टनियमान् निरूप्य सर्वतोऽपि प्राचीन-
तराया आर्य्यजातेर्महानुपकारो विहितोऽस्ति । किं बहुना
वर्णाश्रमधर्ममर्यादयैवेयमार्य्यजातिरद्यापि सत्यपि कठो-
रेऽनेकस्मिन् विघ्नबाहुल्ये स्वसत्तामज्जुणामेव संस्था-
पयति, स्वगौरवं च रक्षति । स्वीयाभ्युदयमोक्ष-
मार्गावपि प्रशस्यतरौ कृत्वा सर्वमानवजातिपूञ्जतपद-
मधितिष्ठतीति ।

इत्यस्मादेव हेतोरियमार्य्यजातिर्न कामपि जातिं
द्वेष्टि नापि तां विगर्हते महर्षीणामीदृश्येवाज्ञा अस्या
आर्य्यजातेः कृते धर्मशास्त्रपुराणादिषु विद्यते । तथाहि—
“धर्मं यो बाधते धर्मो न स धर्मः कुधर्मतन् ।
अविरोधी तु यो धर्मः स धर्मो मुनिपुङ्गव ।”
इत्यादिवचनैर्महर्षीणामौदार्य्यम् सर्वहिताधायकत्वं
वर्णाश्रमधर्ममहिमा च स्फुटमेव प्रतीयते ।

समस्या-पूर्तयः

[वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालये १-२-५६ दिनाङ्के कविसम्मेलने पठिताः]

धर्मो वः समुपेक्षितो विधातृता वर्णाश्रमाः शाश्वताः

हन्यन्ते वत भारते सुरभयः ध्वस्तं च पातिव्रतम् ।

देशेऽन्त्यैः सहभोजनं विवहनं प्रायेण संचालितम्

मौनं यान्ति तथापि हन्त ! विबुधा “बाधा न साधारणी” ॥ १ ॥

ये सन्तीश्वरशत्रवः श्रुतिपथाद्भ्रष्टाः सदा शाश्वतात्

स्मृत्युक्तस्य सनातनस्य च सदाचारस्य विध्वंसकाः ।

पोष्यन्तेऽत्र त एव दुष्टमतयो नारेण केनाप्यहो

दोनाराश्च वराट्क्रीकृतवता “बाधा न साधारणी” ॥ २ ॥

नग्नाः स्त्रीपुरुषा द्रुमाश्रयरता दीना वुमुक्षा कुशाः

बालाः क्रन्दनकारिणांऽशनकृते चर्मास्थिशेषं गताः ।

व्याप्ता औदरिकैर्निरन्तरममी मार्गास्तथा वीथयः

नेतारः स्वसुखाभिलापनिरता “बाधा न साधारणी” ॥ ३ ॥

शुश्रूषा परिवर्ज्यते निजगुरोराज्ञा न वा पास्यते

मान्यानां समुपेक्ष्यतेऽनुसरणं ब्राह्मव्रतं नाश्यते ।

प्रौढित्वं समुपास्यते न विविवद् वेदादिशास्त्रोच्चये

छात्रैर्भारतदेशवासिभिरहो ! “बाधा न साधारणी” ॥ ४ ॥

आर्या विश्रुतभारतेऽत्र सकलाः स्थानान्तरादागताः

अत्रत्यास्तु त आदिहिन्दुपदवीख्यातिं गता द्राविडाः ।

इत्यादि - प्रतिपाठशाल - मधुना ह्यैतिह्यविद्याचणैः

शिद्यन्ते वत भारतीयशिशवो “बाधा न साधारणी” ॥ ५ ॥

गोत्रत्वप्रवरत्वयोर्न गणना सापिण्ड्यसाकुल्ययोः
 मातुर्वा पितृतोऽपि वा न गणिता या पञ्चमी सप्तमी ।
 उद्वाहे च सवर्णता प्रतिहता बध्वा वरस्यापि वा
 स्वातन्त्र्यप्रियराजकीयनियमे “बाधा न साधारणी” ॥ ६ ॥
 राज्यं शासति रामचन्द्रचूपातौ बाले मृते तत्पिता
 राज्ञो दोष इति ब्रुवन्नतितरां रामं निनिन्द स्वयम् ।
 अद्यत्वे शिशवोऽपरे प्रतिदिनं लक्षं जन्मन्ते मृति
 सर्वानर्थनिदानमाकलयतां “बाधा न साधारणी” ॥ ७ ॥
 विद्याभ्यासरतैर्यदा न विहितं सद्ब्रह्मचर्यव्रतं
 भृत्यानां भरणं ह्युपेक्षितमहो ! यद् वा गृहस्थाश्रमे ।
 संन्यासाश्रमवासिभिः परगृहाण्यादिष्यमानैर्भृशं
 स्वाद्वान्नाशनमेव तैर्यदा कृतं “किन्नाम तप्तं तपः” ॥ ८ ॥
 अन्योन्यप्रस्वरप्रचार - विभवादुच्चैः पदं विम्रता
 दीने हन्त ! दया त्वया न विहिता नोपाजितं सद्यशः ।
 किं भोः स्वोदरपूर्त्तयेऽतिमहतां श्रोगान्धिनामाज्ञया
 कारागारनिवासरूपकठिनं “किं नाम तप्तं तपः” ॥ ९ ॥
 जातिर्नो विकृता न वा हरिजनाः संप्रापिता मन्दिरं
 अत्यावश्यकतां गतोऽपि विधवोद्वाहो न संचालितः ।
 कल्यापेक्षित एकोऽपि विधिवन्नो वा सुधारः कृतः
 बोढार्थं करपात्रिसम्मतजनैः “किं नाम तप्तं तपः” ॥ १० ॥
 गुरुकुलनिवासो गेहे स्थितिः सह भार्यया
 गमनमपि चारण्ये न्यासो यथाविधि कर्मणाम् ।
 श्रुतिसुविहितं स्मृत्याज्ञप्तं विधानचतुष्टयम्
 हृदयसमनुज्ञातं हेतुत् “क्रमादमृतायते” ॥ ११ ॥
 निजपितृनिदेशात् प्राप्तं मातृकरापितमप्यहो !
 अतिशयशिशुप्रह्लादेनाशितं स्वयमादरात् ।
 न हि किमपि कष्टं प्रादाद्धरेरनुकम्पया
 विषमपि परं विष्णोर्भक्ति - “क्रमादमृतायते” ॥ १२ ॥

—विद्यानिधेः पण्डित विन्ध्येश्वरीप्रसाद शास्त्रिणः ।

मुसलमान-विदुषां संस्कृतवाङ्मय-सेवा ।

लेखकः—विद्यासागरः श्री देवीनारायणः (एडवोकेट) ।

त्रिगतेषु एकसहस्रवत्सरेषु फारसीभाषायां मुसलमानविद्वद्भिः संस्कृतवाङ्मयस्यानुसंधाने, सम्पादने, अनूदने, प्रकाशने, चित्रनिर्माणे च अत्यद्भुतं चमत्कारपूर्णं कार्यं कृतम् । नूनं ते भूरि भूरि प्रशंसास्पदाः सन्ति । मुसलमानपादशाहशासकैः प्रचुरतरं धनं व्ययीकृत्य फारसीभाषायां संस्कृतग्रन्थानामनुवादो विहितः । अलंकार-साहित्य-महाभारत-रामायण उपनिषद्-आयुर्वेद-संगीतकला-ज्योतिष-रमणादिषु विषयेषु अनेके ग्रन्थाः तैः यवनपण्डितैः अनूदिताः निर्मिताश्च ।

ज्वालामुखी-स्थितस्य प्रसिद्धसंस्कृतपुस्तकालयस्य अध्ययनं कारयित्वा फिरोजशाह-तुगलकपादशाहेन (१३५१-१३६६ ई०) अनेकबहुमूल्यसंस्कृतग्रन्थानां फारसीभाषायामनुवादः कारितः । ज्योतिःशास्त्रस्य “वाराहीसंहिता” नाम्नः प्रतिद्धग्रन्थस्यानुवादः कृतः । सिकन्दरलोदीपादशाहान्न्या (१५२५-१५१८ ई०) आयुर्वेदविषयकग्रन्थानां फारसीभाषानुवादः संजातः । मौलाना इब्नखवासखॉ-महोदयेन आयुर्वेदिकग्रन्थानां फारसीभाषायामनुवादो विहितः ।

मोगलपादशाहैरपि संस्कृतसाहित्यस्यानुवादे प्रचारकार्ये च अद्भुतं उत्साहपूर्णञ्च कार्यं कृतम् । अकबरपादशाहस्तु सर्वेषां मोगलशासकानां मूर्ध्नि तिष्ठति । तेन हि संस्कृतसाहित्य-संगीत-चित्र-कलाप्रभृतिषु विषयेषु महत् कार्यं कृतम् । तेन सर्वधर्मसमन्वयार्थं “दीन इलाही” धर्मः स्थापितः । तस्य सभायां (दरबार) फैजीअबुल फजल वदायूनी-राजा-टोडरमल-राजा मानसिंह-वीरबलादीनि नवरत्नानि

आसन् । कविवरेण फैजिना काश्यामागत्य संस्कृतसाहित्यस्य अध्ययनं कृतमासीत् ।

अकबरसम्राजः सभायां फैजी-अबुलफजल-वदायू-न्यादयः संस्कृतराजीफारसीप्रभृतीनां भाषाणां महान्तो विद्वांसः आसन् । फैजीकविः अतिमेधावी, प्रतिभाशाली तथा मार्मिकः कविरभूत् । तेन फारसीभाषायां श्रीमद्-भगवद्गीताया अतिमधुरः सुललितः तथा भक्ति-भावपूर्णः अनुवादो विहितः । उदाहरणार्थं तुलनात्मकोऽनुवादः लिख्यते—

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥
यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ ! लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च, हित्वा पापमवाप्स्यस्यसि ॥
अकीर्तिं चापि भूतानि, कथयिष्यन्ति तेऽज्ययाम् ।
सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥

फैजीकृतानुवादः—

वकारेकि मामूर हस्ती बकुन
बजंग आवरी चीरा दस्ती बकुन ।
तुई छत्रिये वददिली आरतूस्त
दिलेरी व मैदां सजाबार तूस्त ॥
शहादत कि नबुबुद अजां बरतरी ।
नसीवे कसे नेस्त जुज छतरी ॥

अगर कुश्ता गरदी बखुज दस्तजा ।
बगर फतह याबी शबी पादशाह ॥
बमैदाने मरदां कबीदार दिल ।
मगर दांरुके खुद किरादीं खजिल ॥
बुवद जिन्दगी चूँ होबाव ऐ पेसर ।
हुमां नेकनामी ये खुद दर नजर ॥

—(द्वितीयोऽध्यायः)

संन्यासस्य महाबाहो, तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश, पृथक् केशिनिपूदन ॥
काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥

फैजीतानुवादः—

दिशर गुप्त कै राजदाने जहाँ ।
बगो दाल संन्यास वो त्यागई जवां ॥
किदारम तमन्ना जे हद बेश्तर ।
हमीं सोज्दम शौक मफरत ज़िगर ।
बगुफ्ता बकुने तर्क हर आरजू ।
पस आंगहः न संन्यास हफे बगो ॥
कि संन्यास तर्कें तमन्ना बुवद ।
बयादे खुदा बूदन औला बुवद ॥

(अष्टादशोऽध्यायः)

एवं कविवरेण फैजीमहोदयेन नैपधचरितम्—
“नलदमन” नामकं महाकाव्यं फारसीभाषायां पद्ये
निमित्तम् । तत्तु लोकप्रसिद्धं महाकाव्यं वर्तते ।

अकबरसम्राज आज्ञया फैजी-अबुलफज्ज-बदायूनी-
श्रुतिसम्पादकमण्डलेन १५८२ ईशवीये महाभार-
तस्य—“रउमनामा” नामा सचित्र अनुवादो विहितः ।
अकबरस्यैवाज्ञया १५८८ ईशाब्दे पञ्चतन्त्रस्य फारसी-
भाषानुवादः सचित्रः संजातः । स च अबुलफज्जद्वारा
सम्पन्नः । तस्य “अथारदानिता” इति नामासंज्ञा ।

इतः पूर्वमेव पञ्चतन्त्रस्य “अनवारसुहैली” इति नाम्ना-
नुवादः हुसैन वायज-अलकापशी-महोदयेन १५१६
ईशवीये शेख अहमद सुहैलीति नाम्नः शासकस्याज्ञया
विहितः । “अनवार सुहैली” तु फारसीसाहित्ये प्रसिद्धः
प्रचलितश्च ग्रन्थो वर्तते । १६०० ईशवीये वर्षे ‘हरिवंश-
पुराणस्य” सचित्रः फारसीभाषानुवादः अकबरानुरोधेन
सम्यग्रूपेण सम्पन्नः ।

फारसी उपनिषदः

औरंगजेबवादशाहस्य ज्येष्ठभ्राता दाराशिकोहो
महान् आध्यात्मिकज्ञानपरः सूफीशासकोऽभूत् ।
औरंगजेबस्तु धर्मान्धो मुसलमानशासक आसीत् ।
परन्तु तद्विपरीतः शाहजादा दाराशिकोहस्तु प्रपितामह
इव स्वनामधन्यः विद्यारसिको महान् उदारचेताः,
दार्शनिकः, त्यागी, तत्त्वदर्शी चाभूत् ।

दाराशिकोहेन काश्यां पण्डितसंन्यासिमण्डल-
साहाय्येन पञ्चाशदुपनिषदामनुवादः १६५६ ईशवीये
वत्सरे विहितः । तस्य नामास्ति “सिर अकबर” इति ।
तेन स्वयं तस्य भूमिकायां लिखितम् -

“चूंदरी अय्याम बुलदये बनारस के दारुल-इलमई
कौम अस्त ताल्लुक वा ई हक गुइ दास्त पण्डितान व
संन्यासियान रा के सिरि अमद वक्त व वेद व उप-
निखतदां बूदन्द जमा साख्ता खुद आं खुलासये
तौहीद राके उपनिखद यानि इसरार पोशी दनी व
मुन्तहाय मतलब जमीअ अवलिआए अरला अस्त
दर सन् एक हजार व शस्त व हफ्त (१०६७) हिजरी
बेगरजाना तरजुमा नमूद” इत्यादि ।

अर्थात्—

हिन्दूनां प्रधानधर्मस्थाने काश्यामागत्य पण्डितान्
संन्यासिगणांश्चाहूय एकत्रीकृत्य सुललित सरलफारसी
भाषानुवाद उपनिषदां १०६७ हिजरीवत्सरे मया
विहितः ।

उदाहरणार्थं किंचिद् द्रष्टव्यम्—

“य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वोऽत्र लोकानाप्नोति सर्वंश्च कामान् यस्तमात्मानमुनविद्य विजानासीति ह प्रजापतिरुवाच”

(छान्दोग्य, अ० ८ ख० ७ मन्त्र १)

“आं आत्मा के ऊरा बदी व पीरी व मर्ग व अन्दोह व आरजूए खुरदन व आशा मोदन नेस्त व रास्त इज्म अस्त व हर खाहिशे के मो कुनद मौन्दद मो शवद । आं आत्मा रा वायद जुस्त व वायद

दानिस्त व आं रा खुद व खुद वायद दानिस्त । हर के आत्माए चुनी वेदानद वर हम मुल्कहा व खाहिशहा जकर मो वायद ई चुनी गुप्त परजापत ।”
शाहजादा दाराशिकोहस्य उपनिषदनुवादस्येदं महत्त्वं वर्त्तते यत् तेनैवानुवादेन यूरोपादिपाश्चात्यदेशेषु उपनिषदां प्रचारोऽभूत् ।

१७७१ ईशवीये “जनरल” नाम्नाफ्रेंचराजदूतेन वरनियरद्वारा पेरान्तमीपे प्रेषितः स अनुवादः । पेरान्त-महोदयः फारसो-लेटिन-अरबीत्येतासां भाषाणां विशेषज्ञ आसीत् । तेनैव जिन्दावस्तायाः अन्वेषणं कृतम् ।

—❀—

षोडशसंस्काराः

—❀—

गर्भः पुंसवनं तथैव कथितं सामन्तकं जातकं,
नामाख्यञ्च विनिष्क्रमं शिशु-द्वितं चाजस्य प्राशस्ततः ।
चौलं कर्णसुवेधनं द्विजकरं यज्ञोपवीतं श्रुतेः—
प्रारम्भो व्रतनिर्दिष्टि गृहप्रदां केशान्तकर्म प्रियम् ॥
कृत्वाऽग्रे करपीडनं सुखकरं दीक्षादिकं चान्तिमं
वह्नेः संप्रहणं ‘द्विजेन्द्र’-विहितं संस्कारमध्येऽखिले,
लोके कीर्तिकराः समृद्धिसदनाः सौभाग्यशान्तिप्रदाः,
संस्काराः कथिताः कलौ मुनिवरैरेते जनानां हिताः ॥

श्रीसरयूप्रसाद शास्त्रिणो ‘द्विजेन्द्रस्य’

धर्माचार्यस्य

[श्रीआर्यमहिला महाविद्यालयस्थस्य] ।

संस्कृतभाषायाः महनीयता ।

लेखकः—विष्णु प्रसाद पाण्डेयः “मगरौन”

साहित्याचार्य तृ० वर्ष वाराणसेय सं० विश्वविद्यालयः ।

संस्कृतभाषा विश्वस्य अखिल भाषाणाम् प्राचीनतमा वर्तते । इयं भाषा-अस्ति अमूल्यो निधि विश्वस्य न तु केवलं भारतवर्षस्यैव । अस्या भाषायाः प्राचीनता व्यापकता, विशदता, विशालता, महनीयता, सौन्दर्यं सधुरता सर्वमेव इदृशं दरीदृश्यते येन न केवलं मानव-संस्कृतेः अखिलेतिहासः प्रकाशते, किन्तु सर्वेषाम्—अन्तस्तल आह्लादयुक्तो भवति तथा च एकस्य आज्ञोक्तः लोकस्य प्रत्यक्षं भवति यत्र अतीतस्य सार्थकं भवति जीवनं स संसारान् विमुच्यते ।

एषा संस्कृतभाषा भारतवर्षस्य सर्वासाम् प्रादेशिक-भाषाणाम् साक्षात् रूपेण जननी वर्तते । अस्याः गीर्वाण्याः जीवनसंचारको रसः सर्वासु प्रादेशिक-भाषासु सर्वदा व्याप्तरूपेण दरीदृश्यते ।

अतः भवद्भिः यदि काचित् प्रौढाकृतिः कस्यामपि प्रदेशभाषायाम् निर्मातव्या भवेत्, तर्हि अस्याः संस्कृत-भाषायाः सहयोगि ज्ञानं विना अशक्या एव अस्ति । अस्या देवभाषायाः अतीवविस्तृतो वर्तते शब्दकोषः तथा च शब्दराशि विशालो, विश्वस्य अन्यासु भाषासु न वर्तते इदृशो निधिः ।

भाषायामस्पृशेकस्य पदार्थस्य बहवः पर्यायवाचिनः शब्दाः विद्यन्ते, जनाः कथयन्ति यत् आंग्लभाषा अतीव समृद्धा अस्ति, परंच तत्र आंग्लभाषायामपि एवंविधानां शब्दानाम् कोषः संख्या च न विद्यते, तथा च वर्यं डिडिमधोषण्या कथयितुम् शक्नुमः यत् अन्यासाम् कस्यामपि भाषायाम् एवंविधः शब्दकोषः वृद्ध शब्दभाण्डागारः न विद्यते । अस्याः सुरभारत्याः

पदेषु यथा मानवजातेः इतिहासो दृश्यते । यथात्र शास्त्रीयप्रणाल्या मनोवैज्ञानिकस्य वैज्ञानिकत्वस्य च वर्गीकरणविभागो अवलोक्यते तथा न अनुभूयते विश्वस्य अन्यस्यां कस्यामपि भाषायाम् ।

संस्कृतभाषायाः शब्देषु अद्वितीया रहस्ययुक्ता च शक्तिर्वर्तते, अखिल ज्ञानविज्ञानानां च रचना विद्यते, अस्यामेव, सनातनधर्ममूलभूता चत्वारो वेदाः, धर्म-प्राणभारतवर्षस्य धार्मिकाः ग्रन्थाः, भारतीयदर्शन-शास्त्राणामपि रचना अस्यामेव विद्यते ।

एषा हि खलु संस्कृतभाषा शैव-शाक्त-वैष्णव-जैनबौद्धादि बहुसम्प्रदायेषु विभक्तानां विभिन्नमतियुता-मापाततः परस्परं विरुद्धत्वेन प्रतीयमानानामपि एक-सूत्ररूपेण परस्परं सम्बद्धानाम् सर्वेषामप्यस्माकम् भारतीय-संस्कृत्यभिमानिनां माननीया वर्तते ।

भारतीय-अभारतीय-मानवानां संस्कृतेः परिज्ञानाय तथा स्वजातीयस्थानज्ञानाय, तथ्यपरिज्ञानाय, कलायाः सर्वोत्कृष्टस्य आनन्दस्य प्राप्तये समेषां मानवानां कृते संस्कृतभाषायाः परिज्ञानमपेक्षितं वर्तते ।

संस्कृतभाषायाः साहित्ये धनिक-निर्धनयोः समाज-व्यक्तयोः, सभ्यासभ्ययोः पशुपक्षिमानवानाम्, चेतना-चेतनायोश्च नागरिकग्रामीणयोः आत्मपरमात्मनोः सर्वेषामेव मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या विवेचनमतीव समीचीनतया रीत्या सम्पादितं दृश्यते । मानव-अन्तस्तलस्य प्रकोष्ठो न वर्तते यः अस्याम् दृष्टि-गोचरो न स्यात् । अथवा यस्य सूक्ष्मं तत्त्वं न कौशलेन

व्यक्ती कृतं भवेत् । तादृशं स्वरूपं नास्ति प्रकृतेः यत्
अत्र न चित्रितं सुस्पष्टरूपेण । अप्रतिहतं साम्राज्यमासीत्
प्राचीनकाले सर्वस्मिन् जगति संस्कृतभाषायाः । देश-
देशान्तरेषु अस्या भाषायाः दर्शनीयो अनुहरणीयश्च
प्रचारः प्रसार आसीत् ।

मध्यएशियाप्रदेशेषु इन्डोचायिनाप्रभृतिदेशेषु
महासमुद्रान्तःसंस्थितेषु सुदूरवर्तिषु बालिप्रभृतिद्वीपेषु
च अद्यत्वे समुपलभ्यमानैः प्राचीनैः भारतीयैः संस्कृत-
ग्रन्थरत्नैः देवालयचण्डैः, संस्कृतशिलालेखैः अस्याः
प्रचारातिशय एव तेषु तेषु स्थानेषु उद्घोष्यते ।
परःशतानाम् ग्रन्थरत्नानाम् ये भारते विलुप्राः सन्ति,
अद्यापि अनुवादरूपेण चीनतिब्बतादिदेशेषु अव-
स्थितिरपि देववाण्या एव प्राचीनकालिकं भुवि
विश्रुतं यशः प्रख्यापयति । भारतवर्षे तु प्राचीने
काले अस्याः प्रचारातिशयस्य अत्युत्कृष्टप्रभावस्य च
विषये किं तावत् वक्तव्यमस्ति, आबालवृद्धम्, आराज-
रंकम् आपामरप्राज्ञम् च अस्याः सार्वभौमिकप्रचार-
विषये नहि कस्यापि संदेहलेशस्य अवकाशः ।

तस्मिन् हि प्राचीने प्राचीनतमे च समये जीवन-
यात्रायाः प्रत्येकविभागे संस्कृतभाषायाः एव अप्रतिहतं
साम्राज्यं सुस्थितम् आसीत् ।

भारतीया संस्कृतभाषा एव एका वर्तते, यया
वैदिककालाद् इदानीम् यावत् निखिलमपि भारतम्
एकतासूत्रे निबद्धं वर्तते । यदि इयं देवभाषा न अभ-
विष्यत् तदा भारतवर्षस्य विभिन्नप्रान्तीयाः पुरुषाः
स्त्रियश्च परस्परं स्वकीयान् अभिप्रायान् प्रकटयितुम्
असमर्था एव अभविष्यन् । आंग्लदेशीयानाम् आगम-
नात् पूर्वं सम्पूर्णस्य भारतवर्षस्य संस्कृतभाषा एव
केवला अन्तर्देशीया भाषा आसीत् । भारतं हि वृहत्तरो
देशः, एतादृशे विशाले देशे भाषाभेदस्तु अनिवार्य

एवास्ति, तथापि प्राचीनकाले न केवलं भारतवर्षे किन्तु
भारतादहिरपि विभिन्नदेशेषु प्रचारातिशयमुपभुञ्जानानां
सर्वासामपि जीवनयात्रानिर्वाहिकाणां विद्यानाम्
आश्रयीभूता अखिल पुरुषार्थसाधनोपयोगिनी विस्तृत-
वाङ्मयेन च समेता समुन्नतिशिखरम् अधिष्ठिता
आसीत् एषा अस्माकं गीर्वाणवाणी ।

सर्वासाम् मूलभूता संस्कृतभाषा एव इत्यत्र नास्ति
कोऽपि संदेहः । यदि संस्कृतभाषायाः अध्ययनमध्या-
पनं च विनश्येत्, तदा प्राचीनतमम् भारतीयम् ऐक्य-
सूत्रं निश्चितमेव छिन्नं भिन्नं च भविष्यति । अतः
भारतीयसभ्यतायाः संस्कृतेरिव रक्षणार्थम् भारत-
राष्ट्रस्य ऐक्यसम्पादनाय संस्कृतभाषायाः संरक्षणम्
नितान्तमावश्यकम् । संस्कृतभाषायाः संरक्षणेन न
केवलं राष्ट्रस्य एकता एव सुरक्षिता प्रत्युत भारतीय-
संस्कृतेरपि संरक्षणम् सुतरां भविष्यति । राज्यप्रशास-
कानां इदम् आवश्यकम् पवित्रं च कर्तव्यमस्ति यत् ते
संस्कृताध्ययनाध्यापनस्य देशकालोपयोगिनीं समुचितां
व्यवस्थां विदधतु । एतदपि विचारणीयं यत् संस्कृत-
भाषाप्रसारे केचन प्रयुक्ता अपि वर्तन्ते, तेषु —

(१) प्रथमम् संस्कृतसंस्कृतानां दारिद्र्यमस्ति येन
दृश्यसाधनप्रधाने अस्मिन् भौतिकवादिद्युगे वयं
किमपि कर्तुं न पारयामः । अन्यविषदां प्रतिकारार्थं
केचन त्यागवन्तः विद्वांसः सम्पूर्णे भारते पर्यटनम्
विधाय उपदेशादिना जनहिताय प्रयत्नं न कुर्वन्तीति ।

(२) द्वितीयं कारणमस्ति संस्कृतज्ञानामालस्यम्,
प्रमादः, पारस्परिकं वैमनस्यञ्च । अस्मात् कारणात्
एव वयं निरुत्साहिनः दरिद्राश्च सम्पन्नाः । अस्याः
विषदः प्रतिकाराय संस्कृतज्ञेषु साहसोत्पादनम् अत्या-
वश्यकम् । यावत् संस्कृतज्ञाः स्वात्मनिर्भराः सुहृद्वाश्च
न भविष्यन्ति तावत् अन्ये तेषां साहाय्यं न करिष्यन्ति ।

(३) जनतायां प्रचाराभावो हि नाम तृतीयो विघ्नो

वर्तते, वयं यत् किमपि कुर्महे तत् केवलं संस्कृतज्ञेषु एव सीमितं भवति । अस्य प्रतीकाराय विभिन्नभाषाग्रन्थेषु संस्कृतसमाचाराणाम् प्रकाशन-व्यवस्था नितरामावश्यकी भवेदिति । अस्वाम् व्यवस्थायाम्—इदमावश्य-

कम् प्रमुखं कर्तव्यमस्ति यत् वयं देवशय्याः समुद्धाराय वद्वपरिकरा भवेम, प्रयतनीयमस्माभिः सर्वाभ्युदय-निःश्रेयससाधनभूतायाः देवशय्याः समुन्नतये, इति ।

भारते संस्कृतभाषैव सर्वभाषापेक्षया हितकरी ।

लेखकः— हरिपालद्विवेदी 'श्रीहरि' विशारदः"

"वाराणसेय-संस्कृतविश्वविद्यालयस्य" ।

अस्मिन् भारते संस्कृतभाषैव सर्वभाषापेक्षया हितकरी इति श्रुत्वा मम हृदये महान् खेदः, महदाश्चर्यं, अतिकष्टञ्च जायते । आ !! इह भारते संस्कृतभाषायाः एतादृशी अवहेलना ! यस्य राष्ट्रस्य कोणे कोणे वेदस्य ध्वनिः भवतिस्म, यस्य देशस्य एको यवनोऽपि संस्कृतभाषणे, संस्कृते कवितायाः रचने, संस्कृते काव्यस्य विनिमित्तौ एवं अनेकेषां कार्याणां संस्कृते सम्पादने समर्थो भवतिस्म । यत्र संस्कृते एव शुकादयः पक्षिणः वार्तालापं कुर्वन्तिस्म । यत्र पूर्वमिदानी-मपि सर्वे संस्काराः कन्याकुमारीतः काश्मीरपर्यन्तम् संस्कृते एव भवन्तिस्म, भवन्ति च । यस्य राष्ट्रस्य राष्ट्रभाषा संस्कृतमेव आसीत्, तत्रैव इदानीम् जना विचारयन्ति यत्—भारते संस्कृतभाषैव सर्वभाषापेक्षया हितकरीति । तथा च तस्मिन्नेव राष्ट्रे राज्यशासनमिदं विचारयति यत् का भाषा राष्ट्रभाषापदे भवेत् । भो परिवर्तनम् ! त्वमेतादृशम् कठोऽहृदयमसि ? इदं खलु सर्वं जानन्ति यत् संसारे कापि एतादृशी भाषा नहि मिलति यस्यां भाषायां संस्कृतस्य शब्दो न मिलेत् । अस्याः भाषायाः प्रचारः पूर्वं संपूर्णराष्ट्रे एव नहि अपि तु समग्रलोके आसीत् । अस्माकमेव हिताय पूर्वजैः सर्वमपि भौतिकं सुखं परित्यज्य अरण्येषु निवसद्भिः वेदशास्त्राणां रचना

अस्यां भाषायामेव कृता । अस्माकमेव निःश्रेयसाय कांपलादिमहर्षियो दर्शनशास्त्राणि विरचितवन्तः । वेदाङ्गानि अस्माकमेव विविधज्ञानलाभाय विनिर्मितानि । आदिकविना रामायणोक्त्या विशालबुद्धिना भगवता व्यासेन महाभारतञ्च अस्माकमेव कल्याणाय विनिर्मितम् । कविकुलशिरोमणिना कालिदासेन स्वकीयानां नाट्यकाव्यादीनां रचनां विधाय अस्माकमेव शिरांसि उन्नमितानि । कियत् गणयामः, समस्तमपि वाङ्मयं अस्मत् पूर्वजैः अस्माकमेव समुत्कर्षाय हितसाधनाय च महता परिश्रमेण तपश्चर्यया च विरचितं वर्तते । संस्कृतसाहित्यं खलु अस्माकम् परम्परागतं सर्वोत्कृष्टम् पैतृकं धनमस्ति । अस्माकम् संस्कृते एतादृशानि काव्यानि पुस्तकादीनि च सन्ति, येषाम् अनुवादो लोकस्यानेकभाषासु समभवत् । सार्वभौमेयं संस्कृतभाषा, इदानीं स्वल्पप्रचारेऽपि अस्माकमेव राष्ट्रे एतादृशा प्रदेशा सन्ति, यत्र तत्प्रान्तस्थाः मनुष्याः हिन्दीवदने असमर्थाः संस्कृते वदन्ति, अवगच्छन्ति च । इयं संस्कृतभाषा सर्वासां भाषाणां जननी अस्ति ।

विवारयन्तु भवन्तः यत्—वैदेशिकानां अस्याः भाषाया उपरि या या कुदृष्टिरासीत् सर्वदा सा सफला सञ्जाता । यवनकालात् स्वतंत्रताकालपर्यन्तं या बाधा अस्याः भाषायाः उपरि आगताः आसन् ता अवर्णनीया, अकथनीयाश्च । किन्तु सा इदानीमापि सर्वासां भाषाणां जननी भूत्वा शिक्षयति यत्—“बसुधैव कुटुम्बकम्, सा विद्या या विमुक्तये” “मालुदवा भव” “पितृदवा भव” संचे शक्ति कलौ युग “इत्याद संस्कृतस्य साहित्यमेव भारतीयानां हृदय गवस्य भावनामुद्वाधयति । अस्या एव बलेन इदानीं इह जगतीतल भारतवर्षस्य सर्वेराष्ट्राणामपेक्षया अधिकं महत्त्वं वर्तते । अस्या एव बलेन शान्तेः पाठं पुरा मुनिजनाः पठन्तस्म । पूर्वकालस्य कथां तावत् त्यक्त्वा नवीनमेव उदाहरणम् गृह्यताम्—भारते यत् स्वराज्यमभूत् इदं कस्य बलन ? संस्कृतमेव शिक्षयति यत्—“अहिंसा परमा धमः” “अस्यापार एव चालत्वा महात्मा गाँधिमहोदयः सत्याग्रहमाहिंसाभयं दुष्टं च कृत्वा स्वतंत्रताप्राप्तः स्वप्नं अद्रक्ष्यत्, तर्हि “असंभवं हममृगस्य जन्म तथापि रामो लुलुभे मृगाय” इत्यादि वार्ता सत्या अभविष्यत् । श्रीगीतायाः परमोपासकः गान्धिमहोदय

आसीत् । अस्तीदम् संस्कृतसाहित्यस्यैकमुदाहरणम् । अपराण्यापि अनेकानि उदाहरणानि सन्ति, येषां वर्णने लेखन्यां बलं नास्ति, किन्तु अस्या अधिकाधिकमहत्त्ववर्णनेनाऽपि हृदयस्य परितोषो न भवति । एकदा ‘आज’ समाचारपत्रे मया अयं समाचारः पठितः—जर्मनी-देशे सप्तषु । वरवविद्यालयेषु इयम् अमरभारती अनिवार्याऽस्ति । किमधिकं कथयामि संस्कृतसाहित्ये यानि पुस्तकानि सान्ति विदेशवासिनः, तेषां पठनं अधिकतरं आकर्षिताः दृश्यन्ते । ते अनुवादं कुर्वन्ति कारयन्ति च, अतएव इयं भाषा भारतस्यैव नाहि आप तु वैदेशिकानां कृतेऽपि हितकरा । अस्माकम् प्रदेशस्य शिक्षामंत्रणा श्रीकमलापांतत्रिपाठिमहोदयेन स्वभाषणे उक्तं यत्—संस्कृतभाषायाम् भारतीयराष्ट्रस्य संपूर्णा तपश्चर्या, तस्य दर्शनम्, गौरवं, अभिव्यक्तमस्ति । संस्कृतं अद्याऽपि अस्माकमाभिमानस्य वस्तु वर्तते । अस्माकम् जीवनस्य स्फूर्तेः, स्नातः अस्ति । सगर्वं स्वमस्तको-त्थाने सैव अस्मभ्यं पात्रतायाः प्रदानं करोति । इति कथने । उदाहरणं भवति यत्—इयं संस्कृत-भाषा सर्वभाषापेक्षया भारते हितकरा, संसारे च हितकरोति ।

भारतीय गृहस्थाश्रमकी श्रेष्ठता

लेखक—डा० रामचरण महेन्द्र, एम० ए०, पी० एच० डी० ।

—❀—

भारतवर्षमें विवाह-बन्धन अत्यन्त पवित्र धार्मिक कृत्य माना गया है । इसमें अनेक रूढ़ियोंकी प्रतीति और महान् उत्तरदायित्वोंकी पूर्तिके साधन समाविष्ट हैं । भारतके प्राचीन मुनियोंने इसे मानव-प्रकृतिकी उदात्त प्रवृत्तियोंको स्वीकार करने, प्रवृत्तिद्वारा आयोजित प्रजनन तथा सृष्टि-विस्तार, सामाजिक सुव्यवस्था

सुदृढ़ नागरिक निर्माण और अन्तमें निवृत्तिकी चरम सीमापर पहुँचनेकी व्यवस्था की है ।

धर्मशास्त्रका प्रवचन है—

“तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते ।

अभिन्नेव प्रयुञ्जानो, अस्मिन्नेव प्रलीयते ॥”

इस संसारके साथ हमारा संयोग है, इसी संसार-

में हमारा लय हो जायगा, तब हमें जिस समय जो कर्तव्य हो, वही करना अनिवार्य है। व्यक्तिगत सुविधा तथा असुविधाको लेकर कर्तव्यके पुण्य-पथसे परिभ्रष्ट होना उचित नहीं। इसीलिए धर्मने गृहस्थाश्रमको तपोभूमि कह कर उसकी महत्ता स्वीकार की है। यहाँतक कि धर्मकी दृष्टिमें गृहस्थाश्रम ही चारों आश्रमोंका मुख्य कन्द्र है। इस सम्बन्धमें यागवर वाशिष्ठका निर्देश देखिये—

गृहस्थ एव यजत, गृहस्थस्तप्यते तपः।

चतुर्वेणाश्रमाणान्तु, गृहस्थस्तु विशिष्यते ॥”

अर्थात्—गृहस्थ ही वास्तावक रूपसे यज्ञ करते हैं। गृहस्थ ही वास्तविक तपस्वी हैं—इसलिए चारों आश्रमोंमें गृहस्थाश्रम ही सबका शिरमार है।

भारतधर्मक अनुसार गृहस्थाश्रम प्रकृत तपोभूमि है। इस कालमें दा पावन आत्माओंका परस्पर सामंजस्य होता है तथा वे जावनक युद्धमें प्रावृष्ट होते हैं। उन्हें पग-पग पर उत्तरदायित्व, कठनाइयाँ, सात्ताएँ संघर्ष, प्रातयागताश्रम भाग लेना होता है। दाना आत्मायें परस्पर सम्मिलित होकर एक-दूसरेकी सहायता करते हुए तपस्या और साधनाका मागपर अग्रसर होते हैं।

प्रकृतिने प्रजनन-क्रियाकी सिद्धिके निमित्त जिस ऋतुमें वासनाको मानव-हृदयमें प्रतिष्ठित किया है, उसकी उच्छृंखलता यौवनमें आकर इतनी तीव्र हो उठती है कि सामाजिक एवं आध्यात्मिक दृष्टिसे उसका संयम आवश्यक है। भारतीय धर्मने उस उद्दाम वृत्तिको स्वीकार किया है तथा विश्वकी स्थिति और सम्पूर्णताकेलिये, मनुष्यके विकासकेलिये जरूरी माना है। अतएव इत्येक नागरिकको इस महायज्ञमें प्रवृत्त होनेका आदेश प्रदान किया है।

गृहस्थाश्रम विषय-भोगकी सामग्री नहीं है, स्वार्थ-मयी लालसा और पापमयी वासनाका विलास मंदिर नहीं, वरन् दो आत्माओंके पारस्परिक सहवास द्वारा शुद्ध आत्मसुख, प्रेम और पुण्यका पवित्र प्रसाद है, वात्सल्य और त्यागकी लीला भूमि है, निर्माण-प्राप्ति-के लिए शान्तिकुटीर है। विवाहसे मनुष्य समाजका एक अङ्ग बनता है, अपूर्णतासे पूर्णता प्राप्त करता है, निर्वैलतासे सबलताकी आर अग्रसर होता है। उसे नये सम्बन्ध प्राप्त होते हैं, नये उत्तरदायित्व और नये आनंद प्राप्त होते हैं। भारताय ऋषियोंने गृहस्थाश्रमका अननक व्रत, नियम, अनुष्ठान, आतिथ्य-सत्कार इत्यादि पुण्यकृतव्याकी लालाभूमि बनाकर उसका मादमाका द्विगुणित किया है। उन्होंने पारस्परिक व्यवस्थामें प्रेम और वात्सल्य तथा दूसरी ओर आनंद छाटक लिए उन्हांका हितमें त्याग तथा तपस्याके द्वारा इस तपोभूमिक समान पावन बना दिया है।

एक लेखकका विचार है—“इस तपोभूमिक पुण्य-स्वरूप और पुण्यसाधनका मधुर रहस्य जाननेके लिए हम हिमालयकी उस तुषार-मंडित शिलापर चले जहाँ हिमालयकी किशोरी पार्वती तपश्चर्यामें निमग्न है। यही भारतीय गृहस्थाश्रमके मंगलमय स्वरूपका प्रथम दर्शन है। गृहस्थाश्रममें प्रविष्ट होनेसे पूर्व रमणोंको तपोमयी साधनामें प्रवृत्त होना पड़ता है, क्योंकि जिस मंगलमय उद्देश्यकी पूर्तिके लिए वह अपने पवित्र सुन्दर जीवनका उत्सर्ग करती है, उसके लिए तपस्या और त्यागकी परम आवश्यकता है। कुमारकी उत्पत्ति तपस्याकी सिद्धिका मधुर फल है, क्योंकि विश्वके परित्राणकेलिये, देशके मंगलकेलिये, समाजके अभ्युदयकेलिये और मनुष्यताकी मर्यादाको अनुष्ण रखनेकेलिए ही कुमारके अवतारकी आवश्यकता है। पुत्र या कन्याका जन्म भी धार्मिक

महत्त्व रखता है। उसके साथ रमणीकी उत्कृष्ट सिद्धि भी सम्मिलित है।”

भारतीय वैवाहिक जीवन मंगलमय है। उसका प्रत्येक व्रत, नियम, अनुष्ठान इत्यादि विशेष महत्त्व रखता है। सतीत्व तथा पत्नीव्रतकी पवित्रतासे समु-
ज्ज्वल, मातृत्वक मृदुल वात्सल्यसे विभूषित, उत्तरदा-
यित्वोंके मनोरम भाससे परिपूर्ण, प्रेमके प्रवाहसे पूज्य
भारतीय विवाहित जीवन त्यागका तेजोमय तीर्थ और
पुण्य एवं कर्मकी भूमि है। इसीके द्वारा स्त्रियोंमें स्त्रीत्व
तथा पुरुषोंमें पुरुषत्वका विकास होता है। नर-नारीके
मंगलमय चिर-सम्मिलनके समय भारतीय समाज उन
दोनोंको प्रणय सूत्रमें आवद्ध करनेके साथही साथ इस
जन्म तथा मृत्युक पश्चात् परलोकमें भी परस्पर सहायता,
सहानुभूति एवं स्नेहमय व्यापारके प्रतिज्ञा-सूत्रमें
आवद्ध करता है।

हमारा हिन्दुधर्म जिस मंगलमयी साधनाको
लेकर सदा व्यस्त रहता है, वह है “प्रवृत्तिको निवृत्तिक
पथपर परिचालित करना।” हमारे यहाँ वासनाकी
प्रवृत्तिको माना है, किन्तु साथ ही साथ उसने इस
प्रवृत्तिके परिष्कार, उन्नतिकरण और अन्ततः निवृत्तिमें
परिणत करना यह फल माना है। वैवाहिक जीवन हमारे
जीवनकी एक स्टेज है, जो भावी जीवनके निर्माणमें
सहायक है। हम सदासे यह मानते आये हैं कि
असंस्कृत और उच्छृंखल प्रवृत्ति साधना और तपस्या-
के द्वारा परम शान्त और त्यागमयी बनायी जा सकती
है, विनाशकी अपेक्षा वृत्तियोंका सही मार्गों की बहाव,
स्वार्थ और लालसासे निकल कर प्रेम-त्यागके मार्गों में
उनका प्रवाह हमारे लिये विशेष महत्त्व रखता है।

आदिकविसे लेकर पण्डितराज जगन्नाथने साहित्य-
में गृहस्थाश्रमका मनोमोहकरूप प्रतिष्ठित किया है।

कौन ऐसा प्रान्त है जिसमें मातृत्वकी मंगलमय मूर्ति,
सतीत्वकी त्याग, सौंदर्य और वात्सल्यकी मन्दाकिनी
प्रवाहित न हुई हो।

गृहस्थमें प्रविष्ट न होनेवाला व्यक्ति अनेक प्रकारके
मानसिक रोगोंका शिकार बनता है। आयु कम रहती
है, मानसिक भावनायें विकसित नहीं हो पातीं, संसार-
के महत्त्वपूर्ण कार्योंमें जी नहीं लगता। मन पुनः पुनः
सुन्दर स्त्रियोंके मानसांचित्र बनाता और स्वप्नदोष
उत्पन्न करता है। विवाहित पुरुषकी उत्पादनशक्ति
क्षीण होती है। विवाहसे उस नया चाव, उत्साह,
स्फूर्ति और प्रेरणा प्राप्त होती है। इसी प्रकार वि-
वाहित स्त्री कुदृढ़, अनिद्रा, प्रमाद, चिन्ता, हिस्टीरिया,
प्रजननकी गुप्त भावना, अतृप्त, स्वार्थी और क्रोधी हो
जाती है। विवाहित स्त्रीका सौंदर्य बढ़ता है। शरीरक
सब अंगोंका नवीन ढंगसे विकास होता है। मृदुल भाव-
नाओं—दया, प्रेम, सहानुभूति, वात्सल्य, करुणाकी
अभिव्यक्ति होती है।

डाक्टर जेम्स स्टाक, रजिस्ट्रार जनरल आफ
स्काटलैंडने अपनी परिगणना द्वारा सिद्ध किया है कि
कुंआरपनसे मनुष्यकी आयु क्षीण होती है। विवाहित
व्यक्तियोंमें से ४० और २० वर्षके मध्य १४०७ व्याक्त
प्रति वर्ष मरते हैं, किन्तु इसी अवस्थामें कुंवारे एक
लाखमें से १८३५ प्रतिवर्ष मरते हैं। २५ से ४० के
मध्यम मरनेवाले कुंवारों का मृत्यु-अनुपात विवाहितोंसे
दुगुना है। बीमा कम्पनियां अविवाहितोंकी अपेक्षा
विवाहितोंको पसन्द करती हैं।

विवाहसे पूर्णताकी प्राप्ति

पृथक्-पृथक् स्त्री और पुरुष अपूर्ण हैं। उनके गुण
तथा स्वभाव भी अपने अन्दर एक प्रकारकी कमी,
हीनताका अनुभव करते हैं और किसी अदृश्य वस्तुकी

कामना करते हैं। जो गुण एकमें नहीं हैं; दूसरोंमें उनकी मौजूदगी आकर्षणका विषय बनती है। स्त्री-पुरुष दोनोंके स्वभावोंका विरलेषण देखिये—

स्त्रीमें लज्जा, शीलता, चारुता, सहजज्ञान, पातिव्रत्य, कोमलता, सृद्धमता, भावुकता और और लज्जाशीलता होती है। वे मानसिक संवेगोंको तीव्रतासे अनुभव करती हैं। वे स्नेह-सरोवरकी मीन हैं। उन्हें रूप-लावण्यकी अनुपम राशि प्रदान की गई है। शान्तप्रियता, सहनशीलता और धैर्य भी बहुत होता है। वे बातें बहुत कम करती हैं, पर सुनती बहुत अधिक है।

पुरुष पाशविक वृत्तियों, शक्ति, क्रोध, कार्यदक्षता तथा “अहं” वादी है। क्रियाशीलता और प्रभुताका प्रदर्शन उसके प्रमुख गुण हैं। पुरुषका मास्तिष्क पाशविक वृत्तियोंके क्षेत्रमें अत्यधिक बलवान् है। प्रेम, क्रोध और प्रतिशोधके समय वह कुछ कालके निमित्त उद्भ्रान्त-सा हो जाता है। प्रेममें शीघ्रता करता है। वह स्वभावतः मजबूत, निर्णायक, स्वाभिमानी, प्रचंड, उग्र, दाता, उदार, काठन परिश्रमी, बेलगाम, निग्रहहीन और युद्ध करनेवाला है। उसका मन आस्थिर, चंचल, बेकाबू और एक विस्फोटके समान है।

दोनोंमें स्वतन्त्र यौन प्रभेद मिलते हैं। नर प्रेम करनेमें उन्मत्त, शीघ्र आवेगपूर्ण कामस्थितिमें प्रचण्ड है। वह प्रेमसे पूर्व स्त्रीको हर प्रकारसे अनुभव करनेमें सचेष्ट रहते हैं, तत्पश्चात् प्रेमाराधनामें लापरवाहसे हो जाते हैं। पुरुषके प्रेममें प्रचण्डता है, किन्तु वह शीघ्र ही ठण्डा हो जानेवाला ज्वालामुखी है। पुरुषके लिए प्रेम एक प्रकारका खेल है। इसके विपरीत स्त्रीका सम्पूर्ण जीवन ही प्रेमसे निर्मित हुआ है। वह प्रेमसे ही जाती है और उसीसे वह अपना भविष्य बनाती है। उसके आन्तरिक दृष्टियोंका विकास प्रेमके जलसे ही होता है।

सुप्रसिद्ध कवि शयवासनाने सत्य ही कहा है—“प्रेम स्त्रीका सम्पूर्ण अस्तित्व है।”

स्त्रीका प्रेम शान्त पर सतत प्रवाहित होनेवाली सरिताकी तरह गम्भीर है। वह इन्द्रियोंसे प्रारम्भ होकर आत्मिक ज्ञानका और अभिवृद्धिको प्राप्त होनेवाला है। स्त्री एक बार प्रेम दान देकर पुरुषको अपना सर्वस्व दान कर देती है। उसमें भक्तिभाव, पातिव्रत्य और आत्मीक ज्ञान अपेक्षाकृत अधिक है। हेबलाक ऐलिकने सत्य ही निर्देश किया है—“पुरुषोंकी अपेक्षा स्त्रियों में मोन क्षेत्र अधिक स्थूल और प्रसारित है, परन्तु उनमें वह उतने प्रधान भावसे व्यक्त नहीं होता। पुरुषोंमें काम-वासनाकी स्वाभाविक प्रवृत्ति शक्तिका अशान्त स्रोत है। वह उछल कर सब प्रकारकी नालियां में बह जाता है।

स्त्री प्रेमसे शासन करना चाहती है। उसका प्रेम विकेंद्रित होता है, जिसमें उसके बच्चे, पति, भाई-बहन इत्यादि साम्मिलित हैं। मातृत्वका भार उठाने पर उसका वात्सल्य विकास होता है। करुणा, सहानुभूति दया, प्रेम, नाना धाराओंमें बहने लगता है। वह अपने बच्चेपर तो प्रेम न्यौछावर करती ही है, सभी बच्चों, पशु-पक्षियोंतकको भावुक दृष्टिसे निहारती है। स्त्रीकी भावनायें तीव्र होती हैं। तथा भावनाका उसके हृदयमें राव्य है। सोचमें डूबे रहना प्रतीक्षा करना और सहज ज्ञान—ये स्त्रीके सनातन गुण हैं। वे अपने सहज ज्ञानसे पुरुषकी साधारण और मौन आवश्यकताओंको पहलेसे ही भांग लेती हैं और उसका प्रबन्ध करती हैं। दूसरोंके मनोभावोंको भांपने तथा भविष्यमें आनेवाली विपत्तियोंका अनुमान लगानेके लिये उन्हें विशेष गुप्त मनोवैज्ञानिक शक्तियां प्रदान की गई हैं।

डा० वरनार्ड हालेडरके अनुसार अधिकांश स्त्रियां

एक तीखी और गहरी दृष्टिसे जान लेंगी कि यह व्यक्ति कैसा है ? धोखेवाज, बदमाश है या सज्जन, नैतिक, बुद्धिमान् । मूर्ख स्त्रियां दुराचारियोंके वशमें आ सकती हैं, किंतु बुद्धिमती स्त्री बड़ी चतुर होती है । वह उसके चेहरेसे अन्दरके मनोभाव पढ़ सकती है । यदि आप अपना दुःख-दर्द स्त्रियोंके सामने वर्णन करें तो वे सहानुभूति प्रदर्शित करेंगी । वे पुरुषोंकी अपेक्षा अधिक भावुक हैं, अधिक प्रकारके मानसिक भावोंका प्रकाश और अनुभव करती हैं । धार्मिक विचारोंमें वे पुराने संस्कारोंसे चिपकी रह जानेवाली हैं । स्त्री पुरुषकी अपेक्षा अधिक व्यवहारकुशल है, अपने व्यवहारमें अधिक उदार होती है, वह पुरुषके प्रेमर सदा विचार किया करती है और उसके प्रशंसायुक्त प्रेमभरे वाक्य सुननेके लिए सदैव लाजायित रहा करती है । संज्ञेपमें, पुरुषकी अपेक्षा वह अधिक सहनशील, शान्त, प्रनिष्ठा-सम्पन्न, उदार एवं सहज ज्ञानयुक्त होती है ।

विवाहमें स्त्री-पुरुषके उल्टे गुण एक-दूसरेसे मिलकर पूर्णताकी सृष्टि करते हैं । दोनोंका संयोग समाजका एक यूनिट बनाता है । वही यूनिट सम्मिलित रूपमें समाजको आगे बढ़ाता है । न तो पुरुष स्त्रीके बराबर है, न स्त्री पुरुषोंके गुणोंका अनुसरण कर अपने अन्दर उन्हें उत्पन्न कर सकती है । सृष्टिकर्ताकी रचना ही ऐसी है कि दो विभिन्न गुणवाले प्राणी भाईचारे और पारस्परिक सामेदारोसे, एक-दूसरेके स्वभाव और प्रकृतिको समझकर सम्मिलित रूपसे आगे बढ़ते हैं । स्त्री तथा पुरुषके गुण, दोष एवं प्रकृति एक स्थानपर मिलनेसे 'मनुष्य' बनता है । यदि ये दोनों लिंगोंके प्राणी एक-दूसरेसे पृथक् रहेंगे, या लैंगिक प्रतियोगिताओंमें उलझे रहेंगे तो गृहस्थियोंमें पारस्परिक कलहकी वृद्धि रहेगी । समाजकी समष्ट्यता नष्ट हो जायेगी ।

श्री सन्तरामजीने लिखा है—“गृहस्थी एक सामे-की दूकान है । इस दूकानके प्रधान सामेदार दो हैं—स्त्री और पुरुष । यह दूकान तभी बढ़ती, फूटती और लाभप्रद होती है । जब वे दोनों सामेदार एक-दूसरेके स्वभाव, प्रकृति, गुण, दोष, आवश्यकता और विशेषताको समझते हों । दूसरेका सम्पर्क ज्ञात न होनेसे उनका सामा भलीभाँति नहीं चल सकता... .. विज्ञानने स्त्री और पुरुषकी तुल्यता की घोषणा की है, न कि उनकी समानता की । बात केवल इतनी ही है कि स्त्री और पुरुष दोनोंके संयोगसे मनुष्य बनता है, ठीक उसी प्रकार जैसे घनात्मक और ऋणात्मक अणुओंके मिलनेसे विश्व बना है ।”

विवाहसे पश्चात् पुरुषको स्त्रीके सुखके लिए तथा स्त्रीको पतिके आनन्दके निमित्त कुछ बलिदान करना पड़ता है । दोनों ही एक-दूसरेको सुखी देखना चाहते हैं । अपने जीवन-मित्रके लिये अधिकसे अधिक त्याग करनेको प्रस्तुत रहते हैं । अतः स्वार्थ और संकुचितता नष्ट होकर उदारता और त्यागकी भावनाएँ जाग्रत होती हैं । जीवनका क्रम है—“सुखकी ओर अग्रसर होना ।” इस त्यागका फल यह होता है कि दोनों ही सुखी रहते हैं । एक-दूसरेके लिये सुख खोजनेकी प्रवृत्ति तथा उपकरण प्रस्तुत करनेसे अपने लिये सुख पानेका राज-पथ तैयार किया जाता है । इस प्रवृत्तिवा जनक है कर्तव्यनिष्ठ गृहस्थ जीवन । गृहस्थ-जीवन एक ऐसी पाठशाला है जिसमें स्त्री-पुरुषके स्वभाव एक होकर एक-दूसरेकी कमीकी पूर्ति करते हुए अधिकसे अधिक सुख-समृद्धि और समाजहितके लिए अग्रसर होते हैं ।

विवाहित स्त्री-पुरुष त्याग और आत्म-समर्पणकी प्रतिभूति हैं । पुरुष सिंहके समान बलशाली, क्रोधी और तीव्र मनोविकारोंका लड़ाकू जीव है । लेकिन

अपनी पत्नीके समक्ष वह दयालु हो उठता है। जिस नारीको वह एक पराये घरसे लाता है, अपने घरकी सम्पूर्ण व्यवस्था, गुप्त बातें उसे सौंपकर ठण्डी साँस लेता है। रुपये कमाकर सब उसी लक्ष्मीको अर्पण करता है। वह स्वयं अपने आप कुछ नहीं खाना चाहता। भूखा रहकर पत्नीके लिए अच्छीसे अच्छी सामग्री प्रस्तुत करता है। इसी प्रकार पत्नी स्वयं दुःख उठाकर घरके कार्योंमें लगकर पतिको सुखी देखना चाहती है। वह अपना सुख, खान-पान, पहरावा इत्यादि पतिके सुखपर उत्सर्ग कर देती है। यह पारस्परिक आत्म-समर्पण ही गृहस्थ-जीवनका निर्माण करता है। (श्री वैकुण्ठेश्वरतः)

केन्द्राध्यक्ष महाशयोसे निवेदन

अखिलभारतीय धार्मिकाध्यात्मिक संस्कृत विद्यापीठके परीक्षाकेन्द्र भारतके प्रायः सब प्रान्तोंमें हैं। भारतीय संस्कृति एवं धार्मिक भावनाके प्रचार तथा प्राचीन शिक्षा—आदर्शका संरक्षण करना ही इस परीक्षाका प्रधान लक्ष्य है। धर्मभावना विहीन शिक्षाके प्रचारसे मानवजातिका कल्याण संभव नहीं है। प्रत्युत धर्म-शिक्षाके बिना अनैतिकता अनाचारकी वृद्धि हो रही है, अनुशासनहीनताकी ओर प्रवृत्ति बढ़ रही है। अतएव आपसे निवेदन है कि अन्य सज्जनोंको इस परीक्षाके महत्त्वको समझाकर नवीन केन्द्रोंकी स्थापनाके लिये प्रेरणा दें।

गत परीक्षामें (१९५६) उत्तीर्ण छात्रोंके प्रमाणपत्र प्रेषित हो रहे हैं। नियमानुसार केन्द्राध्यक्षांके पास प्रेषित किये जायेंगे। केवल इसीके सम्बन्धमें अब पत्र-व्यवहार करनेका कष्ट न करें।

प्रायः देखा जाता है कि परीक्षावेदनपत्र भरते समय परीक्षार्थी अपने नाम-ग्राम अध्यापक नाम, पितृनाम आदि लिखनेमें भूल कर जाते हैं। परीक्षाफल प्रकाशित हो जानेपर किसीकी दृष्टि इस भूलपर पड़ती है, अथवा आवेदनपत्रके अनुसार ही प्रमाणपत्र तैयार होनेपर जब उनके पास भेजा जाता है, तब उसका संशोधन करानेका वे प्रयास करते हैं। इसके लिये—केन्द्राध्यक्ष महाशयोसे अनुरोध है कि आवेदनपत्र भेजनेसे पहले उसका निरीक्षण अच्छी तरहसे कृपया कर लें कि ठीक-ठीक भरा गया है, या नहीं। यदि कोई त्रुटि हो तो उसको सुधारकर भेजना चाहिये। आगामी परीक्षाके (१९६१) के लिये कितने आवेदनपत्रोंकी आवश्यकता है कृपया सूचित करें।

—परीक्षामन्त्री

✽ सुरभारतीका प्रचार और राष्ट्रके लिए आवश्यक प्रसार ✽

रचयिता :—हरिपाल द्विवेदी “श्रीहरि” विशारद”

(वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय वाराणसी)

कविवर्य राजा भोजका वह शान्ति-राज्य कहाँ गया ।

हाय ! सुखका धाम भारत आज कैसा हो गया ॥

था समय कैसा जब यहाँ सुरभारतीका राज्य था ।

अनुपम अखंड अजेय था न विभाज्य था अविभाज्य था ॥

लहलहाता भारतीका केतु था इस देशमें ।

जगतका गुरु यह बना था अतिविनीत सुवेशमें ॥

सारे जगतको प्रेमसे था ज्ञान सिखलाया अहा ! ।

फिर ज्ञानका क्या तत्व है, इसको भी बतलाया अहा ॥

किन्तु इन सब करतव्योंका सार है—सुरभारती ।

सुरभारती थी देशकी पर-देशकी भी आरती ॥

“वसुधैव कुटुम्बकम्” का मंत्र है—सुरभारती ।

“अहिंसा परमधर्मः” का भी तंत्र है सुरभारती ॥

इस मंत्रसे प्रत्यक्ष है यह राष्ट्र आज स्वतंत्र है ।

ऐसा अनोखा विश्वमें सुरभारतीका मंत्र है ॥

किन्तु इसको इस समय हा ! हम भूलते हैं जा रहे ।

मातृका ही हम अनादर आज करते जा रहे ॥

मालूम नहीं संसद मुद्दिल्लीकी भी है क्या सोचती ।

जो देववाणी राष्ट्रभाषाको नहीं अवलोकती ॥

विनय है यह “श्री हरी” की इस देशकी सरकारसे ।

होगा अवश उत्थान बस, इक संस्कृत - विस्तार से ॥

श्री भारतधर्म महामण्डल द्वारा संचालित अखिल भारतीय धार्मिकाध्यात्मिक संस्कृतविद्यापीठ परीक्षाफल

सन् १९६० ई०

प्रधान कार्यालय, जगतगंज वाराणसी ।

—*—

व्याकरण प्रथमा

प्रथम श्रेणी—रोल नं० ३६५—दीनानाथ झा, ४३१—
अर्धेन्दुशेखर उपासनी, ४६८—मिरचूरि योगी,
४६६—बाबूलाल कुशावाहा, ५००—ख्यालीरामशर्मा ।
द्वितीय श्रेणी—१६०—अयोध्या प्रसाद मिश्र, १६१—
सुन्दरलालशुक्ल, २६६—राधाचरणदास, २७०—
विश्वनाथ त्रिपाठी, ३५६—त्रिभुवननाथ पाण्डेय,
४३२—युगलकिशोर शर्मा, ४३३—अजितकुमार
शर्मा ।

तृतीयश्रेणी—६३—रामप्यारे पाण्डेय, ६४—कृष्ण-
शंकरगिरि, १८८—प्रेमलाल शुक्ल, २७२—
योगेन्द्र सिंह ।

साहित्य प्रथमा

द्वितीय श्रेणी—४२७—हरकाली उपासनी, ४७७—
मनोरमा देवी ।

तृतीय श्रेणी—६५—बद्रीनारायण द्विवेदी, ४०६—
रामप्रकाश प्रसाद करन, ४०७—हरिवंश पाण्डेय ।

कर्मकाण्ड प्रथमा

द्वितीय श्रेणी—४३५—इन्द्रनाथमिश्र शर्मा, ४३६—
प्रवणकिशोर मिश्र, ४३८—सुधीरचन्द्र बन्धो-
पाध्याय, ४३६—शताक्षीचरण छान्दोगी ।

तृतीय श्रेणी—४३७—श्रीविष्णुपदमिश्र ।

पुराण प्रथमा

द्वितीय श्रेणी—११३—कैलाशपति पूजारी, २३६—
विद्याराम शर्मा, २३७—कपूरी देवी शर्मा, २३८—
ओमप्रकाश कुलश्रेष्ठ, २३९—दयाशंकर गुप्त,
२४१—घनश्यामदास जैन ।

तृतीय श्रेणी—४३०—श्रीहरिपदवाग ।

हिन्दी प्रथमा

द्वितीय श्रेणी—११२—सुशीलादेवी गुप्ता, ११७—
विद्यावती देवी, २०४—यतीन्द्रनाथ मिश्र, २०७—
प्रभुनाथसिंह, २१२—सैयद नोसार अहमद,
३१८—सिंहेश्वर प्रसाद पाल, ४८८—पतिराज
कुर्मी, ४८९—राजपति मिश्र, ४९०—दयाशंकर
पाण्डेय ।

तृतीय श्रेणी—१०८—उमरदेवी, १०९—भोमती देवी,
१८७—विश्वम्भरप्रसाद शुक्ल, २०५—शैलेन्द्र-
कुमार तिवारी, २०६—रामानन्द तिवारी, २०८—
पारसनाथ दीक्षित, २०९—राजेन्द्र दीक्षित, २१०—
कृष्णकुमारद्विवेदी, २१३—कलावतीकुमारी, २२३—
नाथूलाल, २२४—सुशीला देवी, २२५—चन्द्रकान्ता
देवी, २२६—गोरधन शर्मा, २२७—जयराम
वर्मा, २२८—कृष्णाबाई शिन्दे, २५६—शान्ता देवी,
२७३—सुमीवम्मा, २७४—छविनाथ झा,

३१५—भोलाप्रसाद, ३१६—मोतीराम, ३१७—
हीरालाल वर्मा, ३१८—अखिललोकप्रसाद, ३१९—
शंकर प्रसाद, ३२०—मिथिलेशकुमार, ३२२—
महम्मद रसूल, ३२३—परमेश्वर राम, ३६७—
महेश्वरी प्रसाद सिंह, ४६३—प्रेमवती देवी ।

सार्वजनिक धार्मिक प्रथमा

द्वितीयश्रेणी—१३४—हीरालाल व्यास कानौड़,
१३५—जयवल्लभ शर्मा, १३६—मनोहर सिंह
राजपूत, १३७—भगवतीप्रसाद श्रीमाली, १३८—
जीतमल कुलमी, १३९—नर्मदाशंकर चौबीसा,
१४०—छगललाल लुहार 'श्याम' १४१—रघुनाथ
लाल कलहर 'धु', १४२—हीरालाल महात्मा,
१४३—श्री भवरलाल शर्मा कानौड़, १४४—इन्द्र-
लाल आमेठा, १४५—नरेन्द्र सिंह 'बावलानरेन्द्र',
१४६—किशन सिंह राठौर ।

व्याकरण मध्यमा

प्रथम श्रेणी—१४—नारायण प्रसाद उपाध्याय, १५—
जगन्नाथ उपाध्याय, १६—लेखनाथ उपाध्याय,
३६७—टीकारामसुवेदी, ४०४—सवितृनन्दन
मिश्र ।

द्वितीयश्रेणी—६६—राजधर पाण्डेय, ६७—शशि-
प्रभाकर पाण्डेय, ६८—रामप्यारे मिश्र, ३६०—
महावीरप्रसाद चिरानियाँ, ३६६—जगदीश
ठाकुर, ३६६—टीकाप्रसाद उपाध्याय, ५१६—
भागवतदास सारस्वत ।

साहित्य मध्यमा

प्रथम श्रेणी—४०६—मनोरमा कुमारी मिश्रा ।

द्वितीय श्रेणी—२४—अस्माप्रसाद मिश्र, २५—सेवक
राम शर्मा, २६—शालिग्राम द्विवेदी ।

तृतीय श्रेणी—१—देवीप्रसाद पराजुली, २—छविराज
उपाध्याय, ३—कलाधरशर्मा, ४—प्रेमप्रकाश
उपाध्याय, ५—नूतनप्रकाश उपाध्याय, ५१—
पुरुषोत्तमदास वैष्णव, ३८८—पीताम्बरप्रसाद
उपाध्याय, ३९५—पारसनाथ पाठक, ४०८—
सरस्वती देवी, ४११ भलकदत्त उपाध्याय ।

कर्मकाण्ड मध्यमा

तृतीयश्रेणी—१०३—चुन्नू राम, २२२—मिश्रीलाल
शर्मा ।

पुराणमध्यमा

प्रथम श्रेणी—१९ शालिग्राम पाण्डेय ।

तृतीय श्रेणी—२३५—डिप्टी सिंह ।

हिन्दी मध्यमा (विशारद)

प्रथम श्रेणी—रामराव वामनराव ।

द्वितीयश्रेणी—३८—कृष्णकुमार सिंह, ३९—विजयप्रताप
सिंह, १८४—मिथिलेशप्रसाद, २०३—मो०
हसनरजा, २१६—माँगीलाल वर्मा, २२०—उदय
सिंह चावड़ा, २४२—दीनदयाल शर्मा मुद्गल,
२६०—सुभाषचन्द्र सिंह, २६१—सूबेदार सिंह,
२६२—महीपाल सिंह, २६३—अवधविहारी सिंह
राठौर, २८८—रामानन्द चतुर्वेदी, ३३२—वच्चे-
कान्तराय, ३३४—बालमुकुन्दप्रसाद यादव,
३४४—शिवकुमारप्रसाद साही, ३४८—रमा-
कान्त प्रसाद, ३५३—रामव्यास पाण्डेय, ३५५—
सीताराम जयसवाल, ३७०—विश्वनाथ प्रसाद
सिंह, ३७१—बालेश्वर प्रसाद सिंह, ३८८—शिव-

पूजन राय भट्ट, ४०१—हरिशंकर ठाकुर, ४०२—
रामसुन्दर सिंह, ४८२—बालरत्न सिंह, ४८३—
भगवान सिंह, ४८४—हरिनाथ कुर्मी, ४८५—
सत्यदेव यादव, ४८६—रामकृष्ण मिश्र,
४८७—तिलकधारी कुर्मी ।

तृतीय श्रेणी—१८५—माधोप्रसाद, १८६—ईश्वरशरण
पाठक, २००—रमाशंकर पाण्डेय, २०१—सर्वदेव
प्रसाद, २०२—प्रभाकर पाठक, २१४—विद्यादेवी,
२१८—बाबूलाल पाण्डेय, २१९—मनोहरलाल
शर्मा, २४६—रमाशंकर प्रसाद, २४७—विन्दुलाल
पाठक, २५४—हरगोविन्दलाल, २५६—राम-
नरेशलाल जयसवाल, २६६—वैद्यनाथप्रसाद
साहू, ४००—रामअवधशर्मा भट्ट ।

व्याकरण शास्त्री

प्रथमश्रेणी—रोल नं० ३१—वासुदेव उपाध्याय,
३६३—भोलानाथ पाण्डेय ।

द्वितीय श्रेणी—३२—रामसुन्दर उपाध्याय ।

साहित्य शास्त्री

प्रथम श्रेणी—रोल नं० २०—रविशंकर द्विवेदी ।

द्वितीय-श्रेणी—११—हरिप्रसाद उपाध्याय, १२—
कृष्णप्रसाद शर्मा पौण्ड्याल, ७३—दुर्गाप्रसाद
मिश्र, ११८—कृष्णप्रसाद तिवारी, १६५—राधे-
श्याम द्विवेदी, १६६—रमाशंकर मिश्र, १६७—
रामगोपाल पाण्डेय, २३४—योगेन्द्रप्रसाद त्रिपाठी,
१७१—बालकृष्ण मिश्र, १७२—नाराम पाठक,
२५७—मधुसूदन भट्ट, २५८—नारायणदत्त शर्मा
उपाध्याय, ५०२—रघुवीर सिंह ।

कर्मकाण्ड शास्त्री

द्वितीय श्रेणी—५०७—गोपाल शर्मा ।

ज्यौतिष शास्त्री

द्वितीय श्रेणी—५१२ गौरीशंकर शर्मा ।

वेदशास्त्री

प्रथम श्रेणी—५०६—सोमनाथ दीक्षित, ५१०—लक्ष्मी-
वान्त दीक्षित ।

हिन्दी-साहित्य शास्त्री

द्वितीय श्रेणी—रोल नं०—३३७—सुशीलप्रसाद सिंह,
५१३—अर्जुन चौधरी ।

व्याकरणाचार्य

प्रथम श्रेणी—रोल नं० रामपरीक्षित पाण्डेय, ७२—
रामकुमार मिश्र, ५१७—बुभावन मिश्र ।

साहित्याचार्य

प्रथम श्रेणी—४८०—आर्येश्वर शर्मा ।

द्वितीय श्रेणी—५१५—चन्द्रिकानन्दन द्विवेदी ।

वेदाचार्य

प्रथम श्रेणी—५११—मनोहरलालद्विवेदी, ५०८—
गणेशराम त्रिवेदी ।

साहित्यरत्न

प्रथम श्रेणी—४६२—कीर्त्यानन्द झा 'किरण' ।

द्वितीय श्रेणी—३६४—बलभद्रनारायण वर्मा, ३४१—
नरेशमोहन झा, ३४२—वीरेन्द्रप्रसाद सिंह,
५१८—कामेश्वर मिश्र ।

आयुर्वेद परीक्षाफल

प्रथमा

तृतीय श्रेणी—१५०—रमाकान्त पुरोहित, १५१—
बाबूलाल छिपा, २४३—भवानीशंकर त्रिवेदी,
३१० धूरेलाल शर्मा ।

आयुर्वेद मध्यमा

द्वितीयश्रेणी—१६२—मुन्नालाल द्विवेदी, ५०३—
भगवानदास वैद्य, ५०४—चेतराम शर्मा ।

तृतीयश्रेणी—२५—जयराम शुक्ल, २८—परशुराम
शुक्ल, २९—शिवदयाल त्रिपाठी, ५६—प्राण-
शंकर, १२१—शिवलोचन प्रसाद पाण्डेय, १५४—
बाबूलाल चतुर्वेदी, १५६—लक्ष्मणदास सुरोठिया,
१५७—केशरीप्रसाद सूरुठिया, १५८—किदारी-
लाल सूरुठिया, १६६—मयंकमोहन यादव,
१६२—सुन्दरलाल शर्मा, १७३—बद्रीप्रसाद गुप्ता,
१६४—युगलकिशोरगुप्ता, १७९—रघुनन्दन
प्रसाद, १७२—(क) हीरालाल वैश्य, १८३—
औपकाश सिंह, २२१—श्रीद्वार, २५२—शिव-
नारायण, २७९—रामधनी शुक्ल, २८०—रामेश्वर
प्रसाद पाण्डेय, २८१—रामप्रिश्वास गर्ग, २८६—
लिखनलाल, २९०—मनसाराम, २९१—हरि-
कृष्ण गुप्त, २९३—शैलेन्द्रकुमार वर्मा, २९४—श्री
जितेन्द्र प्रसाद, २९५—साहुदास, २९६—
भाग्याजु बुराडे, २९७—श्रीनारायण विसेन,
२९८—पारसनाथ सरकार, २९८—परमानन्द
कुलश्रेष्ठ, ३०१—हीरालाल, ३०२—टीकाराम
राहांगडाले, ३०३—परसराम, ३०४—चन्दनलाल
पारधी, ३०५—डा० कालीचरणसिंह, ३०६—
बलिराम शर्मा, ३०७—टीकमसिंह सिसोदिया,

३०६—सरवनलाल, ४४१—संकटाप्रसाद त्रिपाठी,
४४२—रामशंकर माली, ५०२—हुकुमचन्द्र जैन ।

आयुर्वेद शास्त्री

द्वितीय श्रेणी—२६५—हरिशंकरचतुर्वेदी, २६७—
बद्रीनारायण, ४४५—रामावतार वर्मा, ४४६—
राधेकृष्ण श्रीवास्तव, ४५१—मुरलीधर राठौर,
४५२—रामचन्द्रशर्मा, ४५४—राजनारायण
अवस्थी, ४५५—भवानीशंकर मिश्र, ४५६—हरि-
प्रसाद द्विवेदी, ४६०—मोहनलाल, ४६३—वृष्ण-
नारायण श्रीवास्तव, ४४७—रामनारायण सैन,
४४८—अबदुल रहमान खान, ४५७—रमाशंकर
त्रिपाठी, ४५८—रामसिंह, ४५९—बाबूराम
त्रिपाठी, ४६६—श्रीकृष्ण शर्मा, ४६७—रामचरण,
४६८—चित्तरंजनदास राठी, ४६९—तुलसीराम
मिश्र ।

आयुर्वेदाचार्य

द्वितीयश्रेणी—१२४—बद्रीप्रसादद्विवेदी, १२५—
शंकरलाल भट्ट, ३२४—राधेश्याम शर्मा 'दीक्षित'
३२६—चन्द्रशेखरशर्मा, ४५१—रामनारायण
अवस्थी, ४७३—श्यामस्वरूप सक्सेना, ४७४—
गणेशप्रसाद त्रिपाठी ।

तृतीय श्रेणी—३२५—रघुनाथ प्रसाद शर्मा ।

परीक्षामन्त्री

अवधेशप्रसादशर्मा

अ० भा० धामिकाध्यात्मिक संस्कृत विद्यापीठ

महामण्डल-भवन, वाराणसी ।

The Culture of Sanatanists

(By His Holiness Pujyapad maharshi Shri Gyananand ji maharaj)

—❀—

The Dharma of Sanatanists is all pervading and conducive to good of all. Their sociology is unique and of a singular type to all other sociologies of the civilized world. Their sociology has peculiarities of its own. Their Adhyatmik (spiritual), Adhidaivik (occult) and Adhibhowtik (worldly) beliefs, their hoary culture and their civilization built on religious grounds have all their own peculiarities. The former Acharyas (Spiritual guides) had given their full consideration to Kama (sensual pleasures), Artha (wealth), Dharma (Religion) and Moksha (salvation) and the Sanatanists regard Dharma to be the main objective of life and they believe in the principle that it is through Dharma that the other three objects can also be achieved. The Sanatan Dharmis always have a spiritual aim in view and it is in keeping with this main aim of theirs that they are ordained to have a Shikha (tuft of grown hairs) on the top of their heads. They consider the Shikha to be a Devamandir (temple) and they make it an abode of Devas (the occult Governors) by their

'Dharma' (devotional practice). It has also been said by Bhagwan Shri Krishna in Shrimad Bhagwatgita that one should always keep one's mind on higher planes and never allow it to fall down. The Sanatanists believe in the principle that those endowed with Daivi Sampatti (occult properties) have their minds attached towards spiritual progress whereas those with Asuri sampatti (Devilish properties) devote their minds to sensual pleasures. It is with a view to increase the Daivi Sampatti (occult properties) that the Sanatanists devote their lives to Yajna (sacrifices). The sacred thread which twice-born classes wear is an emblem of this kind of dedication of their life to Yajna means those religious and secular activities which are undertaken for the propitiation of Shri Bhagwan, God and the fruits of which reaches the occult world and becomes source of strengthening the Devas—the occult governors. The ideal is that all secular deeds of Sanatanists should be by way of Yajna. It is a sin for the Sanatanist

women to think of any other man except her own husband. In them is always preserved the seed of Satittwa (chasty). This is because the Sanatan Dharma sttictly prohibits the acceptance of second husband a in higher castes. Tha Arya Mahila Sati, who regards her husband as her very life, purifies the three Lokas (the whole universe). Consequently a virgin is worshiped as Jagadamba (the Almighty Mother) A Subhashini, *i. e.*, a married Aryamahila is not only an object of worship but the Dharma shastras enjoin us to pay obesance in our mind to married Arhamahilas wearing different coloured apparel as special deities. A widowed Aryamahila deserves to be respected as a Sannyasi. Just as Sannyasis do not join the secular ceremonies, viz., marriage etc, the widows also refrain from doing so. They are regarded as recluse Sannyasinis. Though the purity of the married is respected in some nations in the present age yet the extreme purity of married couple is preserved in the Aryans the progressive spirtual race of humanity by means of the restrictions regarding marriage system and caste system (household duties) according to Dharma Shastras. The prayers prevalent in other nations of the world often consist of prayers for

worldly objects of enjoyment such as food etc. but for the Sanatanist Aryans even Gayatri which is the stepping stone of Upasana contains a prayer for the purification of Buddhi-tattwa (the Intellect) only. The idei of purity is at a very high level among the Sanatanists. They have to observe it even in respect of their own body in order to maintain the prominence of Sattwa guna (purifying element) in their daily routine of life; for instance, a napkin which has been once used to rub dry the parts of body lower than the naval cannot be used to rub dry the parts above navel without first cleansing it by washing it with water. The Dwijas (Brahmins, Kshattriyas and Vaishyas) wear the sacred consisting of three threads with a view to commemorate the three kinds of purity, viz., Adhyatma (spiritual), Adhidaiva (occult) and Adhidhuta (physical). Thoughtful people alone can comprehend how have the imperative needs of service to their motherland and punctuality of time been emphasized amongst the the Sanatanists in the form of purity of household life and the obseyrance of Sandhya three times a day. The Sanatani Aryan culture recognises; many kinds of Vriddhas (venerables). Thus there are Jnan-

Vridddhas (people to be respected for their knowledge), Tapovriddeas (people to be respected for their austerities), Paryaya Vridddhas (people to be respected for seniority), Shilvridddhas (people to be respected for modesty), Vayovridddhas (respectable only for age) etc. The Jnan-Vridddhas out of them are regarded the most venerable ones. All other nations of the world are simply astonished to see the special worship which is enjoined for parents and elders according to the culture of Sanatanists. The present civilized nations of the world cannot even dream of the highly religious and cultural behaviour enjoined strictly on the Sanatanists even with respect to their enemies during the time of actual hostilities. To illustrate this it will suffice to quote an instance from the Puranas. When the unparalleled warrior Aryuna set fire to the Khandawa forest through his fire-arms, Maya-Danawa, the king of Asuras was encircled with the blazing fire and he began to cry aloud for help compassionately, Thereupon Bhagwan Shri Krishnachandra directed Aryuna the best among warriors to save the king of Danawas through his water-arms. When Maya-Danawa was thus saved of his life he was very grateful to Aryuna

and begged his leave to present some Danawastras (weapons peculiar to Danawas) to Aryuna in token of his gratefulness to him for saving his life. On being enquired by Aryuna the Danawaraj told him that through the help of those Danawastras (weapons) he could destroy his enemies while keeping himself invisible in the sky, could wreck every-thing above the water, and could even cause the world to perish keeping himself away unseen at a distance of many miles. These were weapons of war very similar to those in use during the present warfare. But Aryuna replied smilingly : "I am an Arya and do not carry on warfares in a hidden manner, neither do I attack an enemy when he is retreating nor do I carry on warfares against the sanction of Dharma. Hence these weapons are of no use to me" This story from Purana reveals the high principles followed by the Sanatanists Arya nation on the battle-field. Though the present Ministry or our benign Emperor is carrying on the present European War with great patience for which they deserve the praise and sympathy of every wise person, but it is easy to imagine the opinion of the Sanatanists on the present method of warfares in view of the religious

war policy of the Sanatanists which is evident from the above story. According to the hoary culture of the Sanatanists man is regarded as seed and woman as field. Consequently the rights, Dharma (duties) and education of both man and woman differ. the Vedas and Dharma Shastras and other Shastras of the Sanatanists have been supported and strengthened by the seven systems of philosophy. The seven planes of knowledge and the seven systems of philosophy of the Sanatanists are held at a very great esteem. It is belived that through the help of the seven systems

of philosophy an Atmajnani (knower of self) can realise the various aspects of the subtle world just as a man can see everything in the objective world through his eyes. The Atmajnani can also realise the Paramatma, God. The acquisition of the fourfold forces, viz. physical, financial, educational and religious—and the desire of the fourfold objects, viz., Kama (sensual pleasures), Artha (wealth), Dharma (religion) and Moksha (Salvation) are according to the Sanatanists all meant for the realization of Paramatma, God.

श्री भारतधर्म महामण्डलके उपदेशक महाविद्यालयकी परीक्षार्थ

उत्तीर्ण छात्रोंकी नामावली :—

सम्बत् २०१७ तदनुसार १९६० ई०

उपदेशक प्रथम वर्ष :—

- १—श्री वजरङ्गदेव द्विवेदी
- २—श्री अक्केश कुमार शास्त्री
- ३—श्री रामनारायण उपाध्याय
- ४—श्री देवीप्रसाद शुक्ल
- ५—श्री सन्मुख ब्रह्मचारी
- ६—श्री भागवतदास शर्मा

उपदेशक द्वितीय वर्ष—

- १—श्री गौरी शंकर एम० ए०

महोपदेशक प्रथम वर्ष—

- १—श्री सन्तदास श्रीवैष्णव
- २—श्री अभिरामदास श्रीवैष्णव

महोपदेशक द्वितीय वर्ष—

- १—श्री आर्येश्वर शर्मा
- २—श्री रामानुज पाण्डेय

श्रेणी

- प्रथमश्रेणी
द्वितीय
" "
" "
" "
मध्यम
द्वितीय

प्रथम श्रेणी

प्रथम श्रेणी

" "

द्वितीय श्रेणी

उत्तीर्ण

हरिवन्लभदास शास्त्री

प्रधानाचार्य

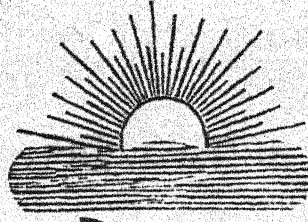
श्रीभारतधर्म महामण्डल-शास्त्रप्रकाश-विभागद्वारा प्रकाशितपुस्तकानि

श्रीस्वामि दयानन्द महाराज द्वारा रचितानि—

१—धर्मकल्पद्रुम प्र० ख०	२)	३४—उपदेशपारिजात	॥)
२—धर्मकल्पद्रुम द्वि० ख०	१॥)	३५—कल्किपुराण	१॥)
३—धर्मकल्पद्रुम तृ० ख०	२)	३६—पातञ्जलयोगदर्शन	२)
४—धर्मकल्पद्रुम च० ख०	२)	३७—महामंडल रहस्य	१॥)
५—धर्मकल्पद्रुम प० ख०	२)	३८—मन्त्रयोगसंहिता	१)
६—धर्मकल्पद्रुम ष० ख०	३॥)	३९—हठयोगसंहिता	॥)
७—धर्मकल्पद्रुम स० ख०	२)	४०—तत्त्वबोध	२)
८—धर्मकल्पद्रुम अ० ख०	३॥)	४१—स्तोत्र कुसुमाञ्जलि	१)
९—धर्मकल्पद्रुम, प्रथम द्वितीय खण्ड		४२—भगवद्गीता प्रथम खंड	१)
एक साथ रायल एडी०	५)	४३—विष्णुगीता	१)
१०—प्रवीण दृष्टिमें नवीन भारत प्र० ख०	२)	४४—सूर्यगीता	॥)
११—प्रवीण दृष्टिमें नवीन भारत द्वि० ख०	२)	४५—शक्तिगीता	१)
१२—नवीन दृष्टिमें प्रवीण भारत	१)	४६—धीशगीता	॥)
१३—साधनचन्द्रिका	१॥)	४७—शंभुगीता	१)
१४—शास्त्रचन्द्रिका	१॥)	४८—संन्यासगीता	१)
१५—धर्मचन्द्रिका	१)	४९—गुरुगीता	१)
१६—आर्यगौरव	॥)	५०—कर्ममीमांसादर्शन प्र० ख०	१॥)
१७—नीतिचन्द्रिका	॥)	५१—कर्ममीमांसादर्शन द्वि० ख०	२)
१८—धर्मप्रश्नोत्तरी	१)	५२—कर्ममीमांसादर्शन तृ० ख०	५)
१९—चतुर्दशलोक रहस्य	१)	५३—कर्ममीमांसादर्शन (संस्कृत)	२)
२०—गीतार्थचन्द्रिका सजिल्द ३) अजिल्द २॥)		५४—रामगीता	२॥)
२१—सनातनधर्मदीपिका	॥)	५५—कहावत रत्नाकर साधा० राय०	१०)
२२—धर्मविज्ञान प्र० ख०	५)	५६—रामायण तुलसीकृत	१॥)
२३—धर्मविज्ञान द्वि० ख०	४)	५७—दैवीमीमांसादर्शन प्र० भा०	३॥)
२४—धर्मविज्ञान तृ० ख०	४)	५८—दैवीमीमांसादर्शन द्वि० भा०	५)
२५—सती चरित्रचन्द्रिका	२)	५९—त्रिवेदी सन्ध्या	१)
२६—नित्यकर्म चन्द्रिका	१)	६०—गोब्रत-तीर्थमहिमा	॥)
२७—धर्मसोपान	१)	६१—मार्कण्डेय पुराण प्र० ख०	१)
२८—धर्मकर्म-दीपिका	१)	६२—मार्कण्डेय पुराण द्वि० ख०	१)
२९—सदाचार सोपान	१)	६३—मार्कण्डेय पुराण तृ० ख०	१)
३०—कन्याशिक्षा सोपान	१)	६४—ऋजुपाणिनीयम्	॥)
३१—ब्रह्मचर्य सोपान	१)	६५—संगीत सुधाकर	१)
३२—साधन सोपान	॥)	६६—पुराणरहस्य	१॥)
३३—शास्त्र सोपान	१)	६७—संन्यासधर्मपद्धति	१॥)

सम्पादकः प्रकाशकरच—अवधेशप्रसादशर्मा, श्रीभारतधर्ममहामण्डल, जगतगंज, बाराणसी कंट ।

मुद्रकः—सीपरेशनाथ घोष, सरला प्रेस, बनारस-१.

सूर्योदयः

(श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य मासिकं मुखपत्रम्)

(वार्षिकमूल्यम् अग्रिमं मुद्रात्रयम्)

चिरं किं कुर्यात् ?

चिरेण मित्रं बध्नीयाच्चिरेण च कृतं चरेत् ।

चिरेण हि कृतं मित्रं चिरं धारणमर्हति ॥

रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्मणि ।

अप्रिये चैव कर्तव्ये चिरकारी प्रशस्यते ॥

बन्धूनां सुहृदां चैव भृत्यानां स्त्रीजनस्य च ।

अव्यक्तेष्वपराधेषु चिरकारी प्रशस्यते ॥

चिरं वृद्धानुपासीत चिरमन्वास्य पूजयेत् ।

चिरं धर्मान्निषेवेत कुर्याच्चान्वेषणं चिरम् ॥

चिरमन्वास्य विदुषश्चिरशिष्टानुपास्य च ।

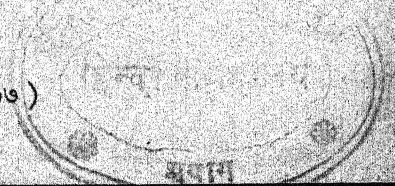
चिरं विनीय चात्मानं चिरं चात्यनवज्ञताम् ॥

ब्रुवतश्च परस्यापि वाक्यं धर्मोपसंहितम् ।

चिरं पृष्टोऽपि च ब्रूयान्चिरं न परितप्यते ॥

—श्रीभरुषिर्वेदव्यासः—

(महाभारतम्, शान्ति० २६६, ६९-७१, ७५-७७)

संचितमतिवृत्तम् स्वर्गीय श्रीयमुनाप्रसादत्रिपाठिमहोदयानाम्

—श्री केदारनाथ त्रिपाठी—

[प्राध्यापकः राजकीय संस्कृत महाविद्यालयः, भागलपुरम्]

अनाद्यनन्तेऽस्मिन् संसारप्रवाहे कोऽसौ लोको यो भगवता कालेन नास्ति समाक्रान्तः ? कोऽसौ देशो यत्र न हस्यतेऽनुल्लङ्घनीय आदेशः कालशासकस्य ? किं तद्राज्यं यत्र न राजते महाकालसाम्राज्यम् ? को नाम जनो यो नानुसरति कालनृपनीतिम् ? को वाऽसौ प्राणी यः क्षणमपि प्राणिति कालपरिपीतायुष्कः ? तस्मिन्नेव प्रभवति भगवति महाकाले एतदिति वृत्तविषयभूताः स्वनामधन्याः पण्डितशिरोमणयः श्रीयमुनाप्रसादशर्मत्रिपाठिनोऽब्देऽस्मिन् कार्तिक-शुक्लाष्टम्यां मायामयमिमं संसारं नश्वरञ्च कार्यं विहाय दिवङ्गता अभूवन्निति नूनमयं पण्डितसमाजस्य भूयान् मर्मन्तुदो विषयः । मृत्युकाले ते पञ्चसप्ततिवर्षायुष्का अभूवन् ।

स्मरणीयाभिधाना अनुकरणीयाचरणाः विश्रुतवैदुष्याश्च ते पण्डितमहानुभावाः शतशः श्लाघान् विद्याचार-सम्पन्नान् व्यदधुरिति वस्तुतस्तेऽभूवन् गुरुपदवाच्या विद्यार्थिनिवहस्य । विद्वत्सु विरला एव ते भवन्ति भाग्यशालिनो येषामात्मजा अपि त इवैव भवन्ति विद्वांस आचरवन्तश्च । तेषामेक एवात्मजः पण्डितश्रीगङ्गाधरत्रिपाठी विभिन्न-विषयेष्वाचार्यः स्वपितुः स्थान एव धर्मशास्त्रपुराणाध्यापकत्वेन मुजफ्फरपुरस्थे धर्मसमाजसंस्कृतमहाविद्यालये निवृत्तश्चतुर्दशवर्षाणि यावत्तत्राध्याप्येदानीं भागलपुरस्थराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालये प्राध्यापयति । एवं विद्य-चारपरम्परा चाक्ष-मनीषिणां तदात्मजे यावावद् वर्तमानैव तत्पौत्रेष्वपि प्रवर्तमाना नूनमानन्दयति विद्वदन्तःकरणानि । येषु ज्येष्ठो वाचस्पतिरिदानीं धर्मशास्त्रविषये आचार्यपरीक्षाम् आज्जलविषये च बी० ए० परीक्षां दातुमुद्युङ्क्ते ।

छपरामण्डलान्तर्गत-तत्कीपुराभिधानग्रामवास्तव्याः उक्तपण्डितवर्यास्त्रयश्चत्वारिंशदधिकैकोनविंशतितमस्य वैक्रमसंवत्सरस्य श्रावणकृष्णष्टम्यां परमसाध्व्यां श्रीरामझडीदेव्यां परमभागवतात् पण्डितरामगोविन्दत्रिपाठिनो लब्धजन्मानः पूर्णे पञ्चमे वर्षे कृतस्मरणारम्भा गृह एव प्रारम्भिकीं शिक्षां समाप्येकादशे वर्षे एवायोध्यां गतवन्तस्तत्र व्याकरणादिशास्त्रे विशिष्टविदुषः पण्डितश्रीरामाज्ञात्रिपाठिनो व्याकरणं न्यायशास्त्रञ्च विधिवदधीत्य सप्तदशवर्षावस्थायां १९०३ तमे ख्रीस्ताब्दे स्वपितुरकस्मात् स्वर्गमनादयोध्यां परित्यज्य गृहे समुपागमन् । तत एव तेषामध्ययनबाधा समजनि । एवमुप-स्थितेऽप्यध्ययनविधिविघ्ने १९१६ तमख्रीस्ताब्दं यावत् गृह एव निवसन्तः स्वतन्त्ररूपेण व्याकरणादि विषयेषूपधाध्याय-परीक्षाः समुत्तीर्य, स्वाध्यायबलेन धर्मशास्त्राणि च विधिवदालोडय धर्मशास्त्रविषयेऽप्युपाधिपरीक्षामुत्तीर्णवन्तः । एतद-वन्नैव ते कतिपयकालान् पाटलिपुत्रेऽवस्थाय स्वर्गीयात् पण्डितपञ्चाननात् महामहोपाध्यायपदवीकात् श्रीहरिहरकपाल-द्विवेदिमहोदयाद् वेदान्तशास्त्राध्ययनमपि समपीपदन् । एतदवधावेव च प्राच्यप्रतीच्योभयविद्योदयेनालौकिकप्रतिभासम्पन्न-त्वेन च विश्वविश्रुतनामधेयेभ्यो महामहोपाध्याय-स्वर्गीय-पण्डितश्रीरामावतारशर्ममहानुभावैभ्यो बहुधा तत्सान्निध्यभाज उक्तपण्डितप्रवराः कदाचित् छात्रसंसदि दर्शितनिजप्रतिभाका अत एव परमप्रसन्नैभ्यस्सद्भ्यः सरस्वतीयन्नरहस्यमध्यग-

शेषांशः आवरणस्य तृतीय पृष्ठे

सूर्योदयः

श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य मासिकं संस्कृतं मुखपत्रम् ।

रागद्वेषनिशादनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्,
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्क्रोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्,
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र सूर्योदयः ॥

वर्षम्—३८] पौष-माघ-फाल्गुनाः, २०१८ वै० जनवरी, फरवरी, मार्च, १९६२ ई० [अङ्काः—१, २, ३

धन्याभारतधर्ममहामण्डलसभा !

-१-

स्वर्गोत्थेण महर्षिणा भगवता संस्थापिता सादरं
धन्या भारतधर्ममण्डलसभा काश्याञ्च विभ्राजते ।
यस्यामेव सदोपदेशक-महाविद्यालयो राजते,
पत्रं निःसरतीशभक्तिभरितं यस्याश्च 'सूर्योदयः' ॥

-२-

विश्वेऽस्मिन्भयवारणाय कुरुते या धार्मिकाणां सत्ता-
मव्यर्थं सततञ्च यत्नममलं विद्याभिधा देवता ।
यस्याश्चैव निदेशपालनविधौ लग्नाश्च विद्वद्भिराः
सेयं भारतधर्ममण्डलसभा मध्ये चिरञ्जीवतात् ॥

श्री चन्द्रिकाप्रसाद पाठकः
साहित्यरत्न, व्याकरण-साहित्य-पुराणाचार्यः

सम्पादकीयम्

पुनश्च मासिकं रूपम्

सनातनधर्मसंरक्षणार्थं धृतव्रतानां संस्कृतानुरागिणां स्वर्गतानां विविधविरुदावलीविराजमानमानोन्नतमहाराजाधिराजकाशीनरेशानाम् आदित्यनारायणसिंहमहोदयानां करकमलेभ्यः सहर्षं ससमारोहं समुद्धतितः सूर्योदयः पञ्चत्रिंशद्वर्षेभ्यः सर्वविधसमृद्धिशिलायाः सर्वभाषाजनन्याः संस्कृतभाषायाः समुन्नतये सर्वत्र प्रचाराय च सततं प्रयतमानस्तिष्ठति । कालगत्या पाक्षिक-मासिक-त्रैमासिकरूपेषु प्रवर्तमानस्यास्य प्रकाशनं नाद्यावधि कदाप्यवरुद्धम् ।

अखिलभारतीयविराड्धर्मसंस्था, श्रीभारतधर्ममहामण्डलद्वाराऽयं सञ्चालितः प्रकाशितश्च भवति । संस्कृतप्रणयी भारतीय-राजन्यवर्गोऽस्य संरक्षकः सहायकश्चासीत् । परन्तु सौभाग्यात्-

स्वतन्त्रतामुपगतवति भारतवर्षे राज्याणां विलयादयमपि विलयमुपगतप्रायः कञ्चित्संरक्षकं प्रतीक्षमाण एवासीत्तावद्भारतीयशासनेन संस्कृतभाषायाः समुद्धारे ध्यानं दत्तम् । केन्द्रियशासनेन संस्कृतभाषायाः पत्रेभ्यः पत्रिकाभ्यश्चार्थसाहाय्यं दातुं प्रतिज्ञातम् । एतत्फलस्वरूपम् अन्यपत्रपत्रिकाभ्य इव सूर्योदयायापि तेन केन्द्रियशासनेन अर्थसाहाय्यं प्रदत्तम् । अतो द्विषष्टयुत्तरैकोनविंशतिमितेशवीये वत्सरस्य (१९६२) जनवरीमासत एव सूर्योदयस्य प्रकाशनं पुनः मासिकरूपेण कर्तुमस्य संचालकैर्निश्चितम् । आशास्यते राजकीयसाहाय्यमुत्तरोत्तरं वृद्धिं गमिष्यति, येन सूर्योदयोऽखिलायामिलायां संस्कृतस्याभ्युत्थानं प्रचारश्च सम्यक् रूपेण विधातुं प्रभविष्यति ।

आत्म-निवेदनम्

महामण्डलद्वारा सञ्चालितः सूर्योदयः धार्मिक-परीक्षाद्वारा सनातनधर्मस्य संस्कृतभाषायाः संस्कृतानुरागिजनतायाश्च सेवां कुर्वाणः संस्कृतसमाजे बहोः कालात् सम्भावनभाजनतां भजते । सूर्योदयद्वारा भारतस्य प्रतिप्रान्तं प्रतिमण्डलञ्च संस्कृतप्रचारे महत्साहाय्यमुपलब्धम् । समस्ते भारते प्रचलितायाः सर्वमान्यायाः काशिकराजकीय-संस्कृतमहाविद्यालय - (इदानीं वाराणसेयसंस्कृत विश्वविद्यालय) - परीक्षायाः परीक्षाफलं पूर्वं प्रतिवर्षं नियमतः सूर्योदये प्रकाशितं भवति स्म ।

एवमन्यविविधैरुपायैः संस्कृतभाषायाः सनातनधर्मस्य प्रचारप्रसारयोः संलग्नः सूर्योदयः सर्वस्पृहणीयतामुपगतः ।

कार्याधिक्याद् वयोबाहुल्याद्गोक्रान्तत्वाच्च सश्रमं कार्यं कर्तुमशक्यत्वेन अत्यन्तप्रियकार्ये सूर्योदयप्रकाशने महान् विलम्बो जातः । अतः कृपालुभिः सूर्योदयग्राहकैः कृपालुहितैषिभिश्च कृपया क्षन्तव्योऽयञ्जन इति भूयोऽभूयो निवेदयामि प्रतिजाने च यदितः परं सूर्योदयः प्रतिमासं नियतसमयेऽवश्यं प्रकाशयिष्यते इत्यत्र नास्ति काचित् संशीतिरिति ।

—सम्पादकस्य

मनोभिलाषः

(श्री रामस्वरूप शास्त्री "अमरः" तालवेहट्टस्यः)

प्रसरतु लोके संस्कृतभाषा ।

देवतुल्या यस्या वै दाताः ॥

(१)

संस्कृति-सम्पापकाः सुशीलाः, संस्कृतज्ञा दीनाः ।

शिवाश्रये तिष्ठन्ति स्वदेशे, यथा निर्जले मीनाः ॥

सम्बलं सत्यं केवलमाशा ।

प्रसरतु लोके संस्कृत-भाषा ॥

(२)

यस्या भाग्यशालिनो भक्ताः परमदुःखिनो जाताः ।

कुत्र जवाहरो लालस्तेपां सन्ति सुरा अवदाताः ॥

देवगीर्येषां स्वयं प्रकाशा ।

प्रसरतु लोके संस्कृत-भाषा ॥

(३)

यावत्प्रसरति नैव प्रतिगृहं पृता संस्कृतवाणी ।

नैव मिलिष्यति शान्तिरतो विज्ञेया जनकल्याणी ॥

दुःखदाऽस्ति पिशाचिनी पिपासा ।

प्रसरतु लोके संस्कृत-भाषा ॥

(४)

अमरभारतीजुषां समाजे भूयादतिसम्मानम् ।

विभो ! विस्मृतं किं देवानां त्वया साम्प्रतं ध्यानम् ॥

एतादृशी क्व मृदुला भाषा ?

भोजकालीना कुतो विभा सा ?

संस्कृतज्ञा अध्यापकाः संघीभवन्तु

(श्री रामस्वरूप शास्त्री “अमरः” तालवेहटस्थः)

अस्माकं पूर्वजैः पूतमानसैः पण्डितैर्यदुक्तं
तन्नासत्यमिति प्रतीयते । तैर्निर्गदितं यत्—

“निराश्रिता न शोभन्ते पण्डिता वनिता लताः ।”
आश्रयहीनाः पण्डिताः कथं सुखं प्राप्तुं शक्नुवन्ति ?
बहूनां विजातीयानां शासनानि जातानि भारते वर्षे ।
किन्तु नासीदेतादृशी दशाऽस्माकम्, यादृशी
शासनेऽस्मिन्वर्तते । तत्र यावद् भवति संस्कृतसमुन्नत्यै
तत्र तावद् अस्माकं भाग्येषु न लिखितमस्ति तल्लाभः ?
तल्लाभस्तु महाननानां शासकसुहृदां नागरिकमुष्टि-
प्रमेयानां संस्कृतज्ञानामेव भवति । शुष्क-रुत्नान्मु-
पभुञ्जानो वयं परदेशवासिन इव परमुखापेक्षिणो
भूत्वा यथाकथञ्चिज्जीवाम इति । निर्मिता वाराणस्यां
संस्कृतविश्वविद्यालयनाम्नी संस्कृतसंस्था । तस्यां ये
सन्ति संलग्नाः सज्जनाः संस्कृतज्ञास्तेषां स्यादेव
परमो लाभः । किन्तु ग्रामीणा अर्थविहीनाः संस्कृत-
ज्ञास्तु नितान्तमुपेक्षिता इव सन्ति । श्रूयते संस्कृत-
पाठशालानां विभागीकरणमपि सज्जातम् । परन्तु
महानगरी-संस्थिताः संस्कृतसंस्था एवं काश्चिद्
विभागीकरणेन समुन्नता भविष्यन्तीति प्रतीयते ।
अस्माकं भाग्यं तु वर्तते पलाशपत्रमिव, यतः “अहर्निशं
वर्षति वारिवाहस्तथापि पत्रत्रितयं पलाशः ।” यत्र
कुत्रापि किञ्चिदपि भवतु, कः पृच्छति दीनान् ग्रामीणान्
संस्कृतज्ञानं संस्कृतसेवकान् वा ? ये परस्परं सम्बद्धाः
शासकवर्गदृष्टिपथमायाताः सन्ति केचित्संस्कृतपण्डिता-
स्तेषामेव भाग्यं जागृतमस्ति । वयं तु—

“स्वयं महेशः श्वशुरो नगेशः

सखा धनेशश्च सुतो गणेशः ।

तथापि भिक्षाटनमेव शम्भो-

र्वलीयसी केवलमीश्वरेच्छा ॥”

इतिवत् भाग्यहीना दीनाः सन्तः संस्कृतभाषां
प्राणधारिणीं जननीमिव गृहीत्वा जीवामः । ये
शासनकृपयाऽधिकारिणामनुकम्पया वा साम्प्रतं
लाभान्विताः संस्कृतविभागे, तेऽपि दीनानस्मान्
विस्मृता एवेति प्रतीयते । नास्ति संस्कृतज्ञानां
संगठनम् तादृशं यादृशं वर्ततेऽस्माकमुत्तरप्रदेशे
उच्चतरमाध्यमिकविद्यालय-शिक्षकानाम् । अत्र तु
“स्वार्थं तु साधयेत् प्राज्ञः” इयमेव पद्धतिः प्रारब्धा
इति मन्ये । यदि दशैषा अत्रेऽपि संचलिष्यति तदा
ग्रामीणसंस्कृतज्ञास्तु मृता एव स्युः । ग्रामीणसंस्कृत-
पाठशालाश्चापि तदा भगवदधीना एव स्युरिति ज्ञेयम् ।
भो भो !! आशारहिताः ! भूसुराः संस्कृत-संरक्षकाः,
नागरिकाश्च सुरभारतीसमुपासका विद्वांसः !
अस्मान् दीनान् विहाय स्वार्थपरम्परा न दूषितव्येति ।

“दरिद्रान् भर कौन्तेय !

मा प्रयच्छेऽश्वरे धनम् ॥”

इत्येतदेव शासककर्तव्यमस्माकञ्च निवेदनमस्ति ।

संस्कृतसेवकानामर्थपरम्परा शोचनीया ।

संस्कृतपरीक्षोत्तीर्णाश्छात्राः संस्कृतज्ञाश्च राजकीय-
पदेषु शिक्षणविद्यालयेषु वा यदा स्थानं न प्राप्नुवन्ति

तदा हताशास्ते स्वसन्ततिं संस्कृतं पाठयितुं नेच्छन्ति । एतादृशो विकरालः कालः संस्कृतस्य संस्कृतज्ञजनानां भाग्येषु लिखित आसीत् किम् ? कथितमस्ति यत्— “संघे शक्तिः कलौ युगे” । अतः सर्वैः संस्कृतज्ञै-
रध्यापकैश्च भारतवर्षे स्वीयः संघः स्थापनीयः । यस्मिन् संघे कर्मठा आशावन्तः सज्जनाः संस्कृतज्ञानां दीनानां

समुन्नतये संलग्ना ग्रामे-ग्रामे नगरे-नगरे प्रचारं विधायोपेक्षितानां संस्कृतज्ञानां समुन्नतिं कर्तुं बद्ध-
परिकरा भवेयुः । यदा संगठनं भविष्यत्यस्माकं तदैव सुखं यशो वा प्राप्स्यतेऽस्माभिर्नान्यथा । अतः सर्वे संस्कृतज्ञा दत्तावधानाः सन्तः संघनिर्माणाय समुन्नताः स्युरित्येषा प्रार्थना ।

मदाया दाक्षिणभारत-यात्रा

[श्री पं० वासुदेव द्विवेदी, साहित्याचार्यः, वेदशास्त्री]

(क्रमागता)

परुम्बुदुर (भूतपुरी)

२३-१-५६

विशिष्टाद्वैतमतप्रवर्तकस्य भगवतः श्रीरामानु-
जाचार्यस्य जन्मभूमिरिदं स्थानम् । अत्र उभयवेदान्त-
वर्धिनी पाठशाला वर्तते यत्र नामानुसारं संस्कृतवेदान्त-
शास्त्रस्य तमिलवेदान्तस्य च अध्यापनं भवति ।
विद्यालयभवनं छात्रावासः छात्राणां भोजनादिव्यवस्था
च समीचीना वर्तते ।

काञ्चीवरम् (काञ्चीपुरी)

२५-१-५६

इयं नगरी मोक्षदायिकासु सप्तपुरीषु अन्यतमा ।
अस्याः शिवकाञ्ची विष्णुकाञ्ची चेति द्वौ विभागौ
वर्तते । तत्र शिवकाञ्च्यामेव श्रीमदाद्यशङ्कराचार्य-
भगवत्पादप्रतिष्ठितेषु चतुर्षु पीठेषु अन्यतमं कामकोटि-
पीठं नाम अत्रैव शिवकाञ्च्यां वर्तते । एतत्पीठाधी-
श्वराः जगद्गुरवः श्रीचन्द्रशेखरसरस्वतीपादाः एत-
स्मिन् प्रदेशे वेदशास्त्रसंरक्षणाय निरतिशयं बद्धादराः ।

दाक्षिणभारतस्य बहुषु नगरेषु संस्कृतपाठशालानां
सञ्चालनेन, विद्वद्गोष्ठीनां समायोजनेन, वेदभाष्य-
परीक्षाप्रवर्तनेन विदुषामाश्रयसम्मानादिप्रदानेन तथा
तमिलभाषानुवादेन सह बहूनां संस्कृतग्रन्थानां
प्रकाशने च इमे एव मुख्यतमाः संरक्षका इत्यत्र
नास्ति संशयलेशोऽपि । एतेषामेव संरक्षणे अत्रापि
एका पाठशाला प्रचलति ।

विष्णुकाञ्च्यामपि एका वेदवेदान्तपाठशाला
वर्तते । अस्याः सञ्चालकाः वैष्णवाचार्याः प्रतिवादि-
भयङ्करेति विरुद्भाजः पण्डितप्रकाण्डाः श्रीअण्णङ्गरा-
चार्यमहोदया वर्तन्ते । एते शताधिकानां संस्कृततमिल-
तेलगूग्रन्थानां लेखकाः, वैदिकमनोहरानाम्न्या मासिक-
पत्रिकायाः सम्पादकाः, काव्यकलाप्रवीणाः, प्रवचन-
पटवः, शास्त्रार्थकुशलाः स्वाभिमानिनश्च महीयांसो
विद्वांसः सन्ति । एतेषां गृहे प्रतिदिनं वेद-वाल्मीकि-
रामायण-श्रीमद्भगवत-दिव्यप्रबन्धादिग्रन्थानां निय-
मेन पारायणं प्रचलति ।

अस्मिन् नगरे संस्कृतएकेडमी-नाम्ना एका परिषदपि वर्तते, यस्याः कार्यदर्शिनः श्रीराजमार्तण्डशास्त्रिणो वर्तन्ते । एते तत्रत्येषु संस्कृतज्ञेषु अतितरामुत्साह-सम्पन्नाः कार्यदत्ताश्च विद्वांसः सन्ति ।

अस्मिन् नगरे मया एकस्मिन् दिने प्रतिवाद-भयङ्कराणां तथा एकस्मिन् दिने श्रीराजमार्तण्ड-शास्त्रिणां गृहे निवासो विहितः ।

मदुरान्तकम्

२७-१-२६

अत्र अहोबिलमठकलाशाला-नाम्ना एकः सर्व-साधनसम्पन्नः सर्वाङ्गरमणीयश्च संस्कृतमहाविद्यालयो वर्तते । तत्र वेदव्याकरणसाहित्यदर्शनादिविषयाणां-मध्यापनं भवति । अध्यापकसंख्या द्वादश तथा छात्र-संख्या च पञ्चपञ्चाशत् वर्तते । प्रधानाचार्याः श्रीराम-स्वामी आयङ्गर एम० ए०, एल० टी० महोदयाः कुशलाः अध्यापकाः सन्ति । सहायकाध्यापकेषु वैयाकरणाः श्रीराघवाचार्यशिरोमणयः श्रीरंगशठर्कोपवैभवसुधा-भिधानकाव्यलेखकाः 'सरल-कविता'-विरुद्भाजः प्रवीणाः कवयः सन्ति । अत्रत्या विद्यार्थिनो विशेष-रूपेण अध्ययनशीला उत्साहवन्तः आचारसम्पन्नाश्च । अत्र इयमपि एका विशिष्टा रीतिरवलोकिता यत् छात्रा गृहसूत्रोक्तदिशा स्वगोत्रप्रवरशास्त्रासूत्रादि-निर्देशपुरस्सरं गुरुजनानभिवाद्यन्ते । इदं च तत्र मया एकं नूतनं वृत्तमवलोकितं यत् काव्याध्ययनकाले यस्मिन् दिने यः कश्चन विशिष्टप्रसङ्गः पठ्यते तस्मिन् दिने तदनुरूप एव उत्सवोऽपि विधीयते तत्कक्षास्थितैः छात्रैः । यथा श्रीरामजन्मपठनदिने रामजन्मोत्सव-समारोहः । एवमेव अत्रत्या छात्रसभा तथा तया समर्पितमभिनन्दनपत्रमपि छात्राणामुत्साहविशेषं द्योतयति । अत्रत्ये छात्राध्यापकसमूहे अहोरात्रं

निवासेन, सम्भाषणेन सहैवाहारभ्रमणेन च अहं नितान्तं प्रसुदितोऽभूवम् ।

चिदम्बरम्

२६-१-२६

इदमेकं मद्रासप्रदेशस्य सुप्रसिद्धं तीर्थस्थानं वर्तते, यत्र विशाले मन्दिरे भगवतो नटराजस्य दिव्या मूर्तिर्विराजते । अत्र एम० एस० पाठशाला-नाम्ना एकः संस्कृतविद्यालयो वर्तते । अत्र एका सुहृत्सभा नाम्ना संस्कृतपरिषदपि वर्तते, यस्या वर्तमानाध्यक्षाः श्रीसोमसेतुदीक्षितमहोदयाः सन्ति । एकं पुस्तकमपि अनया सभया प्रकाशितम् । अत्र सरसकविराजेति विरुद्भाजः कविमार्तण्ड श्री एन० एस० चिदम्बरेश्वर दीक्षितमहोदयाः कवयः सन्ति, यैः संस्कृतभाषायां तमिलभाषायां च सुबहूनि सरस-ललितानि कीर्तनपदानि विरचितानि । एवमेवात्र एम० ई० राजगणेश दीक्षिता अपि संस्कृतकीर्तन-प्रणेतारः ।

अत्रत्ये अन्नामलैविश्वविद्यालयेऽपि संस्कृत-विभागाध्यक्षाणां श्री डॉ० सी० एस० वेङ्कटेश्वर एम० ए०, पी० एच० डी० महोदयानां नेतृत्वे संस्कृत-भाषाविषयकं कार्यजातं सुचारुरूपेण सञ्चाल्यमानं वर्तते इति एतेषां गृहे निवासेन मया दृष्टं श्रुतं ज्ञातं च ।

कुम्भकोणम्

३०-१-२६

अस्मिन् नगरे एका श्री राजवेदपाठशालानाम्ना संस्था वर्तते, यत्र चतुर्णामपि वेदानामध्यापनं भवति । अत्र पञ्च अध्यापका विंशतिश्च छात्रा अवलोकिताः । नगरेऽस्मिन् द्वे सभे अपि प्रचलतः । एका एत-

नगरस्थितेन श्रीशङ्करमठेन सञ्चालिता वेदशास्त्रधर्म-परिपालकसभा अपरा च अखिलदक्षिणदेशव्यापिनी अद्वैतसभा । उभे अपि इमे संस्थे प्रतिवर्षं वार्षिकोत्सवसमारोहेण वेदशास्त्राणां धर्मस्य च संरक्षणाय अधिकाधिकप्रचाराय च सविशेषं प्रयत्न-शीले । अद्वैतसभायाः अद्वैतमन्दिरनाम्ना एकं स्वतन्त्रं विशालं भवनमपि वर्तते, यत्र एतत्समाध्यक्षाः श्री ए० आर० रङ्गस्वामिशास्त्रिणः स्थवीयांसोऽपि वेदवेदान्तोपनिषदामध्यापनं कुर्वन्ति । अत्रत्ये शङ्कर-मठे शास्त्रग्रन्थानामेकः पुस्तकालयोऽपि वर्तते । इत एव च शङ्करगुरुकुलनाम्ना एका संस्कृततमिलमयी मासिकपत्रिकाऽपि प्रकाशिता भवति ।

तञ्जावरम्

१-१०-२६

अत्र सरस्वतीमहल-लाइब्रेरी-नामको हस्त-लिखित-संस्कृतग्रन्थानामेको भारतप्रसिद्धः सुविशाल-तमो ग्रन्थागारो वर्तते, यत्र भूयांसः संस्कृतपण्डिता विविधविषयेषु गवेषणाकार्यं कुर्वन्ति, अनेकानि च अप्रकाशितानि दुर्लभपुस्तकानि सम्पाद्य प्रतिवर्षं प्राकाशयमानयन्ति । अत्र लक्ष्मीसंस्कृतकलाशाला-नाम्नी एका संस्कृतपाठशालापि वर्तते, यत्र सायंप्रातः द्विशताधिका बालका बालिकाश्च संस्कृतं पठन्ति । अस्याः पाठशालाया नगरस्य अस्मिन्नपि भागद्वये द्वे शाखे प्रचलतः । तयोरपि एकत्र ४६ अपरत्र च ३८ विद्यार्थिनः पठन्ति । अत्र चित्तूरप्रचलिताः परीक्षा गृह्यन्ते ।

अत्र संस्कृतसेवासमाजनाम्ना एका परिषदपि श्री टी० वी० शठकोपाचार्यमहोदयानामध्यक्ष्ये चिरात् प्रचलति ।

अत्रैव शङ्करविद्यास्थानं नाम एकः अन्योऽपि लघुविद्यालयो वर्तते, यत्र १० बालका भोजननिवासादि-सर्वविधसौविध्यलाभेन सह संस्कृतमधीयते । एतेषा-मध्यापकाः श्रीमुत्तुस्वामी दीक्षितारमहोदया वर्तन्ते । इमे यथा वेदवेदान्तमीमांसादिविषयाणां विशिष्टा विद्वांसः, तथैव श्रौतस्मार्ताचारपरिपालनपरायणा अपि । एभिः एकः सोमयागः तथा पञ्चपशुबन्धा अपि यथाशास्त्रं समनुष्ठिताः । अद्यापि इमे आहि-ताग्नयः सन्ति अधिकवार्षिक्येन प्रशिक्षितकलेवरा अपि समस्तां अग्निहोत्रादिदिनचर्या यथावन्निर्वहन्ति । अत्र एतेषां गृहे निवासेन आत्मानमपि अहं सौभाग्य-वन्तमिव अमानयम् ।

अत्र अन्योऽपि एको विशिष्टसंस्कृताभिमानी महानुभावो वर्तते रिटायर्ड डिप्टीकलक्टर-श्रीरामस्वामी ऐय्यरमहोदयो नाम । अयमत्यन्त-बुद्धोऽपि तरुण इव संस्कृतप्रचारकार्यं परिश्रमं करोति । एतस्य कन्या श्रीमती जगदम्बानाम्नी संस्कृतज्ञा संस्कृतभाषणे कुशला च ।

तिरुवय्यार (श्रीपञ्चनक्षेत्रम्)

२-१०-२६

इदं स्थानं मद्रासप्रदेशस्य अतिपुरातनं प्रतिष्ठितं च संस्कृतविद्याकेन्द्रम् । अत्रत्ये कावेरीतटे विराज-माने विशाले विद्यालये पूर्वं शताधिकाश्छात्राः विविध-शास्त्राणामध्ययनं कुर्वन्ति स्म । परं सम्प्रति तत्र संस्कृतविभागे अष्टादश छात्रा एव केवलं संस्कृत-विभागे अध्ययनं कुर्वन्ति । अत्र सम्प्रति नवीन-रीत्यनुसारं तमिलभाषायाः आंग्लभाषायाश्चापि अध्ययनस्य व्यवस्था विहिता वर्तते ।

त्रिचिरापल्ली (त्रिशिरापल्ली)

४-१०-२६

इदं नगरं सम्पूर्णोऽपि मद्रासप्रदेशे संस्कृतविषयक-समुत्साहदृष्ट्या किमपि वैशिष्ट्यपूर्णं स्थानं भजते । तथाहि-अत्र एका संस्कृतसाहित्यपरिषत्-नाम्ना संस्था वर्तते या सभासम्मेलनार्दीनामायोजनेन लघु-लघु पुस्तकप्रकाशनेन विविधपरीक्षाणां प्रवर्तनेन च श्लाघनीयां सुरभारतीसेवां कुरुते । एतदतिरिक्तं बाल-परिषत्, रामेश्वरदेवस्थानम्, संस्कृतपाठशालास्नातक-सङ्घः, अद्वैतसभा संस्कृतभाषाप्रचारिणी चेति चतस्रः सभा अपरा अपि प्रचलन्ति । सभाभवने अत्र कणिपूरबोर्डिंग-हाउस-नामकमेकं स्थानं वर्तते यत्र पञ्चदश छात्रा निवसन्ति संस्कृताध्ययनं च कुर्वन्ति । अत्रत्ये अद्वैत एकः संस्कृतविद्यालयोऽपि प्रचाल्यते यत्र आंग्लकलाशालानामपि अनेके विद्यार्थिनः संस्कृताध्ययनं कुर्वन्ति । अत्र एकं गुरुकुलविद्यापीठ (ओरिएण्टल एलिमेण्टरी स्कूल)-नाम बालकानां शिक्षाकेन्द्रं वर्तते यत्र शतत्रयी छात्राणामनिवार्य-रूपेण संस्कृताध्ययनं कुरुते ।

अत्रत्येषु संस्कृतप्रचाराय सविशेषोत्साहशालिषु विद्वज्जनेषु श्री एस. एल. पार्थसारथिमहोदयाः (रिटायर्ड डिस्ट्रिक्टकलक्टर) अद्वैतसभायाः अध्यक्षः, वैद्यशिरोमणयः श्री वा० वा० नटराज-शास्त्रिणः आयुर्वेदाचार्याः, सेन्टजोसेफकलाशालायाः संस्कृतप्राध्यापकाः श्री ए० सुब्रह्मण्यम् एम. ए. महोदयाः, ई. आर. हार्डिस्कूले संस्कृताध्यापकाः श्रीशिवरामकृष्णशर्ममहोदयाः, यू. डी. वी. हार्डिस्कूले संस्कृताध्यापकाः श्रीरामसुब्रह्मण्यम् वी. ए. व्याकरणशिरोमणिमहोदयाश्च प्रामुख्येन गण-नीयतामर्हन्ति ।

दिष्ट्या कतिपयैः कविजनैरपि सनाथीकृता इयं नगरी । तेषु श्री क. अ. शृङ्गारसुब्रह्मण्यशास्त्रिणः, श्री एम. एस. राजगोपालाचार्याः, तथा श्री इ. सु. सुन्दरार्यमहोदयाः सविशेषमुल्लेखनीया वर्तन्ते ।

अत्रत्येषु आङ्ग्लविद्यालयेषु सेन्टजोसेफकालेजस्य संस्कृतपरिषदपि छात्राणामुत्साहबाहुल्येन नितरां श्लाघनीया । अस्या एव कलाशालायाः संस्कृत-प्राध्यापकैः श्री० ए० सुब्रह्मण्यमहोदयैः चित्तूर-भारतीयविद्याभवन बम्बई-पारडीप्रभृतिस्थान-सञ्चालितानां संस्कृतपरीक्षाणामपि व्यवस्था क्रियते, यासु प्रतिवर्षं भूयांसो विद्यार्थिनः प्रविष्टा भवन्ति ।

अस्मिन् नगरे श्री ए० सुब्रह्मण्यमहोदयानामेव भवने ममावास आसीत् । एतेषां सुपुत्री मीनाक्षी तथा सुपुत्रो नटराजशर्मा चेति उभावपि संस्कृते सम्यक् बोद्धुं वक्तुं च पारयतः स्मेति मे अन्य-सर्वस्थानापेक्षया महती प्रसन्नता आसीत् । एतेषां धर्मपत्न्या मन्दं मन्दं भाषितानि मृदु-मञ्जुलानि सानुनासिकतया विलक्षणमाधुर्यसम्भृतानि तमिल-भाषापदान्यपि मे चिराय अविस्मरणीयतां गतानि । विशेषतया अत्र, अन्यत्र च क्वचित् क्वचित् तमिलभाषाया विलक्षणं श्रुतिमाधुर्यमनुभूय मया पद्यमिदं लिखितम्—

मन्दं मुदा प्रियजनैः सह भाषितानि

प्रायेण बाल - वनिता - वदनोद्गतानि ।

अद्यापि तानि मधुराण्यनुनासिकानि

रम्याणि तामिलपदानि मनो हरन्ति ॥

श्रीरङ्गम्

४-१०-२६

श्रीजम्बुकेश्वरसंलग्नमेव इदं सुप्रसिद्धं वैष्णवानां क्षेत्रमस्ति । अत्र के० एस० तेन्नाचार्यसम्प्रदाय-

पाठशाला तथा मडलीमुदलियारपाठशालेति द्वे
पाठशाले स्तः ।

तिरुवानेक्कावल (श्रीजम्बुकेश्वर)

६-१०-२६

अत्र श्री काञ्चीकामकोटिपीठाधिपतिभिः स्थापितं
श्री जगद्गुरुविद्यास्थानं नाम संस्कृतविद्यालयः
प्रचलति । अत्रत्याः प्रधानाचार्याः श्री बी० बालकृष्ण
महोदयाः वेदवेदान्तनिष्णाता मीमासांन्याय-
शिरोमणयः सुप्रसिद्धाः विद्वांसः सन्ति । अस्मिन्
विद्यालये सङ्कुटुम्बः वसन्तो बहवः पण्डिता वेद-
वेदान्तादीनामभ्यासमनुतिष्ठन्ति । तेषां सर्वोऽपि
व्ययभारः श्री शङ्कराचार्यमहोदयैरेव उह्यते ।

मदुरा

७-१०-२६

यथैव त्रिशिरापल्ली तथैव मदुराऽपि संस्कृत-
शिक्षाया एकं प्रतिष्ठितं जागरूकं च केन्द्रस्थानम् ।
अत्र रामेश्वरदेवस्थानकोशद्वारा सञ्चाल्यमाना एका
समीचीना संस्कृतपाठशाला वर्तते यत्र संस्कृत-
शास्त्राणां तथा द्वाविडिदिव्यप्रबन्धानां च अध्यापनं
भवति । अत्र द्वादश अध्यापकाः वर्तन्ते । प्रधाना-
ध्यापकाः श्री श्रीकण्ठशास्त्रिणः एम० ए० महोदया
वर्तन्ते । अत्रैव एका अन्याऽपि पाठशाला वर्तते यत्र
भूयांसो बालका बालिकाः प्रौढजनश्च आगत्य
संस्कृतभाषायाः वेदान्तोपनिषदाश्च अध्ययनं कुर्वन्ति ।
अस्या व्यवस्थापका अध्यापकाश्च श्री परमानन्दपुरी
महोदया वर्तन्ते ।

संस्कृतसंस्कृतिसम्बन्धिनां सभासम्मेलनादीनां
संख्यायां दृष्ट्या अस्य नगरस्य सर्वाधिकं प्रामुख्यं
वर्तते । तेषु एका प्रधानतमा संस्था संस्कृतविद्वत्परिषद्
वर्तते । अस्या अध्यक्षः श्री एन० एस० विश्वनाथार्य्याः

एडवोकेट साहित्यवाचस्पतयः सन्ति । कार्यदर्शिनश्च
श्री डी० राजगोपालन् महोदयाः । अनया परिषदा
भारतीनिकेतनं नाम एका रात्रिसंस्कृतपाठशाला
सञ्चाल्यते । अत्रत्या विद्यार्थिनः चित्तूरप्रवर्तितासु
परीक्षासु सम्मिलिता भवन्ति । अस्मिन्नेव निकेतने
प्रतिसप्ताहं चतुर्षु दिवसेषु बालिकानां संस्कृतशिक्षणस्य
अपि व्यवस्था वर्तते । बालिकाः संस्कृतभाषायाः
सामान्यज्ञानेन सह रामोदन्त-रघुवंश-गीतादि
पुस्तकानि तथा भजगोविन्दम्, श्यामलादण्डकम्,
गोपिकागीतम्, नारायणीयम्, कामाक्षीस्तोत्रम्,
वेङ्कटेश-सुप्रभातम्, कुन्तीस्तुतिः, भीष्मस्तुतिः,
कनकधारास्तवः शिवानन्दलहरी चेति बहूनि स्तोत्राणि
च पठन्ति । आसां स्तोत्रपाठशैली अपि विशिष्टलय-
तालसमन्विततया अत्यन्तमनोरमा अपरिमितानन्द-
दायिनी च भवतीति मया स्वयं प्रत्यक्षीकृतम् । अस्य
विद्यालयस्य प्रधानछात्र्या जानक्या यन् स्वयं-
लिखितमभिनन्दनपत्रं मह्यं समर्पितं तेन तत्रत्य-
छात्रीणां संस्कृतभाषाज्ञानसौष्ठवेऽपि न कश्चन संशयः ।
आसां छात्रीणामध्यापकाः श्री वेङ्कटाद्रिशर्माणो
वयोवृद्धा अपि अध्यापने नितान्तमुत्साहसम्पन्ना
अनुरागवन्तः परिश्रमशीलाः शिक्षणकलाकुशलाश्च
अवलोकिताः ।

अस्य नगरस्य मदुरै हिन्दी प्रचारपाठशालायाः
प्रधानाध्यापकाः श्री एस. गुरुस्वामिमहोदयाः तथा
सहायकाः श्रीरत्नसभापतिमहोदयाः अपि संस्कृतज्ञाः
संस्कृताभिमानिनः तथा संस्कृतप्रचारपरीक्षाणां
स्वविद्यालयेऽपि सञ्चालनाय प्रयतमाना वर्तन्ते ।

अत्र ब्राह्मणानामपि एका सुसंघटिता सभा
वर्तते । ब्राह्मणद्रोहिणां केपाञ्चित् द्वाविडानामुपद्रवै-
रात्मरक्षणाय अत्रत्यैर्ब्राह्मणैरियं संस्था संस्थापिता ।

अनया सभया ब्राह्मणवालकवालिकानां संस्कृत-
सदाचारादिशिक्षणाय, असहायवालकानां यज्ञो-
पवीतादि संस्कारसम्पादनाय विविधव्रतयज्ञादि
धार्मिककृत्यानामनुष्ठानाय वेदशास्त्रसंरक्षणाय च
सुमहान् प्रयत्नः क्रियते । अस्याः सभायाः प्रमुख-
सञ्चालकाः श्री एन्० सूर्यनारायण I. M. P.
महोदया वर्तन्ते । एते अत्रत्या एके सुप्रतिष्ठिता
नेत्रचिकित्सकाः, सम्माननीया नागरिकाः सर्वदैव
धर्मसंस्कृतिसंरक्षणेः बद्धपरिकरा ब्राह्मणकुलालङ्कार-
भूता उदारहृदया महापुरुषाः सन्ति । अत्र नगरे
एतेषामेव गृहे स्वगृहनिर्वासेकादशदिनानि मम
निवास आसीत् । त्रिचिरापल्ली नगरे कुत्रापि मम
उपनेत्रे विनष्टे एभिरेव मम नेत्रपरीक्षणं विधाय
उपनेत्रान्तरस्यापि व्यवस्था विहिता । भ्रमणाय
स्वकीयं मोटरकारमपि समर्पितम् । एवमवर्णनीया
एतेषामुपकाराः । एतेषां सौजन्यमूर्तयो ज्येष्ठभ्रातरः
श्री एन्० नागसुन्दरम् महोदया अपि विविधसौविध्य-
सम्पादनेन मां भृशमुपकृतवन्तः ।

अस्मिन् नगरे सौराष्ट्रविप्रबन्धूनामपि महती
संख्या वर्तते । तथा तैरपि धर्म-संस्कृति-संस्कृत-
प्रचाराय वेदशास्त्रपरिरक्षणाय अनेकाः सभाः
सञ्चाल्यमाना वर्तन्ते । तेषु सौराष्ट्रसभा, वैदिक-
विद्वत्सभा, गोविन्ददाससेवासमाजः पुरोहितसभा
चेति विशेषतः प्रयत्नशीला अवलोकिताः । एभिः
सर्वैरपि संघटनैः वेदपारायणयज्ञानुष्ठान-कथाप्रवचन-
कीर्तन - स्तोत्रपाठ - गायत्रीपुरश्चरणादिभिरुपायैः
संस्कृतभाषायाः वेदशास्त्राणां धर्मानुष्ठानस्य च
प्रचाराय सततमेव प्रयत्नोऽनुष्ठीयते । तेषां संघटनं
सौहार्दं कर्तृत्वशक्तिः धर्मसंस्कृतिसंस्कृतानुरागश्च

नितरां श्लाघनीयः परेषां कृते अनुकरणीयश्चेति
मे मतिः ।

रामेश्वरम्

१६-१०-२६

रामेश्वरं नाम दक्षिणभारतस्थितं भारतस्य
सुप्रसिद्धं तीर्थं वर्तते । अत्र कश्चन संस्कृतविद्यालयो
नास्ति परन्तु अत्रत्य रामेश्वरमन्दिरस्य प्रधाना
अर्चकाः श्री पं० नीलकण्ठ महादेव जोशी महोदया
एके सुप्रतिष्ठिता विद्वांसः सन्ति । आगमशास्त्रे
एतेषां विशिष्टं पाण्डित्यम्, सहृदयास्तथा काव्य-
रसिकाश्च । संस्कृतभाषणमपि एतेषामत्यन्तमनोहरं
निरालं च । इमे स्वगृहे स्वकन्यया मधुमत्या
सहापि संस्कृतं भाषणं कुर्वाणा दृष्टाः । सापि
संस्कृतया गिरा उत्तरं ददाति स्म । अत्र एतेषामेव गृहे
मम एकदिनं निवास आसीत् । मन्दिरे पञ्च पड्वा
वेदपाठिनो नियमेन वेदपाठं कुर्वन्ति । अन्येऽपि
कतिपये कर्मकाण्डोपजीविनः साधारणसंस्कृतज्ञाः
पाण्डिताः सन्ति ।

धनुष्कोटिः

१७-१०-२६

रामेश्वरादनतिदूर एव इदं सुप्रसिद्धं तीर्थस्थानम् ।
इदं रत्नाकरमहोदयोः सङ्गमस्थलं वर्तते तेन भूयांसो
यात्रिणः पर्यटकाश्च अत्रापि प्रतिदिनं समायान्ति
सुविस्तीर्णे सङ्गमस्थले च अवगाहनसुखं लभन्ते ।
जलमार्गेण लङ्कागमनाय च इत एव जलयानं लभ्यते ।

अत्र काचन वसतिर्नास्ति । तेनात्र उच्चशिक्षायाः
कृते विद्यालया अपि न वर्तन्ते । संस्कृतज्ञास्तु
केवलमत्र द्वित्राः तीर्थपुरोहिता एव अवलोकिताः ।

त्रिनिवेली

१८-१०-२६

ताम्रपर्णी नदीतीरे विराजमानमिदं नगरम् ।
अत्र करियमाणिक पेरुमलतटस्थाने एकः संस्कृत-
विद्यालयो वर्तते । एतन्नगरमध्ये स्थिताया विवेकवर्धि-
नीसभाया भवनेऽपि संस्कृतशिक्षायाः प्रबन्धो विद्यते
यत्र केचन बालकाः प्रौढाश्च आगत्य संस्कृतं पठन्ति
चित्तूरप्रवर्तिताः परीक्षाश्च ददते ।

एतन्नगरसमीपवर्तिनि पेरुमलपुरं नाम्नि स्थाने
एका हिन्दुधर्मपरिपालनसभा प्रचलति । अत्र एतन्
सभाद्वारापि संस्कृतशिक्षाया व्यवस्था विहिता वर्तते ।

नाङ्गुनेरी

१६-१०-२६

इदं स्थानं त्रिनिवेली-कन्याकुमारी नगरयोर्मध्ये
वर्तते । अत्रैव वैष्णवसमाजस्य सुप्रतिष्ठितं स्थानं
तोताद्रिमठो विराजते । अत्र मठद्वारा श्रीरामानुज-
संस्कृतविद्याशाला नाम्नी एका पाठशाला सञ्चाल्यते ।
अत्र पञ्च अध्यापका अध्यापनं कुर्वन्ति । संस्कृतेन
सह तमिलभाषा आङ्गलभाषा च अध्याप्यते ।

कन्याकुमारी

२०-१०-२६

इदं भारतस्य दक्षिणदेशवर्ति अन्तिमं तीर्थस्थलं
वर्तते । अस्य दक्षिणतो हिन्दमहासागरः पूर्वतो
वङ्गोपसागरः तथा पश्चिमतः अरबसागरः अस्ति ।
एवं च इदं स्थानं त्रयाणामपि सागराणां पवित्रं
संगमस्थलं वर्तते । अत्र भारतस्य समस्तप्रदेशेभ्यो

जना आगत्य अस्य प्रदेशस्य प्राकृतिकीं रमणीयतां
पश्यन्ति धार्मिकदृष्ट्या समुद्रस्नानं च कुर्वन्ति ।

अत्र काचन पाठशाला नास्ति । पण्डिता अपि
बहवो न सन्ति । केवलमस्य मन्दिरस्य गृहीतावकाशाः
प्रधानार्चकाः श्री पं० लक्ष्मीनारायण पोद्दी महोदया
ज्योतिषस्य धर्मशास्त्रस्य कर्मकाण्डस्य च पण्डिताः
सन्ति । एतेषामाकुञ्चिककेशकमनीयं स्वरूपं, मधुरा
वाणी हृद्यतरः स्वभावः स्नेहस्पर्शमातिथ्यं तथा
कन्याकुमारीस्तोत्रसंग्रहप्रकाशनसम्बन्धिवार्तालापेन
व्यतीता आनन्दमयी निशा च ।

त्रिवेन्द्रम् (अनन्तशयनम्, स्यानन्दपुरम्)

२०-१०-२६

इदं नगरं प्रकृतिकमनीयस्य केरलप्रदेशस्य
रमणीया राजधानी । अत्र एकः सर्वाङ्गपरिपूर्णो
राजकीयः संस्कृतसहाविद्यालयो वर्तते । अस्य
विद्यालयस्य स्वतन्त्रः पाठ्यक्रमः तथा उपाधी अपि
बी० ए०, एम० ए० इत्येव दीयते । अत्र प्रधानाचार्य
विहाय संस्कृतविभागे एकादश, इङ्गलिशविभागे
चत्वारः, मलयालमविभागे त्रयः तथा हिन्दीविभागे
द्वाविति आहत्य एकविंशतिरध्यापका विद्यन्ते । अत्र
कन्यानामपि संख्या समधिका वर्तते । अस्य
महाविद्यालयस्य प्रधानाचार्याः डा० श्री पी० के०
नारायण पिल्लई एम० ए०, पी० एच० डी० महोदया
वर्तन्ते । एते अंग्रेजीसंस्कृतमलयालमभाषानिवद्धानां
बहूनां ग्रन्थानां सम्पादकाः सन्ति । सरलता,
सहृदयता, वाग्विलासिता, विद्वज्जनसमादरः, प्रसन्न-
मधुरा आलापाः, मनोहारिणी पद्यपाठशैली चेति
एतेषां विशेषताः सन्ति ।

अस्मिन् विद्यालये अनेकाः साहित्यपरिषदः प्रचलन्ति । अत्र N. C. C. शिक्षाविभागोऽपि वर्तते तथा २६ छात्राणां समाजसेवा समितिः अपि । अस्माद् विद्यालयादेका त्रिभाषामयी वार्षिकी पत्रिकापि प्रकाश्यते । अनेन विद्यालयेन प्रतिवर्षं नवरात्रावसरे एकां संस्कृतविद्वत्परिषदपि महता समारोहेण समायोज्यते यत्र भूयांसः केरलवासिनो विद्वांसः सम्मिलिता भवन्ति ।

अस्य नगरस्य अग्रगणनीयेषु विद्वत्सु संस्कृत-महाविद्यालयस्य निवृत्ताः प्रधानाचार्याः डा. श्री एन. गोपाल पिल्लई महोदयाः, मलयालममहाकोशसम्पादकाः शूरनाड श्री पी. एन. कुञ्जन पिल्लई महोदयाः तथा यूनिवर्सिटीकालेज-संस्कृतप्राध्यापकाः श्री डा. ए. जी. कृष्ण वारियरमहोदयाः प्रमुखाः सन्ति ।

अस्मिन्नगरे केरल संस्कृतपण्डितपरिषद्नाम्ना एका संस्कृतविश्वपरिषदः शाखापि संस्थापिता वर्तते । अस्याः कार्यदर्शिनः संस्कृतकालेजस्य वेदान्तप्राध्यापकाः श्री के. बालकृष्ण पणिकर एम. ए. महोदयाः वर्तन्ते ।

सम्प्रति अस्य नगरस्य एतत्प्रदेशस्य सर्वाधिकं सौभाग्यमिदं वर्तते यदस्य प्रदेशस्य राज्यपालाः महामहिम श्री रामकृष्णराव महोदयाः स्वयं संस्कृतज्ञाः सन्तः संस्कृतभाषायाः समुन्नतौ संस्कृतविदुषां सम्माने तथा सांस्कृतिकेषु कार्यकलापेषु सत् योगदाने च सर्वदा तत्परास्तिष्ठन्ति ॥

अस्मिन् नगरे संस्कृतकालेजस्य व्याकरणाध्यापकैः शब्दानां पाणिनीयापाणिनीयत्वविषये सतत-

मतितरां दत्तावधानैः परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यं निजहृदि विलसद्भिः श्री एम. एच. शास्त्रिमहोदयैरखिलसौख्यप्रदानेन अहं नितरामनुगृहीत आसम् ।

त्रिपुन्तुरा (जि० एर्नाकुलम्)

२५-१०-४६

इदं स्थानं केरलप्रदेशस्य सुप्रसिद्धकोचीनराज्यान्तर्गतम् । अत्र श्रीरामवर्मकलालयनाम्ना एकः सुप्रसिद्धः प्राचीनतमश्च संस्कृतमहाविद्यालयो वर्तते । यत्र संस्कृतशास्त्रविभागेन सह हाईस्कूलविभागोऽपि प्रचलति । शास्त्रविभागे नव अध्यापकाः तथा हाईस्कूलविभागे षोडश अध्यापका वर्तन्ते । प्रधानाध्यापकाः श्री टी० के० रामचन्द्र ऐय्यर एम० ए०, बी० ओ० एल०, साहित्यशिरोमणि महोदयाः सन्ति । एते प्रचुरोत्साहसम्पन्ना व्यवहारकुशलाः कलानुरागिणः सहृदयाश्च । अत्रत्या विद्यार्थिनोऽपि सुयोग्याः तथा काव्यनाट्यसंगीतरसिका अबलोकिताः । अत्र बालकैः बालिकाभिश्च मलयालयमभाषायाः बहूनि मनोहराणि पद्यानि दण्डकानि तथा ओष्णप्याटम्, वस्त्रिप्याटम्, कथकली इति नाम्ना केरलप्रसिद्धानि बहूनि गीतानि च श्रावितानि । प्रधानाचार्याणां लघुबालिकया श्री सीतया कथकली-अभिनयोऽपि एकः प्रदर्शितः ।

अस्मिन् विद्यालये हस्तलिखितसंस्कृतग्रन्थानामपि एको महान् संग्रहो वर्तते । प्रतिवर्षं पत्रिकारूपेण सुदुर्लभानि संस्कृतपुस्तकानि अपि प्रकाश्यन्ते । अनेन विद्यालयेन प्रतिवत्सरमेकस्याः परिषदोऽपि आयोजना क्रियते यत्र केरलप्रदेशस्य विभिन्नभागेभ्यो भूयांसो मनीषिणः सम्मिलिता भवन्ति ।

॥ साम्प्रतं श्री “राव” महोदया उत्तरप्रदेशस्य राज्यपालपदं विभूषयन्तीति उत्तरप्रदेशवासिनामस्माकं संस्कृताभिमानिनां महत् सौभाग्यम् ।

अस्मिन् नगरे अन्येऽपि एके विशिष्टा विद्वांसो विराजन्ते । एते वर्तमानकोचीनराज्याधिपतयः श्री रामवर्मपरीक्षिततम्बुरानमहोदया वर्तन्ते । इमे क्षत्रियकुलोत्पन्नाः तथा शासका भूत्वापि न्यायशास्त्रस्य सुप्रसिद्धा विद्वन्मान्याः पण्डिताः सन्ति । सम्प्रति एतेषां वयः त्र्यशीतिवर्षमितम् । तथापि स्फूर्त्युत्साह-समन्विताः स्वस्थकलेवराश्च एते अद्यापि शास्त्रचर्चा-यामेव दिनान्यतिवाहयन्ति । अन्यच्च इमे नितान्तं विनम्रस्वभावाः सौजन्यमूर्त्यश्च । एवं च इमे कुलेन, वयसा, विद्यया, शीलेन, विदुषां समादरेण च न केवलं केरलेषु प्रत्युत समस्ते भारतेऽपि किमपि अनन्यसाधारणं वैशिष्ट्यं विभ्रति । तदेतन् सर्वमपि साक्षात्कृत्य इमे भावाः प्रादुरभूवन्मे मनसि—

दिव्या दक्षिणदेशभूमिरखिला दृश्यैर्मनोमोहनै-
र्दिव्यास्तत्र च नारिकेल-कदलीरम्यान्तराः केरलाः ।
दिव्यस्तेषु च कोपि कोचिनकुलालङ्कारभूषामणि-
र्विद्वद्वन्द्यपदः परीक्षितमहाराजः सुधी राजते ॥

अस्मिन् स्थाने श्री पं० टी० के० रामचन्द्र ऐय्यर महोदयानामेव विविधतरुलताकुञ्जुमञ्जुलभवने तेषां दुहितृणां श्री सीताजानकीपद्मावतीनां दृढतमैः संस्कृतपद्यपाठैः केरलीयगीतैश्च मनोविनोदयन् द्वित्राणि दिनानि स्वपरिवार निर्विशेषं सुखेन न्यवसम् ।

एनाकुलम्

अस्मिन् नगरे एका संस्कृतपरिचक्षा एका संस्था संस्कृत-प्रचाराय संस्थापिता वर्तते । अस्याः कार्य-दर्शिनः श्री पं० विश्वनाथशर्माणः त्रिपुनुरापैलेस गल्स-हाईस्कूल संस्कृताध्यापकाः सन्ति ।

विचारा

सम्पूर्णकेरलप्रदेशे संस्कृतशिक्षाया विशेषरूपेण प्रचाराय संस्कृतस्नातकानां जीविकासमस्यासमाधानाय च केरलीयसंस्कृतपरिचक्षा एका संस्था एतस्मिन्नेव वर्षे संस्थापिता वर्तते । अस्या अध्यक्षः कविरत्नं श्री आट्टूरकृष्ण पिशारडी महोदयाः तथा कार्यदर्शिनः श्री सी० के० वारियर एम० ए० महोदयाः सन्ति । इयं संस्था केरलेषु किमपि उल्लेखनीयं संस्कृतप्रचार-कार्यं सन्पादयिष्यतीति सम्भाव्यते ।

कालडी

२७-१०-२६

इदं स्थानं जगद्गुरु श्रीमदाद्यशङ्कराचार्याणां जन्मभूमिः । अत्र एकः श्रीमद्वैरिमाठाधीशः संचाल्य-मालो मठो वर्तते । मठे एकः संस्कृतविद्यालयः प्रच-लति यत्र वेदवेदान्तयोरव्यापनं भवति । अत्र द्वौ अव्यापकौ वर्तते कतिपये च विद्यार्थिनः ।

एतन्मठसमीपे एव एकं द्वितीयं महत्त्वपूर्णं दर्शनीयं च स्थानं वर्तते श्रीरामकृष्णपरमहंसाश्रमो नाम । अस्मिन् मठे प्राथमिककक्षात आरम्भ उपाधिकक्षा (कालेज) पर्यन्तं शिक्षा दीयते । सर्वत्र संस्कृता-ध्ययनमनिवार्यं वर्तते । अस्य मठस्य सञ्चालकाः संस्थापकाश्च परमश्रद्धेयाः श्रीमन्तः आगमानन्द-स्वामिमहोदया वर्तन्ते । एते यथैव उत्कृष्टा विद्वांसस्तथैव समधिकसरलस्वभावाः सहृदयाः सौजन्यमूर्त्यश्च । एभिः संस्कृत-अंग्रेजी-मलयालमभाषासु च अनेके प्रौढपाण्डित्यपूर्णा अनुत्तमा ग्रन्था बह्व्यश्च प्रचारोप-योगिन्यः पुस्तिका लिखिताः सन्ति । एते यथा सिद्ध-हस्ता लेखकाः तथैव वक्तारोऽपि । एभिर्गुणानि-

शयैरस्य प्रदेशस्य इमे सर्वमान्याः सुप्रसिद्धाश्च
महात्मानः सन्ति ।

एषः प्रदेशः इदं स्थानं च बाहुल्येन ईसाईधर्मावलम्बिभिः सर्वतः समाक्रान्तमासीत् परं सम्प्रति श्री स्वामिमहोदयानां प्रवर्त्तनेन शनैः शनैः हिन्दुधर्मस्य संस्कृतशिक्षायाश्च प्रचारो वर्धमानो वर्तते । किमधिकं वा कथनीयम् ।

विद्यासौजन्यशालेषु धर्मसंरक्षणे तथा ।

केरलेष्वगमानन्दस्वामितुल्याः सुदुर्लभाः ॥

गुरुवायूर (जिला त्रिचूर)

२७-१०-२६

इदं स्थानं केरलेषु भूलोकवैकुण्ठनाम्ना एकं प्रसिद्धं तीर्थस्थानं वर्तते ॥ अत्र कश्चन संस्कृतविद्यालयो नास्ति परं कतिपये संस्कृतविद्वांसो वर्तन्ते । तेषु एके पी० कृष्णन् नवीशन् नामानो वैद्यमहानुभावाः । एभिः गीताया गीतगोविन्दस्य च मलयालमभाषायां सुविस्तृता महत्त्वपूर्णा च व्याख्या लिखिता । द्वितीयो विद्वान् श्री उन्नी कृष्णन् इलियत महोदयः । अयं पावर्टीसंस्कृतकलाशालायां व्याकरणाध्यापकः । तृतीयो विद्वान् श्री श्रीधर नम्बूदरी महाशयः । अयं मन्दिरे श्रीमद्भागवतप्रवचनं करोति । अत्र श्रीमद्भागवतपारायणपाठे प्रवीणा अन्येऽपि अनेके पण्डिताः सन्ति ये प्रतिदिनं मन्दिरे पारायणपाठं प्रवचनादिकं च कुर्वन्ति । अत्रत्येषु विद्वत्सु इलियत-महोदयाः संस्कृतप्रचारकार्येषु सविशेषमुत्साहसम्पन्नाः सहृदयाश्च ।

अस्मिन्नेव स्थाने भजगोविन्दं स्तोत्रस्य मलयालमभाषया अनुवादकर्तारः साहित्यसङ्गीतरसिका श्री टी० कृष्णन् भट्टतिरीमहोदयः अपि सौभाग्यवशात् स्वयमागत्य मिलिताः । अत्र एषां सहवासेन तथा श्री इलियतमहोदयानां सहयोगेन च सानन्दमतिवाहिता एका रात्रिः ।

पावर्टी (जि० त्रिचूर)

२६-१०-२६

अयं ग्रामो गुरुवायूरस्थानात् चतुर्षु क्रोशेषु अवस्थितः । अत्र एकेन खृष्टमतानुयायिना श्री पी० टी० कुरियाक्नुनामकेन संस्कृतविदुषा सञ्चालितः साहित्यदीपिकासंस्कृतकालेज नाम्ना प्रसिद्धः संस्कृतविद्यालयो वर्तते । सम्प्रति अत्र ओरिएण्टल हाईस्कूलविभागोऽपि प्रचलति । उभयोरहृत्य अध्यापकसंख्या एकोनविंशतिमिता तथा छात्रसंख्या साढ् द्विशतमिता । पूर्वमत्र श्री कुरियाक्नुमहोदया एव प्रधानाध्यापका आसन् परन्तु सम्प्रति तेषां ज्येष्ठपुत्रः श्री पी० के० फ्रान्सिस साहित्यशिरोमणिः प्रधानाध्यापकपदं भजते । तेषां कनिष्ठपुत्रः श्री पी० के० जोस संस्कृतविद्वान् अपि अत्र सहायकाध्यापकः, सहायकाध्यापकेषु अपरे पञ्च अध्यापका हिन्दवो वर्तन्ते ।

विद्यालयस्य अध्ययनाध्यापनव्यवस्था समीचीना वर्तते । अत्र विद्यार्थीनां हिताय द्वे सभे अपि परिचाल्यते । एका साहित्यनन्दिनीसभा उच्चवर्गीयाणां तथा अपरा विवेकदायिनीसभा निम्नवर्गीयाणां

॥ अत्रैव वायुरोगपीडितेन श्रीनारायणभट्टेन श्रीमद्भागवतकथासंक्षेपरूपं श्रीमन्नारायणीयं नाम नितान्तरमणीयं ग्रन्थं विरचय्य नैरुज्यमासादितमिति प्रसिद्धिः वर्तते ।

छात्राणां कृते । सभासञ्चालनकार्ये छात्रा अध्यापकाश्च उत्साहवन्तः । संस्कृतप्रचारकार्येऽपि अत्रत्यानामध्यापकानां साधीयसी प्रवृत्तिः ।

एतद्विद्यालयसञ्चालकैः श्री कुरियाक्कुमहोदयैः मलयालमभाषाया माध्यमेन संस्कृतशिक्षणार्थं “संस्कृतशिक्षाक्रम” इति नाम्ना चत्वारि पुस्तकानि अपि प्रकाशितानि सन्ति । संस्कृतज्ञानां कृते मलयालमभाषाशिक्षणार्थमपि इमानि अत्यन्तमुपयुक्तानि । केरलवासिभिश्च संस्कृतज्ञैस्तानि अवश्यं द्रष्टव्यानि ।

उडुरी

३१-१०-४६

माध्वसम्प्रदायस्य इदं प्रसिद्धं तीर्थस्थानं वर्तते । अत्र अष्टौ माध्वसम्प्रदायाचार्या मठाधीशाः सन्ति । तेषामेव सम्मिलितेन सहयोगेन अत्र एका माध्वसिद्धान्तप्रबोधिनी नाम महती पाठशाला प्रचलति । अत्र वेदान्त-व्याकरण-साहित्य-ज्योतिष-न्याय-माध्व-वेदान्तादिशास्त्राणामध्यापनं भवति । अत्र पञ्चविंशतिरध्यापका वर्तन्ते तेषु षोडश संस्कृताध्यापकाः तथा इतरे इतरविषयाणामध्यापकाः सन्ति । अत्र प्राथमिककक्षायां ६४, माध्यमिककक्षायां १८५ तथा उच्चकक्षायां १९ छात्रा अध्ययनं कुर्वन्ति । अत्रत्याः प्रधानाचार्याः श्री कौलगि शेषाचार्य एम. ए. महोदयाः सहृदया विद्वांसः सन्ति । एतेषां धर्मपत्नी अपि संस्कृतज्ञा वर्तते ।

अस्मिन् विद्यालये माध्वमतामृताब्धिलहरी नाम पाक्षिकी सभा प्रचलति । अत्रत्यैश्छात्रैः निबन्धलहरी नाम हस्तलिखिता एका वार्षिकी पत्रिकापि प्रकटीक्रियते । इयं पत्रिका समीचीनतमैरक्षरैरङ्किता, सचित्रा

समयोचितसामग्रीसमन्विता चेति अस्याः पाठशालाया इदं वैशिष्ट्यं वर्तते ।

भवन्मपि अस्याः पाठशालाया अतीव विशालं दर्शनीयं च । अस्याय भवनस्य एकदेशे एकं सभाभवनमपि वर्तते । इदमपि अतिविस्तृतं विविधचित्रविभूषितं रङ्गमञ्चादिसमुचितसज्जिवेशरमणीयं च मनोरमं स्थानमस्ति । इयमपि अस्याः पाठशालाया एका विशेषता वर्तते ।

अत्रत्येषु मठाधीशेषु अध्वमाहमठाधीशाः श्री विवुधेशतीर्थस्वामिनः तथा पेजाचरमठाधीशाः श्री विश्वेशतीर्थ श्रीपादा विशिष्टा विद्वांसः प्रवचनपट्टीयांसश्च वर्तन्ते ।

एतत्स्थानसमीपवर्तिनि कारकलानामके स्थाने एका अन्यापि संस्कृतमहापाठशाला वर्तते ।

अस्मिन् नगरे अध्वमाहमठे एव मया द्वित्राणि दिनानि सानन्दमावाहः कृतः । यद्यपि तदानीं स्वामिमहोदया बहिर्गता आसन् तथापि मम गमनकाले तत्र ममैव सौभाग्यवशादुपस्थितानां तत्रत्य भूतपूर्वप्रधानाध्यापकमहोदयानां सौजन्येन सर्वविधं सौविध्यमासादितं मया । तत्र निरतिशयं सौम्यमूर्तिना सहृदयेन च श्रीरघुनाथअडिगानामकेन एकेन न्यायशिरोमणिना युवकपण्डितेनापि मे महती सहायता विहिता ।

मैसूर (महीशूर)

२-११-४६

इयं भारतस्य एका सुप्रसिद्धा दर्शनीया च राजधानी । अत्र महाराजसंस्कृतमहापाठशाला नाम्ना एकः सुप्रसिद्धो विशालतमश्च संस्कृतमहा

विद्यालयो वर्तते । अत्र अध्यापकसंख्या चत्वारिंश-
दधिका तथा छात्रसंख्या च भूयसी वर्तते । अत्रत्ये
छात्रावासे सम्प्रति पञ्चचत्वारिंशत् छात्रा निवसन्ति ।
अत्र विद्यार्थिसंघः प्रदोषसंघश्चेति द्वे सभे अपि
प्रतिपक्षं प्रचलतः । विद्यार्थिसंघेन समये समये
संस्कृतनाटकानां तथा सभासम्मेलनादीनामपि
आयोजना क्रियते । अत्रत्याः प्रधानाचार्याः श्री एम०
कृष्णमूर्ति महोदयाः । अस्माद् विद्यालयात् पूर्वमेका
त्रैमासिकी संस्कृतपत्रिकापि प्रकटीभवति स्म । अत्र
हस्तलिखितानां मुद्रितानां च संस्कृतग्रन्थानामेको
महान् पुस्तकालयोऽपि वर्तते । अस्मिन् नगरे वीरशैव-
सम्प्रदायेन सञ्चाल्यमाना एका अन्यापि संस्कृत-
पाठशाला वर्तते ।

अत्र अखिलभारतमाध्यमहामण्डलीय विद्यार्थि-
निलयनामकः एकश्छात्रावासो वर्तते यत्र माध्यमता-
नुयायिनो बहवश्छात्रा निवसन्ति । एते विभिन्न-
विद्यालयेषु आङ्गलभाषामधीयानां अपि अत्र
नियमेन संस्कृतमधीयते तथा सायंप्रातः स्तोत्रपाठं
सन्ध्यावन्दनादिकं च अनुतिष्ठन्ति । अस्य विद्यार्थि-
निलयस्य अध्यक्षः श्री के० विठ्ठलोपाध्याया एव
अत्र संस्कृताध्यापकाः सन्ति । इमे उपाध्यायमहोदया
अत्यन्तं मधुरस्वभावा स्मितभाविणः सहृदयाश्च ।
अत्र एतेषामेव सौजन्येन विद्यार्थिनिलये मया
दिनत्रयं सानन्दमावासः कृतः ।

अस्मिन् नगरे एका संस्कृतविद्यासमितिर्पि
वर्तते यस्याः कार्यदर्शिनः श्री वी० एस० कृष्णप्पा
महोदयाः सन्ति ।

एतन्नगरवर्तिषु आङ्गलकलाशालाध्यापकेषु महा-
राजसंस्कृतकालेजसंस्कृतप्राध्यापकाः श्री टी० एस०

कृष्णमूर्ति एम० ए० महोदयाः, कन्नडविभागाध्यक्षाः
श्री टी० एन० श्री कण्ठय्या महोदयाः तथा सम्पूर्णस्य
कालिदासीयसाहित्यस्य कन्नडभाषायां पद्यानुवाद-
कर्तारः श्री परमेश्वर भट्ट एम० ए० महोदया विशेष-
रूपेण उल्लेखनीया वर्तन्ते ।

अत्र ओरिएण्टल लाइब्रेरी नाम्ना संस्कृतग्रन्था-
नामेको महान् संग्रहालयो वर्तते । इतः संस्कृत-
पण्डितानां सम्पादकत्वे बहूनि उत्तमोत्तमानि पुस्तका-
न्यपि प्रतिवर्षं प्रकाश्यन्ते ।

बैंगलोर

४-११-२६

भारतप्रसिद्धेषु नगरेषु इदमेकं मनोहरं स्वास्थ्य-
वर्द्धकं च स्थानं अस्ति । अत्रापि मैसूर इव
श्रीचामराजेन्द्रसंस्कृतकालेजनाम्ना एको विशालः
शोभनीयश्च संस्कृतमहाविद्यालयो वर्तते । एतस्य
विद्यालयस्य भवनं तत्रत्यं सभास्थानम्, पुस्तकालयः,
कार्यालयः छात्रावासश्चेति सर्वमपि सर्वाङ्गपूर्णं
विस्तृतं रमणीयतमञ्च । अत्र चत्वारिंशत्संख्यका
अध्यापकाः सन्ति । सर्वेषां विषयाणां अध्यापनं
भवति । छात्रसंख्याऽपि सन्तोषावहा वर्तते ।

अस्य महाविद्यालयस्य अध्यापकेषु श्री एन०
एस० अनन्तरङ्गाचार्याः श्री एच० वी० नारायण-
शास्त्रिणस्तथा डा० वीरराघवाचार्याश्चेति अनेके
विद्वांसः साहित्यसङ्गीतरसिकाः कवयः प्रबन्ध-
लेखकाश्च विद्यन्ते । तेष्वपि डा० वीरराघवाचार्या
एके अद्भुतव्यक्तित्वसम्पन्ना विद्वांसः सन्ति । एते
अत्र विशिष्टाद्वैतवेदान्ताध्यापकपदं विभूषयन्ति । परं
वेदान्तिनोऽपि इमे सङ्गीतशास्त्रस्यापि प्रवीणा

चेत्तारः । न च केवलं सङ्गीतशास्त्रस्य ज्ञानमेव एतेषां वर्तते प्रत्युत विभिन्नरागतालनिबद्धानां गीतानां गानविधावपि इमे विशारदाः सन्ति । एतेषां स्वरतानसमन्विता सुललिता हृदयहारिणी श्लोक-पाठशैली तु भारतवासिनः समस्तानपि पण्डितान् पराभवितुं शक्नोतीति मे विश्वासः । पण्डितसमाजे प्रचलितया स्वरज्ञानहीनया श्लोकपाठपद्धत्या विबुध-हृदया एते सर्वानपि पण्डितान् श्लोकशत्रूनिव मन्यन्ते । अथ च इमे शरीरेण समुन्नताकृतयः, स्वभावेन स्वाभिमानिनो वचसा च सुतरां स्पष्टवादिनो वर्तन्ते । एतेन कदाचिदिमे उपर्युपरि नीरसा इव भान्ति तथापि एतेषां हृदये या सरस्वतीव निगूढा मधुमयी स्नेहसौजन्यधारा प्रवहति तस्या रसास्वादनं त एव कर्तुं प्रभवन्ति ये तत्र अवगाहनं कर्तुं पारयन्ति इति मया तैः सह एकमहोरात्रमुषित्वा प्रत्यक्षमनुभूतम् ।

सम्प्रति इमे एव महाविद्यालयीय छात्रावासस्थायि अध्यक्षा वर्तन्ते । अतएव एतेषां सहवासेन छात्रा-वासस्थिता विद्यार्थिनोऽपि विनयान्विताः साहित्य-संगीतकलासु च कुशलिनः सन्तीति मया तेषां सह वासेन तत्प्रदर्शित-नाट्य-संगीत-पद्यपाठादिना च स्वयं साक्षात्कृतम् । अत्रैव एकया छाया “संकल्प-सूर्योदय” नाटकस्य एको गद्यभागोऽपि अतीव हृद्यतमेन लयेन श्रावितः । गद्यपाठस्य इयं रमणीया रीतिर्मम अश्रुतपूर्वा एव आसीत् ।

एतद्विद्यार्थिनिलयनिवासिनां छात्राणामेकं द्वितीय-मपि वैशिष्ट्यं वर्तते । एभिश्छात्रैः छात्रलिखितानां निबन्धानां संग्रहरूपमेकं ‘प्रबन्धपारिजात’ नामकं पुस्तकमपि प्रकाशितम् । अस्मिन् पुस्तके प्राचीनेषु अभिनवेषु च विषयेषु चतुर्भिः प्रबन्धा लिखिताः सन्ति । सर्वेऽपि निबन्धा अत्यन्तं सारगर्भिता

सरल-सुललित-प्राञ्जलसंस्कृतनिबद्धतया वाचनेऽपि प्रचुरप्रमोदावहास्तथा विद्यार्थिनां कृते नितान्तमुप-योगिनो ज्ञानवर्द्धकाश्च वर्तन्ते । पृष्ठसंख्या अस्य १२८ वर्तते । मूल्यांक एकं रूप्यकम् । विद्यार्थिभिः लिखितं विद्यार्थिभिरेव च प्रकाशितमिदं पुस्तकं सर्वैरपि विद्यार्थिभिरवश्यमेव पठनीयमिति मे साग्रहं निवेदनं वर्तते । एतस्यापि प्रेरकाः सम्पादकाश्च श्री वीर-राघवाचार्यमहोदया एव वर्तन्ते । उपसम्पादकौ च द्वौ छात्रौ वै० नारायण शर्मा तथा जे० वि० सत्य-नारायण शर्मा च ।

अथैतस्मिन्नगरे माध्वसम्प्रदायानुयायी पूर्ण-प्रज्ञविद्यापीठो नाम एको द्वितीयोऽपि विद्यालयो वर्तते । अत्र त्रयोऽध्यापकाः तथा चत्वारिंशदधिकाश्च छात्रा वर्तन्ते । अत्रत्या विद्यार्थिनः समस्तसाम्प्र-दायिकाचारपरिपालनपुरस्सरं व्याकरण-साहित्य-न्यायादिविषयाणां तथा माध्ववेदान्तस्य च अध्ययनं कुर्वन्ति । विद्यार्थिनो यथा सदाचारसम्पन्ना भूत्वा धर्मोपदेशका भवेयुरित्येव अस्य विद्यापीठस्य मुख्य-मुद्देश्यं वर्तते । एतदतिरिक्तमत्रत्ये शंकरमठेऽपि बहवः पण्डितकल्पा विद्यार्थिनो निवसन्ति वेदान्त-शास्त्रस्य च अध्ययनं कुर्वन्ति ।

अस्मिन्नगरे एका संस्कृतार्थप्रेममण्डली नाम्नी अपि संस्था वर्तते । अनया संस्थया आयुनिकान् विषयानवलम्ब्य सरलसंस्कृतभाषया संवादरूपेण बहूनि पुस्तकानि प्रकाशितानि सन्ति तथा समा-सम्मेलनादिद्वारापि संस्कृतप्रचाराय साधायान् प्रयत्नोऽनुष्ठीयते ।

अत्रैव गोखले इन्स्टीट्यूट नाम्ना एका सर्वलोक-सेवायै सञ्चालिता संस्था वर्तते । अस्याः सञ्चालकाः श्री वी० डी० गुण्डय्या महोदया वर्तन्ते । एते

स्वयमपि संस्कृतज्ञाः संस्कृताभिमानिनः संस्कृत-
प्रचाराय बद्धादरा एके सामाजिकाः सहृदयाः
वान्विलासरसिकाश्च सुप्रतिष्ठिता विद्वांसः सन्ति ।
एतेषां प्रयासेन अस्यां संस्थायामपि प्रतिसप्ताहं
केषुचिद् दिवसेषु संस्कृतकक्षाः प्रचलन्ति ।

एतन्नगरवास्तव्येषु विद्वत्सु संस्कृतपाठशाला-
निरीक्षकाः श्री एस० शंकरप्पा एम० ए०, बी० टी०
महोदयाः, गान्धीनगर-हाईस्कूलप्रधानाध्यापकाः
श्री एम० पी० एल० शास्त्रिणः एम० ए०, एम० एल०
सी० महोदयाः, अनेक संस्कृतपुस्तकप्रणेतार
श्री के० एस० नागराजन् महोदयाः (सुपरिन्टेण्डेन्ट
एर्जीस आफिस) तथा संस्कृत अकेडमी-अध्यक्षाः
श्री के० गुरुदत्त महाशयाः (चेररमैन एलेक्ट्रिक
सीटी बोर्ड) अग्रगणनीया वर्तन्ते ।

धारवाड

७-११-२६

अस्मिन् नगरेऽपि एकः संस्कृतविद्यालयो वर्तते ।
परन्तु अवकाशदिने गमनात् तत्र कस्यापि अध्यापकस्य
छात्रस्य वा मम साक्षात्कारो नाऽभूत् । विद्यालये
कमपि अनवाप्य एतन्नगरस्य सुप्रसिद्धविदुषां
श्री प० तुर्ली बिन्दुमाधवाचार्यमहोदयानां गृहं
गतवानहम् । परं तस्मिन् दिने तेऽपि बैंगलोरनगरं
गता आसन् । ततस्तेषामभावेऽपि तद्गृहिणीभिः
एकस्य हिन्दीभाषाविदो बालकस्य माध्यमेन मम
परिचयं लब्ध्वा अतिशयस्नेहसमादरपुरस्कृतेन
आतिथ्येन भृशं सम्मानितोऽहं यथेच्छं निवासाय
निवेदितश्च । परन्तु तत्र पण्डितमहोदयानामभावे
एकाकी स्थातुमशक्नुवानः कञ्चित् समयं यापयित्वा,
ताभ्यश्च आदर्शगृहिणीभ्यः तासामसामान्यसौजन्य-
मवलोक्य स्वयं विनयावनतेनेक प्रणतेन मूर्ध्ना

सश्रद्धमनेकाः प्रणतीर्निवेद्य, कञ्चित् क्लेशमनुभवञ्चिव
विमना एव ततः पुण्यपत्तनाय प्रस्थानमकरवम् ।

पूना (पुण्यपत्तनम्)

८-११-२६

इदं नगरं संस्कृतभाषायाः भारतीयसंस्कृतेश्च
स्वाभिमान-संरक्षणदृष्ट्या वस्तुतः पुण्यभूमिरिति
अद्यापि स्वनाम्नो यथार्थतां प्रगटीकरोति । संस्कृत-
शिक्षाया हासकालेऽपि एतस्मिन् तिलकमहाराष्ट्र-
विद्यापीठ, गीर्वाणमहाविद्यालय, संस्कृतपाठशाला,
वेदपाठशाला, बालमुकुन्दसंस्कृतमहाविद्यालय,
मीमांसाविद्यालयश्चेति अनेके विद्यालया वर्तन्ते ।
बहवो विद्वांसः स्वगृहेऽपि अनेकान् विद्यार्थिनो
वेदकर्मकाण्डादिविषयान् अध्यापयन्ति । यथा
वेदमूर्ति श्री वैसास गुरुजी महोदयाः तथा वेदान्तो-
पनिषत्तीर्थ श्री प० अण्णा शास्त्री पण्ढरपुरे प्रभृतयः ।

एतदतिरिक्तं १७६७ शकाब्दे संस्थापिता वेद-
शास्त्रोत्तेजकसभा यथापूर्वमद्यापि वेदादिविविध
शास्त्रीयविषयेषु प्रतिवर्षं बहून् विदुषः परीक्ष्य
सम्मानेन अर्थदानेन च पुरस्कृवन्ती चिरात् शास्त्र-
संरक्षणविषये प्रयतमाना वर्तते । एका अपराऽप्यत्र
गीर्वाणवाग्वर्द्धिनीसभा बहुभ्यो वर्षेभ्यः प्रचलति
यस्याः पाल्किमधिवेशनमविच्छिन्नरूपेण प्रतिपक्षं
वार्षिकमधिवेशनं च महता समारोहेण सम्पद्यते ।
अस्याः सञ्चालकाः विद्वद्वर्य्य श्री प० गणेशशास्त्री
शेण्ड्ये महोदया वर्तन्ते ।

अत्रैव वैदिकसंशोधनमण्डल, भण्डारकर रिसर्च
इन्स्टीट्यूट, डेक्कनकालेजप्रभृतयो भारतप्रसिद्धाः संस्था
वर्तन्ते यत्र संस्कृतसाहित्यविषयकं महत्त्वपूर्णं
गवेषणाकार्यं प्रचलति । आनन्दाश्रमः, पूना

ओरिण्टलिस्ट नाम्ना सुप्रसिद्धे प्रकाशनसंस्थे च अत्रैव विराजते ।

संस्कृतप्रचाराय सोत्साहं बद्धपरिकरेषु नवीनेषु विद्वत्सु डा० पलसुले, डा० राहुकर, डा० सहस्रबुद्धे, श्री पं० गणेशशास्त्री लोंढे, श्री पं० वसन्त गाडगिल-प्रभृतयो विशेषरूपेण उल्लेखनीया वर्तन्ते । अत्रैव श्री श्रीपादशास्त्री किंजवडेकरनामानोऽपि एके विशिष्टा विद्वांसो विराजन्ते । मीमांसायां तन्त्रशास्त्रे च एतेषामसाधारणं वैदुष्यम् । धर्मसंस्कृतिसम्बन्धिनां विषयाणां विवेचने प्रवचने चापि इमे अत्यन्तं प्रवीणाः । भाषणशैली अपि एतेषां बाह्य-विनोदबहुलतया नितान्तं हृदयाह्लादिनी ।

भारतवाणी शारदा चेति द्वे पत्रिकेऽपि इतः प्रकटीभवतः । तयोः प्रथमा डा० पलसुले-महोदयैः सम्पाद्यमाना पुणेसंस्कृतसभातो बहुवर्षेभ्यः प्रकाशते । अपरा च शारदा श्री वसन्तगाडगिल-महोदयैरधुनैव सम्पादयितुमारब्धा ।

अथ च अत्र केचन विद्वांसः प्राचीनधार्मिक-परम्परायां परिवर्तनं विधाय स्वविचारानुसारं एकस्या नूतनपरम्परायाः स्थापनाय प्रचाराय च प्रयतमाना वर्तन्ते । एतदर्थं तैः पुण्यपत्तने धर्मनिर्णयमण्डल नाम्ना एका संस्थापि सञ्चालिता वर्तते तथा तत एव स्वपक्षपोषणाय बहूनि पुस्तकान्यपि प्रकाशितानि सन्ति । एतत्परिवर्तनवादपुरस्कृष्टेषु विद्वत्सु डा० काणे, तर्कतीर्थ पं० लक्ष्मणशास्त्री जोशी, श्री पं० महादेवशास्त्री दिवेकर तथा पं० रघुनाथशास्त्री कोकजे चेति विद्वांसः अग्रगण्याः सन्ति । परन्तु एतेषां नवमतवादिनो विचारतुरङ्गमा यथा उच्छृङ्खला भूत्वा विपथगामिनः समाजविघातकाश्च नभवेयुरिति तेषां निरोधाय अपि सुबद्धपरिकरा अत्र एके वयोवृद्धा विद्वांसो विराजन्ते । ते खलु विद्वत्समाजे सुगृहीत-

नाम श्री पं० गोविन्द महादेव जोशीमहोदयाः सन्ति । एते सम्प्रति नितान्तं वयोवृद्धा अपि वृद्धकेशरी इव गर्जन्तो नवमतवादिनो विद्वद्वर्गस्य विचाराणां परीक्षणे खण्डने च लेख-व्याख्यानादिना पुस्तकप्रकाशनेन च निरन्तरं समुद्यतास्तिष्ठन्ति । एवं च धर्मसंस्कृति-विषयेऽपि अन्यस्थानापेक्षया इदं नगरं विशेषतया जागरूकं दृश्यते ।

एतदतिरिक्तमस्य स्थानस्य अन्या अपि काश्चन विशेषता वर्तन्ते । अद्यापि अस्मिन् नगरे द्वौ आहिताग्नी वर्तते । अनेके धनान्तवेदपाठिनो वैदिका विद्वांसः सन्ति । स्वाहाकारस्य वेदपारायणपाठस्य च पावनपरम्परा अद्यापि अविच्छिन्नतया प्रचलन्ती दृश्यते । संस्कृतसंस्कृतिसम्बन्धीनि सभासम्मेलनानि अपि अत्र अव्यवहितरूपेण स्थले स्थले अनुष्ठीयमानानि वर्तन्ते । ब्राह्मणविद्वत्समाजे आचारनिष्ठापि साधीयसी ।

अस्मिन् नगरे गीर्वाणवाग्वर्द्धिनीसभायाः प्रधानसञ्चालकानां श्री पं० गणेशशास्त्री शेण्डे-महोदयानां गृहे स्वगृहनिर्विशेषमहमेकादशदिनानि निवासं कृतवान् । एतेषां परिवारे वयोवृद्धा युवानो बालका बालिकाश्चेति सर्वेऽपि यथायोग्यं संस्कृतं व्यवहरन्ति स्मेति मे महानानन्दविषय आसीत् । अपि च संस्कृतप्रचारकाणां कृते एतेषां गृहं सर्वदा उन्मुक्तद्वारं तिष्ठति तथा सर्वेऽपि परिवारजना अतिथये स्निह्यन्ति इति मया साक्षादेवानुभूतम् । अत्र निवासकाले अन्यच्च यद्यन्यया सौख्यमासादितं तदस्तने पथेन विज्ञेयम् ।

वासो राजपथे, गृहस्थ पुरतो यानानि, रात्रौ कथाः शय्या-भोजन-पान-सौख्यमखिलं स्वेच्छानुकूलं सदा । स्नानश्चोष्णजलेन नित्यमुभयोरुष्णा च टी सन्ध्ययो-र्विद्वद्वर्य-गणेशशास्त्रिसदने किं किं न लब्धं सुखम् ॥

बम्बई (मुम्बापुरी)

१९-११-२६

अत्र भारतीयविद्याभवनसञ्चालितः श्री मुम्बादेवी संस्कृतमहाविद्यालयः (चौपाटी), श्री जे० टी० संस्कृतमहाविद्यालयः (ग्वालियर टैंक), श्रीकृष्ण संस्कृतविद्यालयः (फणसवाडी), श्री देवनायकाचार्य सं० विद्यालयः (बड़गादी) जे० वी० एम० संस्कृत-विद्यालयः (कालवादेवी रोड), वाणीविहार संस्कृत विद्यालयः (माडुङ्गा), श्री संस्कृतमहाविद्यालयः (विलेपारला) इत्येते संस्कृतविद्यालया वर्तन्ते ।

अस्मिन् नगरे सर्वप्रधानं संस्कृतप्रचारकेन्द्रं भारतीयविद्याभवनमेव वर्तते । अस्यैव क्रोडे संस्कृत-विश्वपरिषदोऽपि कार्यालयो विराजते । आभ्यासु-भाभ्यामपि संस्थाभ्यां महाविद्यालयसञ्चालनेन देशे विदेशे च विश्वसंस्कृतपरिषदः शाखास्थापनेन, सम्पूर्णेऽपि भारते सरलसंस्कृतपरीक्षाणां प्रवर्तनेन, विविधपुस्तकपत्रपत्रिकादीनां प्रकाशनेन, बहूनां व्रतपर्वोत्सवजयन्तीनां ससमारोहमायोजनेन च सुमहती सुरभारतीसेवा विधीयते । अनयोरुभयोरपि संस्थयोः प्रधानसञ्चालकाः श्री के० एम० मुंशीमहोदयाः तथा प्रधानमन्त्रिणः श्री जे० एच० द्वे महोदया वर्तन्ते ।

अस्मिन् नगरे संस्कृतविश्वपरिषदा मुम्बापुरी संस्कृताध्यापकसंघनाम्नापि एका संस्था संस्थापिता वर्तते । एवमेवात्र एका ब्राह्मणसभा नाम्नापि संस्था प्रचलति या प्रतिवर्षं बहूनां संस्कृतनाटकानामभिनयं बहुषु स्थानेषु अतीव कौशलेन सह सम्पादयति । अस्याः सभायाः संस्कृतप्रचारपक्षे इयमेका सर्वाति-शायिनी विशेषता ।

अनेकोपनगरसमन्वितेऽस्मिन् विशाले नगरे यत्र तत्र भूयांसो विद्वांसः संस्कृतप्रणयिनश्च महानुभावा

वर्तन्ते । तेषु भारतीयविद्याभवनस्थ-संस्कृतमहा-विद्यालयप्रधानाचार्याः श्री दीक्षितारमहोदयाः, भारतीयविद्याभवनस्थपरीक्षामन्त्रिणः श्री महेशचन्द्र शास्त्रिमहोदयाः, श्री एल० एन० चन्द्रदेवमहोदयाः, सिद्धार्थकालेजे संस्कृतप्राध्यापकाः श्री माधवाचार्य महोदयाः, बडामन्दिराधिपतयः श्री दीक्षितजी महा-राजाः, “बालसंस्कृत” पत्रसम्पादका वैद्यवर्याः श्री रामस्वरूपशास्त्रिणः तथा माडुङ्गास्थित वाणीविहार संस्कृतविद्यालयस्य प्रधानाचार्याः श्री महाहुलि सविशेषमुल्लेखनीयाः सन्ति ।

बम्बईनगरे निवासाय स्वल्पमपि स्थानं महता काठिन्येन लभ्यते इति सर्वप्रसिद्धं वर्तते । तदनुसारं प्रथमं मयापि दिनद्वयं यावत् किञ्चिदसौविध्यमनु-भूतम् । परं तत्पश्चात् विलेपारलास्थितस्य संस्कृत-महाविद्यालयस्याध्यापकैः श्री पं० जीवेश्वर भा महोदयैः सर्वविधं निवासभोजनादिसौविध्यमुपकल्पितम् ।

पारडी (जि० सूरत)

२६-११-२६

वेदमूर्तिनां श्री श्रीपाद दामोदर सातवलेकर महोदयानां शुभाभिधानेन, तेषां वैदुष्येन, तथा शताधिकवैदिक साहित्यविषयक पुस्तकप्रकाशनात्मकेन पुरुषार्थेण च सर्वेऽपि भारतीया विद्वांसः परिचिताः सन्ति । एतेषां स्वाध्यायमण्डलनाम्नी संस्था या पूर्वं सतारामण्डलान्तर्गते औधस्थाने आसीत् सा एव इदानीं पारडीग्रामे प्रतिष्ठिता वर्तते ।

अनया संस्थया बहुभ्यो वर्षेभ्यः हिन्दी-गुजराती-मराठीतिभाषात्रये मासिकपत्राणां प्रकाशनेन, विविध-संस्कृतपरीक्षाणां प्रवर्तनेन, धर्मसंस्कृतिसम्बन्धिनं ग्रन्थानां प्रकाशनेन, मूल-सटीक-सानुवाद-समाध्य-वेदग्रन्थानां सम्पादनेन सम्प्रति “दैवतसहितानां”

प्रकाशनेन च संस्कृतभाषाया भारतीयसंस्कृतेः वैदिकसाहित्यस्य च अवर्णनीया सेवा विधीयते ।

श्रीमन्तः सातवलेकर महोदया इदानीमासन्न-शतायुषोऽपि प्रातरारभ्य रात्रौ नववादनपर्यन्तमविरतं परिश्रमं कुर्वन्ति । किमधिकम्, मदर्थं चायपानं, सन्ध्यायै काष्ठपीठम् अर्घाय जलपात्रं च स्वयं तैरेव उभयोः सन्ध्ययोरानीयते स्म । सङ्कोचवशान्मया वारं वारं निवार्यमाणा अपि ते “एतदर्थमेव इदं शरीरं वर्तते, अतिथिसत्कारस्तु अस्माकं वैदिको धर्मः” इत्यादिकं मन्दं मन्दमभिधाय सर्वमिदं स्वयं विदधत्येव ।

ऋषिकल्पानामेषां तपस्विनां पुण्याश्रमे यन्मया दिनद्वयमवस्थितेरवसरो लब्धस्तदहं परं सौभाग्य-मात्मनो मन्ये ।

वडौदा (वटपत्तनम्)

३-१२-२६

इदं नगरं गुर्जरप्रदेशस्य प्रधानं विद्यास्थानम् । अत्र महाराजा संभाजीराव विश्वविद्यालयान्तर्गतः एकः संस्कृतमहाविद्यालयो वर्तते । अत्रत्यः पाठ्य-क्रमः स्वतन्त्रो विद्यते । अस्मिन् विद्यालये सम्प्रति त्रयोदश अध्यापका वर्तन्ते । प्रधानाचार्यः श्री हरि-प्रसादं मेहता एम० ए०, बी० टी०, काव्यतीर्थ महोदया वर्तन्ते । इमे अध्यापनकलाकुशला उत्साह-सम्पन्नास्तथा सहृदया विद्वांसः सन्ति । न्याय-व्याकरणाचार्यः श्री शोभित मिश्र महोदयः तथा ज्योतिषाचार्यः श्री लक्ष्मीकान्त भा महोदयश्चेति इमावपि अस्य विद्यालयस्यालङ्कारभूतौ विशिष्टौ विद्वांसौ । अस्मिन् विद्यालये एकं वैशिष्ट्यमपि विलोकितम् । अत्र सर्वासु कक्षासु सर्वेषामपि पाठ्य-ग्रन्थानां परिचयात्मकं चित्रपटं शोभनाच्चरैर्लिखित्वा

संस्थापितं वर्तते । चित्रपटेषु तत्तद्ग्रन्थानां सर्वेऽपि विषयोपविषयाः रचयितृणां नाम-धाम-जन्मकालादि विवरणञ्च सम्यक् सम्मुल्लिखितं वर्तते । सर्वेषामपि विद्यालयानां कृते अनुकरणीया इयं रीतिः । समये-समये विद्यालयेऽस्मिन् संस्कृतव्याख्यानानामपि आयोजनं क्रियते । प्रतिवर्षमत्र आश्विननवरात्रावसरे शारदोत्सव समारोहः सम्मान्यते यस्मिन् कविसम्मेलन-वादविवाद-वक्तृत्व-नाट्य-सङ्गीतादीनां मनोरमाः कार्यक्रममा उपस्थाप्यन्ते ।

रामप्रसादीयसंस्कृतविद्यालयनाम्ना एका अपराऽप्यत्र संस्कृतपाठशाला प्रचलति तथा एतन्नगरान् किञ्चिद्दूरे सियातलावनामके स्थाने एकः ऋषिकुलत्रह्यार्च्य-श्रमोऽपि वर्तते ।

अस्य नगरस्य इदमेकं विशेषरूपेण उल्लेखनीयं वैशिष्ट्यं वर्तते यदत्र एका अनेकवर्षेभ्यः संस्कृत-विद्वत्सभा नाम्ना सभा सुव्यवस्थितरूपेण प्रचलति । अस्याः संस्थापकाः प्रमुखसञ्चालकाः स्थायिनो-ऽध्यक्षाश्च एतन्नगरस्य विद्वत्समाजशिरोमणिस्वरूपाः श्री पं० बदरीनाथशास्त्रिणः सन्ति । सरस-सुललित संस्कृतगीतप्रणयनेन इमे “अभिनवजयदेव” नाम्ना विख्याताः सन्ति । वैदुष्ये “विद्यासुधानिधि” इति विरुदमिमे विभूषयन्ति । परन्तु न केवलमिमे विद्यासुधानिधया अपितु सौहार्दसुधानिधयः सौजन्य-सुधानिधयः औदार्यसुधानिधयस्तथा आतिथ्यसुधा-निधयोऽपि वर्तन्ते । एतेषामेव प्रेरणया प्रयत्नेन च अत्रत्या विद्वत्सभा नियमितरूपेण स्वकीयं मासिकं वार्षिकञ्च सम्मेलनं महता समारोहेण सम्पादयति विविधैर्मनोरञ्जनैः कार्यकलापैश्च दर्शकाणां मनो हरति । अनया सभया सारस्वतसौरभमिति नाम्ना पत्रिकाऽप्येका काले काले प्रकाशयते ।

एतस्मिन् नगरे आङ्गलसंस्कृतोभयभाषासाहित्य-
विशारदेषु विद्वत्सु रामायणसमितिसंशोधनाध्यक्षाः
श्री गोविन्दलालभट्ट महोदयाः श्री रामस्वामीशास्त्रिणः
एम० ए०, श्री जगन्नाथ श्रीधर परेशास्त्रिणः एम० ए०,
श्री शानभाग महाशयाः, श्री लक्ष्मीनाथ वट्टीनाथ
शास्त्री बी० ए० महोदयाः तथा श्री डा० अरुणोदय
नटवरलाल जानीमहोदयाश्च सविशेषमुल्लेखनीयाः
सन्ति ।

एतन्नगरवर्तिनि विद्वत्समाजे सङ्गीतविषयेऽपि
श्लाघनीया निपुणता सुमहान् आदरश्च दृश्यते ।
उपरि चर्चिताः श्रीवदरीनाथशास्त्रिमहाभागाः सरस-
सुललितानां संस्कृतगीतानां प्रणयनेन “अभिनव
जयदेव” इति नाम्ना विख्याताः सन्ति । एतदतिरिक्तं
पं० जयनारायण रामकृष्ण पाठकाः तथा डा० ए०
एन० जानीमहोदया अपि गीतलेखकास्तथा गाय-
काश्च । अत्र एका ईदृशी बालिकाऽपि वर्तते या
संस्कृतगीतानां गाने अनुमानतोऽप्यधिकं कौशलं
भजते ।

विद्वत्सभाया वर्तमानमन्त्रिणो विद्याभास्कर
श्रीमणिशङ्कर वसन्तराम उपाध्यायमहोदया अत्रत्येषु
विद्वत्सु धार्मिकाणां दार्शनिकानाञ्च विषयाणामेके
तत्त्वविवेचका मनीषिणः सन्ति । एभिः प्रणीतं
तथा हृद्यतमै एकत्रिशत्यधैः महात्मने श्रीगान्धि-
महोदयाय समर्पितं “ईश्वरस्वरूपम्” नाम पद्यात्मकं
पुस्तकं तत्त्वालोचनात्मकं नितान्तं रमणीयं विचारो-
त्तेजकं धार्मिककुरीतीनां सुस्पष्टवर्णनविधायकमेकं
क्रान्तिकारि पुस्तकमस्ति ।

अस्मिन् नगरे श्रीवदरीनाथशास्त्रिणामेव सद्ने-
मया दिनचतुष्टयं निवासः कृतः । यद्यपि तस्मिन्
समये श्रीशास्त्रिमहोदया बम्बईनगरे आसन् तथापि

श्रीवदुकनाथशास्त्रिणां प्रसन्नमधुरेण स्वभावेन स्नेह-
सद्भावपरिपूर्णं व्यवहारेण च अहं महान्तं
सन्तोषमन्वभवम् ।

अहमदाबाद

६-१२-४६

अस्मिन् नगरे श्री काशीविश्वनाथसंस्कृतमहा-
विद्यालयः, स्वामीनारायणसंस्कृतमहाविद्यालयः,
श्री ब्रह्मचारीसंस्कृतपाठशाला, संस्कृतपाठशाला तथा
हिरापुरजीसंस्कृतपाठशालेति पञ्च संस्कृतविद्यालयाः
सन्ति । एषु सर्वाङ्गपूर्णतया अध्यापकविद्यार्थिबाहुल्येन
च श्री काशीविश्वनाथसंस्कृतमहाविद्यालय एव
प्राथम्यमर्हति । अत्रत्याः प्रधानाचार्याः श्री पं०
दीनानाथ भा महोदयाः न्यायवेदान्ताचार्या अस्य
नगरस्य प्रमुखेषु पण्डितेषु अग्रगण्या वर्तन्ते । अत्र
च एतेषामेव महोदयानां स्थाने सर्वसुखान्यनुभवन्नहं
पञ्चसप्तदिनानि निवासमकरवम् ।

एतन्नगरवर्तिनां विद्यालयानामध्यापकेषु छात्रेषु
वा छात्रसभासञ्चालने संस्कृतसङ्गीतनाटकव्याख्याना-
दीनामायोजने अन्येषु वा सांस्कृतिकेषु कार्यकलापेषु
काचिदुल्लेखनीया अभिरुचिर्नास्ति ।

अस्मिन् नगरे एका बृहद्गुजरातसंस्कृतपरिषद्नाम्ना
प्रदेशव्यापिनीसभा प्रचलति यस्याः कार्यालयः
श्री काशीविश्वनाथमहाविद्यालये वर्तते । अनया
सभया निखिलेऽपि गुर्जरप्रदेशे सरलसंस्कृतपरीक्षाणां
प्रवर्तनेन तदनुरूप-पाठ्यपुस्तकानां प्रकाशनेन संस्कृत-
परीक्षाणां सञ्चालनेन तथा अन्यैश्च बहुविधैः
सङ्कल्पितैरुपायैः सुरभारतीसेवायाः प्रशंसनीयः
कार्यक्रमः समारब्धो वर्तते ।

एतन्नगरस्य नवयुवकेषु आङ्गलविद्यालयाध्यापकेषु
श्री भगवतीप्रसाद पण्ड्या एम० ए०, व्याकरणाचार्याः

सविशेषमुल्लेखनीया वर्तन्ते । इमे यथा अध्यापने तथैव साहित्य-सङ्गीत-नाटक-भाषण-सभासम्मेलनादि विषयेऽपि नितरामधिगतपाटवा वर्तन्ते । एते स्वरूपेण मनोहराः, वचसा मधुवर्षिणः, हृदयेन स्नेहसौजन्यनिधयो, धर्मेण परहितसम्पादनपरा एके भविष्यन्तो विद्वांसः सन्ति ।

अत्र एतन्नगरालङ्कारभूतावन्यावपि द्वौ भारत-प्रसिद्धौ वयोवृद्धौ विद्वांसौ वर्तते । तयोरेके जैन-विद्वांसः प्रज्ञाचक्षुषः श्री पं० सुखलालजी संघवी महोदया वर्तन्ते यैर्गुर्जरभाषायां धर्मसंस्कृतिसाहित्य-सम्बन्धिनः पाण्डित्यपूर्णा अनेके निवन्धा लिखिता सन्ति ।

अपरे महानुभावाः रामानन्दसम्प्रदायाचार्येषु विश्रुतनामानः पण्डितराजेति विरुद्विभूषिताः श्री प० भगवद्दाचार्यमहोदया वर्तन्ते । एतेषां बहुविधं व्यक्तित्वं दर्शकानां हृदये अमन्दमानन्दं परं कौतूहलं च जनयति । तथा हि—एते न केवलं साम्प्रदायिक ग्रन्थानामेव आचार्या अपितु वेद-व्याकरण-साहित्य-दर्शन-धर्मशास्त्र-पुराणेतिहासादिविषयाणामपि विशिष्टा विद्वांसः । न केवलं विद्वांसः प्रत्युत प्रवचनेऽपि सुतरां पटीयांसः । अपि च भारतपारिजातनामक गान्धिवचनचित्रात्मकमहाकाव्यस्य प्रणेतारोऽपि इमे । एतदतिरिक्तं संस्कृत - हिन्दी - गुर्जरभाषायामेभिः षडशीतिपुस्तकानि लिखितानि प्रकाशितानि च । इदानीमपि कानिचिन्नूतनानि पुस्तकानि लिख्यन्त एव । भाषासु अंग्रेजी - फारसीभाषयोरपि एतेषां प्रभूतं प्रभुत्वम् । इयं पाण्डित्यचर्चा । अथ विचाराः स्वभावश्च एते प्राचीनपाण्डित्यजुषोऽपि न रूढिपरि-पोषकाः अपितु सदसद्विवेचकाः, समुचितपरिवर्तन-वादिनो रामानन्दसम्प्रदाये क्रान्तिकारिणो निर्भिकाः

साहससम्पन्नाश्च मनस्विनो मनीषिणाः सन्ति । धर्माचार्या अपि इमे आडम्बरविहीनाः सेवकसेविका-शिष्यशिष्यादि संग्रहपराङ्मुखाः एकाकिन एव निवसन्ति स्वहस्तेनैव च स्वीयं सकलमपि गृहकृत्यं समागतानामातिथ्यं च सम्पादयन्ति । एकान्त-वासिनोऽपि न इमे मौनधारिणो नापि नीरसा न च प्रदर्शनार्थं कल्पितगम्भोरमुखमुद्राः प्रत्युत प्रसन्न-मुखवण्डला मधुरभाषिणो विनोदस्वभावानिश्चल-हृदयाश्च महात्मानः सन्ति । एभिः स्वकीयः सर्वाऽपि अनेकभाषामय-विपुलतरामूल्यग्रन्थपरिपूर्णः साहित्यभण्डारोऽपि बहुजनहिताय गुजरतविद्यापीठ-संस्थायै स्वेच्छया समर्पितः । एवं च इमे विद्वच्छब्दार्थं साधुशब्दार्थं च समीचीनतया चरितार्थयन्ति ।

एतन्नगरनिवासिषु संस्कृतानुरागिषु व्यापारि-जनेषु श्री नारायणभाई लालाभाई ठक्करमहोदया अपि एके अनुपमाः सत्पुरुषाः सन्ति । विद्यया सह चिन्तया, प्रियवचनेन सह दानम्, धर्माचरणेन सह उत्तमा विचारास्तथा वाणिज्येन सह सुवक्तृत्व-मित्यनेकेषां सुदुर्लभानां गुणानां समन्वयस्य इमे प्रत्यक्षमुदाहरणम् ।

जयपुर

१२-१२-४६

राजस्थाने जयपुरं नाम संस्कृतविद्याया एकं भारतप्रसिद्धं केन्द्रं वर्तते । अत्र महाराजासंस्कृत-कालेजनाम्ना एकः सर्वावयवपरिपूर्णो बृहत्तमः संस्कृत-विद्यालयः प्रचलति । अस्मिन् महाविद्यालये सर्वेषा-मपि विषयाणामध्यापनं भवति । एतदतिरिक्तमत्र अन्यावपि द्वौ विद्यालयौ वर्तते । एकः स्वामीनारायण-संस्कृतमहाविद्यालयः तथा अपरो जैनसंस्कृतमहा-विद्यालयः । इमावपि विद्यालयौ प्रतिष्ठितौ सर्वाङ्ग-

परिपूर्णं च । परन्तु सभासम्मेलनादिविषये अत्रापि विद्यालयेषु शिथिलता अवलोकिता ।

अस्मिन् नगरे एका संस्कृतवाग्बर्धिनोपरिषत् वर्तते यस्याः मन्त्रिणः आयुर्वेदकालेजस्य संस्कृताध्यापकाः श्रीनारायणशास्त्री कांकर महोदया वर्तन्ते । संस्कृतसेवायै सदा समर्पितमनोवाक्काया इमे अत्यन्तमुत्साहसम्पन्नाः कार्यकुशलाः सहृदयाश्च । एतेषामेव प्रयत्नेन परिषदा एका रात्रिपाठशालापि सञ्चाल्यते । समये-समये परिषदा प्रतिवर्षं विशिष्टान्यपि सम्मेलनानि आहूयन्ते । अस्याः परिषदः अध्यक्षः श्री पं० मधुरालाल शर्माणः एम० ए०, डी० लिट् महोदयाः प्राधान्येन आङ्गलभाषाया एव विद्वांसः तथापि संस्कृताध्ययने नितरामनुरागवन्तः संस्कृतभाषणप्रणयिनः संस्कृत प्रचारोपयुक्तेषु कार्यकलापेषु सश्रद्धं दत्तचित्ता अस्य नगरस्य एके महान्तः संस्कृतसंरक्षकाः सन्ति । एते प्रतिदिनं रात्रौ स्वपरिवारं स्वकीयान् भृत्यांश्च तुलसीकृतरामायणं श्रावयन्ति । इदमपि एकमनुकरणीयं वैशिष्ट्यमवलोकितं मया एतेषु ।

अस्य नगरस्य अपरे आकर्षणभूता महाविद्वांसः भारतीपत्रिकायाः सम्पादकाः श्रीभट्ट मधुरानाथशास्त्रि महोदया वर्तन्ते । हिन्दी-उर्दूछन्दसु संस्कृतकाव्यप्रणयनपरिपाटीं प्रवर्तनाचार्या इमे निजकवित्वकौशलेन भारतीयसंस्कृतकविजनेषु निस्संशयं कनिष्ठिकामधितिष्ठन्ति । एतैरिसामभिनवां शैली-मङ्गीकृत्य साहित्यवैभवम्, जयपुरवैभवं गोविन्द-वैभवञ्चेति त्रीणि नवनवविषयभावभङ्गिमविभूषितानि अपूर्वरमणीयानि काव्यानि विरचितानि । इमानि अभिनवसंस्कृतसाहित्यरसिकैरेकवारमवश्यमेव विलोकनीयानि । सर्वेषु संस्कृतविद्यालयेषु रक्षणीयानीति मे बलवती अभ्यर्थना ।

सम्प्रति जयपुरनगरनिवासिनः एकस्यापरस्यापि महापुरुषस्य परिचयं दातुमिच्छामि । इमे महानुभावान् केवलं जयपुरस्य अपितु समस्तभारतराष्ट्रस्य विशिष्टगौरवस्वरूपाः वेदब्राह्मणागाधमहोदधिमन्थन-मन्दरायमानाः श्री पं० मोतीलालशर्माणः सन्ति । एभिः स्वर्गीय स्वगुरुवेदवाचस्पति श्रीमधुसूदन भट्ट महोदयानामभिनवां वैज्ञानिकीं व्याख्यानसरणिमनुसृत्य वेदानां ब्राह्मणग्रन्थानां च अपूर्वं ज्ञानविज्ञानसमन्वितं भाष्यं अशीतिसहस्रपृष्ठेषु लिखितं वर्तते । एतेषां वेदविज्ञानविषयिणोऽनैके महान्तो निबन्धग्रन्थाः प्रकाशिताः सन्ति । अपरे च शनैः शनैः प्रकाशपद्वीमारोहन्ति । एभिर्लिखितानां प्रकाशितानां च निबन्धग्रन्थानां पृष्ठस्रक्तानि सप्त सूचीपुस्तकानि मूल्यं विनैव लभ्यन्ते । तानि वैदिकैर्विद्वद्भिरवश्यमेव द्रष्टव्यानि । एभिरेव “भारतीयसंस्कृति और सभ्यता” नाम्ना अपरोऽप्येको महान् ग्रन्थः प्रणीतोऽस्ति । भारतीयसंस्कृतेः सभ्यतायाश्च तत्वं वास्तविकं स्वरूपं च जिज्ञासमानैरेषा संस्कृत्युपनिषद् अचिरेणैव द्रष्टव्या मन्तव्या चेति मम हार्दिकं निवेदनम् ।

एवं च इमे जयपुरसन्निहिते एव दुर्गापुराञ्चले मानवाश्रमनाम्ना एकमाश्रमं कल्पयित्वा तत्रैव लोककोलाहलेभ्यो दूरीभूता विलुप्तप्रायवैदिकविज्ञानज्योतिषां प्रकाशेन वेदब्राह्मणार्थविषयक गाढान्वकारविध्वंसनतपश्चर्यायां निलीना वर्तन्ते ।

अस्मिन् नगरे महाराजा संस्कृतविद्यालये ज्योतिषविभागाध्यक्षाणां श्रीमतां पं० विन्ध्याचल प्रसाद पाण्डेय महोदयानां भवने मम निवास आसीत् । इमे मम सम्बन्धिनोऽपि विद्यन्ते । तस्मादत्र यन्मया सुखं सौविध्यञ्च समासादितं तद्वर्णनं पाठकानां नातिविस्मयकरं जायेत ।

च्छन् । यत् प्रभावादिमे प्रत्युत्पन्नमतयः परनिर्दिष्टविषयानुसारं परसङ्केतितकोष्ठानुसारञ्चाक्षराणि विन्यस्य क्षण एव विना विलम्बं श्लोकरचनां प्रदर्शयन्ति स्म । एतच्च स्वयं मयाऽपि बहुधाऽन्वमावि ।

अनन्तरञ्च १९१७ तमे ख्रीस्ताब्दे जनवरीमासे प्रथमप्रथमं स्थाप्यमाने सुजप्फरपुरस्थे विहारस्यैकमात्रराजकीय-धर्मसमाजसंस्कृतमहाविद्यालये धर्मशास्त्रपुराणप्राध्यापकपदे ते न्ययुज्यन्त । प्रायः सप्तविंशतिवर्षाणि यावत् शास्त्राण्य-ध्यापयन्त आर्षर्णादुन्मुक्ताः १९४४ तमे ख्रीस्ताब्दे राजकीयसेवातो लब्धपूर्णावकाशाः पुनर्ग्रह एवाध्यात्मिकचर्चाभिः समयानयापयन् । एतद्वैदुष्यप्रभाविता विहार-संस्कृतसमितिर्निजदीक्षान्तसमारोहावसरे “प्रधानाचार्य” इत्युपाधिनैतान् पण्डितमहोदयान् व्यभूषयत् ।

एतेषां वैदुष्यविद्यासेवाभिः परितुष्टो विहारशासनं पुनरपि १९५४ तमे ख्रीस्ताब्दे दरभङ्गास्थसंस्कृत-विद्या-पीठे सोपायनमेतान् तत्र शास्त्रीयान्वेषणकार्यकर्तृभ्यो निर्देशप्रदानेन साहाय्यमाचरितुं नियुक्तवान् । विद्यापीठकार्यं कुर्वाणा एव ते कतिपयमासेभ्योऽस्वस्थाः सन्तः १९६१ तमख्रीस्तवर्षस्य नवम्बरमासे पञ्चदशतारिकायां तदनुसारं २०१८ वैक्रमसंवत्सरस्य कार्तिकशुक्लाष्टम्यां दिवङ्गता अभूवन् । तदीयात् स्वर्गमनादिदानीं पण्डितसमाजो निजां महती हानिमनुभवन् तदीयात्मनः शान्त्यर्थं तत्परिवाराय धैर्यप्रदानार्थञ्च भगवन्तमभ्यर्थयति ।

शुभाशंसनम्

काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी सस्यशालिनी ।
 देशोऽयं क्षोभरहितो ब्राह्मणाः सन्तु निर्भयाः ॥
 अपुत्राः पुत्रिणः सन्तु पुत्रिणः सन्तु पौत्रिणः ।
 अधनाः सधनाः सन्तु जीवन्तु शरदां शतम् ॥
 स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां
 न्याय्येन मार्गेण महीं महीशाः ।
 गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं
 लोकाः समस्ता सुखिनो भवन्तु ॥

श्रीभारतधर्ममहामण्डल-शास्त्रप्रकाश-विभागद्वारा प्रकाशितपुस्तकानि

श्रीस्वामि दयानन्द महाराजद्वारा रचितानि

१—धर्मकल्पद्रुम प्र० ख०	२)	३४—उपदेशपरिजात	॥)
२—धर्मकल्पद्रुम द्वि० ख०	१॥)	३५—कल्किपुराण	१॥)
३—धर्मकल्पद्रुम तृ० ख०	२)	३६—पातञ्जलयोगदर्शन	३)
४—धर्मकल्पद्रुम च० ख०	२)	३७—महामंड ४ रहस्य	१॥)
५—धर्मकल्पद्रुम प० ख०	२)	३८—मन्त्रयोगसंहिता	१)
६—धर्मकल्पद्रुम ष० ख०	३॥)	३९—हठयोगसंहिता	॥)
७—धर्मकल्पद्रुम स० ख०	२)	४०—तत्त्वबोध	—)
८—धर्मकल्पद्रुम अ० ख०	३॥)	४१—स्तोत्र कुसुमाञ्जलि	॥)
९—धर्मकल्पद्रुम, प्रथम द्वितीय खण्ड		४२—भगवद्गीता प्रथम खंड	१)
एक साथ रायल एडी०	५)	४३—विष्णुगीता	१)
१०—प्रवीण दृष्टिमें नवीन भारत प्र० ख०	२)	४४—सूर्यगीता	॥)
११—प्रवीण दृष्टिमें नवीन भारत द्वि० ख०	२)	४५—शक्तिगीता	१)
१२—नवीन दृष्टिमें प्रवीण भारत	१)	४६—धीशगीता	॥)
१३—साधन चन्द्रिका	१॥)	४७—शंभुगीता	१)
१४—शास्त्रचन्द्रिका	१॥)	४८—संन्यासगीता	१)
१५—धर्मचन्द्रिका	१)	४९—गुरुगीता	॥)
१६—आर्यगौरव	॥)	५०—कर्ममीमांसादर्शन प्र० ख०	१॥)
१७—नीतिचन्द्रिका	॥)	५१—कर्ममीमांसादर्शन द्वि० ख०	२)
१८—धर्मप्रश्नोत्तरी	॥)	५२—कर्ममीमांसादर्शन तृ० ख०	५)
१९—चतुर्दशलोक रहस्य	॥)	५३—कर्ममीमांसादर्शन (संस्कृत)	२)
२०—गीतार्थचन्द्रिका सजिल्द ३) अजिल्द २॥)	२॥)	५४—रामगीता	२॥)
२१—सनातनधर्मदीपिका	॥)	५५—कहावत रत्नाकर साधा० रायल	१०)
२२—धर्मविज्ञान प्र० ख०	५)	५६—रामायण तुलसीकृत	१॥)
२३—धर्मविज्ञान द्वि० ख०	४)	५७—दैवीमीमांसादर्शन प्र० भा०	३॥)
२४—धर्मविज्ञान तृ० ख०	४)	५८—दैवीमीमांसादर्शन द्वि० भा०	५)
२५—सती चरित्रचन्द्रिका	२)	५९—त्रिवेदी सन्ध्या	१—)
२६—नित्यकर्म चन्द्रिका	॥)	६०—गोब्रत-तीर्थमहिमा	॥)
२७—धर्मसोपान	॥)	६१—मार्कण्डेय पुराण प्र० ख०	१)
२८—धर्मकर्म-दीपिका	॥)	६२—मार्कण्डेय पुराण द्वि० ख०	१)
२९—सदाचार सोपान	—)	६३—मार्कण्डेय पुराण तृ० ख०	१)
३०—कन्याशिक्षा सोपान	—)	६४—ऋजुपाणिनीयम्	॥)
३१—ब्रह्मचर्य सोपान	॥)	६५—संगीत सुधाकर	॥)
३२—साधन सोपान	॥)	६६—पुराणरहस्य	१॥)
३३—शास्त्र सोपान	॥)	६७—संन्यासधर्मपद्धति	१॥)

सम्पादकः प्रकाशकश्च—अवधेशप्रसादशर्मा, श्रीभारतधर्ममहामण्डल, जगतगंज, वाराणसी कैन्ट ।

मुद्रकः—विश्वनाथ भार्गव, मनोहर प्रेस, जतनबर, वाराणसी ।

सूर्योदयः

• भारतधर्ममहामण्डलस्थ
• मासिकं मुखपत्रम्

वर्षम् ३८

अङ्काः ७-९

सम्पादकः
गो० न० वैजापुरकरः

जुलाई-अगस्त-सितम्बर
१९६२

वार्षिक-मूल्यम्
५) रुप्यकाणि

पृथ्वी केषां प्रभावैर्धृता ?

दोषहेतून्शेषांश्च वश्यात्मा यो निरस्यति ।
तस्य धर्मार्थकामानां हानिर्नाल्पापि जायते ॥
सदाचाररतः प्राज्ञो विद्याविनयशिक्षितः ।
पापेऽप्यपापः पुरुषे ह्यभिधत्ते प्रियाणि यः ॥
मैत्रीद्रवान्तःकरणस्तस्य मुक्तिः करे स्थिता ।
ये कामक्रोधलोभानां वीतरागा न गोचरे ।
सदाचारस्थितास्तेषामनुभावैर्धृता मही ॥

(विष्णुपुराणात्
३।१२।४०-४२
समुद्धृतम्)

—महर्षिः और्वः

अनुक्रमः

प्रपातकः	पत्रपुटम्	परिवेषकः
चिदानन्दरूपं भजेम स्वरूपम्	४९	श्री श्रीधरस्वामी
पाठ्यक्रमतो रामकृष्णयोर्विह्वारः	५१	सम्पादकीयम्
पौराणिकानां ताराहरण-कथानां		
वैज्ञानिकं रहस्यम्	५३	श्री कलाधरप्रसाद त्रिपाठी
दुर्गार्चना-गीतिः	५६	श्री सरयूप्रसाद शास्त्री
अद्य संस्कृत-शिक्षाक्रमः कथं स्यात् ?	५७	श्री चिन्तामणिमिश्रशर्मा
ऐश्वर्यम्	६०	श्री गोपालचन्द्र मिश्रः
भारतीय-वाङ्मये तत्त्वसंख्या-विचारः	६२	श्री ब्रजवल्लभ द्विवेदः
अन्त्येष्टि-संस्कारः	६९	अनुवादिका, के० कमला
वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयो-		
पकुलपतीनामभिनन्दनम्	७२	देवरिया-जनपद संस्कृतसम्मेलनसदस्याः

ग्राहका विनिवेद्यन्ते

यदद्यादधि बहूनां प्रतनग्राहकाणां वार्षिकं शुल्कमस्माभिर्नाधिगतम् । कृपया तैरङ्कममुं समुपलभ्य
पञ्च रूप्यकाणि वार्षिकशुल्कं त्वरितं प्रेषणीयमिति ।

—व्यवस्थापकेन

सूर्योदयः

श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य मासिकं मुखपत्रम् ।

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्,
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानविपा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्,
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र सूर्योदयः ॥

३८ वर्षे]

आपाठ-श्रावण-भाद्रपदाः २०१९ : जुलाई, अगस्त, सितम्बर : १९६२

[८-९ अङ्काः]

चिदानन्दरूपं भजेम स्वरूपम् !

अनेकान्तिकं द्वन्द्वशून्यं विशुद्धं नितान्तं सुशान्तं गुणतीतमेकम् ।
सदा निष्प्रपञ्चं मनोवागीतं चिदानन्दरूपं भजेम स्वरूपम् ॥ १ ॥
सदा स्वप्रभं दुःखहीनं ह्यमेयं निराकारमत्युज्ज्वलं मेदहीनम् ।
स्वसंवेद्यमानन्दमाद्यं निरीहं चिदानन्दरूपं भजेम स्वरूपम् ॥ २ ॥
अहंप्रत्ययत्वादनेकान्तिकत्वादभेदस्वरूपात् स्वतःसिद्धभावात् ।
अनन्याश्रयत्वात् सदा निष्प्रपञ्चं चिदानन्दरूपं भजेम स्वरूपम् ॥ ३ ॥
अहं ब्रह्म भासादिमत् कार्यजातं स्वलक्ष्येऽद्वये स्फूर्तिशून्ये परे च ।
विलाप्य प्रशान्ते सदैवैकरूपे चिदानन्दरूपं भजेम स्वरूपम् ॥ ४ ॥
अहंब्रह्मभावो ह्यविद्याकृतत्वात् विभिन्नात्मकं भोक्तृभोग्यात्मबुद्ध्या ।
जडं सवभूवाथ पुंस्त्र्यात्मना यत् चिदानन्दरूपं भजेम स्वरूपम् ॥ ५ ॥
अनित्यं जगच्चिद्विवर्तात्मकं यत् विशोध्य स्वतःसिद्धचिन्मात्ररूपम् ।
विहायाखिलं यन्निजज्ञानसिद्धं चिदानन्दरूपं भजेम स्वरूपम् ॥ ६ ॥
स्वभासा सदा यत्स्वरूपं स्वदीप्तं निजानन्दरूपाद्यदानन्दमात्रम् ।
स्वरूपानुभूत्या सदा यत्स्वमात्रं चिदानन्दरूपं भजेम स्वरूपम् ॥ ७ ॥
जगन्नेति वा खल्विदं ब्रह्मबुद्ध्या निजात्मानमेवावशिष्याद्वयं यत् ।
अभिन्नं सदा निर्विकल्पं प्रशान्तं चिदानन्दरूपं भजेम स्वरूपम् ॥ ८ ॥
निजात्माद्यक्तं ये पठन्तीह भक्ताः सदाचारयुक्ताः स्वनिष्ठाः प्रशान्ताः ।
भवन्तीह ते ब्रह्म वेदप्रमाणात् तथैवाशिषा निश्चितं निश्चितं मे ॥ ९ ॥

—समर्थानुगृहीत-महात्मा श्री श्रीधरस्वामी

श्रीसद्गुरुज्ञानानन्दस्मृतिः

१७.

- वेदान्तदर्शनमहो बहुभेदवादैराकृष्यमाणमतिनष्टनिजप्रभावम् ।
दृष्ट्वाऽकरोद् कञ्च समन्वयभाष्यमस्माद् व्यासं भवन्तमपरे विबुधा वदन्ति ॥
१८. संन्यासिभिर्जगदिदं परिपूणमास्ते
तत्पद्धतिश्रुत्वमहो नहि काचिदासीत् ।
तस्याः प्रकाशनपरं परिचिन्त्य लोके
त्वां याज्ञवल्क्यमपरे निगदन्ति सन्तः ॥
१९. बोध्यमानभुवनभ्रमभञ्जकैस्तैः
सद्भिर्महामहिमशालिभिरग्रमेयैः ।
अध्यायकैर्द्विगुणविंशतिभिः प्रशस्तैः
संयुक्तयाऽखिलजगद्वितयाऽऽप्तया च ॥
२०. विज्ञानयोगगुरुवर्यमहर्षि-दत्ता-
त्रेयामिधानसमलङ्कृतयाधिहन्त्र्या ।
तत्सर्वजीवहित-शाश्वतरूप-धर्म-
मीमांसया रचितयाऽप्रतिमप्रभावम् ॥
२१. त्वत्पादपद्ममकरन्दनिषेवणेन
विध्यस्तमानसमलीमसदोषशुद्धाः ।
धीराः करामलकवत् कृततत्त्व-दत्ता-
त्रेयावतारमिह केचिदुशन्ति विज्ञाः ॥
२२. ऊर्ध्वं ह्यधश्च भुवनानि चतुर्दशैव
देवासुरैर्नियमितानि च सप्त सप्त ।
चत्वारि हन्त सकलोपरि संस्थितानि
यात्यात्मजिद्धि महारादिसमाह्वयानि ॥
२३. नादश्च बिन्दुरपि पिण्डमथाक्षरं च
ब्रह्माण्डमित्यपि च पुस्तकपञ्चकं हि ।
तेष्वक्षरं निगदितं भुवि नाशशीलम्,
अन्यच्चतुर्विधमनश्वरनित्यरूपम् ॥
२४. सृष्टिस्थितिप्रलयकृद्विधिविष्णुरुद्रै-
र्ब्रह्माण्डमुक्तमथ देवगणैश्च पिण्डम् ।
आर्पं च बिन्दुरुक्त मानवमक्षरं च
नादश्च नित्यपरमात्मविनिर्गतं हि ॥
२५. जैवं तथा सहजमैशमुदाहृतानि
कर्माणि, तत्र सहजः किल मुक्तिहेतुः ।
ऐशं भुवीशपदवीं वितरत्यमोघां
जैवं गतागतमिदं परिपातिचक्रम् ॥

२६.

वेदान्तशास्त्रसुनिरूपितपञ्चकोषा अञ्चन्त्यशुद्धिमथ पञ्चभिरेव शुद्धिम् ।
इत्यादिकं भगवतश्च मया श्रुतं यत् तत्सर्वमेव तव बोधविजृम्भणोत्थम् ॥

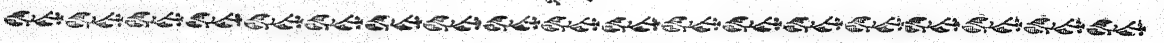
पाठ्यक्रमतो रामकृष्णयोर्वहिष्कारः

‘कल्याण’-मासिकपत्रस्य ऐपमेऽङ्के (सितम्बर १९२१) पृष्ठे ‘पाठ्यक्रमतो रामकृष्णयोर्वहिष्कारः’ इति शीर्षकेण उल्लिखितमस्ति—‘वृत्तमिदं सुद्रित-मास्ते यदुत्तरप्रदेशीय-शिक्षा-विभागेन राजकीय-पाठ्य-पुस्तकेभ्यः सोंऽशो वर्जयितुमादिष्टो यत्र-यत्र राम-कृष्णयोरुल्लेखः स्यादिति । इदं मन्तुं चेतो न प्रवर्तते । एवं तु यावन-राज्यकालेऽपि (केवलमौरङ्गजेवीय-शासनं विहाय) न सञ्जातम् । सनातनधर्मावलम्बिनो हिन्दु-वस्तु राम-कृष्णं परमेश्वरमेव मन्यन्ते । परं यैस्तौ परमे-श्वरौ न मन्येते, तेऽपि महापुरुषत्वेन तु तौ मन्येत एव । एवं तयोर्जीवनं परमादर्शभूतं मन्यत एव । भारतीयप्राच्येतिहासतो यदि नाम रामकृष्णौ वर्ज्येते चेत्किमवशिष्येत ? एतादृशानि कृत्यानि कोटिकोटि-भारतीयानां हृदि भीषणमाघातकारीणि तु सन्त्येव, देशस्योत्थानविधावपि सर्वथा घोरतमं बाधकानि । एतादृश्या मनोवृत्तेः प्रवृत्तेश्च शीघ्रातिशीघ्रं निरोधः परमावश्यकः । देशवासिभिरस्य घोरतमो विरोधः करणीयः” इति ।

यदीदं वृत्तं तथ्यं भवेत्तदा नूनं तद्देशस्य दुर्भाग्यं वक्तव्यं भवेत् । विषयेऽत्र ‘कल्याण’पत्रेण कृतो हितो-पदेशोऽयं को नाम मतिमानुपेक्षितुं शक्नुयात् ? अद्य शासनं राम-कृष्णं पाठ्यवाङ्मयात् निष्कासयितुं प्रयतते, इवस्तत् मुहम्मद-यीशुमपि बहिष्कर्तुं प्रवर्तते । किमिदं मुसलिमेशवीयमतानुयायिभिः सहेत ? नो चेत्सर्वधर्मानुयायिभिरद्य विषयस्यास्य घोरतरविरोधे-ऽस्माकं हार्दिकं साहाय्यं विधेयम् । कैकेय्या श्रीरामभद्र आचतुर्दशवर्षं गृहान्निष्कासितः । तेन च सोऽद्यावधि विश्वचेतसि दृढं पदं धत्ते । केवलं निष्कासयित्री जननी एव जनमानसेभ्यः सुदूरं गता । किमनेन अव्यापार-

व्यापारेण भारतीय शासनमपि स्वात्मानमेतादृशं कर्तुं वाञ्छति ? नूनं शिक्षायाः शासनाधीनीकरणस्य महानयमभिशापः । अत एव पूर्वं सा केवलं वीतरा-गाणां समाजोन्नायकानां महर्षीणामेव स्वाधीनासीत् । शासनस्य नाममात्रमपि तस्यां नियन्त्रणं नाभूत् । तत्कालीनाः शासका विद्यालयभूतेषु गुरुकुलेषु आचा-र्याणामनुमतिं गृहीत्वैव प्रविशन्ति स्म । पुनस्तत्र राजपुत्र-ब्राह्मणपुत्रौ सहैवाविशेपं गुरुसेवा-विद्याध्ययने समाचरन्तः स्म । तेन च ध्रुव-मार्कण्डेय-भीष्म-द्रोण-कृत्वा विद्यातेजस्विनश्छात्ररत्नानि वसुमत्यामस्या-माविर्बभूवुः । किन्तु यदा प्रभृति कूटनीतिज्ञैर्वैदेशिक-शासकैरियं शिक्षा स्वस्मिन् यन्त्रिता, तत एवासित-दलीयसुधांशुवदस्या अपि कलाः उत्तरोत्तरं ह्यासमुप-गच्छन्त्यो दरीदृश्यन्ते । स्यान्नाम तेन शासनस्य आपेक्षिकं स्थायित्वम्, परं राष्ट्रस्य तु महती हानिरेव जाता, जायते च । प्रतिविषयं वैदेशिकचरणचिह्ना-नुगमशीलैः साम्प्रतिकैः शासकैरपि तदेव क्रियेत चेदीश एव भारतं पायान् । धार्मिकशिक्षाभावेन साम्प्रति-काश्छात्रा घोरतमानुशासनहीनाः सन्तो भस्मासुर-कल्पाः संवृत्ता इत्यस्माभिरुक्तपूर्वम् । इदं पुनस्तत्र हविषा कृष्णवर्त्मन नूनं भवेत् । अतः साग्रहं सूच्यते यच्छासनेनात्र विषये अचिरात् पश्चात्पदेन भाव्यम् ।

तत्त्वतो विचार्यमाणे श्रीरामचन्द्रः श्रीकृष्णचन्द्रो वा न केवलं भारतस्य, हिन्दूनां सनातनधर्मीयाणां वा विभूती, एतौ पुनर्निखिलस्य विश्वस्य सुदृढावाधार-स्तम्भौ । न केवलं दाशरथी रामः, अपि तु रमन्तो योगिनोऽस्मिन्निति परं ब्रह्म, यस्य किलेदं जगज्जातं विलसति । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तदेव ब्रह्म

श्रीरामतत्त्वम् । सर्वसाधारणानां बुद्धावगन्तुं केवलं दाशरथीरूपेण तत्साकारतां गतम् । तत्राप्यनेन व्यावहारिक्यां सत्तायां कथं रेखामात्रमप्यक्षुण्णा मर्यादा पालनीया इत्यस्यानन्यसुलभ आदर्श उपस्थापितः, यस्य राज्यमद्यतनीयराज्यस्य पितृभूता महात्मागान्धिनः भृशं कामयन्ते स्म । एवं श्रीकृष्णतत्त्वमपि न साधारणम् । 'कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।' षोडशकलापूर्णस्य भगवतो यदि कश्चिदवतारोऽत्र भुवि भूतः स्यात्स कृष्ण एव । नहि श्रीकृष्णेन कदापि नवात्रापरपर्यायाणामनियन्त्रित-राजभोगभोगिनां जीवनमतिवाहितम् । तेन कारागारे जन्म गृहीतम्, आजोवनमत्याचारिभिः सङ्गरः कृतः, अन्ते च सर्वान् कुटुम्बिनः घातयित्वा व्याधमुखेनात्मनोऽवसानं कारितम् । एवं श्रीरामभट्टेणापि सर्वं यौवनं वने एव विवासितम्, प्रजापीडकानामुन्मूलनं कृतम्, राज्ये प्रतिष्ठिते पुनः प्राणाधिका जानकी अपि लोकाराधनाय त्यक्ता । भवभूतिशब्दैः स भणति— 'स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि । आराधनाय लोकानां मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥' न केवलमत्र तेन वाक्शूरत्वमात्रं व्याख्यानकोविदत्वं वाऽभिप्रेक्षितम्, प्रत्युत सक्रियरूपेण तदनुकरणमपि कृतम् ।

एतादृशौ यावज्जीवं परार्थजीविनौ लोकतन्त्र-स्यादर्शभूतौ रामकृष्णौ यदि नाम राजकीयपाठ्यक्रमतो बहिष्कृतौ क्रियेताम्, तदा तस्मिन् पाठ्यक्रमे केषां महाविभूतिनामुल्लेखः कान्यते ? इत्यस्य समाधानमपि यदि शासनेन तदादेशे कृतं स्यात्तदाऽऽदेशोऽयं कथञ्चिद् विचारणीयः स्यात् । अन्ते वयं साग्रहं निवेदयामो यदेतादृशो घोरतम आदेश शीघ्रमेव प्रत्यावर्तनीयः शासनेति । भारतीयजनेभ्योऽपि निवेदयामो यत् यावच्छासनमादेशममुं न प्रत्यावर्तयिष्यति,

तावत् शान्तिमयस्तस्य सुदृढं विरोधः करणीयः, येन विवशं भूत्वा तदेनं प्रत्यावर्तितुं प्रभवेदिति ।

स्वर्गीया अवधेशप्रसादशास्त्रिणः !

महान् क्लेशावसरो यदस्माकं 'सूर्योदय'स्य भूतपूर्वसम्पादकाः श्रीपण्डितावधेशप्रसादशास्त्रिणो विगतागस्तमासस्य अष्टाविंशदिनाङ्के हजारीबागस्थ-रुग्णालये स्वर्गताः । कस्या अपि संस्थाया काम-मुपरितनं संघटनं सुदृढं भवतु, परं यावदङ्गभूताः कार्यसंचालकाः सुदृढा न स्युस्तावत् तत्कार्यं सुचारु न प्रचलति । भारतधर्ममहामण्डलसंस्थाया एतादृशेषु सक्षमेषु कार्यसंचालकेषु एके श्रीगोविन्दशास्त्रिदुर्गावेक-महोदया अचिरादेव स्वर्गताः । इदानीं पुनरवधेश-प्रसादशास्त्रिणोऽपि तेषामेव पदमनुसरन्तो गता इति महत्स्वेदास्पदम् । अवधेशप्रसादशास्त्रिवर्यैर्भारत-धर्ममहामण्डलीयं प्रायो निखिलं प्रवृत्तिजातम् (यथा— उपदेशक-महाविद्यालयः, परीक्षाविभागः, विशुद्धसंस्कृ-ताध्यात्मिकविश्वविद्यालयः, सूर्योदयः एवमादि) अनन्यसाधारणया निष्ठया चिरात् आदेहपातं संचाल्यते स्म । बहोः कालाद् रुग्णैः सद्भिरपि तैः सर्वोऽयं कार्यभारो यथाकथमपि वोढ्यते स्म । अत एव 'सूर्योदय'-स्य प्रकाशनमपि विलम्बितम् । अन्ते विवशा भूत्वा चिकित्सार्थं स्वगृहं गतास्ते पुनरत्र वाराणस्यां नागताः, नागमिष्यन्ति च कदाप्यनेन पाञ्चभौतिकेन देहेन । तेषां स्वर्गमनात् महामण्डलस्य तु महती अपूरणीयैव हानिः संवृत्ता, काशिकविद्वत्समाजस्यापि अन्यूना क्षतिः समजनि । शास्त्रिवर्यसदृशाः सरला मधुराचाराः सदैव परोपकारनिरताः स्वधर्मेकव्रतिनो ये विद्वांस इतो यान्ति, तेषां स्थानपूर्तिस्तु कथमपि न जायते । भगवन्तं विश्वनाथं तेषामात्मने शाश्वतिं शान्तिं प्रदातुं प्रार्थयन्तो वयं तेषां पारिवारिकैः सह हार्दिकीं समवेदना-मनुभवाम इति ।

पौराणिकानां ताराहरण-कथानां वैज्ञानिकं रहस्यम्

— श्रीकलाधरप्रसादः त्रिपाठी —

[ज्योतिषधर्मशास्त्राचार्यः, प्राध्यापकः—राजकीय संस्कृत विद्यालयः, मोतिहारी, बिहार]

कथानकञ्चेदं पुराणेषु प्रकारत्रयेण वर्णितं दृश्यते । यथा चैकत्र-अत्रिनेत्रादमृतमयश्चन्द्रः समुद्धृतः । स च ब्राह्मणौषधितारागणानामधिपतिः ब्रह्मणा कल्पितः । स कदाचिद् गुरोर्बृहस्पतेः भार्या तारामतिरूपवतीं दृष्ट्वा कामेनाजहार । गुरुणा याच्यमानोऽपि दातुं न स्वीचकार । तदा बृहस्पतिः विभुव्यः क्रोधकलुषितो भूयोभूयः विचार्य मघोनः साहाय्यं याचयामास । उवाच च—‘हे देवेश ! अयं दुरात्मा चन्द्रः मदीयां भार्या तारामपजहार, भूयसा प्रार्थितोऽपि न ददाति । तर्हि त्वमेव नः शरणम् ।’ इन्द्रश्च बृहस्पतिमाशवास्य चन्द्रं प्रति दूतं प्रेषयामास । अथापि चन्द्रः गुरोर्भार्यां प्रत्यावर्तितुं नैच्छत् ।

तदा महेन्द्रः सेनोद्योगं कृतवान् । तद् दृष्ट्वा गुरुद्वेषात् शुक्रः सोमस्य पाष्णिं जग्राह । शङ्करोऽप्येवं गुरुदाराभिर्मर्शनमाकर्ण्य बृहस्पतेः साहाय्यमकरोत् । इन्द्रद्वेषाद्वरुणोऽपि सोमपक्षे बभूव । इत्थं वरुणसम्बन्धान् शुक्रसम्बन्धान् सर्वेऽप्यगुराः देवसेनाभिः योद्धुं सन्नद्धाः बभूवुः । ततः देवदानवयोः संप्रामः प्रारब्धः । एवं युद्ध्यत बहूनि वर्षाण्यतिक्रान्तानि ।

ततो ब्रह्मा स्वयमागत्य चन्द्रं प्राह—‘गुरुभार्या मुञ्च । अन्यथा विष्णुं समाहूय ते संक्षणं करिष्यामीति । अत्रान्तरे शुक्रस्य पिता भृगुरपि समागत्या-कथयत्—‘हे अत्रिनन्दन ! तव पित्रा प्रेषितोऽहं त्वां निर्देशयितुम्, झटिति गुरुभार्या मुञ्च’ इति । इत्थं पितृ-पितामहगौरवेणानिच्छन्नपि चन्द्रस्तारामर्पयामास ।

एवं ब्राह्मे १५२ अध्याये चेयं कथा इत्थं स्मर्यते-

चन्द्रः बृहस्पतेः सर्वां विद्यामधीत्य शिक्षासमाप्तौ ‘किं मया गुरुदक्षिणा देये’ति प्रार्थयामास । गुरुश्च ‘न मया कश्चनार्थोऽपेक्षते, गुरुपत्नीं पृच्छ, सा यदिच्छति तत्तस्मै दत्त्वा निवर्तयस्व’ इत्यकथयत् । गुरुणाऽऽज्ञप्त-श्चन्द्रोऽन्तर्वेश्म प्रविष्टः । तत्र रतिसमप्रभां गुरुपत्नीं तारामवलोक्य स्मराक्रान्तश्चन्द्रस्तां करेण जग्राह । बलादाकर्षयन् गुरुणा निवारितः शप्तोऽपि स्वगृहं नीत्वा स तथा सह वुभुजे । गुरुः बहून्पुत्रान्यकरोत् । परन्तु केनाप्युपायेन यदा भार्या न लेभे, तदा मानं परित्यज्य शुक्रं निवेदयामास । शुक्रश्च गुरुं सन्तोष्य ‘तव भार्यामवश्यमानयिष्यामीति घोरं प्रतिज्ञातवान् । यथा—

तदा भोक्ष्ये तदा पास्ये तदा स्वप्से तदा वदे ।

यदाऽऽनये प्रियां भ्रातस्तव भार्यां परार्दिताम् ॥

इत्थं प्रतिज्ञाय शुक्रः शङ्करं सन्तोष्य तस्मात् वरं प्राप्य

चन्द्रान् तारामादाय शुक्रो गुरवे प्रादात् । यथा—

सर्वान्वेदाश्च विधिवद्वनुवेंदं यथाविधि ।

अधीत्य जीवात्सर्वाश्च विद्याश्चान्या महामते ।

गुरुपूजां करोमीति जीवमाह स चन्द्रमाः ।

बृहस्पतिस्तदा प्राह चन्द्रं क्षिप्यं मुदान्वितः ।

मम प्रिया तु जानीते तारा रतिसमप्रभा ॥

इत्यादि । अत्र गुरुगृहतः दक्षिणाकाले चन्द्राक्रमणम् ।

शुक्रश्च तारां गृहीत्वा बृहस्पतये समर्पयदिति विशेषः ।

मत्स्यपुराणस्य त्रयोविंशोऽध्याये पाद्मस्य सृष्टि-प्रकरणे द्वादशाध्यायेऽपि कथानकमिदमस्ति, परन्तु तत्रोद्यानगतां तारां दृष्ट्वा चन्द्रः सहसा कामातुरो

बभूव । सापि मनोविकारितचेष्टावन्तं तं दृष्ट्वा
स्मरार्ता जाता । तत्रैतां गृहीत्वा चिरं विहृत्य पुनर्गृही-
त्वैव विधुः स्वगृहं जगाम । गुरुणा याच्यमानोऽपि यदा
स नार्पयति स्म; तदा गुरोरनुरोधान् रुद्रः सोमेन
युद्ध्वा तारामानेतुं कृतप्रयत्नोऽभूत् । घोरं संप्रामं
दृष्ट्वा पितामहः सोमं निर्भयं ततस्ताराञ्च गृहीत्वा
बृहस्पतये ददौ । यथा—

कदाचिदुद्यानगतमपश्यदनेकपुष्पाभरणैश्च शोभिताम् ।
बृहन्निताम्बस्तनमारवेदान् पुष्पस्य भङ्गेऽप्यतिदुर्बलाङ्गीम् ।
भार्याञ्च तां देवगुरोरनङ्गवाणाभिरामायतचारुनेत्राम् ।
तारां स ताराधिपतिः स्मरार्तः केशेषु जग्राह विविक्तभूमौ ।
सापि स्मरार्ता सह तेन रेमे तद्रूपकान्त्या हृतमानसेन ।
चिरं गृहीत्वाऽथ जगाम तारां विधुर्गृहीत्वा स्वगृहं ततोऽपि ॥
इत्यादि । अत्र तारायाः क्वचिदुद्यानप्रदेशे चन्द्रा-
क्रमणं स्मर्यते । रुद्र एव गुरुपक्षपाती भूत्वा युद्धं
चकार । ब्रह्मा तु तारां गृहीत्वा बृहस्पतये समर्पयदिति
विशेषः ।

एवं त्रिविधं ताराहरणं पुराणेषु दृश्यते । तत्र
ताराहरणमेकदाऽनेकधा वेत्यनेन नास्ति ममाभिप्रायः ।
किन्तु मनुष्यविधस्य गुरोः बृहस्पतेः पत्नी मनुष्यविधेन
केनचिच्चन्द्रेणापहृतेत्यर्थो नोपनेयः । यतो गुरुदारा-
हरणकर्मणोऽत्यन्तनिकृष्टतया तेन चन्द्रस्य कलङ्कन-
मनर्हम् । वस्तुतस्तु पुराणेषु वैज्ञानिकरहस्यस्याध्याधि-
भौतिकरूपेण आख्यानं यत्र तत्र कृतमस्ति । अत्रापि
तादृशमेव खचारिणोः बृहस्पति-चन्द्रयोः नक्षत्रभोग-
सम्बन्धी किञ्चिद् वैज्ञानिकं रहस्यं प्रकटितम्, न तु
मनुष्यचरितम् ।

तथाहि—रेवत्यन्तप्रदेशः कोऽपि स्थिरबिन्दुर्नियम्य
तत आरभ्य क्रान्तिवृत्ते सप्तविंशतिविभागाः कृताः ।
तेषां स्थानपरिचयार्थं तत्तद्प्रदेशस्थैस्तारापुञ्जैः यथा-
सम्भवमूर्तयोऽग्निनीभरणीकृत्तिकादयः कल्पिताः । तत्र

अश्वमुखाकृतिः अश्विनी, मधुकोषाकृतिः भरणी, कृत्ता
शस्त्रविशेषस्तदाकृतिः कृत्तिकेत्यादि । तेषु नक्षत्र-
पुञ्जेषु चैकैका योगतारा भवति । सैव मुख्या नक्षत्र-
तारेति कथ्यते । एवमेकैकताराणामचलनात् न क्षरतीति
व्युत्पत्तेः नक्षत्रशब्दो मुख्यः । अत्रैव प्रतिनक्षत्रवर्ति-
स्थूलतारोपपन्नज्योतिस्तु तत्तन्नक्षत्रदेवताश्च कल्पयन्ति ।
तद्यथा रामदैवज्ञः—

नासत्यान्तकवह्निधातृशशभृद्रुद्रादितीज्योरगा-

ऋक्षेशाः पितरो भगोऽर्यमस्वीत्वष्टाशुगाश्च क्रमात् ।

शक्राग्नी खलु मित्रशक्रनिर्दतिक्षीराणि विश्वे विधि-

गोविन्दो वसुतोयपाजचरणाहिर्बुध्न्यपूषाभिधाः ॥ इति ।

अत्र पुष्यतारायाः स्वामी बृहस्पतिः सिद्ध्यति । तस्य
सन्निधाचेव लुब्धकबन्धुनामैका रुद्रस्थानीयाऽतीव
प्रकाशरूपा तारा दृश्यते ।

अथ च चन्द्रबृहस्पतयो हि द्विविधाः दृश्यन्ते—
चराः स्थिराश्चेति । तत्र ग्रहरूपास्तावच्चराः प्रसिद्धा
एव । स्थिरेषु चन्द्रः मृगशीर्षनक्षत्रे तारारूपो दृश्यते ।
पुष्यनक्षत्रे च बृहस्पतिः स्थिरोऽस्ति । कृत्तिका-रोहिणी-
पुष्य-मघा-चित्रादीनां कतिपययोगताराणाञ्च चन्द्र-
श्चलन् आच्छादयति । तत्रापि पुष्यस्य शून्यशरत्वात्
यदैव पुष्ये पातः सम्भवति, तदैव बृहस्पतिस्वामिकां
पुष्यतारां चन्द्रश्चलन् सर्वतोभावेनाऽऽच्छादयति ।

किं वा—यस्मिन् काले पुष्ये पातः तत्रैव गुरुचन्द्रौ
चास्तः । एवञ्च चन्द्रस्योत्तरः शरः गुरोः दक्षिणशरश्च
स्यात्तदा रात्रौ दर्शनेन स्पष्टमेव ज्ञायते यद् चन्द्रगृहस्थो-
ऽपि गुरुरेव बहिरस्ति । चन्द्रश्च पुष्यतारां सर्वतोभावे-
नाच्छादितवान्—इति दृष्टैव तस्मिन्काले गुरुगृहं गत-
श्चन्द्र एवैतां तारां भुङ्क्ते इति कथ्यते । बृहस्पतिसहचरो
लुब्धकबन्धुमृगव्याधश्चात्र रुद्रो नाम बृहस्पतिपक्षपाती
भवति । तस्मिन्समये स्वच्छाकाशे स्थितिरियं स्पष्ट-
मेव दृश्यते यत् मृगव्याधः धनुरुद्यम्य चन्द्रेण सह

युद्ध्यति तथा खरत्वाद्बलवत्त्वाच्च तद्बलमपकृपति ।
एतदेवावलोकयन्तः आचार्याः क्रौतुकादिवशेन तारा-
विज्ञानस्य बालावबोधनायैव ताराहरणरूपमाख्यातं
सरसतथोपकल्प्य प्रदर्शितवन्तः । ब्राह्मादिपुराणेष्वपि
तस्य युद्धस्य तारकामयमेव संज्ञा । यथा चोक्तम्—

तत्र तद् युद्धमभवत् प्रख्यातं तारकामयम् ।

(ब्राह्मे ६ । २३)

अभूत् समस्तारकामयम् । (भागवते ९-१४-७)

किं वा—बृहस्पतिः द्वादशभिः वर्षैः सर्वं भूमण्डलं
भुङ्क्ते, तावता कालेन रविः द्वादशवृत्त्या तस्य
परिक्रमणं करोति । तथा च सूर्यसान्निध्यादस्तं गत्वा
बृहस्पतिः यदा कृत्तिकायामुदेति तदाऽसौ कार्तिको नाम
संवत्सर उच्यते । पुनरस्तं गत्वा यदा मृगशीर्षे उदेति
तदा मार्गशीर्षं संवत्सरं कुरुते । एवमेव पौषभावादयो
संवत्सरा जायन्ते । यथा च बार्हस्पत्यवर्षलक्षणम्—

मासाः कार्तिकतोऽग्निमादियुगलैः स्युः फाल्गुनोऽथाश्विनौ
भाद्रस्त्रिभिर्मित्र दैवतगुरुर्ध्वस्थितोदेति वै ।

तन्मासाह्वयवत्सरः.....

अपि च—

स्यादूर्जादिषु मासेषु बन्धिभादिद्वयं द्वयम् ।

उपान्त्यपञ्चमान्तेषु नक्षत्राणां त्रयं त्रयम् ।

यस्मिन्नभ्युदितो जीवस्तन्नक्षत्राख्यवत्सरः ॥

अर्थात् कृत्तिकादिनक्षत्रद्वये कार्तिकाद्याः मासाः
स्युः । तत्र फाल्गुनः आश्विनः भाद्रपदश्च त्रिभिर्नक्षत्रैः
स्युः । यथा—कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्तिकः, मृगशीर्षा-
द्राभ्यां मार्गः, पुनर्वसुपुष्यभ्यां पौषः, आश्लेषामघाभ्यां
माघः, पूर्वोत्तराफाल्गुनीहस्तैः फाल्गुनः, चित्रास्वा-
तीभ्यां चैत्रः, विशाखानुराधाभ्यां वैशाखः, ज्येष्ठा-
मूलाभ्यां ज्येष्ठः, पूर्वोत्तराषाढाभ्यामाषाढः, श्रवण-
धनिष्ठाभ्यां श्रावणः, शतभिषापूर्वोत्तराभाद्रपदाभि-
भाद्रपदः, रेवत्यश्विनीभरणीभिराश्विनः ।

अथ च द्वादशभिर्मार्गैर्यथा चान्द्रवर्षं भवति
तथैव द्वादशभिर्दिवैरेकं गुरोरवदं भवति । एवञ्च पञ्चभि-
श्चान्द्रवर्षैर्यथैको युगस्तथैव पञ्चभिर्वार्हस्पत्यवर्षैरेकं
पष्टिसंवत्सरात्मकं बार्हस्पत्ययुगं भवति । क्षयमासाधि-
मासवत् लुमाव्वाधिकाव्दौ च भवतः ।

इत्थं सर्वाऽपि व्यवस्था पुरा सूर्य-बृहस्पतेः सम्ब-
न्धेन पुरातनैः दृष्टाऽऽसीत् । सा चेदानीं रविचन्द्र-
सम्बन्धेन गण्यते । अतः पुरा गुरुरेव सर्वनक्षत्राणां
स्वामी आसीत् । किन्तु यदा रविचन्द्रसम्बन्धेन गणना
प्रसिद्धिं गता, ततः प्रभृति सर्वस्वामीत्वेन चन्द्रो
निर्णीतः । अतोऽत्र बृहस्पतिभुक्तास्ताराः पदचाच्चन्द्र-
भुक्ता अभूवन्ति तेष्वर्थमुपलक्ष्य ताराहरणमिदमाधि-
दैविकविज्ञानमधिभूतरूपेण पठितमिति ।

अथवा—पुनर्वसुपादमेकं पुष्याश्लेषान्तं च कर्कः
राशिः, स च बृहस्पतेरुच्चस्थानीयः । यथा—

अजवृषभमृगनाकुलीरा

शपवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः ।

दशशिखिमनुयुगतिथीन्द्रियाशै-

स्त्रिनवकविशतिभिश्च तैऽस्तनीचाः ॥

तत्रापि पञ्चमांशे अर्थात् पुष्यस्य प्रथमपादमध्ये
च तस्य परमोच्चस्थानं सिद्ध्यति । पुनरस्यैव कर्कराशेः
स्वामी चन्द्रश्च स्मर्यते । यथा—

धराजशुकशशीनसौम्यसितारजीवार्कजमन्दजीवाः ।

क्रमेण मेषादिषु राशिनाथास्तदंशपाश्चेति वदन्ति सन्तः ॥

एवमत्र बृहस्पतेरानन्दस्थानीयतारायाः चन्द्रस्य
स्वामित्वेनोपादानाद् गुरोस्तारायाश्चन्द्रः स्वामीति
अवधारं ताराहरणस्योपाख्यानं प्रकारत्रयेण पुराणेषु
वर्णितमस्ति । एवञ्च आपातदर्शिभिर्ज्ञानभवदुर्विदग्धैः
एवमादिकं प्रसङ्गविशेषमुपादाय पुराणनिन्दनैकव्रतिभिः
क्षणं स्थिरीभूय एतादृशं तेषां प्रसङ्गानां रहस्यं पुराण-
शास्त्रमर्मज्ञमुखेनावगन्तव्यम् । नूनं पुराणानि भार-
तीयानां श्रेष्ठतमानि विद्यास्थानानीति तदाविर्भावकं
वादरायणं प्रति सततमस्माभिः कृतज्ञैरेव भाव्यम् ।

दुर्गार्चना-गीतिः

जगदम्ब देवि जय जय ! जगदम्ब देवि ! जय जय ॥ ध्रुवम् ॥

सुरसङ्घ-पूजनीया
त्रैलोक्य-माननीया ।
दुःखौघनाशकर्त्री,
जननी जनार्तिहर्त्री ।

दुर्गे दयां प्रदर्शय ।

जगदम्ब देवि ! जय जय ॥ १ ॥

प्रथमाऽसि 'शैलपुत्री',
त्वं ब्रह्मचारिणी द्वितीया ।
त्वं चारु 'चन्द्रघण्टा'
संराजिता तृतीया ॥

सन्मार्गमिह प्रदर्शय ।

जगदम्ब देवि ! जय जय ॥ २ ॥

'कूष्माण्डजा' प्रणम्या,
ब्रह्मादितोऽप्यगम्या ।
श्री'स्कन्ध-मातृ'रूपा,
या शवितिशिवस्वरूपा ॥

दुर्दैवमाशु भञ्जय,

जगदम्ब देवि ! जय जय ॥ ३ ॥

'कात्यायनी' भवित्री,
दन्तुजावलीसवित्री ।
त्वं 'कालरात्रि'रेषा,
दुद्धर्ष - भीम - वेषा

निज-भक्त-भीरुतां जय ।

जगदम्ब देवि ! जय जय ॥ ४ ॥

'गौरी' महाप्रसिद्धां,
प्रणमन्ति यां सुसिद्धाः ।
सा सिद्धिदात्र्यवित्री,
कुशलेष्वलं भवित्री ॥

आशां च मेऽत्र पूरय ।

जगदम्ब देवि ! जय जय ॥ ५ ॥

काली करालिनी त्वं,
जनलोकपालिनी त्वम् ।
लक्ष्मीसमा गिरा त्वं
भक्तेष्वनुग्रहा त्वम् ॥

लोकानशेषमीरय ।

जगदम्ब देवि ! जय जय ॥ ६ ॥

दुर्गासि दुर्गहन्त्री,
क्लेशाद्यविघ्नहन्त्री ।
त्वं हे महासरस्वति,
संगृह्यतां स्तवोऽयम् ॥

सौभाग्यमत्र कल्पय ।

जगदम्ब देवि ! जय जय ॥ ७ ॥

जननि ! 'द्विजेन्द्र'-बालः,
शरणागतोजनवद्यः ।
नीराजनां प्रणामान् ,
चाङ्गीकुरुष्व सद्यः ॥

विजयं विधीयतां जय ।

जगदम्ब देवि ! जय जय ॥ ८ ॥

— श्रीसरयूप्रसादशास्त्री 'द्विजेन्द्रः' —

अद्य संस्कृत-शिक्षाक्रमः कथं स्यात् ?

उत्कल-संस्कृत-समितिसदस्यः

पण्डित-श्रीचिन्तामणिमिश्र-शर्मा

[प्राध्यापकः—सदाशिव-संस्कृतमहाविद्यालयः, पुरी]

अधुना पृथिव्यां समुन्नतदेशा आधिभौतिकवाद-निरता इव परिलक्ष्यन्ते । वैज्ञानिकाश्च तत्तद्देशस्थाः किमपि नवं नवं वस्तुज्ञातमनुदिनं सृजन्तितराम् ।

स्वतन्त्रताप्राप्तेरनन्तरमस्माकं भारतवर्षेऽपि स्वदेशस्य सर्वात्मना समुन्नतिं कामयमानेन भारत-शासनेन देशान्तरसरणीमनुकृत्यैव प्रवर्तमानेन जडविज्ञानप्रसारानुरूपं शिक्षापद्धतिं सर्वत्र विश्व-विद्यालयेषु प्रवेशयितुं प्रयत्न्यते । एतादृशे शिक्षाक्रमे प्रचलति प्रतिवर्षं बहुशः स्नातका जडविज्ञानमधिकृत्य पुरस्कृता देशकल्याणमाकलयन्त इव दृश्यन्ते । सत्य-मेतद् दृढतरं यत् जडविज्ञानबलेनैव भारतधरणी देशान्तरैः सह समानमासनं लभेत पृथ्वीतले । तत् साहाय्येन च कलाकौशलं संवर्द्धयन्ती भारतीय-संस्कृतिः समुन्नतिं प्राप्स्यति । सर्वत्र सर्वे स्वीय-संस्कृतिपरम्परापरिरक्षणे दत्तावधाना वर्तन्ते ।

परन्तु भारतीय-संस्कृतिपरम्पराया अस्ति किञ्चिदपरं वैशि-ष्ट्यम्, यन्नाम कीर्त-यन्ति शिष्टा 'आध्या-त्मिकता' इति । स चाध्यात्मवादो भार-तीयसंस्कृतेरादिकन्द-मिति राद्धान्तो विप-श्चिदपश्चिमानाम् ।

उपनिषत्पर्यालोचनतः स्पष्टं प्रतीयते यत् अध्यात्मविज्ञान-मन्तरा मानवजनेः सार्थकता नास्ति । अतः गुरुशिष्य-संवादरूपः शिक्षाक्रमः अध्यात्ममार्गप्रदर्शक उपनिषत्सु दृष्टिपथमुपयाति । 'अरे आत्मा द्रष्टव्यः' इत्यादीनि वाक्यकदम्बकानि सर्वथा लोकहिताय समाजमङ्गल-मिच्छतां महर्षीणां मुखनिःसृतानि उपलभ्यन्ते । अध्यात्मविज्ञानेन सर्वत्र समं पश्यन् मानवः समाजं समुपकुर्वन् सर्वैः सह मैत्रीमुपार्जयितुं क्षमो भवेत् । एतदर्थमेव संस्कृतवाङ्मयमूलस्य ऋग्वेदस्यान्तिमा सूक्तिः "समानी वः आकृतिः...समानमस्तु वो मनः" इत्यादिका । आधिभौतिकविज्ञानभित्तावेवाध्यात्म-विज्ञानं सुदृढं समस्ति । एतदर्थं समाजनियन्त्रणनीति-स्वरूपं धर्मं प्रतिपदं सङ्गिरन्ति मन्वादिधर्मशास्त्राणि ।

इत्थं स्नेहमैत्रीपथं प्रदर्शयन्ती भारतीयसंस्कृति-मानीवीयसंस्कृतिरूपाऽन्यासां संस्कृतीनां समाश्रयण-

श्रीमन्तो मिश्रमहोदया उत्कलप्रदेशीय-संस्कृत-विद्वत्समाजे लब्धप्रतिष्ठाः, प्रामुख्येन शब्दशास्त्रे निष्णाताः, वक्तृत्वकुशलाः, स्वभावतो विनोदप्रियाः, उदाराशयाः, सहृदयाः, अतिथिप्रियाश्च विद्वांसः सन्ति । देवरिया-जनपदे सम्पन्ने सार्वभौमसंस्कृतप्रचार-सम्मेलने एभिः स्वकीयः सुरभारतीविषयको विचारः प्रबन्ध-रूपेण पठितुं प्रेषितः । सम्प्रति स एव लेखो, यथा बहूनां लामः स्यात्, सूर्योदये प्रकाश्यते । मन्ये, संस्कृतप्रचारविषये तत्संरक्षण-विषये च प्रतिपादिताः श्रीमिश्रमहोदयानां सुचिन्तिता विचारा विदुषां कृते विशेषरूपेण मननीयाः स्युरिति । —सम्पादकः

दात्रीव विभाति । भार-तीयसंस्कृतिपरम्परा-परिज्ञानाय संस्कृत-वाङ्मयमवश्यमध्यय-मिति निर्विवादम् । सा च संस्कृतभारती सर्व-भाषाजननीति विप-श्चिद्गोष्ठीगरिष्ठा आम-नन्ति । अस्याः परिप्र-चाराय संस्कृतविश्व-

परिपक्वकामं यतते। विज्ञानसम्पत्ता समुन्नता चेयं तुलनात्मकभाषाविज्ञानजीवातुरिति भाषातत्त्वविदां विमर्शः। संस्कारसमृद्धिं प्रापिता दैवी वागिति ख्यातिमुपगतासीदियं भारतशासनभाषेति याज्ञवल्क्य-व्यवहाराध्यायतो विज्ञायते।

कृपासिन्धुमिश्रविरचितोत्कलेतिहासतोऽवसीयते यदुत्कलानां राष्ट्रभाषाऽपि गीर्वाणवाणी जाता। मुहम्मदपथागतानां शासनकालेऽस्याः संस्कृतभाषाया अनादरणमारब्धम्। प्राचीनसंस्कृतग्रन्थराजिरपि भारतीयमहत्त्वविध्वंसिना औरङ्गजेबेन भस्मसात् कारिता। आङ्गलानां शासनकाले संस्कृतशिक्षासरणी रूपान्तरं प्रापिता। ते तु भारतीयसंस्कृतिं समूलमुन्मूलयितुं कृतप्रयत्ना जाताः। अतो भारतप्राणभूतां सुरगवीं स्वमातृभाषयाऽनूद्य भारतीयविश्वविद्यालयेष्वपि तानाङ्गलभाषानूदितान् ग्रन्थात् पाठ्यक्रमे सन्निवेशितवन्तः। तैः संस्कृतपाठनप्रणाली च शनैः शनैरदृषि। एवं च प्रोक्तविश्वविद्यालयनिर्धारितपाठ्यक्रमानुसारं परीक्षोत्तीर्णानां विदुषां हस्ते संस्कृतशिक्षानियन्त्रणमापतितम्। तेन च संस्कृतशिक्षापरम्परा प्रायेण विलयं प्रापिता। न ह्यनूदितवाक्यानि मौलार्थं प्रतिपादयितुं क्षमन्ते। अतो महात्मना गान्धिना समुदीरितं यद् गायत्रीमन्त्रस्यार्थः कथमप्यनुवादो भवतु नाम, परन्तु तत्र यच्छन्दस्तदनुवादं को नाम कर्तुं क्षमः ?

इत्थं संस्कृतशिक्षादशायां स्वाधीनताप्राप्त्यनन्तरं भारतशासनेन प्रतिप्रदेशं संस्कृतशिक्षायाः सांप्रतिकवस्थितिज्ञानाय एक आयोगो नियोजितः। सोऽपि समग्रे भारतवर्षे भ्रामं भ्रामं दर्शं दर्शं प्रतिप्रदेशं संस्कृताध्ययनपद्धतिं साक्ष्यद्वारेणाऽऽलोच्य विज्ञानाभिमतम् अनुभूय च संस्कृतशिक्षापरम्पराया अत्याव-

श्यक्तत्वं तत्परिप्रचारानुकूलं स्वमतपुरस्सरमुदन्तजातं भारतशासनपुरतः समुपस्थापितवान्। हा हन्त ! एतावन्तमपि कालं तन्मतनिग्रहणानुमोदनविषये न किमपि निरधारि भारतशासनेन, भारतसंविधानसम्पत्ताया हिन्दीभाषाया भारतीयानां भाविराष्ट्रभाषानिर्वन्धेन प्रदेशनिर्विशेषं माध्यमिकशिक्षाक्रमे संप्रवेशेन तथा जडविज्ञानज्ञानाङ्गलभाषायास्तत्रापि सन्निवेशनेन संस्कृतशिक्षां ततो बहिष्कर्तुं मतिमुपाददते बहुशोऽस्मदीया विज्ञाः।

इमां दशां संप्रापितायां संस्कृतशिक्षायां बहुषु प्रदेशेषु नूतनः संस्कृतशिक्षापाठ्यक्रमो व्यधायि स्वजन्मभूमेः संस्कृतिसंरक्षणदत्तस्वान्तैः। उत्कलसंस्कृतसमितिरेपि नूतनं पाठ्यक्रमं परिचालयति समयानुरूपम्, यत्र क्रमे प्रथम-मध्यमपरीक्षयोः यथाक्रमं माइनर-मैट्रिक्युलेशनपरीक्षार्थं निर्धारितानां विषयाणां साकल्येन सन्निवेशनं विद्यते। परन्तु प्रोक्तसमितिनिर्धारितपरीक्षोत्तीर्णानां कृते समाजे समुचितस्थानलाभाभावं विलोक्य न स्पृहयन्ति संस्कृतविद्यालयाय बालानामभिभावकाः। अतः संस्कृतविद्यालयेषु छात्रसंख्याऽनुदिनं हासमुपयाति।

केचन कोविदाः कथयन्ति यद् यदि नाम संस्कृताध्यायिनां कृते माध्यमिकशिक्षाक्रमानुसरणं तदा संस्कृतविद्यालयानां पृथक्तया संस्थापनमसांप्रतम्। एषां परितोषाय प्राक्तनसंस्कृतशिक्षाक्रमादरे त्वपरेषां सुधीवराणां नासाकुञ्चनं यत् संस्कृताध्यायिनां केवलमेकदेशिज्ञानमिति। एवं हि “उभयतः पाशा रज्जुः” संस्कृतशिक्षागलेस्था वर्तते।

आस्माकीनाः परावरज्ञाः पूर्वपुरुषा लोककल्याणाय वेदमूलं संस्कृतवाङ्मयं भारतीयानां प्राणभूतम्

अस्मदर्थं परित्यज्य कालमहिम्ना दिवं गताः । सेयमस्माकं पैतृकरिक्थभूता संस्कृतभाषा, यस्यां भारतीयानां दैनन्दिनजीवनवृत्तं विनिहितं वर्तते । यस्याः सपर्यानुपदमेवास्माकं भव्यं भविता । पश्चान्तरे यस्याः शिक्षाया अभावे भारतीयत्वेन परिचायने न किमपि स्यादन्यत् सम्बलम् । अस्याः सुरभारत्याः महत्त्वं गीतो-पनिषत्सु ध्वनितं धरातले, मानवसमाजस्य सर्वथा समुपकारकमित्याकलयन्ति शिक्षाविदः । किं चापभ्रंश-भाषाणां हिन्दीप्रभृतीनां संस्कृतवाङ्मयसमाश्रयणमन्तरा न कथमपि समुन्नतिः स्वप्नेऽपि काङ्क्षेत । नेतावता जडविज्ञानवर्चा न विधातव्येति मन्तव्यम् । अपितु तथा साकं धरायां मनुष्येभ्यः मानवीयजीवनस्य महत्त्वमुपदेष्टुं संस्कृतवाङ्मयस्याध्ययनाध्यापनपर्यालोचन-समीक्षादिकमस्माकं जीवनस्यैतिकर्तव्यतां यथा समुपेयात्तथा सावधानैरस्माभिश्चेष्टितव्यम् । एतदर्थं कतिपयप्रदेशेषु संस्कृतविश्वविद्यालयानां संस्थापनं कृतवन्तः सलोचना मान्या देशहितैषिणः । अस्माकं जन्मभूमावशुक्लप्रदेशे संस्कृतविश्वविद्यालयसंस्थापनसमुद्यमोऽभूत् । आशास्महे च प्रदेशान्तरकृत्यानुकरणेन तत्संस्थापनमचिरात् कारयिष्यन्ति शिष्टाः ।

संस्कृतशिक्षामधिकृत्य एक एव पाठ्यक्रमः समग्रे भारतवर्षे प्रवर्तनीयः, येन प्रदेशनिविशेषं संस्कृत-शिक्षापरीक्षोत्तीर्णाः स्नातकाः सर्वत्र कर्मक्षेत्रेषु विनियोजनकर्मणि समानमानार्हा भवेयुः । संस्कृतविश्वविद्यालयपाठ्यक्रमोऽपि न केवलं प्राचीनपद्धतिमनुसृत्य प्रवर्तनीयः, किन्तु जडविज्ञानविमर्शनसमुद्भासिताना-

माङ्गलभाषालिखितानां ग्रन्थानां सुरभारत्यानुवादेन तत्र पाठ्यक्रमे सन्निवेशनं विधातव्यम् । संस्कृतविश्व-विद्यालयायत्तेषु संस्कृतमहाविद्यालयेष्वेवोपाधिपरीक्षा-र्थमन्तेवासिनां प्रवेशनं भवेत् । तस्यामुपाधिपरीक्षायां भारतीयपरम्पराप्रदर्शकानां प्राचीनानां संस्कृतग्रन्थानां बाहुल्येन पठनं पर्यालोचनं तत्रत्यतत्त्वमुपजीव्य नूतनप्रबन्धलेखादिकमपि विधातव्यम् । मध्यमपरीक्षां यावत् पाठ्यक्रमे सांप्रतिकसमयोपयोगिग्रन्थानां सन्निवेशनं, तेन मध्यमपरीक्षोत्तीर्णाः समाजस्य साधारणकृत्यसंस्थासु विनियोजिताः कार्यजातं साधयितुं क्षमा भवेयुः ।

आङ्ग्लविश्वविद्यालयेष्वपि विभागनिविशेषं पठनां विद्यार्थिनां संस्कृतवाङ्मयज्ञानाहरणं यथा भवेत् तथा पाठ्यक्रमः प्रयोजनीयः । बालानां प्राथमिकशि-क्षातः पाठ्यक्रमे संस्कृतसुभाषितानां सन्निवेशनं विधा-तव्यम् । तथाक्रमेणैव संस्कृतशिक्षासंवर्धनं कारितव्यम् । द्विविधेऽपि प्रचलिष्यत् पाठ्यक्रमे तत्तत्परीक्षोत्तीर्ण-स्नातकानां कर्मक्षेत्रेषु समानादरणाय विधिः प्रणयः । इत्थं प्रवर्तयिष्यमाणे शिक्षाक्रमे कतिपयवर्षानन्तरं परैः प्रापितदुर्दशायाः भारतीयसंस्कृतेः क्रमशो विकाशो भविता । विश्वसिमश्च यत् अनया रीत्या भविष्यति काले एक एव शिक्षाक्रमः भारतीयानां कृते संभवितः ।

एतदर्थम् अनुक्षणं याचामहे कृपापारावारपरमेश्व-रस्य प्रसादलवम्, भूयाच्च तेन भारताभिज्ञानां सहृदयानां संस्कृतशिक्षाप्रसारं प्रति मुहृष्टिपात इति ।

ऐश्वर्यम्

प्राध्यापकः
— श्रीगोपालचन्द्र-मिश्रः —

माधुर्ये हि इक्षुः प्रधानमिति सर्वेऽपि जनाः
प्रत्यवयन्ति । सन्त्यन्यान्यपि मधुरद्रव्याणि, परमिक्षुः
स्वयं मधुरः सन्नान्यान्यपि व्यञ्जनानि मधुरयति
सर्वजनसुलभश्चेति महानस्य विशेषः । महाकविः
कालिदासो रघुवंशमहाकाव्ये (४ सर्ग) रघोः स्फीतं
मधुरं च यशः इक्षुच्छायास्वेव गापयति । यथा—

इक्षुच्छाया निषादिन्यस्तस्य गोतुर्गुणोदयम् ।

आकुमारकथोद्धातं शालिगोप्यो जगुर्दशः ॥

अभियुक्ता अपि रुचिरासु सूक्तिषु इक्षुमुपमानीकुर्वन्ति ।
यथा—

पुण्ड्रेक्षोः* परिपाकपाण्डुनिविडे यो मध्यमे पर्वणि,
ख्यातः किं च रसः कषायमधुरो यो राजजम्बूफले ।
तस्यास्वाददशाविलुण्टनपटुर्येषां वचोविभ्रमः,
सर्वत्रैव जयन्ति चित्रमतयस्ते भर्तुमेण्डादयः ॥

(व्यक्तिविवेकव्याख्यायाम्, १५८ पृ०)

‘ध्वन्यालोके’ तु इक्षुमहिमा सातिशयं वर्णितः ।

यथा—

परार्थे यः पीडामनुभवति भङ्गेऽपि मधुरो

यदीयः सर्वेषामिह खलु विकारोऽप्यभिमतः ।

❁ पुण्ड्र इक्षुभेदः । तथा चामरः—‘रसाल इक्षुः
तद्भेदाः पुण्ड्र-कान्तारकादयः ।’ (२।४।१६३)

सुधाव्याख्यायां विवरणं यथा—‘इक्षुः कर्कटको वंशः,
कान्तारो वेणुनिःसृतः । इक्षुरन्यः पौण्ड्रकश्च, रसालः
सुकुमारकः । इति ।

न संप्राप्तो वृद्धिर् यदि स भृशमक्षेत्रपतितः,

किमिक्षोर्दोषोऽसौ न पुनरगुणाया मरुभुवः ॥

(१ उद्योते, १४ कारिकायाम्)

पलाल-तृणादिभिः प्रच्छादितोऽपीक्षुदण्डः प्ररोह-
तीति उद्भववैशिष्ट्येन स्वीयमर्थमुपमिमीते श्रीहर्षः ।
यथा—

‘क्रियच्चिरं’ दैवतभाषितानि

निहोतुमेनं प्रभवन्तु नाम ।

पलालजालैः पिहितः स्वयं हि

प्रकाशमासादयतीक्षुदण्डः ॥

एकस्मिंस्थले तु नैषधकारः बहूनि मधुराणि
सङ्कलय्यापि अभीष्टस्य व्यक्तेर्वर्गव्यवहारे सम्पद्यमानं
मधुरिमागरिमाणं समुत्कर्षेण व्यवस्थापयन्निक्षुमधुरी-
करोति । यथा—

खण्डक्षौद्रमृदिस्थले मधुपयः कादम्बिनीतर्पणात्,
कृष्टे रोहति दोहदेन पयसां पिण्डेन चेत् पुण्ड्रकः ।
सद्द्राक्षाद्रवसेचनैर्यदि फलं धत्ते तदा त्वद्विराम्,
उद्देशाय ततोऽप्युदेति मधुराधारस्तमप्रत्ययः ॥

किं बहुना, माधुर्यप्रेमोन्मत्तो भगवान् व्यासो
महामुनिः भागवतादिषु (भा० ५।१६।१३) भूखण्डे
इक्षुरसात्मकं हृदं निर्दिदेश । भागवते (५।१९।१८)
प्रोक्ता शर्करावर्ता नाम नदी याज्ञिकैरपि देवप्रतिष्ठा-
विधौ स्तश्रद्धं स्मर्यत एव (प्र० मयूखे, ६ पृ०) ।
हृदेन नद्या चापरितुष्यन्तः पौराणिकाः सप्तसागरेषु,
इक्षुरससागरमन्वैच्छन्नेवेति नाविदितमस्ति समेषाम् ।

एतदस्ति लौकिकसाहित्ये दर्शनीयमैश्वर्यं महत्त्वम् ।
वैदिकसाहित्ये तु इक्षुः स्वस्य महत्त्वमितोऽप्यधिकं
ख्यापयति । तथा हि—विवाहोत्तरं चतुर्थ्या रात्रौ
(या रात्रिः सुवर्णरात्रम्, सुहागरात्र इति वा गीयते,
तस्यां) पतिः स्वां पत्नीं ब्रवीति—

परि त्वा परितलुनेक्षुणाऽऽगामविद्विषे ।

यथा मां कामिन्यसौ यथा मन्नापगा असः ॥

(अथर्व० १।३४।५)

अस्यायमर्थः—हे कामिनि ! प्रिये, परितलुना =
सर्वतोभावेन रसमातन्त्रता, इक्षुणा, यथा = इव,
अविद्विषे = कदाचिदपि कस्यचिदप्यनपरागाय, त्वा =
त्वाम्, परि आगाम् = सर्वतो मन आकृष्य प्राप्तोऽस्मि ।
यथा हि इक्षुर्माधुर्येण सर्वस्य जनस्य प्रियो भवतीति
अविद्विषे, एवं सर्वत्र सर्वदा सर्वथा विक्रियमाणोऽपि
स्वीयं रसं मधुरं न जहाति, तथा त्वं मां = पतिं प्रति
माधुर्यानपगामिनी (अहैतुकाविचलप्रेमसंपन्ना),
असः = स्याः । तथा च मन्नापगा = मत्तोऽवियुक्ता च
सर्वदा असः = स्याः ।

एतस्मिन् मन्त्रे (मननेन रहस्यप्रकाशद्वारा
उदात्तभावानां त्राणकर्तरि) १. रसमयत्वम्, २.
सर्वप्रियत्वम्, ३. सर्वदशायां मधुररसापरित्यक्तृत्वम्,
४. गुणेन प्रयोगानुभवेन च आकर्षकत्वम्, ५. तृप्ति-
जनकत्वमिति महिमा सातिशयं निरूपितः ।

सोमयागेऽपि आतिथ्या नामः इष्टिः सोमस्य राज्ञः
आतिथ्यसम्पादनाय समनुष्ठीयते । तत्र याज्ञे कर्मणि
'विधृती'संज्ञके द्वे तृणे समपेक्षिते भवतः । ते दर्शपूर्ण-
मासादीष्टिषु कुशमये भवतः । परमातिथ्यैष्टौ
अतिथिसम्मानाय माधुर्याभिव्यक्तये ऐश्वर्यौ विधृती
(श० ब्रा० ३।४।१।१८; ३।६।३।१०) समुपदिष्टे ।
'ऐश्वर्यौ = इक्षुत्वगात्मिके इक्षुपत्रात्मिके वा विधृती भवतः'

इति श्रौतसूत्रवृत्तिकृतो व्याचक्षते (का०श्रौ० ८।१।१०) ।

माधुर्यमात्रेण यायजूकाः ऐश्वर्यौ विधृती कृत्वा
लौकिकार्थप्रियत्वं धृतेर्मा व्यवस्थापयेयुरिति भिया
तैत्तिरीयश्रुतिः सुस्पष्टं ऐश्वर्ययोर्विधृत्योः प्रजापति-
चक्षुष्यत्वं प्रतिजानती इक्षोर्महत्त्वमतिशाययति ।
यथा—

ऐश्वरी तिरश्ची, प्रजापतेरेव तच्चक्षुः संभरति ।

—(तै० सं० ६।२।१)

अत्र सायणः—ऐश्वरी इक्षुपत्रिके, चिरश्ची
चक्षुष्यत्वमपुष्टिके (याज्ञिका हि चिरश्ची एव विधृती
तृणे स्थापयत इत्यप्यवधेयम्) इति वदन् प्रजापतेश्चक्षुः
इक्षुणा (गुणयोगान्न स्वरूपतः) उपमेयमिति धानयति ।
यतो हि इक्षुपत्रम् इक्षोः संरक्षकं ज्ञापकं च पत्रेण
प्रज्ञात इक्षुर्मधुरस्तर्पकः सर्वप्रियश्चेति प्राशस्त्यं
प्रजापतेश्चक्षुषि माधुर्याकरत्वं तृप्तिवृत्तत्वं सर्वप्रियत्वं
चेति ज्ञापयति ।

प्रजापतिर्हि वैदिके वाङ्मये सृष्टेर्मूलं तत्त्वम् ।
प्रकृतिभूतस्य तस्य चक्षुषी बहिःस्थितौ इक्षुपत्रेणोपमी-
येते । परमश्वमेधे नेत्रस्य दर्शनीयोऽधोरोमावलिः
'इक्षु'शब्देनैव कथ्यते—अवार्या इक्षवः । पार्या इक्षवः ।
(शु० सं० २५।१) इति । इक्षूणां हि नेत्ररोम्णां (यथा
हीक्षुदण्डे त्वक् तथा नेत्रयोः रोमाणि ऐश्वर्यानीति
वक्तव्ये 'तादृक्तेन कृत्स्नवन्निगमाः' इति निरुक्तदिशा
इक्षुपदं समर्थनीयम्) पारः अवारो वा देवतेति तदर्थः ।

मन्ये, प्रजापतेर्नेत्रयोरिक्षुसादृश्यात् तयोश्च पार-
अवार-देवतासम्बन्धस्य वेदे प्रतिपादनात् लौकिकाः
सरसाः कवयः सृष्टिमूलभूताया नायिकायाश्चक्षुषोः
माधुर्यपारावारत्वं (मधुरिमासागरत्वम्) सुभृशं वर्ण-
यन्तो जनानात्मानं चानुरञ्जयन्तीत्यहो मननीयमैश्वर्य-
महत्त्वम् ।

भारतीय-वाङ्मये तत्त्वसंख्या-विचारः

— श्रीव्रजवल्लभ-द्विवेदः, एम० ए०, दर्शनाचार्यः —

भारतीयदर्शनेषु यैः पदार्थैर्जगद्रचना भवति, सृष्टेरारम्भो विकासश्च भवति, तेषां 'तत्त्वमि'ति पारिभाषिकी संज्ञा वर्तते । तत्त्वदेवताप्रमाणादिभेदेन भिन्नेषु भारतीयेषु दर्शनेषु तत्त्वानां संख्यादिविषये-ऽतीव वैषम्यं विद्यते । अस्यां परिस्थितौ विभिन्नवादा-टवीव्यामूढानां जिज्ञासूनां प्रातिनिध्यमिव कुर्वन्मुद्धवो भागवते भगवन्तं श्रीकृष्णं पृच्छति—

कति तत्त्वानि विश्वेश संख्यातान्यृषिभिः प्रभो ।
नवैकादश पञ्च त्रीण्यात्थ त्वमिह शुश्रुम ॥
केचित् षड्विंशतिं प्राहुरपरे पञ्चविंशतिम् ।
सप्तैके नव पट् केचिच्चत्वार्येकादशापरे ॥
केचिद् सप्तदश प्राहुः षोडशैके त्रयोदश ।

(भाग० ११।२२।१-३)

इतः परमस्याध्यायस्य आपञ्चविंशतिश्लोकं श्रीकृष्णेनैते उद्धवप्रश्नाः समाहिताः । नैतदेवं यथात्थ त्वं यदहं वच्मि तत्तथा (११।२२।५) इत्यभिमान एव वादानामेषां प्रवृत्तिहेतुरित्याह श्रीकृष्णः । मतभेदेन तत्त्वसंख्याविषयं विशदं व्याख्याय प्रकरणोऽयमित्थ-मुपसंहृतः—

इति नानाप्रसंख्यानं तत्त्वानामृषिभिः कृतम् ।
सर्वं न्याय्यं युक्तिमत्त्वाद्विदुषां किमशोभनम् ॥२५॥

एवमेव अहिर्बुध्न्यसंहिताया अष्टमाध्यायारम्भे तत्त्वसंख्यामनुरुध्य प्रवृत्ता विभिन्ना वादाः संक्षेपेण चर्चिताः सन्ति—

केचित् त्रैभूतिकीं सृष्टिं ब्रुवते तत्त्ववादिनः ।
चतुर्भूतमयीमन्ये केऽप्यन्ये पाञ्चभौतिकीम् ॥

तां षड्धातुमयीमेके सप्तधातुमयीं परे ।
अष्टप्रकृतिकां केचिन्नवप्रकृतिकां परे ॥
दशतत्त्वमयीमेके केचिदेकादशात्मिकाम् ।
एवमुच्चावचां संख्यां तत्त्वप्रकृतिगोचराम् ॥
वदन्ति मुनयः सिद्धा देवा वेदास्तथैव च ।

(अहि० ८।२-५)

अत्र भागवतेऽहिर्बुध्न्यसंहितायां च विभिन्नाभिः संख्याभिः सह भूतधातुप्रकृतितत्त्वशब्दा व्यवहृताः । पर्यायवाचिन एते शब्दाः । तथापीमे तेषां तेषां वादानां पारिभाषिकीं परम्परां सूचयन्ति । तत्त्वानि कस्मिंश्चिद्वादे भूतनाम्ना, अपरत्र धातुनाम्ना, अन्यत्र च प्रकृतिनाम्ना उच्यन्त इति । अत्रोभयोरपि स्थलयोः परम्परैषा सुरक्षिता तिष्ठति । चरकसंहितायां शारीर-स्थाने प्रथमेऽध्याये पुरुषः षड्धातुमयश्चतुर्विंशतिधातु-मयश्चोक्तः । अत्र धातुशब्दप्रयोगस्तत्त्वार्थक एव ।

एवं विवदतां हेतुं शक्तयो मे दुरत्ययाः । (११।२२।५)
इति स्पष्टतरायामुक्तावपि भागवतटीकाकारैरपि समन्वयात्मिका भागवतदृष्टिर्नानुपालिता । भागवत-सम्मतानि कति तत्त्वानीति विषयेऽपि विवदन्ते ते ।

भागवतस्य बहूनि व्याख्यानानि समुपलभ्यन्ते । तानि प्रायशो रामानुज-निम्बार्क-मध्व-वल्लभ-चैतन्यानां प्रथितानां वैष्णवाचार्याणां मतान्यनुसरन्ति । अस्य प्रकरणस्यैतन्मतानुयायिभिष्टीकाकारैः स्वस्वसम्प्रदाया-नुरोधि व्याख्यानं विहितम् । अतः किमत्र भागवत-सम्मतमिति प्रथमं परीक्ष्यते पुरस्तात् ।

भागवतेऽन्यत्र (११।१६।१४) :—

नवैकादश पञ्च त्रीन् भावान् भूतेषु येन वै ।

ईक्षेताथैकमन्येषु तज्ज्ञानं मम निश्चितम् ॥

इत्यष्टाविंशतितत्त्वानि निदर्शितानि । एषैव भागवतसम्मततत्त्वानां संख्या । अत एव प्रकृताध्यायस्यारम्भे—नवैकादश पञ्चत्रीण्यात् त्वमिह शुश्रुम । इत्यत्र त्वमात्थ = उक्तवानसीति प्रोवाच उद्धवः । अत्रोभयोरपि स्थलयोः—प्रकृतिपुरुषौ, महदहङ्कारौ, पञ्च तन्मात्राणि, एकदश इन्द्रियाणि, पञ्च भूतानि, त्रयो गुणाश्चेत्यष्टाविंशतितत्त्वानामुल्लेखो वर्तत इत्यत्र प्रायशः सर्वे टीकाकाराः समानाभिप्रायाः ।

चैतन्यमतानुयायी विश्वनाथः “नवैकादश”

(११।१९।१४) इत्यस्य व्याख्यायाममुमेव क्रमं स्वीकरोति । अन्यत्र (११।२२।१) तु प्रकृतिस्थाने ईश्वरं गणयित्वा आह—अत्र प्रकृतिस्थाने त्रयो गुणा एव गृहीताः इति । एवं चात्र तन्मते त्रयो गुणा एव प्रकृतिस्थानीयाः, तस्याः पृथक् सत्ता नास्ति । एतच्च मतं पाञ्चरात्रसम्मतं वर्तते । पाञ्चरात्रसंहितासु प्रकृतिः सांख्यदर्शनवन्न नित्या । तत्र हि सत्त्वरजस्तमसां गुणानां क्रमेणोत्पत्तिर्भवति । उत्पन्नानामेषां गुणानां साम्यावस्था प्रकृतिः । इत्थं च त्रिगुणरूपैव प्रकृतिरनित्या, न पृथङ् नित्यं प्रकृत्याख्यं तत्त्वं तस्मिन् मते । एतदेवात्र विश्वनाथेनाप्युक्तम् । पूर्वत्र (११।१९।१४) तु तेन प्रकृतेस्त्रिगुणानां च पृथगुल्लेखः कृतः, ईश्वरतत्त्वं च तत्र न परिगणितम् । परस्परविरुद्धमेतत्स्थलद्वयीयं व्याख्यानम् । भागवते—“पुरुषः प्रकृतिः” (११।२२।२४) इत्यत्र प्रकृतेरेव ग्रहणं विद्यते, न त्वीश्वरस्य । एवं च विश्वनाथचक्रवर्तिनः प्रकृतिस्थाने ईश्वरस्य ग्रहणं भागवतविरुद्धमेव प्रतीयते । पाञ्चरात्रसिद्धान्तानुसरणेनैव तस्य परिहारः कथञ्चित् कर्तुं शक्यते ।

विशिष्टाद्वैतिना वीरराघवाचार्येण श्लोकोऽयं

(११।२२।१) इत्थं व्याख्यातः—“कैश्चिदपि भिस्तत्त्वानि नव संख्यातानि, कैश्चित्त्वेकादश, कैश्चित्पञ्च । त्वं तु ‘मायामात्रमनूयान्ते प्रतिपिथ्य प्रशाम्यती’ति त्रीणि तत्त्वान्यात्थ” इति । ११।१९।१४ इति श्लोकस्य व्याख्यानावसरे चाष्टाविंशतिभावाः परिगणिताः । आद्येषु नवसु भावेष्वनेन सुदर्शनाचार्येण च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा विसर्गाश्चैतन्यस्यैकत्वस्य संख्याताः । “रेतउत्सर्गो मूत्रपुरीषोत्सर्गश्चेत्युत्सर्गद्वयस्यैककोटित्वप्रापणेन नवेति निर्देशः, अन्यथा दशेति स्यात्” इति समाधानं चोपस्थापितम् ।

परवर्तिभिर्वैष्णवाचार्यैः प्रस्थानत्रयीवद् भागवतस्यापि प्रामाण्यमङ्गीकृत्य प्रस्थानचतुष्टयी संस्थापिता । यद्यपि रामानुजाचार्येण स्वकीयग्रन्थेषु कुत्रापि भागवतस्योल्लेखो न विहितः, किन्तु तदनुयायिभिर्भागवतस्यापि विशिष्टाद्वैतानुसारी व्याख्यानं कृतम् । उक्तश्लोकव्याख्यानावसरे तस्यैव परिदर्शनं भवति ।

भागवते (११।२२।३-४) श्लोकयोः २६, २५, ७, ६, ४, ११, १७, १६, १३ संख्याकानां तत्त्वानामुल्लेखः, परवर्तिषु श्लोकेषु तेषां निरूपणं च विद्यते । अहिर्बुध्न्यसंहितायामपि तत्त्वत्रयत आरभ्य एकादशतत्त्वं यावत् परिगणितानि, किन्तु तेषां विवरणं तत्र नास्ति । भागवते तेषां सत्यपि संक्षिप्ते विवरणे विभिन्नसंख्याकानां तत्त्वानामेषामङ्गीकर्तार आचार्याः सम्प्रदाया दर्शनानि वा कानीति न परिज्ञायते । अन्यत्र च २७, ३१, ३२, ३६ संख्याकान्यपि तत्त्वान्युपलभ्यन्ते । सर्वेषामेषां विषये संक्षेपेणात्र विचारः प्रस्तूयते ।

अद्वैतवादिन एकमेव परमतत्त्वमङ्गीकुर्वन्ति । तद् ब्रह्म, परवासुदेवः, शिवः, शक्तिः, शून्यं वेति दर्शनभेदेन भिद्यते ।

द्वैतवादिनां मते ईश्वरो जीवश्चेति द्वे तत्त्वे स्तः । स्वतन्त्रास्वतन्त्रभेदेन द्विविधं तत्त्वमिति श्रीपूर्णप्रज्ञा-
चार्यास्तत्त्वसंख्याने प्राहुः । जीवा-जीवाख्ये द्वे तत्त्वे
‘इत्याहताः ।

जीवेश्वराभ्यां सह प्रकृतेः सम्मेलनेन त्रीणि तत्त्वानि
जायन्ते । १ मन्त्रिकोपनिषदि — अद्वैतं द्वैतमित्याहुस्त्रिधा
तम् इत्युक्तम् । २ चूलिकोपनिषद्यपि पाठभेदेनैतद्वचन-
मुलभ्यते । छान्दोग्योपनिषदि (६।४) पृथिव्यप्तेजांसि
सृष्टिकारणत्वेन व्याख्यातानि । एतदेव वेदान्तसिद्धाया-
स्त्रिवृत्करणप्रक्रियाया आधारस्थलम् । अन्यत्र च
स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सतधा नवधा
पुनश्चैकादशः स्मृतः (७।२६।२) इत्युक्तम् । ४ केचन
आचार्यास्त्रयो गुणा एव जगत्कारणानीति मन्वते । रामा-
नुजनिम्बार्काचार्ययोर्मते ब्रह्मचिदचिन्नामकानि त्रीणि
तत्त्वानि सन्ति । रामानुजमतानुयायिनौ सुदर्शनसूरि-
वीरराघवाचार्यौ निम्बार्कानुयायी शुकदेवश्च भागवत-
स्यैतस्य प्रकरणस्य तत्त्वत्रयप्रतिपादनपरमेव व्याख्यानं
कृतवन्तः । अपरे रामानुजीया द्रव्याद्रव्यभेदेन द्विविधं
तत्त्वमङ्गीकुर्वन्ति ।

चार्वाकाश्चतुर्भूतमयीं सृष्टिमातन्वते । एभिराकाशं
नाङ्गीकृतम् । पालिवाङ्मयेऽपि महाभूतेषु धातुषु वा
आकाशः न परिगणितः । तत्रापि चत्वार्येव महाभूतानि ।
परवर्तिनि बौद्धसाहित्येऽस्यासंस्कृतधातुषु समावेशः
कृतः । बुद्धकालीनाः केचन जडवादिनो दार्शनिका अपि

चत्वारि भूतानि मन्यन्ते स्म । भागवते चत्वार्येवेति
तत्रापि तेज आपोऽन्नमात्मनः (१।१२।२१) इति चत्वारि
भूतानि परिगणितानि । अत्र छान्दोग्योपनिषद्वर्णित-
तत्त्वत्रयैः साकं चतुर्थमात्मतत्त्वं समावेशितम् ।

पञ्चभूतात्मिका सृष्टिरुपनिषत्सु नैकत्र परिवर्णिता ।
वेदान्तस्य पञ्चीकरणप्रक्रियाऽमु सिद्धान्तमेवालम्बते ।
भागवतस्य प्रस्तुते प्रकरणे पञ्चभूतसिद्धान्तः पृथङ् न
निर्दिष्टः । अष्टाविंशतितत्त्वपरिगणनावसरे पञ्चशब्देन
पञ्चतन्मात्राणां पञ्चभूतानां बोलेखष्टीकाकारैः कृतः ।
सत्त्वं ज्ञानम् (१।१२।२३) इति पद्यव्याख्यायां शुकदेवेन
ब्रह्मचिदचिद्भिः साकं कालस्वभावयोः परिगणनेन
पञ्च तत्त्वानि स्वीकृतानि । वीरराघवेण च इति नाना
(१।१२।२५) इत्यत्र तेजः, जलम्, अन्नम्, आत्मा,
वायुश्चेति पञ्च तत्त्वानि परिदर्शितानि । जीवाकाश-
धर्माधर्मपुद्गलास्तिकायाः पञ्च तत्त्वानीत्याहर्तैक-
देशिनः^१ ।

षडित्यत्रापि भूतानि पञ्च षष्ठः परः पुमान् ।
(१।१२।२०) इति वर्तन्ते षट् तत्त्वानि । अयं च
सिद्धान्त आत्मषष्ठवादत्वेन प्रसिद्धयति । चरकसंहि-
तायाः शारीरस्थाने चैष खादयश्चेतनाषष्ठा धातवः पुरुषः
स्मृतः (१।१६) इत्यादिना व्याख्यातः । पञ्चमा-
ध्याये च—षड्धातुसमुदायो हि सामान्यतः सर्वलोकः
इत्युक्तम् । अहिर्बुध्न्यसंहितायाम्—तां (सृष्टिं)
षड्धातुमयीमेके (८।३) इति षाड्धातुकसृष्टिवाद
उपस्थापितः । नागार्जुनेन माध्यमिकवृत्तौ चत्वारि
भूतानि, आकाशविज्ञाने चेति षड्धातवः प्रतिपादिताः ।
षाड्धातुकवाद आयुर्वेदविदां बौद्धानां वा स्यात् ।
सुश्रुतसंहितायाः शारीरस्थाने—वैद्यके तु^२ स्वभावमी-

१. सर्वदर्शनसंग्रहे, पृ. २७, आनन्दश्रमीये द्वितीये
संस्करणे ।

२. निर्णयसागरीयोपनिषत्संग्रहस्य पञ्चमे संस्करणे, पृ.
२५२ ।

३. आनन्दाश्रमीयोपनिषदां समुच्चये, पृ. २७२

४. तत्रैव टीकायाम्, पृ. २७३

१. सर्वदर्शनसंग्रहे, पृ. २८

२. म. म. गोपीनाथकविराजमहोदयेन “Theism in
Ancient India” शीर्षके निबन्धे स्वभाव-

श्वरं कालं यदृच्छां नियतिं तथा । ^१परिणामं च मन्यन्ते प्रकृतिं पृथुदर्शिनः ॥ इति षट् तत्त्वानि परिगणितानि । स्वभावेश्वरकालनियतयो दर्शनान्तरेष्वपि तत्त्वानि स्वीकृतानि । कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा (११२) इति श्वेताश्वतरोपनिषदि यदृच्छातत्त्ववादिनां समुल्लेखो वर्तते ।

सप्तैव धातव इति तत्रार्थाः पञ्च खादयः । ज्ञान-मात्मा (११२२।१४) अत्र सप्तधातुवादः समुपस्था-पितः । व्याख्यातृभिश्च ज्ञानमात्मा चेति जीवात्मपर-मात्मानावङ्गीकृतौ । धातुतत्त्वेतदपि मतमायुर्वेदविदां प्रतीयते । चरकसंहितायाः पूर्वोद्धृते स्थले यद्यपि चेतनाधातुरेव पुरुषोऽङ्गीकृतस्तथाप्यात्मनः पृथग् ज्ञानमङ्गीकुर्वतामपि तत्र कश्चन मतविशेषः स्यादिति संभाव्यते । भागवते—सत्त्वं ज्ञानं^२ रजः कर्म तमो-ऽज्ञानमिहोच्यते । गुणव्यतिकरः कालः स्वभावः सूत्रमेव च ॥ (११२२।१३) इत्यत्रान्येषां तत्त्वानां परिगणिते-ष्वष्टाविंशतितत्त्वेषु समावेशः कृतः । अतो ज्ञायते केषाञ्चन मते एतानि तत्त्वान्तराण्यासन्निति । श्लोको-ऽयं व्याख्यातृभिरनेकधा व्याख्यातः । अनेकैरत्र केवलं कालस्वभावौ चर्चितौ । केचन कालमेव मतान्तरेण पृथक् तत्त्वमङ्गीकृत्य तस्य गुणेषु समावेशं कुर्वन्ति । अपरे सूत्रमपि पृथक्तत्त्वमङ्गीकुर्वन्ति । श्रीधरस्वामि-

नात्र ज्ञानादीनां यथायथमन्तर्भावः प्रदर्शितः । राधारमणोस्वामिनैकादशश्लोकव्याख्यायां ज्ञान-तत्त्वस्य पार्थक्यशङ्कोपस्थापिता । त्रयोदशः श्लोको यद्यपि श्रीधरस्वामिना न विशदं व्याख्यातस्तथापि तत्प्रदर्शितया पद्धत्या श्लोकस्यास्य—ज्ञानस्य सत्त्वे, कर्मणो रजसि, अज्ञानस्य तमसि समावेशः, कालो गुणानां व्यतिकर एव, स्वभावः सूत्रमर्थान्महत्तत्त्व-मित्यर्थः सम्पद्यते ।

वराहमिहिरेण बृहत्संहितायाम्—कालं कारणमेके स्वभावमपरे परे जगुः कर्म (१।७) इत्युक्तम् । तद्-व्याख्यायां भट्टोत्पलेनैतानि मतानि संक्षेपेण निरूपितानि । वल्लभमतानुयायी पुरुषोत्तमः प्रस्थान-रत्नाकरे प्रमेयप्रकरणे (पृ. १६४-१६५) प्रमेयस्य स्वरूपकोटौ अक्षरेण सह कालस्वभावकर्मणां समावेशं करोति । एवमेव ज्ञानाज्ञाने तत्त्वान्तरे इत्यङ्गीकुर्वाणा आसन् केचन । ज्ञानं तत्त्वान्तरमित्यङ्गीकुर्वाणा आयुर्वेदविद् एव स्युः, यतो हि भागवतेऽहिर्बुध्न्य-संहितायां चात्र धातुशब्दप्रयोगो विद्यते । बौद्धानां वैतन्मतं स्यात् । नागार्जुनेन माध्यमिकवृत्तौ पञ्च महाभूतानि विज्ञानं चेति पञ्चधातवोऽभिहिताः । विज्ञानं चात्र ज्ञानस्वरूपमेव । शिवोपनिषदि—पञ्चविंशकमज्ञानम् (१।१२) इत्यज्ञानं पञ्चविंशतितमं तत्त्वमङ्गीकृतम् । “अज्ञानमेव मुमुक्षुणा मुक्तिपथप्रवृ-त्तेनाभ्युपगन्तव्यम्, न तु ज्ञानम्” इत्यज्ञानवादिनां मतं गुणरत्नेन ^१पददर्शनसमुच्चयटीकायां प्रपञ्चितम् । पालिवाङ्मये पकुधकञ्चायनस्यान्येषां दार्शनिकानां च सप्तकायवाद उपस्थापितः । अत्र चत्वारि महाभूतानि आत्मा, सुखदुःखे चेति सप्त तत्त्वान्यङ्गीकृतानि ।

नियति-काल-यदृच्छावादानां सम्यक् परिचय उप-स्थापितः । द्रष्टव्यम्—Sarasvati Bhavan Studies, Vol. II, P. 93-111.

१. “प्रधानमेव महद्ब्रह्मरूपतया परिणतं सर्वस्य निमित्तमिति परिणामवादिनः” इति डब्रह्मणाचार्यो व्याचक्ष्यौ ।

२. “सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानम्” (भगवद्गीतायाम्, १४।१७)

३. द्रष्टव्यम्—पृ. १६-१८

जीवाजीवास्रवन्धसंवरनिर्जरमोक्षाः सप्त तत्त्वानीत्य-
परे ^१आर्हतैकदेशिनः ।

अष्टतत्त्ववादिनः सिद्धान्तस्य भागवते नोल्लेखः,
अहिर्बुध्न्यसंहितायां तु वर्तते । अनया संख्यया सह
तत्र प्रकृतिशब्दप्रयोगो वर्तते । एष च सिद्धान्तो
गीतायाम्—भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ (७।४) इत्येव-
मुपलभ्यते । चरकसंहितायां शरीरस्थाने—प्रकृति-
श्चाष्टधातुकी (१।१७) इत्युक्तम् । शिवपुराणे ^२ च प्रकृति-
महदहङ्कारपञ्चतन्मात्ररूपा अष्टौ प्रकृतय उक्ताः ।
गीतायामत्र सांख्यसम्मतमूलप्रकृतेः परिगणनं नास्ति ।
तस्य स्थाने मनः परिगृहीतम्, सम्मिलितानामेषामष्टधा
भिन्ना प्रकृतिरिति च निरूपणं कृतम् । इयं चापरा
प्रकृतिः । भागवते—अष्टौ प्रकृतयश्चैव पुरुषश्च नवे-
त्यथ । (१।२२।२४) इति नवतत्त्वपरिगणनेऽष्टप्रकृतीना-
मुल्लेखोऽस्ति । एतच्च गीतासम्मतमेव प्रतीयते, यतो
हि तत्राष्टप्रकृतिभ्योऽतिरिक्तं नवमं तत्त्वमात्मा ।
एतदेव—...इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीव-
भूताम् (७।५) इति गीतायां जीवभूतापरा प्रकृतिरित्यु-
क्तम् । ^३महाभारते शान्तिपर्वणि सप्तर्षयः स्वायंभुवो
मनुश्चेत्यष्टौ प्रकृतय उक्ताः । आभ्योऽष्टाभ्यः प्रकृति-
भ्यश्चेदं विश्वं जगज्जातमिति । प्राचीनबौद्धजैनग्रन्थे-
भ्यः प्रतीयते यत्तदा सर्वैरपि दार्शनिकैश्चत्वारि
तत्त्वानि निर्विवादं स्वीकृतान्यासन् । आकाशकाल-
दिशः पृथक् तत्त्वानि सन्ति न वेत्यत्र महान् विवादः
प्रचलितः स्म । पृथक् तत्त्ववादिनः प्रबलाभिर्युक्तिभि-

स्तान्यसाधयन् । एभिः सप्तभिर्द्रव्यैः सहात्ममनसोः
संयोगेन वैशेषिकैः प्राभाकरैश्च नव द्रव्याणि
स्वीकृतानि । षड्दर्शनसमुच्चये—जीवाजीवो तथा पुण्यं
पापमास्त्रवसंवरो । बन्धश्च निर्जरामोक्षौ नव तत्त्वानि
तन्मते ॥ (४७ का०) इति जैनमते नव तत्त्वानि प्रद-
र्शितानि ।

दशतत्त्ववादी सिद्धान्तो भागवते नोपलभ्यते,
अहिर्बुध्न्यसंहितायां च दृश्यते । अत्र कानि दश
तत्त्वानि ? के चास्य सिद्धान्तस्यानुयायिनः संस्था-
पका वेति विचारार्होऽयं विषयः । कुमारिलभट्टेन
वैशेषिकाणां नवद्रव्येषु शब्दतमसी समाविष्टे, अथ
चैकादश द्रव्याण्यङ्गीकृतानि । मीमांसका वेदापौरुषेय-
वादिनः । तत्र शब्दस्य नित्यत्वमत एव द्रव्यत्वं
चाङ्गीक्रियते । वैशेषिकमीमांसकयोर्मध्ये तमोद्रव्य-
वादिनोऽथ शब्दगुणवादिनो दार्शनिकाः संभाव्यन्ते ।
तमोद्रव्यवादस्य वैशेषिकग्रन्थेषु महता आढम्बरेण
खण्डनं दरीदृश्यते ।

अहिर्बुध्न्यसंहितायामेकादशतत्त्वेभ्योऽधिकानि न
परिगणितानि । भागवते—एकदशत्वे आत्मासौ महा-
भूतेन्द्रियाणि च । (१।२२।२४) इत्येकादश तत्त्वानि
सन्ति । तथैव—भूतेन्द्रियाणि पञ्चैव मन आत्मा त्रयो-
दश । (१।२२।२३) इति त्रयोदश तत्त्वानि कथितानि ।
अत्रात्मनो जीवात्मपरमात्मानौ द्वौ भेदौ विधाय
टीकाकारैस्त्रयोदश संख्या सम्पादिता ।

संख्याने सप्तदशके भूतमात्रेन्द्रियाणि च । पञ्चपञ्चैक
मनसा आत्मा सप्तदशः स्मृतः ॥ तद्वत्षोडशसंख्याने
आत्मैव मन उच्यते । (१।२२।२२-२३) अत्र सप्तदश-
तत्त्वानां षोडशतत्त्वानां च परिगणनमस्ति । नैयायि-
कानां प्रमाणप्रमेयादयः षोडश पदार्थाः ^१प्रमाणसमुच्चये

१. “तत्त्वानि षोडशमुत्र” (१४ कारि०) ।

१. सर्वदर्शनसंग्रहे, पृ. २४

२. शिवपुराणे वायवीयसंहितायां पूर्वभागे, १०।३६

३. शान्तिपर्वणि (मोक्षधर्म), ३४०।३४-३६,

पृ. ५३५६-५३५७

तद्वृत्तौ च षोडशतत्त्वरूपेण परिगणिताः । प्रद्वनोपनि-
षदि—षोडशकलः पुरुष (६।१) इत्युक्तम् । षोडश
कलाश्च—स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्धौतिरापः
पृथिवीन्द्रियं मनः । अन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोका
लोकेषु च नाम च ॥ (६।४) इति परिगणिताः ।
आभिः कलाभिः सह वर्तमानः पुरुषः स्वयं सप्तदशः
स्मृतः । भागवतीयनिरूपणस्य तु कश्चनान्य एवाधारः
स्यात् ।

निम्बार्कमतानुयायिना शुक्रदेवेन पुरुषः प्रकृति-
व्यक्तम् (११।२२।१४-१५) इत्यादिश्लोकद्वयव्याख्यायां
विंशतितत्त्वपक्ष उपस्थापितः, न केनाप्यन्येन टीका-
कारेण । वस्तुतस्त्वत्राध्यायारम्भे परिगणितानां नव
तत्त्वानामथ चैकादशतत्त्वानां परिगणनमस्ति, पञ्च
तत्त्वानि (पञ्च महाभूतानि), त्रीणि तत्त्वानि (त्रिगुणानि)
च प्रसिद्धानि, अतस्तानि नोल्लिखितानि । अग्रिमे
श्लोके ज्ञानेन्द्रियकर्मन्द्रियाणां दश विषया निरूपिता
वर्तन्ते । अस्य श्लोकस्य व्याख्याकारैरन्यथैव व्याख्यानं
विहितम् । श्रीधरस्वामिना पूर्वार्धे पञ्चतत्त्वानि, उत्तरार्धे
च कर्मन्द्रियाणां फलानि प्रदर्शितानि । चैतन्यमतानु-
यायिना जीवगोस्वामिना विश्वनाथेन चाप्ययमेवार्थः
प्रकटीकृतः । विजयध्वजेन शुक्रदेवेन चोपरि प्रदर्शितो
यथार्थ एवात्र प्रकटीकृतः, पूर्वत्र (११।१४।१४) तु
नवैव विषयाः परिगणिताः । माध्वमते—परमात्म-
लक्ष्मीजीवाव्याकृताकाशप्रकृतिगुणत्रयमहत्तत्त्वाहङ्कार-
तत्त्वबुद्धिमनइन्द्रियमात्राब्रह्माण्डाविद्यावर्णान्धकारवास-
नाकालप्रतिबिम्बभेदाद् विंशतिद्रव्याण्यङ्गीकृतानि
सन्ति ।

प्रकृत्यादिचतुर्विंशतिजडतत्त्वानि चेतनं पुरुषतत्त्वं
च स्वीकृत्य सांख्यकारिकायां पञ्चविंशतितत्त्वानि
निरूपितानि । पुराणेषु प्रतिपादिते निरीश्वरसांख्ये
एतेषां विस्तरेण प्रपञ्चो विद्यते । योगसूत्रे, महा-

भारते, पुराणेषु च प्रदर्शिते सैश्वरसांख्ये ईश्वरेण
सह पञ्चविंशतितत्त्वानि सन्ति । ^१माण्डूक्यकारिकायां
^२मण्डलब्राह्मणोपनिषदि चैतानि चर्चितानि । ^३महो-
पनिषदि, ^४नारदपरिव्राजकोपनिषदि, ^५नारायणपूर्व-
तापिन्यां च पञ्चविंशतितत्त्वानि निरूपितानि ।
^६सामरहस्योपनिषदि महाविष्णुः पञ्चविंशं तत्त्वं निग-
दितम् । ^७मन्त्रिकोपनिषत् ^८चूलिकोपनिषच्च पञ्चविंशं
सप्तविंशं च तत्त्वमङ्गीकुरुतः । शिवोपनिषदि—गुणो
बुद्धिरहङ्कारस्तन्मात्राणीन्द्रियाणि च । भूतानि च चतुर्विंश-
दिति पाशाः प्रकीर्तिताः ॥ पञ्चविंशकमज्ञानं सहजं सर्व-
देहिनाम् । पाशजालस्य तन्मूलं प्रकृतिः कारणाव नः ॥
पञ्चविंशकश्च पुरुषः पशुरज्ञः शिवागमे । सप्तविंश इति
प्रोक्तः शिवः सर्वजगत्पतिः ॥ (१।११-१३) इत्येवं तत्त्वानि
निरूपितानि । चूलिकोपनिषद्व्याख्याता ^९नारायणः—
मात्रा भूतानीन्द्रियाणि मनोबुद्धिरहङ्कृतिः । महान् प्रधानं
तत्त्वानि पञ्चविंशः परमेश्वरः ॥ चित्तेन साहित्ये सप्तविंशः
इत्येवं सप्तविंशतितत्त्वानि परिगणयति । “सप्तविंश-
मथापरे” इति श्रुतिव्याख्यानावसरे ^{१०}वीरराघवाचार्यः
^{११}सुदर्शनाचार्यश्च सप्तविंशतितत्त्वसंख्यां कालं पृथक्तत्त्व-
मङ्गीकृत्य पूरयतः । ^{१२}वेदान्तदेशिकेनापि—तं पञ्च-

१. मा. का. २।२६;

२. म. ब्रा. उ. १।४

३. म. उ. १।१

४. निर्णयसागरीयोपनिषत्संग्रहस्य पञ्चमे संस्करणे, पृ. ३२१

५. अद्वैतसंस्करणे, पृ. ७८; ६. तत्रैव, पृ. २४१

७. निर्णयसागरीयोपनिषत्संग्रहस्य पञ्चमे संस्करणे, पृ. २५२

८. आनन्दाश्रमीयोपनिषदां समुच्चये, पृ. २७२

९. तत्रैव, पृ. २७३

१०. भागवतव्याख्यायाम्, १।१।२२।१३-१६

११. तत्रैव, १।१।२२।१७

१२. वेदान्तदेशिकग्रन्थमालायां तत्त्वमुक्ताकलापे, पृ. १६३

विंशकमित्याहुः सप्तविंशमथापरे इति श्रुतिं समुद्धृत्य कालः परमव्योम (नित्यविभूतिः) च पृथक् तत्त्वे परिगणिते । सर्वमेतदुपर्युद्धृतस्य शिवोपनिषद्वचनापरिचयसूचकं प्रतीयते ।

भागवतसम्मतान्यष्टाविंशतितत्त्वानि पूर्वं निरूपितानि । पुरुषोत्तमैर्न प्रस्थानरत्नाकरे प्रमेयप्रकरणे (पृ. १६४) प्रमेयस्य स्वरूपकोटि-कारणकोटि-कार्यकोटि-नामान्त्रयो भेदाः कृताः । स्वरूपकोटौ अक्षर-काल-कर्म-स्वभावानां परिगणनमस्ति । कारणकोटौ भागवत-सम्मतानामष्टाविंशतितत्त्वानामन्तर्भावो विद्यते । अपूर्ण एवायं ग्रन्थ उपलब्धः, अतः कार्यकोटौ केषां परिगणनमिति न परिज्ञायते ।

अहिर्बुध्न्यसंहितायां शुद्धेतरसृष्टिप्रकरणे षष्ठेऽध्याये कूटस्थपुरुषस्य त्रिगुणानां च मध्ये शक्तिनियतिकालानां त्रयाणां तत्त्वानां परिगणनं वर्तते । कालात् क्रमशः सत्त्वरजस्तमसामुत्पत्तिः । एषां साम्यावस्था प्रकृतिः । प्रकृतिश्च त्रिगुणेभ्यो न पृथक् तत्त्वान्तरम् । भागवते तु प्रकृतिस्त्रिगुणानि च पृथक् तत्त्वान्तराणि सन्ति । एवं चाहिर्बुध्न्यसंहितायां त्रिंशत्तत्त्वानि प्रतिपादितानि । अत्र च शुद्धसृष्टेः समावेशो नास्ति ।

माण्डूक्यकारिकायाम्—एकत्रिंशत् इत्याहुः (२।२६) इत्येकत्रिंशत्तत्त्ववादी सिद्धान्त उल्लिखितः । अत्र भाष्ये—“पाशुपतास्तु रागाविद्यानियतिकाल-मायाधिकास्त एवैकत्रिंशत्तत्त्वार्था इति ब्रुवते” इत्युक्तम् । शैवागमेषु ‘षट्त्रिंशत्तत्त्वार्था इति ब्रुवते’ इत्युक्तम् । शैवागमेषु षट्त्रिंशत्तत्त्वानि प्रतिपादितानि । तत्रोक्ते-

ष्वेकत्रिंशत्तत्त्वेषु शिवशक्तिसदाशिवेश्वरशुद्धविद्या-
नामकानां पञ्चतत्त्वानां संयोजनेनैषा संख्या सम्पद्यते ।

माध्वमतानुयायी विजयध्वजः “सर्गादौ” (११। २२।१७) इति पद्यव्याख्यायाम्—“चतुस्त्रिंशत्तत्त्वानीति भागवतं मतम्” इत्याह ।

षड्दर्शनसमुच्चयटीकायां गुणरत्नकृतायाम्—
सूत्रकृदाख्ये द्वितीयेऽङ्के परप्रावादुकानां त्रीणि शतानि त्रिषष्ट्यधिकानि परिसंख्यायन्ते । तदर्थसंग्रहाथेयम्—
‘असिइसयं किरियाणं अकिरियवाईण होइ चुलसीई ।
अन्नाणिअ सत्तडी वेणइयाणं वत्तीसं ॥ (पृ० ११)
इत्युक्तम् । अन्यान्यपि नानामतानि बौद्धनिकायेषु महाभारतपुराणादिषु च दरीदृश्यन्ते । अस्यां परिस्थितौ विविधास्वासु दृष्टिषु सामञ्जस्यं सम्पादयता भागवत-कारेण युक्तमेवोक्तम्—इति नाना प्रसंख्यानं तत्त्वाना-मृषिभिः कृतम् । सर्वं न्याय्यम् (११।२२।२५) इति । इयमेव भागवतानां समन्वयात्मिका दृष्टिः कालक्रमेण पल्लविता । एतत्प्रभावितानामेव—यं शैवा समुपासते शिव इति इत्यादयः पद्यबन्धाः समुपलभ्यन्ते । अत एव ‘केनचिच्चिरन्तनेनार्हतेनाप्युक्तम्—

श्रोतव्यः सौगतो धर्मः कर्तव्यः पुनरार्हतः ।

वैदिको व्यवहर्तव्यो ध्यातव्यः परमः शिवः ॥

१. अशीत्यधिकं शतं क्रियावादिनाम् अक्रियावादिनां भवति चतुरशीतिः । अज्ञानिनां सप्तषष्टिवैनयिकायां च द्वात्रिंशत् ॥ इति च्छाया ।

२. षड्दर्शनसमुच्चयटीकायां मणिमद्रकृतायाम्, पृ. ६५ (तृतीये संस्करणे)

एकाङ्कि-नाटकम्

अन्त्येष्टि-संस्कारः

विश्वकवि-श्रीरवीन्द्रनाथ ठाकुर

लिखितस्य प्रहसनस्वातुवादः

अनुवादिका

के० कमला, एम० ए० (संस्कृत-जर्मन)

अध्यापिका—महिला-विद्यालयः, उस्मानिया-विश्वविद्यालयः, हैदराबाद (आन्ध्र)

आन्ध्रप्रदेशीय-संस्कृतशिक्षा-विशेषाधिकारिणः संस्कृतान्ध्रोभयभाषाकवित्वनिष्णाता वक्तृत्व-विशारदाः श्री के० लक्ष्मणशास्त्रिमहोदया आन्ध्रप्रदेशस्य सुप्रतिष्ठिता विद्वांसः, राजकार्यवशाद् हैदराबाद-निवासिनश्च सन्ति । इयमनुवादिका संस्कृतशर्मण्योभयभाषाप्रवीण एतेषामेव शास्त्रिमहाभागानां विद्या-विनयशीलसम्पन्ना सौभाग्यवती दुहिता । एतस्याः सूर्योदयस्य कृते समर्पितं प्रारम्भिकमिदम् नूतनम् एकाङ्किनाटकं मन्ये, पाठकानां कृते मोदावहं स्यात्, संस्कृतविदुषीनां कृते उत्साहवर्धकञ्चेति ।

प्रथमं दृश्यम्

[रायबहादुरः कृष्णकिशोरो मृत्युशय्यायां शेते । तस्य पुत्राः चन्द्रकिशोरः इन्द्रकिशोरः नन्दकिशोरश्च तस्य मरणात्पूर्वमेव शोकसमाचारप्रेषणादि विषये परामर्शं कुर्वन्तस्तिष्ठन्ति । डाक्टरोऽपि समीपे वर्तते ।]

इन्द्रः—आम्, तर्हि कं कमुद्दिश्य लिखामि ?

चन्द्रः—रेनाल्डस-महोदयमुद्दिश्य लिख्यताम् ।

रायः—(अत्यन्तकष्टेन) पुत्रः किं लिखसि !

नन्दः—किमन्यत् भवतां मरणवार्ताम् ।

रायः—परन्तु वत्स ! इदानीमपि न मृतोऽस्मि ।

इन्द्रः—आम्, न मृतः परन्तु मरणसमयं निश्चित्य सर्वेभ्योऽपि लिखितव्यं भवत्येव । अन्यथा कथं सर्वे भवतां मरणवार्तां जानीयुः ?

चन्द्रः—भवतां मरणानन्तरं झटित्येव एतेषामाङ्गले-यनां शोकसूचकानि पत्राणि वृत्तपत्रेषु प्रकाशयितव्यानि । यदि विलम्बो भवति, न कोऽपि प्रभावो भवेत् ।

रायः—वत्सा ! विरम्यतां तावत् कञ्चित्कालं यावदहं इतो भवामि । अनन्तरमेतत्सर्वं कर्तव्यम् ।

नन्दः—समयविलम्बेन को लाभः ? तात ! शिमला-दार्जिलिगादिप्रदेशेषु आङ्गलेयस्तिष्ठन्ति । ते सर्वेऽपि सूचयितव्याः । तेषां नामानुक्रमणिका तु तावत् अवश्यं लेखनीयैव । हा भ्रातः, कथय ।

चन्द्रः—लाट-महोदया, इलवर्ट-महोदयाः, विलसन-महोदयाः, वेसफोर्ड-माइकेल-महाशयाः, पिकाक...

रायः—वत्स ! अन्तिमकाले मम किमेतानि नामानि श्रावयसि ? अरे, भगवन्नाम श्रावय । तदेव मम इदानीं सहायकारी भविष्यति । हरे हरे !

इन्द्रः—स्मृतं मया हरिसन्-महाशयस्य नाम । तेऽपि सूचयितव्याः ।

रायः—हे राम !

नन्दः—हा, रैमजे-महोदयाः !

रायः—नारायण, नारायण !

चन्द्रः—हा ! हा, तोरान्-महोदयस्यापि नाम लिख्यताम् ।

(स्कन्दकिशोरस्य प्रवेशः)

स्कन्दः—(साक्षेपम्) भ्रातरः धन्याः भवन्तः । अरे, प्रधानं कार्यं तु भवद्विर्विस्मृतमेव ।

चन्द्रः—किं तत् ?

स्कन्दः—यदि भवन्तः प्रथममेव सर्वेभ्यः सूचनां न ददति, कथं पितुः शवयात्रा वैभवोपेता भवेत् । किमेतत् न प्रधानम् ?

रायः—अरे, किं नाम प्रधानम्, मम मरणं शवयात्रा वा ?

चन्द्रः—तस्य चिन्ता न कर्तव्या । (डाक्टरं प्रति) महाशय

डाक्टरः—कथ्यताम् ।

चन्द्रः—पिता कियत्कालं जीवति ? कश्च अन्तिमयात्रायाः कृते समयो निश्चेतव्यः ?

डाक्टरः—अहं मन्ये... (स्त्रियः आक्रन्दन्ति ।)

स्कन्दः—(सकोपम्) अरे, कोऽयमुपद्रवः प्रारब्धो भवतीभिः ? तावत् डाक्टरः किं कथयतीति श्रोतव्यं खलु । हा वैद्य ! कथ्यताम् ।

डाक्टरः—अहं तु मन्ये रात्रौ.....

(स्त्रियः रुदन्ति)

नन्दः—(स्त्रियः प्रति) एतत्तु अतीव कष्टम् । कार्यावसरे एतत्सर्वं न शोचनीयं भवति । भवतीनां रोदनेनात्र को लाभः ? वयमुच्चाधिकारिसकाशादागतानि शोकपत्राणि वृत्तपत्रेषु प्रकटयामः । तूष्णीं स्वीयताम् ।

(स्त्रियः शान्ताः) ।

स्कन्दः—हा डाक्टर ! किं मन्यते भवान् ?

डाक्टरः—यदि एते अस्यामेव स्थितौ भविष्यन्ति

तर्हि रात्रौ चतुर्वादनसमये म्रियन्ते इति सम्भावयामि ।

चन्द्रः—अहो नितान्तमलपीयान् कालः । नन्दः, गम्यतां त्वरितम् । इति एतानि पत्राणि मुद्रयित्वा आनय ।

डाक्टरः—परं प्रथमम् औषधमानेतव्यम् ।

स्कन्दः—औषधं पश्चादागमिष्यति । युष्माकं चिकित्सालयस्तु न कुत्रापि पलायते । यदि मुद्रणालयं पिधीयेत, महत्संकटं जायेत । औषधस्य अग्रहणेनैव पितुः स्वास्थ्यं समीचीनं संवृत्तम् । बलमपि वर्धते ।

रायः—अरे ! कथं सुखस्थानेऽपि दुःखिनोऽभवन् यूयम् । किमयं नाह्लादस्य विषयो यन्मदीयस्थितिः संप्रति प्रथमतो साधीयसी संवृता ।

स्कन्दः—परम् अस्माकं तु दुःस्थितिः जाता । अस्माभिः स्मशानगमनवेला तु प्रथमेव सूचिता सर्वेभ्यः ।

रायः—तदा तु मम मरणमेव उचितमासीत् ।

डाक्टरः—(सकोपम्) तर्हि तथा कियतां यथा एतत्संकटं दूरीभवेत् ।

इन्द्रः—किम् ?

चन्द्रः—किम् ?

नन्दः—किम् ?

स्कन्दः—किम् ?

डाक्टरः—परं यदि रोगी तत्समये...

चन्द्रः—अस्यैव तु शीघ्रताऽस्ति । यदि पत्रमुद्रणात् प्रथममेव रोगी.....

नन्दः—एष प्रस्थितोऽस्मि ।

स्कन्दः—मध्यमभ्रातः ! पत्रे एतदपि लिखितव्यं यत् प्रभाते अष्टवादनसमये शवयात्राया उत्सवः प्रारब्धो भविष्यतीति ।

द्वितीयं दृश्यम्

स्कन्दः—अहो कीदृशो भवान् वैद्यः । चतुर्वादन-
स्थाने इदानीं सप्तवादनसमयः संवृत्तः ।

डाक्टरः—(अप्रतिभभावेन) महाशय ! अद्यापि
नाडीचलनं स्पष्टं सुष्ठु भवति ।

चन्द्रः—(सकोपम्) सुयोग्यतमो वैद्योऽसि यद्-
स्मान् संकटे पातितवानसि ।

नन्दः—औषधानयने विलम्बो अजायत । तस्यै-
वायं परिणामः ?

डाक्टरः—यदि युष्मासु एकतमो म्रियेत, तर्हि
सर्वोऽपि परिश्रमः सफली भवेत् ।

तृतीयं दृश्यम्

[गृहाङ्गणे जनसमूहो वर्तते ।]

कन्हाई—अरे सार्धाष्टवादनवेला भवति । कथ-
मिदानीं विलम्ब्यते ?

चन्द्रः—स्थीयतां तावत् । धूम्रपानं क्रियताम्,
ताम्बूलं च सेव्यताम् ।

कन्हाई—तच्च प्रातःकालादेव चलति ।

बलाई—परमद्यापि अत्र किमपि संसिद्धं न
दृश्यते ।

चन्द्रः—सर्वमपि संसिध्येत । केवलं...

रामचरणः—भ्रातः चन्द्रकिशोर, एष विलम्बस्य
समयो नास्ति । इतोऽधिकं विलम्ब्यते चेत् सुष्ठु न
भवेत् ।

चन्द्रः—अहमपि तथैव मन्ये । परम्.....

हरिहरः—तदिदानीं कथं विलम्ब्यते ? कार्यालय-
गमनवेलापि आसन्ना सम्प्रति ।

(इन्द्रकिशोरः आगच्छति)

इन्द्रः—अलमलं व्याकुलतया । इदानीं सर्वमपि
संसिद्धप्रायमेव । तावत् महाशयानामेतानि शोक-
प्रकटनपत्राणि पठ्यन्ताम् । एतद् लाट्महोदयानां पत्रम्,
एतद् हरिसन्-सकाशादागतम्, एतद् सरजेम्स...

(स्कन्दकिशोरः प्रविशति)

स्कन्दः—एतद् दृश्यतां वृत्तपत्रेषु पितुः स्वर्गवास-
वार्ता लिखिता । एतद् इंग्लिशमैन.....

मधुसूदनः—दृष्ट्वा खलु भारतीयानां यथासमय-
कारिता ।

इन्द्रः—सुष्ठु वदति भवान् । भारतीयः यथा
समयं मर्तुमपि न जानन्ति ।

(शोकपत्राणि पठन्तो जना रुदन्ति)

राधामोहनः—(सजलनेत्रः) हे दीनबन्धो !

नयनचन्द्रः—हरे, अस्मादृशेष्वपि विपत्तिरापतति !

नवद्वीपचन्द्रः—(सन्निश्वासम्) प्रभो वलीयसी

तव इच्छा !

रसिकः—(कवित्वधोरण्याम्)

एडिस्कायरः—हे टेम्पोरा ! हे मोरिस !

तर्कवागीशः—चलच्चित्तं चलद्वित्तं चलजीवनम् ।

हाय राम !

न्यायवागीशः—यदुपतेः क गता मथुरापुरी, रघु-

पतेः...

(गद्गदो भवति)

दुःखीरामः—हा रायबहादुर कृष्णकिशोर ! क
नु गता भवन्तः !

रायबहादुरः—(नेपथ्ये क्षीणस्वरेण) अहम् अद्यापि
जीवामि । विशेषाक्रन्दनम् मा क्रियताम् ।

प्राच्यप्रतीच्यवाङ्मयवरिष्ठानामगण्याग्रगण्यगुणगौरवगरिष्ठानामधुना वाराणसेय-संस्कृत-

विश्वविद्यालयीयोपकुलपातपदे लब्धप्रतिष्ठानां सुनीतिनिष्ठानां धीमतां श्रीमतां

श्रीसुरतिनारायणमणित्रिपाठिनाम्

अभिनन्दनम्

मान्यवराः !

जन्मना देवरियाजनपदमनुपदं विश्वस्मिन् विश्रावयतां यशसा च दिगङ्गनावरणेन विमलप्रावरणेनेव देशमशेषमावृण्वतां लोकोत्तरैरात्मीयगुणैरुत्तरमपि प्रदेशमिममनुत्तरतां नयतां भारतमिदं प्रतिभारतमनारतं साधयतां तत्रभवतां भवतामद्याभिनन्दनवन्दनयोरनवद्यमवसरमवसृत्य देवरियाजनपदसंस्कृतपरिषत्पारिषद्या वयं विगलित-वेद्यान्तरमान्तरं ब्रह्मास्वादसोदरं मोदरङ्गमनुभवामः सौभाग्यभूमानं चातिमानमात्मनः कमपि धन्यधन्या मन्यामहे-ऽतितरां नितराम् । सुरतिः श्रीमतां सुरभारत्याम् । नारायणकृपा भवन्तः परायणानाम् । मणिभिः श्रीमद्भि-र्भारतस्य मणिवन्धो मणिवलयैरिव समलंकृतः ।

विद्वद्वरेण्याः !

यस्मिन् महति महनीये विद्यालये 'डा० वेनिस'-महोदयेन प्राचार्यतामङ्गीकृत्य तस्य महत्त्वमतितरामति-शायितम्, महामहोपाध्यायेन 'डा० गङ्गानाथ झा'-महानुभावेन च स्वानुभावेन यस्य महिमा हिमालयादासेतु विस्तारं नीतः, महामहोपाध्यायपदवीजुषा विदुषा डा० गोपीनाथकविराजेन यो राजकीयो विद्यालयो राजेव राजमान-तामानीतस्तस्मिन्नेवाधुना परिवर्तितनामधेये महाभागधेये वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालये सुप्रतिष्ठितोपकुलपतिपदवीं विजयश्रियमिवाधिश्चित्य श्रीमन्तो यदसाधारणं प्राज्यं गौरवसाम्राज्यं समासादितवन्तो न तत्र गिरां गतिः । पदवीयं पदवीक्षणाय भवतां स्वयं समुपेता स्वात्मानं सम्भावयितुम् ।

मतिमतां मूर्धन्यतमाः !

धन्यतमा भवन्तो यैः पाश्चात्यानां शासनकालेऽपि कालेन हीनतां नीयमानायां देवभाषायां गतानुगति-कतयाऽऽङ्गलभाषासमेवागलमास्वादयत्सु भूरिशो भारतीयेष्वपि पूर्वैरभ्यर्हितायां हितायां विबुधभारत्यामबाधमगाध-मनुरागरससागरमुपदधानैस्तामेव विषयीकृत्य निरुपाधिरुपाधिपरीक्षा समुत्तीर्णा संविहाय संकीर्णां दृष्टिम् । संस्कृते 'एम्० ए०', 'एल्-एल्० वी०' परीक्षामुच्चैस्तमश्रेण्यां समुत्तीर्य विपश्चिदपश्चिमैर्भवद्भिर्गोरक्षनगरे विपक्षवाक्कीलन-परतयान्वर्थनामधेया वाक्कील (एडवोकेट)-वृत्तिरासादितेति न विस्मरन्तीहत्याः सुहृदः । तदनु नातिचिरेण 'आई० सी० एस्०'-परीक्षायां समुत्तीर्णैः सुधीभिः श्रीमद्भिर्न्यायाधीश (डिप्टी कलक्टर)-पदं समलङ्कृतम् । ततश्चाप्यचिरेणैव यत्र प्राग् वाक्कीलतामधिगतवन्तस्तत्रैव भवन्तो गोरक्षनगरे जनपदजनजीवनसंरक्षणाय जनपदाध्यक्ष (कलक्टर)-पदवीमदवीयसीमध्यरोत । गोरक्षपुरतः प्रकृष्टपदवीमुपलभ्य गतैः श्रीमद्भिः प्रयाग-लक्ष्मणपुरप्रभृतिषु महापत्तनेषु 'डिप्टी कमिश्नर'पदं पदारविन्दाभ्यामनुगृहीत्य गौरवमापादितमिति के न जानन्ति जनाः । राजकीयसेवायामवधौ सावरोषायामपि लोकसेवायां योगदानार्थं 'लोकसेवा-आयोग'-नाग्नः

प्रतिष्ठानस्य सुप्रतिष्ठितसदस्यतां स्वीकृत्य तत्र भवद्भिर्रुचिरप्रदेशीयजनताया या सुमहती सेवा समपादि सा सुवर्णाक्षरैरङ्कनीया स्यादैतिद्वानां पुण्यतमेषु पृष्ठेषु । न केवलं शासनकलाकलाधरा एव भवन्तः, नापि केवलं शिक्षासमुपबृंहणसरणिसहस्रकिरणविकिरणविलासशालिनो मरीचिमास्त्रि एव, अपि तु व्यवसायक्षेत्रव्याप्तदोषदूरीकरणाय विपुलमतयः केऽपि वाचस्पतयोऽपीति समवधार्यैव राजकीयशासनेन 'ब्रिटिश इंडिया कारपोरेशन'-नामकप्रतिष्ठानस्य 'डिप्टी मैनेजिंग डाइरेक्टर'-पदे प्रतिष्ठापिताः । तत्रापि तुलनातीतया योग्यतया श्रीमद्भिः सकलाः समाधातुमशक्या अपि समस्याः सम्यक् समाहिताः समाहितमतिभिरित्यहो विश्वतोमुखी प्रतिभा प्रतिभावतां भवताम् । वदान्यवराः !

दानिशिरोमणिभिर्मणिभिर्भवद्भिर्गुणिभ्यो गौरवं शठेभ्यो रौरवं दीनेभ्यः करुणाकदम्बो हीनेभ्यो हस्तावलम्बः समेभ्यः समुत्थानावसरः सुखप्रसरश्चेति केभ्यः केभ्यः किं किं न दत्तम् ? छात्रावस्थायामेव भवन्तः सुविश्रुतनामधेयं महाभागधेयं श्रीपण्डितमदनमोहनमालवीयमात्मन आदर्शमिवादशं दर्शं दर्शं कमप्यपरं वरं विश्वविद्यालयं प्रतिष्ठापयितुमनल्पं संकल्पं मनसि धृतवन्तः प्रकटितवन्तश्च तं सुदृढपरिषत्सु । सिद्धश्चासौ वाचमर्थोऽनुधावतीत्युक्तदिशा सत्त्वरमेवेति न तिरोहितं केषामपि । जनप्रदायीश्वरतया शासनविधावनारतं निरतैरपि भवद्भिः परितो भूयः परिश्रमादनुपगतैस्तदर्थमत्यर्थमर्थसंचयः समपादीति न विस्मरिष्यन्ति समे सुमेधसः । संप्रति संप्रतिष्ठितोऽसौ भावत्कसंकल्प-कल्पतरुगौरवपुरविश्वविद्यालयः स्वान्तेवासिनां पूरयत्येव मनोवाञ्छामखिलाम् । एतेन पौरस्त्यजनपदानां तत्रभवन्त-मपरं मालवीयमेव वयं मन्यामहे । इदमपरमाश्चर्यं नितरामालोच्यते लोच्यते च यत्—आगराप्रयागलक्ष्मणपुरप्रभृतिषु नगरेषु प्रतिष्ठामुपगतेषु पुरातनेष्वपि विश्वविद्यालयेषु नाद्यावधि प्राविधिकशिक्षादीक्षाव्यवस्था व्यवस्थापि, परन्तु नूतनतमेऽपि गोरक्षपुरविश्वविद्यालये मालवीयप्राविधिकविद्यालयः शीघ्रतरमेव स्वीकृतः सुस्थापितः सञ्चालितश्चेति । इदं भावित्कस्यैव केवलस्य परिश्रमस्याभिनन्दनीयं फलमिति किमवर्ण्यां वर्णयामः श्रीमतां सफलतां लतामिव सुरतोरभीष्टसिद्धिं करीं सर्वेषाम् ।

सुरभारतीसमुद्धारकाः !

श्रीमतामबन्धेन प्रयत्नेनाप्रतिबन्धेन प्रबन्धेन च गोरक्षपुरविश्वविद्यालयेऽविलम्बेनैव प्राच्यविद्याविभागः सुस्थापितः सञ्चालितश्च भवेत्, वाराणसेये च विश्वविद्यालये सत्त्वरमेवायुर्वेदविभागोऽपि भागं लभतामप्रतिरुद्धप्रगत्या संचाल्यतां च, संस्कृतविद्यालयानामपि सकलानां दुर्व्यवस्थादूरीकरणं स्यात्, तत्र वाञ्छनीयानां सुधारणामाविष्करणं संभवेत्, संस्कृताध्यापकानामितरभाषाध्यापकानां च वेतनविषयकवैषम्यस्य व्यापादनं तत्र समीचः साम्यस्य संपादनं च संभोभवीतु, देवरियानगर एको राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयः सुस्थापितो भवेदिति च तत्रभवद्भ्यो वयं सर्वेऽपि सततमाशास्महे । कामयामहे च महेश्वरानुग्रहेण भवन्तः सुदीर्घायुषो नीरोगाः स्वस्थाः सुखिनश्च सन्तः सन्ततमेव देशस्य राष्ट्रस्य जातेः समाजस्य विशेषतः संस्कृतसाहित्यस्य सम्यक् समुत्थानं संपादयन्त्विति शुभम् ।

११०११६२

देवरिया

वयं स्मो भवदीयाः—

देवरियाजनपद-संस्कृतसम्मेलनसदस्याः

श्रीभारतधर्म महामण्डल-शास्त्रप्रकाश-विभागद्वारा प्रकाशितपुस्तकानि

श्रीस्वामि दयानन्द महाराजद्वारा रचितानि

१—धर्मकल्पद्रुम प्र० ख०	२)	३४—उपदेशपारिजात	11)
२—धर्मकल्पद्रुम द्वि० ख०	१11)	३५—कल्किपुराण	१11)
३—धर्मकल्पद्रुम तृ० ख०	२)	३६—पातञ्जलयोगदर्शन	३)
४—धर्मकल्पद्रुम च० ख०	२)	३७—महामंड-रहस्य	१11)
५—धर्मकल्पद्रुम प० ख०	२)	३८—मन्त्रयोगसंहिता	१)
६—धर्मकल्पद्रुम प० ख०	३11)	३९—हठयोगसंहिता	11)
७—धर्मकल्पद्रुम स० ख०	२)	४०—तत्त्वबोध	—)
८—धर्मकल्पद्रुम अ० ख०	३11)	४१—स्तोत्र-कुसुमाञ्जलि	1)
९—धर्मकल्पद्रुम, प्रथम द्वितीय खण्ड एक साथ रायल एडी०	५)	४२—भगवद्गीता प्रथम खंड	१)
१०—प्रवीण दृष्टिमें नवीन भारत प्र० ख०	२)	४३—विष्णुगीता	१)
११—प्रवीण दृष्टिमें नवीन भारत द्वि० ख०	२)	४४—सूर्यगीता	11)
१२—नवीन दृष्टिमें प्रवीण भारत	१)	४५—शक्तिगीता	१)
१३—साधनचन्द्रिका	१11)	४६—धीशगीता	111)
१४—शास्त्रचन्द्रिका	१11)	४७—शंभुगीता	१)
१५—धर्मचन्द्रिका	१1)	४८—संन्यासगीता	१)
१६—आर्यगौरव	11)	४९—गुरुगीता	1)
१७—नीतिचन्द्रिका	11)	५०—कर्ममीमांसादर्शन प्र० ख०	१11)
१८—धर्मप्रश्नोत्तरी	1)	५१—कर्ममीमांसादर्शन द्वि० ख०	२)
१९—चतुर्दशलोक-रहस्य	1)	५२—कर्ममीमांसादर्शन तृ० ख०	५)
२०—गीतार्थचन्द्रिका सजिल्द ३) अजिल्द २11)	1)	५३—कर्ममीमांसादर्शनम् (संस्कृत)	२)
२१—सनातनधर्मदीपिका	111)	५४—रामगीता	२11)
२२—धर्मविज्ञान प्र० ख०	५)	५५—कहावत रत्नाकर साधा० रायल	१०)
२३—धर्मविज्ञान द्वि० ख०	४)	५६—रामायण तुलसीकृत	१11)
२४—धर्मविज्ञान तृ० ख०	४)	५७—दैवीमीमांसादर्शन प्र० भा०	३11)
२५—सती चरित्रचन्द्रिका	२)	५८—दैवीमीमांसादर्शन द्वि० भा०	५)
२६—नित्यकर्म-चन्द्रिका	1)	५९—त्रिवेदी सन्ध्या	1—)
२७—धर्मसोपान	1)	६०—गोव्रत-तीर्थमाहिमा	11)
२८—धर्मकर्म-दीपिका	1)	६१—मार्कण्डेय पुराण प्र० ख०	१)
२९—स.ाचार-सोपान	—)	६२—मार्कण्डेय पुराण द्वि० ख०	१)
३०—कन्याशिक्षा-सोपान	—)	६३—मार्कण्डेय पुराण तृ० ख०	१)
३१—ब्रह्मचर्य-सोपान	1)	६४—ऋजुपाणिनीयम्	111)
३२—साधन-सोपान	11)	६५—संगीत-सुधाकर	1)
३३—शास्त्र-सोपान	1)	६६—पुराणरहस्य	१11)
		६७—संन्यासधर्मपद्धति	१11)

सम्पादकः प्रकाशकश्च—गोविन्द नरहरि वैजापुरकरः, श्रीभारतधर्ममहामण्डल, जगतगंज, वाराणसी कैन्ट ।

मुद्रकः—विश्वनाथ भार्गव, मनोहर प्रेस, जतनबर, वाराणसी ।

सूर्योदयः

२३५४२
११-३-६३

• भारतधर्ममहामण्डलस्थ
• मासिकं मुखपत्रम्

वर्षम् ३८

अङ्कः-१२

सम्पादकः

गो० न० वैजापुरकरः

दिसम्बर

१९६२

वार्षिक-मूल्यम्

५) रुप्यकाणि

चत्वारः शत्रवः प्रताड्य

पारेसीमं प्रस्थाप्याः

यो नो द्वेषत् पृथिवि यः पृतन्यात् । या अभिदासा-
न्मनसा यो वधेन । तं नो भूमे रन्ध्रं पूर्वकृत्विति ॥

—अथर्ववेदः, १२।१।१४

भगवती श्रुतिरादिशति यत् मातृभूमेः शत्रून् प्रताड्य पारेसीमं
प्रस्थाप्य, राष्ट्रस्य सर्वतोऽभ्युदयः करणीय इति । मन्त्रेऽस्मिन् ऋषिर्मातृभूमिं
प्रार्थयते यत्त्वं नरचतुरः शत्रून् विनाशय । तदर्थं त्वं 'पूर्वकृत्विति' = पूर्वत एव
साधनसम्पन्ना तिष्ठसि । अनेन श्रुतितात्पर्यं व्यज्यते यद्वाष्ट्रशत्रूणां नाशस्य स्वसं-
क्षणस्य च पूर्वमेव उपायो भाव्यः । आक्रमणोत्तरं तयोः करणीयतायां किमु
वक्तव्यम् ? ते च शत्रवः इमे—१. ये नः द्विषन्ति, २. ये अनीकेन आक्रामन्ति,
३. येऽस्मान् दास्ये प्रक्षेप्तुं मनसा योजयन्ति, ४. ये हिंसकदास्त्रैस्मासु
प्रहरन्ति इति ।

ग्राहका निवेद्यन्ते—

अनेन अङ्केन सहैव 'सूर्योदय'-मासिकपत्रस्य ३८ तमं वर्षं प्रपूरितं भवति । १९६३ मितस्य ईशवीयवत्सरस्य जनवरीमासिकोऽङ्कोऽस्माकं ३९ तमस्य वर्षस्य आदिमोऽङ्को भवेत् । भूतपूर्वसम्पादकानां रूणतया स्वर्गमनेन च विलम्बितानामङ्कानां प्रपूर्तिरस्माभिर्यथाकथमपि प्रायः कृता । इतः परं सूर्योदयस्य २४ पृष्ठात्मकः प्रत्यङ्को नियतसमये पाठकेभ्य उपायनीक्रियेत ।

अतः प्रत्न-ग्राहकाः ३९ तमवर्षीयं पञ्चमुद्रात्मकं वार्षिकं शुल्कं घनादेश-(मनिआर्डर)-द्वारा त्वरितं प्रेषयन्तु । सहैव एकोऽपि नूतनो ग्राहकस्तैरवश्यं विधाय सूर्योदयः परिपालनीयः । फरवरी ('६३)-मासस्य १५ दिनाङ्कं यावत् वार्षिकशुल्कालाभे फरवरीमासिकोऽङ्कस्तेषां सविधे वी० पी० द्वारा प्रेष्येत । यदि केनापि अनिवार्यकारणेन कश्चिद् नवे वर्षे ग्राहकत्वं स्वीकर्तुं न प्रभवेत्तदा तेनापि त्वरितमस्य सूचना प्रदेयेति ।

—'सूर्योदय'-व्यवस्थापकेन

अ नु क्र मः

प्रदानकः	पत्रपुटम्	परिवेषकः
श्रीदत्तात्रेय-स्तुतिः	१०५	श्री श्रीधरस्वामी
श्रीतद्गुरु-ज्ञानानन्द-स्मृतिः	१०६	श्री विन्ध्येश्वरीप्रसाद शास्त्री
श्रीअय्यरमहोदयानां हितोपदेशः	१०७	सम्पादकीयम्
नवोपकुलपतीनां स्वागतम्	१०८	"
सपदि भारतीय-प्रजानां कर्तव्यम्	१०८	"
संस्कृत-विश्वविद्यालयानां कर्तव्यम्	१०९	श्री को० अ० सुब्रह्मण्य अव्यय
(१) नाचिकेतसम् : एकाङ्क नाटकम्	११३	श्री अनन्तशास्त्री फडके
दर्शन-परिषदः फलश्रुतिः	११७	श्री औदवाहिः
समस्या-तरङ्गाः	१२१	श्री बटुकनाथशास्त्री खिस्ते
समस्या-पूर्यः	१२३	श्री नारायणप्रसाद बदनी
पाश्चात्य-दर्शन-दिग्दर्शनम्	१२३	श्री डा० सातकडि मुखोपाध्यायः
महामण्डल-वृत्तम्	१२७	सङ्कलितम्
संस्कृत-क्षेत्रीय-वृत्तानि	१२८	सङ्कलितानि

सूर्योदयः

श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य मासिकं मुखपत्रम् ।

रागद्वेषनिशादनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्,
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयमुधीरोलम्बमुन्मीलयन्,
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र सूर्योदयः ॥

३८ वर्षे]

मार्गशीर्षः, २०१९ : दिसम्बर : १९६२

[१२ अङ्कः

श्रीदत्तात्रेय-स्तुतिः

जगत्सत्यं वा नो न च तनुरहं वा तनुरहम्,
अहं भूमा नो वा मनुत इति यो नोऽद्वयसः ।
न माया नोऽविद्या स्पृशति किल यं तं सुविमलम्,
गुरुं दत्तात्रेयं भज नतमनोऽभीष्टवरदम् ॥ १ ॥
त्रिमूर्तीनां मायारहितमतिशुद्धं निजपदं
परं सच्चित्सौख्यं प्रकटितमहोऽत्र त्रिवदनैः ।
निजब्रह्मैक्यं यद्विहरति वितन्वन् य इह तं
गुरुं दत्तात्रेयं भज नतमनोऽभीष्टवरदम् ॥ २ ॥
तपस्तेपेऽत्रिर्यत्तनुजजनने भक्तिवशतः,
तया प्रीत्या दत्तः स्फुटतरपरात्मैव कृपया ।
ददात्यात्मानं यो ह्यतिकरुणया तं सुखनिधिं
गुरुं दत्तात्रेयं भज नतमनोऽभीष्टवरदम् ॥ ३ ॥
विभुर्यो नित्यो वाऽक्षरमिति च वा ब्रह्म परमं
वरेण्यं सत्यं वा ह्यतनुविभवः पाशरहितः ।
स्वभक्तानां मुक्त्यै सगुण इति यस्तं श्रुतिमुतं
गुरुं दत्तात्रेयं भज नतमनोऽभीष्टवरदम् ॥ ४ ॥

न भोगैर्नो दानैर्न च ललु तथा यागनिचयै-
र्न शास्त्रैर्न योगैर्वहुविधविधानैर्न वशगः ।
कलौ भक्त्या प्रीतो भवति च वशो यस्तमभयं
गुरुं दत्तात्रेयं भज नतमनोऽभीष्टवरदम् ॥ ५ ॥
न माया नोऽविद्या जगदिदमहो जैवमथवा,
न पिण्डं ब्रह्माण्डं भवति न जनुर्यस्य दयया ।
दयासिन्धुर्यस्तं भवदलनदर्शं मुनिमुतं
गुरुं दत्तात्रेयं भज नतमनोऽभीष्टवरदम् ॥ ६ ॥
भवेद्यः सन्तुष्टः स्मरणमपि चेद्वा यदि कृतं
निजं ज्ञानं दत्त्वा विषयविषयाशान् दलति यः ।
जगत्सेतुर्यो वै भवजलनिधिं तर्तुमिह तं
गुरुं दत्तात्रेयं भज नतमनोऽभीष्टवरदम् ॥ ७ ॥
न माया नोऽविद्या न च मम तु जीवेशकलना,
न विश्वं नो पिण्डं न च मम जनिर्वा मृतिरपि ।
नरो नो नारी वा न च मम विकारः क्वचिदिति,
गुरुं दत्तात्रेयं भज नतमनोऽभीष्टवरदम् ॥ ८ ॥

— समर्थानुगृहीत महात्मा श्री श्रीधरस्वामी —

श्रीसद्गुरु-ज्ञानानन्द-स्मृतिः

३७.

चित्रेण तेन सुतरां परिवोधितेन सत्ये रतस्य सुविवेकवतो नरस्य ।
आस्थाऽचला खलु भवेन्निजवर्णधर्मे त्रैलोक्यपावनकरे च पतिव्रते च ॥

३८. अज्ञानवर्धनपराः क्रमशो ह्यधोगा
ऊर्ध्वस्थिताश्च निजबोधविवर्धकाश्च ।
ते सप्त सप्त शुभदर्शनभूमिभागा-
चित्रेऽर्पिता भगवता नितरां विचित्रे ॥

३९. निम्नस्थितान् स्ववशगान् कुरुते त्वविद्या
विद्या तथैव विदधात्युपरि स्थितांश्च ।
लोका अचिन्त्यविभवैर्हि ययोर्विलासैः
कृष्टा निकाममध ऊर्ध्वमहो भ्रमन्ति ॥

४०. देशान्तरप्रथितदर्शनजः प्रबोधे-
ऽधस्स्थेषु केवलमहो सुसमाप्तिमेति ।
ऊर्ध्वं नयन्ति मनुजान् क्रमशः स्वभक्तान्
ज्ञानाम्बुधिं विमलभारतदर्शनानि ॥

४१. ब्रह्माण्डमध्यलसितं ह्यध ऊर्ध्वमेवं
शास्त्रे चतुर्दशमितं भुवनं प्रसिद्धम् ।
तत्किञ्च कुत्र कति सन्ति च तद्विभागाः,
संदर्शितं भगवताऽखिलमेकचित्रे ॥

४२. उन्मध्य शास्त्रजलधिं सुसुदुर्विगाह्यं
विद्वत्समाजसुसमादृतसत्प्रमाणैः ।
चित्रस्थितांश्च विषयानपराननेकान्
त्वं भारतीय इतिवृत्त इह न्यगादीः ॥

४३. सद्ग्रन्थमेकमधिगम्य सनातनस्य
धर्मस्य संशयहरः परिपूर्णबोधः ।
स्यादित्यतो विरचितो वसुभाग-धर्म-
कल्पद्रुमाख्य-शुभधार्मिकविश्वकोषः ॥

४४. गायत्र्युदीर्णमनुदीक्षितसद्द्विजानां
मन्त्रान्तरस्य महतोऽपि च दीक्षणं हि ।
नावश्यकं वदन्ति विपश्चितो ये
ते नूनमेव भुवने विपथप्रवृत्ताः ॥

४५. ब्रह्मव्रताश्च यतयश्च वनाश्रमस्थाः
संन्यासिनोऽपि च पृथग्यदि दीक्षिताः स्युः ।
किं कारणं वदत मोः ! गृहमेधिनां सा
दीक्षा कथं नहि भवेदुचिता ध्रुवा च ॥

४६.

यज्ञोपवीतविधिनाऽपि सुदीक्षितानां सत्सम्प्रदायविहितं स्मृतिदीक्षणं हि ।
आवश्यकं भगवता प्रतिपादितं यद्वाहित्यतो जनिमतां सुगतिर्न चास्ति ॥

श्रीअथर-महोदयानां हितोपदेशः

वाराणसेय-संस्कृतविश्वविद्यालयस्य पञ्चमदीक्षान्त-महोत्सवे प्रदत्ते स्वकीयदीक्षान्तभाषणे सुप्रसिद्धैः प्राच्यप्रतीच्यविद्याकोविदैः - संस्कृतक्षेत्रीय-विविध-विचारणीयांशानां सुपरिचितैः संस्कृतसमुद्धरणैकत्रतैः विश्वविद्यालयीय-शासनविधिविज्ञैः श्री को० अ० सुब्रह्मण्य - अथरमहोदयैः विचाराः प्रकटिताः, कस्यापि संस्कृतविश्वविद्यालयस्य कृते ते सर्वांशैरनु-करणीयाः । वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य कृते तु ते सर्वथा सद्यश्चानुकरणीयतामर्हन्ति । यतो हि श्रीमदथरमहोदया विश्वविद्यालयस्यास्य आधार-भूतस्य काशिक-राजकीय-संस्कृत-महाविद्यालयस्या-ध्यक्ष्यं पूर्वं कृतवन्तः, अथ च विश्वविद्यालयस्य उपकुल-पतिपदमपि पूर्वमलङ्कृतवन्तः । अतोऽस्य विश्वविद्या-लयस्य कृते एतेषां सूचनाः नूनमाधिकारिका इति वक्तुं शक्यन्ते । अस्य भाषणस्य सारतमः सर्वसाधारण-संस्कृतविश्वविद्यालयानां कृते पथप्रदर्शकश्च कियानंशो-ऽङ्केऽस्मिन् अन्यत्र सङ्कलितो वर्तते ।

विश्वविद्यालयस्यास्य प्रातिनिधिभूतेन भूतपूर्व-काशिक-राजकीय-संस्कृत-महाविद्यालयेन जन्मतः सार्धशतसंवत्सराणि यावत् सङ्कलितायाः विश्वविद्या-लयानुरूपायाः सामग्र्याः प्रशंसामुखेन उल्लेखं कुर्वद्भिः अथरमहोदयैः अनेन विश्वविद्यालयेनापि विहितानां बाह्यरूपव्यापकीकरणयत्नानां विहङ्गम-भवलोकनं भाषणेऽस्मिन् कृतमस्ति । तदनु प्रस्तुतविश्व-विद्यालयस्य कृते कर्तव्यत्वेन तैर्ये आदर्शा निरूपिताः, नूनं ते समुचिता एव । विश्वविद्यालयस्य कृते वाराणस्या उपयुक्ततमतायां तैर्ये किमप्युक्तम्, तदपि निर्विवादम् । विश्वविद्यालयस्य कृते प्राचीनपरम्परारक्षणपुरस्सरप्रमि-नय-कलायाः प्रायोगिक-समुन्नयनस्य, नवीनवैज्ञानिक-

ज्ञानार्जन-तदनुसन्धानादिकरणस्य अद्यावधि पठन-पाठनविधावप्राप्तस्थानानां शास्त्राणां क्रमशः सन्निवेश-नस्य च याः सूचनाः प्रदत्ताः, व्यक्तिकम्यापि जन्मप्रभृति वर्षचतुष्टयमद्यावधि अनासादित-सुसङ्घटिताभ्यन्तर-रूपस्यास्य विश्वविद्यालयस्य कृते ताः सपद्यनुकार्यतां भजन्ते । विश्वविद्यालयीयं बृहत्तममद्वितीयं ग्रन्थालयं प्रोन्नमयितुं तं च सर्वजनसौलभ्याधायकं सम्पादयितुं तेषामाग्रहोऽपि स्थाने एव । मन्ये, भाषणगौरवभिया तैः प्रकाशन-विभागस्य सुदृढीकरण-व्यापकीकरणविषयेऽत्र न किमपि चर्चितं स्यात् । यतो हि इदमपि कस्यापि विश्वविद्यालयस्य महत्तममङ्गं भवति । न चेदमत्रा-द्यावधि सर्वथा अनुपेक्षितं समुचितजनबहुलं प्रभूत-महर्घं ग्रन्थरत्न-प्रकाशनालङ्कृतं वक्तुं शक्येत ।

अन्ते च सर्वसाधारण-विश्वविद्यालयानामस्य च विश्वविद्यालयस्य कृते श्रीअथरमहोदयानां सर्वाधिक-महत्त्वपूर्णो हितोपदेशो नाम बुद्धिगुणैः सह चरित्र-गुणानां तत्रापि परस्परं सहयोगशक्तेः वर्धापनम्, स्वार्थत्यागापरपर्यायं सर्वशः अनुशासनपालनम्, दलबन्धनविपासम्पुक्तिश्च । नूनमेतेषामभावः क्रमशो विषम्, महाविषम्, अतिविषम् । एभिरेव श्व-पक्षा-घात-विपूचिकामयैरथ भाग्यात्कश्चिदेव विश्वविद्या-लयः अनाक्रान्तः स्यात् । अत एवोत्तरोत्तरं जायमाना-यामपि संख्यावृद्धौ नैकोऽपि विश्वविद्यालयो नालन्दा-तक्षशिलायाः स्वप्नमप्यनुभावयितुमद्य प्रभवति, यद्यपि च तयोर्नामनी उच्चैरुद्धोष्येते । किमतः परं विधुस् ! आशास्महे, अथरमहोदयतो दीक्षितोऽयं विश्वविद्या-लयस्तेषां हितोपदेशान् कृतो परिणमय्य विद्या-केन्द्रवाराणस्यनुरूपं वास्तविकं गौरवमचिराद् विभूयादिति ।

नवोपकुलपतीनां स्वागतम्

महत्प्रमोदावहं वृत्तमिदं यदधुनैव उत्तरप्रदेशीय-शासनेन वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य उपकुलपति-पदे वर्षत्रयार्थं स्वनामधन्यानां श्रीमतां सुरतिनारायण-मणि-त्रिपाठि-महोदयानां नियोजनं कृत्वा नूतनं दूर-दर्शितापूर्णं कार्यं कृतम् । इतः पूर्वं प्रायो मासचतुष्टयात् त एवात्र पदेऽस्थायिरूपेण कार्यं कुर्वन्त आसन् । सर्वप्रथमं विश्वविद्यालयाभ्यस्य उपकुलपतिपदं स्वीकृत्य सुकुशलशासकैः श्रीमदादित्यनाथ-ज्ञान-महोदयैर्विश्व-विद्यालयस्य समुचित-बाह्यरूपप्रदाने यादृग् प्रयतितम्, संस्कृतसमुन्नयनेतिहासे तत्स्वर्णाक्षरैर्लेखनीयं मन्यामहे । ततः परं विश्वविद्यालयस्य प्राणपदमान्तरं रूपं सर्वा-ङ्गीणं विधातुं प्रयतमानास्ते संस्कृतज्ञानां दौर्भाग्या-दकस्मात् ततः पृथग्भूय कार्यान्तरे व्यावृताः । तदनन्तरं कार्यमिदं प्रगतमपि यथाव्यवस्थमद्यावधि न संवृत्त-मासीत् । शासनेन एतेषामस्थाचिनियोजनेन विषयेऽत्र प्रगतिपरस्य उपक्रमस्य नान्दी विहिता । अधुना च तानेव स्थायिरूपेण नियोज्य विश्वविद्यालय-समुन्नयन-विधौ स्वकीया समवधानता प्रादर्शि तेन शासनेन । श्रीत्रिपाठिमहोदयानां महिमा 'सूर्योदय'स्य सितम्बर-मासिके अङ्के ७२ पृष्ठे प्रकाशितेन अभिनन्दन-पत्रेण, नवम्बरमासिकेऽङ्के च १०४ पृष्ठे प्रदर्शिताभिः शुभाभिनन्दन-ततिभिश्च स्फुटः । शुभावसरेऽस्मिन् वयं हार्दिकं स्वागतं व्याहरन्तस्तेषां साफल्यं काम-यमाना आशास्महे यदचिरादेव तेषामुपकुलपतित्वे विश्वविद्यालयस्यास्य आन्तरमपि रूपं सर्वाङ्गीणं परि-शुद्धञ्च तदस्थाः संस्कृत-समुन्नयनैकमानसाः परिपश्य-न्त्विति ।

सपदि भारतीय-प्रजानां कर्तव्यम्

यद्यपि सपदि चीनयुद्धं नवम्बरमासस्य विंशति-दिनाङ्कतः स्थगितम्, तथापि शीतयुद्धचक्रं तरसा

प्रचलत्येव । नैकाभिर्विधाभिः युद्धस्य स्फुलिङ्गा अद्य इतस्ततो विशकलिता विजृम्भन्ते, ये यथासमर्थं तीव्रं जातवेदसः सखायं मातरिद्वानमासाद्य ज्वालामालतां सहजतः परिणेष्यन्तीति न सन्देहातीतम् । अत एव भारतस्य बलोपास्तौ स्वरक्षणोपायसंयोजने च समु-द्योगः समुचित एव । सत्यमिदं च यत्परबलेन सहैव अयमपीदानीं स्वीये बले समाश्वसितुं प्रगतिमयानि पदानि निक्षिपति । वयन्त्विदं मन्महे यत् एन० सी०सी० कक्षापर्यन्तं सर्वेषामेव समुपयुक्तानां भारतीयानामनि-वार्या सैनिक-शिक्षा भाव्या । तदैव राष्ट्रपितुः कथना-नुसारमस्माकमहिंसासबलानामहिंसा भवेत् । ततः पूर्वं सा कापुरुषाणामहिंसैव मन्येत । इतोऽन्यत् अन्नादि-जीवनोपयोगिद्रव्यानां समुत्पादने राष्ट्रेऽस्मिन् या तीव्रताया धारा प्रवहति, साऽस्माभिस्तीव्रतरा तीव्रतमा च विधेया । न केवलं भावात्मिका, अपितु क्रियात्म-कापि या एकताभावनाशृङ्खलाऽत्र संघटिता, तस्याः प्रतिसन्धिः सुदृढतरः कठोरतमश्च विधेयः । वैयक्ति-कान् सामाजिकान् आर्थिकान् राजनीतिकान् मतभे-दान् विस्मर्य शासनस्य हस्ता लौहमयाः करणीयाः । राष्ट्रस्य प्रच्छन्नद्रोहिणां स्वकीयमन्यानां परकीयचारा-णाञ्च दुरभिसन्धिभ्यः सावधानैर्भाष्यम् । प्रत्येकं भार-तीयेन पूर्णमनुशासितेन, नीतिनिष्ठेन, उद्योगप्रवणेन, समयसूचकेन, मनोवाक्कायैः सर्वविधसहयोगाय सन्नद्धेन च भाव्यम् । व्यर्थाः निर्मूलाश्च वार्ताः सर्वदा परिहरणीयाः । सहैव सर्वनियन्ता कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थश्च भगवान् बलमिदमधिगन्तुं नित्यं शरणीकर-णीयः । यदि शासनेन सहैव प्रत्येकभारतीय उद्देश्या-नामेतेषां संसाधने सन्नद्धो भवेत्तदा विश्वस्य कापि शक्तिरस्मद्राष्ट्रं किञ्चिदपि कम्पयितुं समर्था न भवेत्, किं पुनरस्मान् विजेतुम् ! सपदि सर्वा भारतीया प्रजाः एतादृश्य एव भविष्यन्तीति दृढमाशास्महे ।

संस्कृत-विश्व-विद्यालयानां कर्तव्यम्

— श्री को० अ० सुब्रह्मण्य अय्यरः —

विश्वविद्यालयानां संख्या वर्द्धते भारतवर्षे । स्वातन्त्र्यप्राप्तेः प्राक् पण्डितैश्च विश्वविद्यालयाः समस्ते भारतवर्षे आसन् । अधुना तु पञ्चाशदधिकाः सन्ति । संस्कृतविश्वविद्यालयस्वेकोऽपि नासीत् । अधुना तु त्रयः सन्ति । अन्येऽपि संस्कृतायोगस्य संस्तुत्यनुसारेण तत्र तत्र स्थापयिष्यन्ते । युगोऽयं प्रजातन्त्रस्य । राष्ट्रगतानां सर्वसामपि संस्थानां जनतैव पोषिका । जनतयाऽनुमोदिता विश्वविद्यालया विश्वविद्यालयकार्याणि च विकसेयुर्नैतराणि । जनताया हृदये स्थानप्राप्तिरेव विद्यासंस्थानामभ्युदयकारणम् । जनता च स्वप्रतिनिधिद्वारा स्वाभिप्रायं प्रकटयति । अद्यत्वे खलु जनतया द्रव्यानुदानेन परिपोषिता सर्वा अपि संस्थास्तथा निकटतस्तथा पर्यवेक्ष्यन्ते, यथा द्रव्यस्य सदुपयोगः स्यान्न दुरुपयोगः । जनतायाः प्रतिनिधयः कदाचित् सर्वेष्वपि विश्वविद्यालयेषु सर्वेषामपि विषयाणामुच्चतमोपाध्यर्थ-पाठनानुसन्धानादिप्रबन्धस्यावृत्तिरतिव्ययहेतुः, न दरिद्रभारतीयजनतया सद्भा । अतश्च न सर्वेषां विषयाणां सर्वेषु विश्वविद्यालयेषु पठनपाठनादिकं भवितुमर्हति । विषयाणां विश्वविद्यालयेषु संविभागः कर्तव्यः । प्रत्येकविश्वविद्यालये परिगणिताः संविभक्ताः एव विषयाः पाठनीयाः इत्याक्षिपन्ति । संस्कृतविश्वविद्यालया अण्यस्याक्षेपस्य लक्ष्यभूताः । केवलमार्थिकदृष्ट्या विचारे क्रियमाणे भवेदत्र किञ्चित्त्वम् । परन्त्वेतादृशेषु विषयेषु विद्यादृष्टिराश्रयणीया, न क्षुद्रा आर्थिकदृष्टिः ।

विषयाणां संविभागे कृतेऽपि प्रत्येकविश्वविद्यालयसाध्यानि कार्याणि बहूनि भविष्यन्ति । अयं विश्वविद्यालयः सदैव विविधविद्याकेन्द्रभूतायामस्यां पुण्यनगर्या विराजते । काशीस्थानु सर्वास्वपि संस्थाभ्यमेव वयसा यशसा च श्रेष्ठा । सर्वेषामपि विषयाणां शास्त्राणां कलानां चात्र पठनपाठनप्रबन्धोऽवश्यं भवितुमर्हति, अन्यत्र भवतु मा वा भवतु । अनया दृष्ट्याऽधुनात्र क्रियमाणः पूर्वं पठनपाठनविधावप्राप्तस्थानानां शास्त्राणां क्रमशस्तत्र सन्निवेशः सर्वेषामस्य विश्वविद्यालयस्य हितैषिणामभिनन्दनमर्हति ।

परम्परागतानां विद्यानां संरक्षणस्य विश्वविद्यालयस्य प्रथमकर्तव्यत्वेन गण्यते सर्वैः । तासां नवीकरणं संवर्द्धनं चानन्तरकरणीयत्वेन । नाट्यशास्त्रमिति प्राचीना भारतवर्षप्रसूतत्वाद् भरतमुनिप्रणीतत्वाच्च भारतीया विद्या । एतच्छास्त्रानुसारेण विरचितानि बहूनि प्राचीनानि रूपकाणि च समुपलभ्यन्ते । लक्षणस्य लक्ष्यस्य चाध्ययनं क्रियतेऽस्मिन् विश्वविद्यालये । कदाचित् कस्यचिन्नाटकस्याभिनयोऽपि भवति विद्वज्जननिर्दिष्टमार्गेण विद्यार्थिभिः । अन्यविश्वविद्यालयेषु सांस्कृतिकसंस्थाषु च संस्कृतनाटकाभिनयः क्रियते । सर्वत्रापि परम्परागत-संस्कृतिरक्षणबुद्ध्या मन्दीभूतायास्तस्याः पुनरुज्जीवनबुद्ध्या वा संस्कृतनाटकान्यभिनयिनीपूणां जनानां मनसि शङ्काः समुत्पद्यन्ते ।

इहादिनाट्ययोगस्य नाट्यमण्डप एव हि । इति भरतमुनिवचनं स्मरतां तेषां मनस्ययं क्रियते,

समुत्प्लसति यत् कथं नान नाट्यमण्डपः कर्तव्य इति । पुरा कालिदासादिसमये सम्राट्समुद्रगुमादिराजधान्यां च कीदृशा नाट्यमण्डपा निर्मिता आसन् ? अद्य खल्वेकोऽपि प्राचीनो नाट्यमण्डपः कुत्रापि नावशिष्टः । बहवो देवालयाः स्तूपाः प्रासादाः प्राचीना अवशिष्टाः सर्वैर्द्वैष्टुं शक्यन्ते, परं त्वेकोऽपि प्राचीनो नाट्यमण्डपः कुत्रापि न दृश्यते । किं भरतमुनिप्रणीत-नाट्यशास्त्र-द्वितीयाध्याये वर्णितं नाट्यमण्डप-विधानमनुसृत्याद्य तादृशं नाट्यवेष्टम निर्माय तत्राभिनयः कर्तुं शक्यते ? यद्यप्यस्मिन् विश्वविद्यालयेऽचिरात्निर्मितो नाट्यमण्डप आपाततोः शोभनः प्रतिभाति, तथापि—

त्रिविधः सन्निवेशश्च शास्त्रतः परिकल्पितः ।

विकृष्टः चतुरश्रश्च व्यश्रश्चैव तु मण्डपः ॥

इति मुनिवचनमुत्सृत्य स न शास्त्रानुसारी, न च तस्य निर्माणेनास्य विश्वविद्यालयस्य प्रथमोद्देश्यभूतं प्राचीनाभिनयकलाया पुनरुज्जीवनं संजातमित्येव वक्तव्यं भवति । सुविदितमेतद् यन्नाट्यशास्त्रानु-सारेण नाट्यवेष्टम-विधानमद्यत्वे न सुकरमिति । यतः शास्त्रे तद्वर्णनं बहुत्र प्राचीनवास्तुविद्याकोविदाना-मपि न स्पष्टम् । कथञ्चिन्मुनेरभिप्रायमवगत्य तदनुसा-रेण निर्मितोऽपि नाट्यमण्डपो भिन्नरुचये आधुनिक-प्रेक्षकाय रोचेत न वेति सन्देहः समुत्पद्यते । रोचतां मा वा रोचताम्, विद्यादृष्ट्या तु शास्त्रवाक्यान्व-न्यानि च प्रमाणानि सम्यक् पर्यालोच्य रङ्गपीठ-रङ्गशीर्ष-नेपथ्यगृह - पट्टदारुक-प्रेक्षक-निवेशन-संज्ञवत-सालभञ्जिका-चित्रजालगवाक्षक - मत्तवारण्यादि-सम-न्वितस्य नाट्यमण्डपस्य पुनरुज्जीवनमवश्यं सरसं भवेत् । कृते चैतद्विषयकेऽनुसन्धाने, सति द्रव्ये, सति चोत्साहे नैतद् दुष्करमित्याभिप्रयन्ति प्राच्यप्रतीच्यवास्तुविद्या-निष्णाता भारतीयनाट्यशास्त्रद्वितीयाध्यायस्य आज्ञाल-

भाषया कृतानुवादव्याख्यानाः बडौदा-विश्वविद्यालये यन्त्र-वास्तुविद्याविभागाध्यक्षाः प्राध्यापक-श्रीसुन्दराव-महाभागाः ।

अभिनयकलायाः पुनरुज्जीवनरसिकानां पदे पदेऽन्या अपि शङ्काः प्रादुर्भवन्ति । आज्ञिकवाचि-काहार्य-सात्त्विकभेदेनाभिनयश्चतुर्विधः । पुनरुज्जीवन-कथायां प्रवृत्तायां चतुर्विधस्याप्यभिनयस्य पुनरुज्जीवन-मावश्यकं स्पृहणीयं च प्रतिभाति । वक्ष्यामि नाटकानां पठन-पाठनावसरे गद्यांशानां पद्यांशानां चार्थो व्याख्यायते काव्यदृष्ट्या । अभिनयदृष्ट्या तु तेषामर्थ-मधिकृत्य प्रायो विचार एव न क्रियते । उदाहरणत्वेन महाकविकालिदासविरचितं विक्रमोर्वशीयं गृह्यताम् । अस्य नाटकस्य विशेषतश्चतुर्थाङ्कस्य कथमभिनयः कर्तव्य इति अनुसन्धानार्होऽयं विषयः । तत्र बहुविधाः निर्देशा विविधाः पारिभाषिकशब्दाश्चोपलभ्यन्ते, येषामर्थो दुरुहः । अवगतोऽप्यर्थो दुरभिनेयः । तद् यथा— “चर्चरिकया विचिन्त्य”, “चर्चरिकयोपविश्य”, “चर्चरि-कयावलोक्य”, “चर्चरिकयोपसृत्य, पाठस्यान्ते भिन्नकः”, “द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य”, “अन्तरे कुटिलका”, “द्विल-यान्ते चर्चरी”, “चर्चरिकयोपसृत्य”, जानुभ्यां स्थित्वा”, “अस्यान्तेऽर्धद्विचतुरस्रकः”, “चतुरस्रकेणोपविश्याञ्जलि वद्ध्वा”, “इति खण्डधारया निष्क्रान्तौ”, इत्यादिनाटकान्त-गीतानां निर्देशानामर्थो व्याख्यासाहाय्येनापि न स्पष्टो भवति, तेषामभिनयविधिश्च नितरां दुरुहः, ऊहितोऽपि परम्परासिद्धाभिनयकलाज्ञशिक्षयाऽभ्याससाध्यश्च । एवं-भूताया अनुसन्धानैकवेद्याया संप्रदायज्ञशिक्षैकसाध्याया अभिनयकलायाः पुनरुज्जीवनं नाटकानामध्ययनस्य मुख्याङ्गत्वेन कुत्रापि न गण्यते । यदीदं कर्मात्र विश्वविद्यालये क्रियेत, तर्हि भृशमनुरूपं भवेत् । विद्वद्विदग्धसहयोगसाध्यमिदं कर्म । विश्वविद्यालयश्च विदुषां विदग्धानां च केन्द्रं भवितुमर्हति ।

प्राचीनाभिनयकलायाः पुनरुज्जीवनं नाम परम्परा-
गताया विद्यायाः संरक्षणकोटावन्तर्भवति । नवी-
नानां समयानुगुणानां नाटकानां संस्कृतभाषया
विरचनं तेषां चाभिनयस्तस्याः संवर्द्धनकोटावन्तर्भवेत् ।
उभयस्याप्यस्व विश्वविद्यालयस्योद्देशत्वेन स्वीकरण
एवास्य स्वरूपचित्रं किञ्चिदुन्मीलितं स्यात् ।

न केवलं नाटकानाम्, अपि त्वन्येषामाधुनि-
कानां लघुकथोपन्यासादि-काव्यप्रकाराणां संस्कृतभाषा-
मवलम्ब्य विरचनादेवास्या भाषायाः सजीवत्वस्थापनं
परप्रतिपादितमृतत्वनिराकरणं च कृतं स्यात् । केवलं
परम्परागतस्य रक्षणे क्रियमाणे सर्वेऽपि विश्वविद्या-
लयान्तर्गत-शास्त्रविभागाः इतिहासविभागस्यैवाङ्गभूता
भवेयुः । यतः सर्वत्रातीतस्यैवाध्ययनं भवेत्, न कुत्रापि
नवीनस्य सृष्टिः स्यात् । अतीताध्ययनमेवेतिहासो नाम ।
तच्चातीतं कुलप्रमाणतानां राज्ञां परस्परसंवर्षजयुद्ध-
जय-पराजयादिरूपं वा भवतु, विद्यावंशपरम्परागतानां
तत्तद्दर्शनप्रतिष्ठापकानामाचार्याणां परपक्षप्रतिक्षेप-
स्वपक्षस्थापनरूपसंवर्ष-जय-पराजयादिष्वजयादिकथा-
रूपं वा भवतु, अतीतत्वे न कोऽपि विशेषः ।

विश्वविद्यालयस्य स्पष्टचित्रोन्मीलनविचारे प्रवृत्ते
प्रश्नोऽयं समुदेति । कथा-प्रवचनमित्यतिप्राचीनेयं
भारतीया प्रथा । जनतायां विद्यायाः संस्कृतेश्च
प्रसारणे प्रथयानया महदुपकृतम् । कथा-प्रवचनस्य
सौष्ठवं न केवलं वैदुष्यसाध्यम् । अपितु वैदध्यमपि
तत्रापेक्षितमिति जानन्त्येव सदस्यमहाभागाः । एवंभूता
वैदुष्यसंबलितवैदध्यसाध्या कथाप्रवचन-प्रथा किमस्य
विश्वविद्यालयस्य प्रोत्साहनमर्हति न वेति विचार-
णीयम् । जनताया धर्मबुद्धेः समुद्बोधनेन धर्मरक्षण-
सेवास्याः कलाया मुख्यमुद्देश्यमासीत् । सर्वेष्वपि
युगेषु तत्तद्गुणानुगुणया रीत्या धर्मरक्षणं कर्तव्यं

भवति । कदाचिद् धर्मान्तर्भूतस्य देश-स्वातन्त्र्यस्यापि
रक्षणं कर्तव्यं भवति । तत्रोपयोगिन्याः कथा-प्रवचन-
प्रथायाः समयानुगुणपरिवर्तनानि कृत्वा किमत्र
विश्वविद्यालये विकासः कर्तुं न शक्यते ? विचारा-
होऽयं विषयः ।

विज्ञानस्यायं युगः । नवनयानि विज्ञानाङ्गानि
प्रादुर्भवन्ति । 'वयोनिकस' नामकमेकं यन्त्रविज्ञानाङ्ग-
मधुना क्रमेण विकासं भजते । अस्मिन् विज्ञानाङ्गे
मनुष्येतराणां प्राणिनां शरीरबलानि अधीयन्ते, येन
मनुष्यहिताय तेषामुपयोगः कर्तुं शक्येत । सुविदित-
मेतद् यत् सर्वाण्यपि प्राणिशरीराणि यन्त्रतुल्यानीति ।
आश्चर्यकरमप्यनेकाङ्गप्रत्यङ्गवदितं मनुष्यनिर्मितं यन्त्रं
प्राणिशरीरापेक्षयाऽतीव साधारणमेवेति । शुद्रजन्तूना-
मपि शरीरेषु मानुषशरीरासुलभानि बलानि सन्ति ।
यथा—मण्डूकस्तावत् जीवत एव कीटान् पश्यति,
स्वजिह्वागोचरभूतां चलमक्षिकामेव इदिति पश्यति
भक्षयति च । मृतमक्षिकाभिः परिवृतोऽपि ता न पश्य-
त्येव, स्वशरीरस्याजानुपयुक्तत्वात् । मण्डूक-चक्षुरिन्द्रिय-
स्येद् वैशिष्ट्यमधुना यन्त्रविज्ञानकोविदेरधीयते । ते हि
तथाविधस्य यन्त्रस्य निर्माणमिच्छन्ति, यदपेक्षितस्यैव
ग्रहणं कुर्यान्नानपेक्षितस्य । तादृशं यन्त्रं विमानानां
यातायातस्य निरीक्षणेऽतीवोपकारकं स्यात् । पतङ्गाना-
मुदरस्थश्रोत्रेन्द्रियं सूक्ष्मसूक्ष्माणां मनुष्यश्रोत्रागोच-
राणां शब्दानां ग्रहणे समर्थं भवति । तदप्यस्यत्वे-
ऽधीयते वैज्ञानिकैः । तस्य मूलतत्त्वावबोधेन तदनु-
कारियन्त्रनिर्माणेन च सम्प्रति मनुष्यश्रोत्रागोचराणां
तद्गोचरत्वं सम्पादयितुमिच्छन्ति । मशकानां स्वपक्ष-
भ्रुणध्वनेः सत्ययुच्चकोलाहले दूरस्थेतरमशकपर्यन्तं
प्रापणशक्तिः प्रसिद्धा । तस्या अपि रहस्यावबोधने-
ऽधुना 'वयोनिकस' विज्ञानकोविदैः प्रयत्नः क्रियते,

येन प्रतिदिनं वर्धमाने नगरकोलाहले रेडियो-प्रभृति-यन्त्राणि निर्वाधं स्वव्यापारं कुर्युः। एवं तिरश्चां करणवैचित्र्यमद्यत्वे मनुष्यहितसम्पादनायोपयुज्यते। तिरश्चां करणवैचित्र्यमभ्यासं शास्त्रेष्वपि तत्र तत्र वर्णितं दृश्यते। यथोक्तं योगराजेन परमार्थसार-व्याख्यायाम्—

एवं तिरश्चामपि नियतिशक्त्या सङ्कुचितानामपि मनु-ष्येभ्योऽप्यतिशयः करणानां विद्यते। तद् यथा—गावः स्वग्रहं व्यवहितमपि पश्यन्ति, अश्वा रात्रावपि मार्गमीक्षन्ते, गृशा योजनशतगतमप्यामिषमवलोकयन्ति, पक्षिणो मक्षिका मशक-पर्यन्ता आकाशविहारिणो दृश्यन्ते, सरीसृपा उरसा पन्थानं गच्छन्ति। दृशा च शृण्वन्ति शब्दान्, उष्ट्रा दूरादपि गतात् श्वासमात्रेण सर्पमाकर्षयन्ति, इत्येवं सर्वत्र करणवैचित्र्य-मूढम्, इति।

तथा च—

विशेषलाभः सर्वत्र विद्यते दर्शनादिभिः।

केषाञ्चित् तदभिव्यक्तिसिद्धिर्दृष्टिविषादिषु॥

इति वाक्यपदीय-कारिकाव्याख्यावसरे कथयति हेला-राजः—दृष्टिपैरहिभिर्निरीक्षितो विषयो ज्वलनज्वालीढो लक्ष्यते इति। एवमेव वर्षातिपाते मृद्भावमुपगतो मण्डूकदेहः पुनरगमोदवारिधारावसेकात् मण्डूकदेह-भावमनुभवतीति तत्त्ववैशारद्यां वाचस्पतिमिश्राः। नवाम्बुदध्वानादिनिमित्ता बलाकागर्भादय इति न केवलं कविसमयः, भामत्यामप्यस्यार्थस्योल्लेखो दृश्यते। उद्भिदामपि विषये तत्र तत्र किञ्चिद् वैचित्र्य-मुपवर्णितं दृश्यते शास्त्रेषु। यथा—मधुरसभाविताना-माश्रयीजानां परस्परया फलमाधुर्यमिति योगसूत्रगत-व्यापभाष्ये। दृष्टं च दुष्टानां कारणानामौत्सर्गिक-कार्यप्रतिबन्धेन कार्यान्तरोपजननसामर्थ्यम्। यथा—दावाग्निदग्धानां वेत्रबीजानां कदलीकाण्डजनकत्वम्

इति भामत्यां च दृश्यते। एवं तिरश्चां वीरुधां च वैशिष्ट्यबोधकानि बहूनि वाक्यानि शास्त्रेषु प्रसङ्गा-दागतानि तत्र तत्र विप्रकीर्णानि समुपलभ्यन्ते। तेषां प्रामाणिकत्वयथार्थत्वे तैरेव विद्वद्भिस्सम्पादनीये, ये तत्तच्छास्त्रप्रणेतृणामाचार्याणां विद्यावंशजा भवन्ति, संस्कृतविश्वविद्यालयादिसंस्थासु च पाठयन्ति। प्राध्या-पकैः केवलमध्यापनेन न सन्तोऽष्टम्यम्, किञ्चिद् विषयम-धिकृत्यानुसन्धानमपि कर्तव्यमिति मूलसिद्धान्तोऽधुना सर्वत्र स्वीक्रियते। तिरश्चो वीरुधश्चाधिकृत्य शास्त्रकारैः कानि कानि प्रमाणान्याश्रित्य सर्वामदमुक्तमिति गवेषणां कृत्वा विशदीकरणेन विद्याया अवश्यं वृद्धिर्भवेत्।

सिद्धिर्न केवलं बुद्धिगुणाधीना, अपि तु चरित्र-गुणाधीनापि। चरित्रगुणेषु सहयोगशक्तिरेव मुख्येति सर्वसम्मतमेतत्। भारतीयजनतायां बुद्धिगुणानां नास्ति काचिन्न्यूनता। सर्वाण्यपि गुरुकार्याणि विशेषतो विद्याविकासासुखलानि कार्याणि विश्वविद्यालय-सम्बद्धानां सर्वेषामपि जनानां स्वाथैषणानिग्रहेण रागद्वेषादिप्रमार्जनेन सहयोगेन चैव सिद्ध्यति। सहयोगश्च प्रथमं तावदधिकारिणां प्राध्यापकानां च, ततोऽधिकारिणां विद्यार्थिनां च, ततः प्राध्यापकानां विद्यार्थिनां च, अन्ततः प्राध्यापकानां मिथश्च भवितु-मर्हति। सहयोगेन परस्परसौमनस्येन च विना वस्था-मपि विद्यासंस्थायां दैनिकानि साधारणकार्याणि अपि न यथावदनुष्ठातुं शक्यन्ते, किं पुनः श्रद्धोत्साहसाध्यानि विशेषकार्याणि। श्रुतमेवास्माभिः सर्वैरस्योत्सवस्य प्रारम्भ एव तैत्तिरीयोपनिषदुक्तमनुशासनम्। अनुशासन-शब्दोऽयमद्यत्वे सर्वत्र श्रूयते। प्रायेण च विद्यार्थिनां सम्बन्धेऽस्य शब्दस्य प्रयोगः क्रियते। परं त्वनुशासन-शब्दवाच्यो धर्मो न केवलं विद्यार्थिभिः संसेव्यः।

(शेषांशः ११४ पृष्ठे द्रष्टव्यः)

नाचिकेतसम् : यम-विजयः

— श्री अनन्तशास्त्री फडके —

वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य भूतपूर्व-पुराणेतिहासविभागाध्यक्षैस्तत्रभवद्भिः श्रीमदनन्तशास्त्रि-
फडकेमहोदयैः 'सूर्योदय'-पाठकानां कृते प्रथमपि नूतनम् एकाङ्क नाटकरूपेण संग्रथितमिदं नाचिकेतसं नूनं
सर्वेषां प्ररोचनाय बोधाय च भवेत् । आमुखे तैरस्य पृष्ठभूमिः सर्वा विनोदीकृतेति तत्र विषये बहु अनुक्त्वा
पाठकेभ्यस्तदेव उपहारीक्रियते ।

—सम्पादकः

आमुखम् : नाटकस्य संक्षिप्तो विषयः

गौतमऋषिर्यत्र यज्ञे सर्वं प्रदीयते, एतादृशं सर्व-
वेदसं यज्ञं करोति । तत्र दक्षिणार्थमतिजरठा मृतकल्पा गा
दक्षिणार्थं स स्थापयति । ताः दृष्ट्वा तत्पुत्रस्य नचिकेतसो
हृदये विचार आगच्छति—'कथमेताभिर्गोभिः पिता स्वर्गं
गच्छेत् ? प्रत्युत नरकमेवेयात् । तेन यज्ञे पिता त्रिवारं
पृष्ठः—मां कस्मै प्रददासि इति । पिता च क्रुद्धः सन् तं
यमाय दत्तवान् । स पितुः सङ्केतानुसारं यमलोके गत्वा
यमाच्च वरत्रयं लब्ध्वा नाचिकेतसाग्निविद्यामात्मज्ञानं च
सम्प्राप्य भारते आजगाम इति कठोपनिषद्गता कथा ।

तैत्तिरीयब्राह्मणे आकाशवाण्या नचिकेता उपदिष्टः—
'यमो यदा गृहे न स्वात्तदा गत्वा तस्य गृहे त्रिरात्रमुपो-
षितस्तिष्ठ । यमः समागत्य पृष्ठश्चेत् कथय, तव पुण्यं पुत्र-
पौत्रादिकं च मयोपवसता भक्षितमिति । तदा स त्वाममार-
यित्वा तवाभिप्रेतं सम्पादयेदिति वृत्तमुपलभ्यते ।

महाभारते तु समिदाद्याहरणाय प्रेषितो नचिकेतास्तद-
गृहीत्वा समागतः, क्रुद्धेन पित्रा म्रियस्वेति दातो मृतश्च ।
तदोद्दालकपिता शोकातुररेकं दिवारात्रं स्थितः । द्वितीये दिने
नचिकेता जाग्रतः सन् यमोक्तात्मज्ञानादिकं गोदानमाहात्म्यं
च कथयामासेति वृत्तमुपलभ्यते ।

अत्र नाटके जीवन् यमलोकं मनुष्यो गच्छति, परावर्तते
चेत्यसम्भाव्यं वृत्तं तैत्तिरीयब्राह्मण आकाशवाणी-प्रदर्शनेन
सुसंयोजितम् । भारते च स्वप्ने यम-नचिकेतयोः संवादो
जात इति कल्पनया सुसङ्गतं कृतम् । तथैवात्र यमलोके जीवन्
मानवः सदाचारेण, दयया, सरलस्वभावेन नम्रतया अहिं-
सया च हिंस्रान् क्रूरानपि यमकिङ्करान् वशीकरोतीति

वृत्तं प्रदर्शितम् । तदर्थं चात्मविद्यां भारतेऽस्तीं यमादान-
वितुमेव नचिकेतसं मिषेण केनचित् प्रेषयितुं मृतकल्पाः
गाः स्थापयति दक्षिणार्थं तत्पिता । तदर्थं यमपुत्रेण कोपितः
नचिकेताः पितुर्यज्ञे विघ्नं करोति । तदा क्रुद्धेन
वस्तुतोऽक्रुद्धेन पित्रा यमलोकं प्रेषितः । तत्र यमलोकं गच्छता
नचिकेतसा मध्येमार्गे संकटग्रस्तान् संसेव्य स्वतपसा
त्यागेन दयया च यमकिङ्करा वशीकृताः । तद्द्वारा
सर्वोऽपि यमलोकः सत्ये पथि स्थापितः । यमाच्चात्मज्ञानं
लब्ध्वा भारतगौरवादिकं रक्षितं स्तावितञ्चेति निरूपितम् ।

नाचिकेतसाख्यानस्य प्रमाणभूतानि स्थलानि निम्न-
लिखितानि सन्ति:

- (१) ऋग्वेदः... १०, १३५ सायणभाष्यम् ।
- (२) तैत्तिरीय-ब्राह्मणम्—३, ११, ८ ।
- (३) कठोपनिषत् - १, १-२९ ।
- (४) वराहपुराणम्—अ० १७०-१७६ ।
- (५) कुम्भकोणमुद्रितं महाभारतम्—अनु० १०६,
२, ४, २३ ।
- (६) अन्यत्र मुद्रितं भारतम्—अनु० ७२ ।

अत्र नाटके मन्त्रा ऋग्वेदगताः कठोपनिषद्गताश्च यथो-
पलभ्यन्ते तथैव स्थापिताः । श्लोकाश्च कचिद्रामायणस्थाः
विष्णुपुराणस्थाश्च किञ्चिद्विपरिणम्य स्वीकृताः प्रसङ्गानुरूपाः,
न तु पद्यं किञ्चिन्नूतनं निर्मितम् । केवलं गद्यभागो नूतनः ।
सोऽपि न केवलं सर्वथा नूतनः, किन्तु कथानुरूपः कथास्थ-
मन्त्रश्लोकस्थ इति ज्ञेयम् । एतत्करणेऽयमभिप्रायो विद्यते—
सरलं समीचीनं मन्त्रभागं पुराणस्थश्लोकांश्च प्रसङ्गेन श्रुतान्
कण्ठस्थान्कर्तुं बुद्धिमतां सुविचारकाणां प्रवृत्तिर्भवति ।

(जवनिकापसरणानन्तरं सूत्रधारः पुष्पसहितमञ्जलिं
विधाय प्रविशति)

सूत्रधारः—

इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजैभ्यः पूर्वैभ्यः पथिकृद्भ्यः ।
(ऋग्वे० १०, १४, १५)

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकैभ्यो

नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः ।

यजाम देवान् यदि शक्नवाम

मा ज्यायसः शंस मा वृक्षि देवाः ॥

(ऋ० १, २७, १३)

अन्यच्च—

गायन्ति देवाः किल गीतकानि

धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे ।

स्वर्गापवर्गास्पदहेतुभूते

भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥

(विष्णुपु० २, ३, २४)

(इति हस्तस्थ-पुष्पाणि विकिरति)

नमो भारताय देशाय । अद्य वयमभिरूप-
भूयिष्ठायामस्थां परिषदि लघुना नवेन वैदिकेन
एकाङ्केन नाचिकेतसेन नाटकेन समागतान् समाद-
णीयान् सभ्यानुपस्थातुमभिलषामः । तदत्राधीयतां चेत
इति प्रार्थयामहे । (गच्छति)

(द्वावृषी हस्ते कमण्डलुं धृत्वा कुक्षौ

कृष्णाजिनं संपरिपीड्य च प्रविशतः)

एकः—ऋषे वासिष्ठ ! निर्मलसदाचारपूतेषु सर्व-
विद्याकलापारङ्गतेषु भारतीयेषु ऋषिषु देहे पतिते
जीवात्मनोऽस्तित्वविषये साम्प्रतिक एको विवादः
प्रचलति । ह्यस्तने दिने महर्षेरुद्दालकस्य यज्ञे मध्ये-
सभमयं प्रश्नः—“येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये-
ऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके” (कठ १, २०) इति,
श्रीकाश्यपेन ऋषिणा पृष्ठः । पूज्यो महर्षिरुद्दालकः

प्रश्नमिमं श्रुत्वा दीर्घकालं सुगम्भीरं विचारयन्
स्थितः । न जाने किमिति प्रश्नमिमं न महर्षिरुद्दालक
उदतरदिति ।

वासिष्ठः—ऋषे आत्रेय ! अतिगम्भीरोऽयं प्रश्नः,
यावदनुभवगम्यो न भवेत्तावत् कथं वा महर्षि-
रुद्दालकोऽनुब्रूयात् । परस्त्वन्ततो दीर्घं विचार्य महर्षि-
रकथयत्—“यथा सर्वथा ज्ञानमिदं भारते समायाया-
त्तथा प्राणपणेन प्रयतामहे” इति । पुनः पृष्ठः सन्नब्रवीत्—
‘संप्रति वैवस्वतो यमो राजा देहपातानन्तरं जीवात्मनो-
ऽस्तित्वविषये सर्वं विज्ञानं साक्षात्कृत्यात्मारामो
निर्भयो निर्द्वन्द्वो विरक्तः शोकमोहादिरहितः सुखेन
स्वकार्यं संपादयन्नास्ते’ इति ।

आत्रेयः—ऋषे वासिष्ठ ! एतत्सर्वं महर्षेरुद्दालक-
स्याभिप्रेतं सत्यं भवेदिति जाने । परन्तु जीवन् मानवो
यमलोके कः समर्थो गन्तुम् ? सर्वथा यमलोकासीमि
भयङ्कराः क्रूरा शस्त्रहस्ता निर्दया यमकिङ्कराः प्रचरन्ति ।
मानवं दृष्ट्वा पशुघातं हत्वा बलाद् दूरं कुत्रचित्
नयन्तीति श्रूयते । एको देवर्षिर्नारद एव स्वतपोज्ञानादि-
सामर्थ्यात्तत्र गच्छतीति चाकर्ण्यते । कथं वा महर्षिः
उद्दालको वाजश्रवसः कठिनमिदं प्रतिज्ञातं कार्यं
सम्पादयेदिति महती चिन्ता मां दुनोति ।

[नेपथ्ये च्छात्राः पठन्ति, उभौ समाकर्णयतः—

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं कर-

वावहे । तेजस्विनावधीतमस्तु । मा विद्विषावहे ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः]

वासिष्ठः—अरे ऋषे आत्रेय ! महर्षिरुद्दालको
यज्ञस्यान्तिमे दिने सर्ववेदसं दिव्यः प्रातःसवनं
प्रारब्धवान् इति ज्ञायते, यतो नचिकेतःप्रभृतिऋषि-
कुमाराः पाठशान्तिं विधाय अद्यानध्याय इति महर्षिणा
गुरुणोद्दालकेन विसृष्टाः सन्तः कुश-समिदाद्याहरणाय

इत एवायान्तीति लक्ष्यते । एहि, आवामपि त्वरितं गत्वा स्वानुष्ठानं सम्पादयावः ।

[उभाविकृतो गच्छतः । अन्यतश्चत्वारः कुमाराः प्रविशन्ति । तत्र त्रयो गौरा भस्म-जटा-कमण्डलु-दण्डाजितधारिणः । तेष्वेकोऽतितैजस्वी नचिकेताः । चतुर्थः कुष्णवर्णो मुकुट-कटकधारी कट्यां खड्गं धृतवान् यमपुत्रः ।]

एकः—मित्र भार्गव ! “सत्येनोत्तम्भिताः भूमिः सत्येनोत्तम्भिता द्यौः ।” (ऋ० १०, ८५, १) अहो अति-गम्भीरमधुरभावमयोऽयं ऋङ्मन्त्रः । अस्माकमाचार्य-गुरुभिरयं सम्यक् चेतोहारिण्या रीत्या व्याख्यातः । सत्यबलेनायं लोकोऽपरो ब्रुलोकश्च धृत इति पूज्य-चरणगुरुणां कथनं मह्यमतीव रोचते ।

अपरः—सत्यं कौण्डिनेय ! त्वं वदसि । “श्रद्धयाग्निः समिद्ध्यते श्रद्धया हूयते हविः ।” (ऋ० १०, १५१, १) अस्यापि ऋङ्मन्त्रस्य श्रद्धामयेन तपसा जडोऽपि वह्निर्देवतारूपेणैव सन् हविर्भागं भवतीति श्रीगुरु-चरणैः कृतं श्रुतिचेतोहारि प्रवचनमधुनाऽपि प्रत्यक्षमिव प्रतिभाति । (नचिकेतसो हस्तं धृत्वा) कथं वा गुरुपुत्रो नचिकेताः मन्यते ?

यमपुत्रः—(तिरस्कुर्वन् मध्ये) नाहं गुरुणां वचसि कथमपि श्रद्धे । (विहस्य तिरस्कारं प्रदर्श्य) किं श्रद्धया जडोऽपि हुतभुग् देवतारूपं सम्पादयेत् ? किं सत्येन पृथिवी ब्रुलोकश्च धृतो भवेत् ? सर्वमशक्यम् । श्रद्धा-जडायां मूर्खाणां प्रतारणामात्रमेतत् ।

नचिकेताः—(क्रुद्धः सन् भूमौ पादाघातं कृत्वा) विद्याग्रहणार्थमागतोऽन्यदेशीयः अस्माकमतिथिः, सर्व-पूज्यस्य वैवस्वतस्य यमस्य पुत्रो मान्य इति कृत्वा क्षमे । सत्यापयामि, सत्येन, तपसा, विनयेन, अहिंसया, दयया सर्वमपि जगद् ध्रियते; क्रमेण नियमबद्धं सञ्चलति । किं केवलैका पृथिवी द्यौश्च ?

यमपुत्रः—(हसित्वा) भोः सत्यप्रिय गुरुपुत्र ! प्रविश बह्वी, कूर्दं समुद्रे, पातय पर्वतशृङ्गादात्मानम् ।

सत्येन संरक्षितश्चेन्मन्ये सत्यस्य माहात्म्यम् । ‘वचने किं दरिद्रता ?’

नचिकेता—(ज्ञान्तस्वरेण) आदरणीय अतिथे ! सत्यार्थं गुरुवचनेन समये वह्निमपि प्रवेक्ष्यामि । पर्वतादपि पतिष्यामि । विषं वा पास्यामि ।

“भक्षयेयं विषं तीक्ष्णं पतेयमपि चार्णवे ।

नियुक्तो गुरुणा पित्रा सद्वृत्तेन हि तेन च ॥”

(वा० रा० अयो० १८-२९)

“लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद्वा हिमवान् वा हिमं त्यजेत् ।

अतीयात्सागरो वेलं नोपदेशं पितुर्हृदम् ॥”

(वा० रा० अयो० १९)

यमपुत्रः—(तिरस्कारस्वरेण) भोः सत्यप्रिय ! तव विनयं प्रशंसामि । परन्तु कथनमेतत्कदापि सत्यं न भविष्यति । अस्तु, समये द्रक्ष्यामि तव पौरुषम् !

[नेपथ्ये कोलाहलः शब्दश्च—अब्रह्मण्यम् ! अस्थि-चर्ममात्रशेषा गावो दक्षिणार्थं महर्षिणोद्दालकेन स्थापिताः सन्ति । कथं वा आरुणिरुद्दालको महर्षिरेताभिर्गाभिः स्वर्गं गन्तुमभिलषति ?

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरीन्द्रियाः ।

अनन्दा नाम ते लोकास्तान् स गच्छति ता ददन् ॥

—कठ १।३]

यमपुत्रः—श्रुणुत, श्रुणुत सर्वेऽपि आर्याः ऋषि-कुमाराः ! सत्यप्रियस्य गुरुकार्यार्थं पर्वतात्पतनोत्सुकस्य नचिकेतसः पितुरस्माकं गुरोर्महर्षेरुद्दालकस्य नरक-गमनयोग्यं कृत्यम् । मृतकल्पा गा दक्षिणार्थं द्विजेभ्यो दित्सति । भोः नचिकेतः ! दर्शय स्वकीयं सत्यप्रियत्वम्, अवरुन्धि अकार्यकारिणं पितरम् । प्रकाशय आर्याणां सच्चरित्रम् ।

नचिकेताः—(क्रोपाद्दण्डं कमण्डलुं च हस्तेन चालयन्) अदृश्यमवश्यं दर्शयामि । पश्यन्तु सर्वेऽपि भारतीयानामार्याणां सत्यपूतं चरित्रम् ।

(इति सन्नोषं कथयन् क्रोधावेगेन गच्छति)

एकश्छात्रः—(यमपुत्रस्य समीपे गत्वा तस्य स्कन्वे हस्तं निधाय) अरे यमपुत्र ! अज्ञानेन केवलं त्वं गुरु-
चरणानधिक्षिपसि । तेषां त्यागं तपः सत्यप्रियत्वादिकं
च तव पिता वैवस्वतो यमोऽपि मध्येसभं प्रशंसति ।
गुरुचरणाः पुत्रादप्यधिकमस्मान् शिष्यान् स्तब्धन्ति ।

यमपुत्रः—(हस्ताभ्यां मस्तके प्रणामाञ्जलिं कृत्वा
शिरो विनम्रं विधाय च सदुःखस्वरम्) जाने, सर्वं जाने,
आचार्यैर्गुरुचरणैरस्मासु यदुपक्रियते, ततो जन्मशतेना-
प्यस्माभिरात्मानमुद्धर्तुं न शक्यते । परन्तु किं करोमि ?
युक्ति-विसङ्गतं मयं न रोचते । मम तातशासितप्रदेशेषु
मदीयं पूर्वमध्ययनं जातम् । सत्येन, श्रद्धया, विनयेन
च किमपि फलं भवतीति तत्र मूर्खोऽपि कश्चिन्नाङ्गी-
करोति ।

(नेपथ्ये नचिकेतसः शब्दः, तं सर्वं शृण्वन्ति)

नचिकेताः—हे तात ! एता निरीन्द्रिया अस्थि-
चर्मावशेषा गावो ब्राह्मणेभ्यः प्रदीयन्ते । तिष्ठ, मा
देहि । तत गुरो ! कस्मै मां दास्यसि ? (क० १,४)

एकश्छात्रः—अरे पश्यत पश्यत, अस्माकं प्रिय-
सुहृदो नचिकेतसो हृठम् । यः पूर्वं पितुर्गुरोः समीपे
पृष्ठोऽपि सन्न कदाप्युच्चैः शब्दं करोति, सोऽद्य कथं
मध्येसभम् उच्चैः शब्देन गुरुमागृह्णाति ।

(नेपथ्ये गुरोरुद्दालकस्य शब्दः)

गुरुः—अरे नचिकेतः ! अपेहि इतो यज्ञकृतात् ।
यज्ञे विघ्नं मा कुरु । क्रीड क्रीडनकैश्छात्रैः सह ।
मोदस्व भक्ष्यैः । विहर यथेच्छम् ।

(नेपथ्ये नचिकेतसः पुनः तथैव शब्दः गुरोश्चापि)

नचिकेताः—एता अस्थिचर्मावशेषा गा द्विजेभ्यो
दक्षिणारूपेण मा देहि । तत कस्मै मां दास्यसि ?

गुरुः—अपसर, अपसर, रे मूर्खं धृष्टपुत्र ! यज्ञ-
कृत्यात् । विघ्नमुत्पाद्य देवतानां कोपभाजनं मा भव ।

अपरश्छात्रः—अरे गुरुभिर्भत्सितोऽपि मेरुरिव

निश्चलः, समुद्र इव गम्भीरो मम प्राणसखो नचिकेता-
स्तथैव तिष्ठति ।

यमपुत्रः—(आत्मगतम्) अरे मया कोपितो
गुरुपुत्रो नचिकेताः किं वा विधास्यतीति न जाने ।
सत्याचारपूतेभ्यः सत्यार्थं प्रयतमानेभ्य आर्येभ्यः
सर्वथा शतशो नमोऽस्तु (इति नमस्काराञ्जलिं करोति) ।
(प्रकाशम्) सखे भार्गव ! किं वा भवेद् विभेमि
चेतसा ।

(पुनर्नेपथ्ये नचिकेतसो गुरोश्च शब्दः)

नचिकेताः—हे गुरो पूज्य पितः ! नरकप्रदायिनीः
अस्तिचर्मावशेषाः इमाः गाः कथं प्रददासि ? तत
कस्मै मां प्रदास्यसि ?

(क्रुद्धस्य पितुरुद्दालकस्य शब्दः)

उद्दालकः—अरे धृष्ट उद्धटपुत्र नचिकेतः !
मृत्युवे त्वां ददामि । गच्छ इतो यमलोकम् ।

[नेपथ्ये महान् कोलाहलः—अब्रह्मण्यम् अब्रह्मण्यम् ।
हा ! हा ! कथं पितापि सन् प्राणेभ्योऽपि गरीयांसमेकमात्रं
स्वपुत्रं यमलोकं प्रेषयति ! हा अब्रह्मण्यम् !]

सर्वेऽपि ऋषिकुमाराः—हा ! हा ! अहो एतत्कि-
मनिष्टं सञ्जातम् । अस्माकं गुरुः पूज्यो महर्षिः
आत्मनः पुत्रमस्माकं प्रियसुहृदं नचिकेतसं यमलोकं
प्रेषयति । अस्माकं प्राणेभ्योऽपि गरीयसः प्रियसुहृदो
नचिकेतसः किं वा भविष्यति ?

यमपुत्रः—हा ! किं मयानुष्ठितम् । यमलोकं
परितः क्रूरेषु यमकिङ्करेषु परिक्रामत्सु कथं जीवन्
नचिकेताः प्रविशेत् । (स्वगतम् विचार्य) एवं करि-
ष्यामि, नचिकेतसं संदिशामि—‘मम पिता वैवस्वतो
यमो राजा यदा विशेषकार्यार्थं बहिर्गतः स्यात्तदा
तत्र गत्वा उपोषितस्तिष्ठ । तदा दयालुः स त्वां दययेत्’
इति । सर्वथा पूज्यस्य गुरोस्तपो नचिकेतसं रक्षेत् ।

(सर्वे त्वरया गच्छन्ति)

॥ इति प्रथमः प्रवेशकः ॥

दर्शन-परिषदः फलश्रुतिः

— औदवाहिः —

वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालये दर्शनपरिषदो तृतीयमधिवेशनं विगतदिसम्बरमासीयैकादशदिना-
ङ्कतः चतुर्दशदिनाङ्कं यावत् सम्पन्नम् । परिषद-
अध्यक्षपदमस्य विश्वविद्यालयस्य भूतपूर्वोपकुलपतिभिः
सुप्रसिद्ध-भाषाविद्भिः संस्कृत-साहित्यस्य उद्भट-
विद्भिः प्राध्यापकैः श्री को० अ० सुब्रह्मण्य अय्यर-
महोदयैरलङ्कृतमासीत् । आदिमे चरमे च दिने परि-
षदः साधारणमधिवेशनं मध्ये च दिनद्वये षट् शाखा-
सम्मेलनानि सम्पन्नानि । प्रथमदिने मध्याह्ने त्रिवा-
दनतः हिन्दू-विश्वविद्यालयीय-संस्कृतमहाविद्यालयस्य
भूतपूर्वाध्यक्षाणां श्रीकालीप्रसादमिश्राणामध्यक्षत्वे
व्याकरण-दर्शन-परिषदः, द्वितीयदिने प्रातः ९ वादन-
समये पण्डरपुराभिजनानां माध्यसम्प्रदायाचार्याणां
श्रीनरसिंहाचार्यवरखेडकरमहोदयानामध्यक्षत्वे वैष्णव-
दर्शन-परिषदः, मध्याह्ने ३ वादनतः हिन्दूविश्वविद्या-
लयीयसंस्कृतमहाविद्यालयस्य प्राध्यापकानां श्रीरामचन्द्र-
शास्त्रिणामध्यक्षत्वे मीमांसादर्शन-परिषदः, तृतीयदिने
प्रातः ९ वादनतो वाराणसेय-संस्कृतविश्वविद्या-
लयीयानुसन्धान-संस्थानसञ्चालकानां श्रीरामचन्द्र-
दीक्षितानामध्यक्षत्वे अद्वैतदर्शन-परिषदः, मध्याह्ने
३ वादनतः प्रसिद्धभाषाशास्त्रज्ञानां वैदिकवाङ्मय-
मर्मज्ञानां श्रीक्षेत्रेशचन्द्रचट्टोपाध्यायानामध्यक्षत्वे
पाश्चात्य-दर्शनपरिषदः, रात्रौ ७ वादनसमये पद्म-
भूषणानां पण्डितराज - राजेश्वरशास्त्रिणामध्यक्षत्वे
न्याय-दर्शनपरिषदश्च अधिवेशनानि सम्पन्नानि ।
एतेष्वधिवेशनेषु सभापतीनां पाण्डित्यगर्भाणि भाष-

णानि सम्पन्नानि । अनेकेषां विदुषां गवेषणापूर्णाः
शास्त्रीयाश्च निबन्धाः वाचिताः । अन्तिमे दिने
'अखण्ड-भारतीय-संस्कृतेः दार्शनिक आधारः' इति
विषयमनुसृत्य विचारगोष्ठी सम्भवत्, यस्यां हि
डाक्टर भीखनलाल - आत्रेयाः, सुरेन्द्रनाथशास्त्रिणः,
डाक्टर वासुदेवशरण - अग्रवालाः, मैसूर-विश्वविद्या-
लयीय-दर्शनविभागाध्यक्षाः भूतपूर्वोपकुलपतयश्च एन०
ए० निकम-महोदयाः, डाक्टर देवराज-महाभानाः,
मुरलीधरमिश्र शास्त्रिणः, महर्षि-देवरातमहाभागाः,
पण्डितराज-राजेश्वरशास्त्रिणश्च सम्मिलिता आसन् ।

देश-चिदेशागताः प्रतिनिधयः

अधिवेशनेऽस्मिन् लङ्का-मद्रास-हैदराबाद-दिल्ली-
हरिद्वार-लखनऊ-सागर-राँची-पटना - प्रभृतिस्थानेभ्यः
प्रायः ४५ प्रतिनिधयः, स्थानीय-विद्वांसः, सम्मानिता
नागरिकाश्छात्राश्च भूयस्या संख्यया समुपस्थिता
आसन् । विभिन्नविषयकाः प्रायः ७० निबन्धाः
समधिगताः । तेषु प्रायः ४० निबन्धानां वाचनं निब-
न्धकैरेवात्र कृतम् ।

सर्वप्रथमं समागतानामतिथीनां प्रतिनिधीनाश्च
स्वागतमाचरद्भिः स्वागतसमितिप्रमुखैः वाराणसेय-
संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य उपकुलपतिभिः श्रीसुरतिनारा-
यणमणित्रिपाठिमहोदयैः परम्पूतायां भारतावनौ चीन-
साम्राज्यवाद्स्य विश्वासघातकारिण आक्रमणस्य चर्चा
कुर्वद्भिरुक्तम्—“आक्रमणेनानेन न केवलं भारतभूमि-
भारतीया संस्कृतिर्वा, अपि तु सर्वाऽपि मानव-

संस्कृतिः सभ्यता च सङ्कटे पतिता वरीवर्ति । इतः पूर्वं राष्ट्रेऽस्मिन् एतादृशानि सङ्कटानि नैकवारं समागतानि, महापुरुषेभ्यः तेषां धैर्येण कौशलेन प्रतिरोधः कृतः । महाभारतयुद्ध एवात्र गीतासदृशस्य समन्वय-प्रधानस्य दार्शनिकग्रन्थस्य रचना समभवत् । समवेतेभ्यो विद्वद्भ्योऽपि वयमाशास्महे यत्ते पूर्वपरम्परानुसारमद्यतनीयेऽपि सङ्कटे राष्ट्रस्य पथ-प्रदर्शनं करिष्यन्तीति ।

इतिहासः प्रगतिश्च

दर्शन-परिषदो मन्त्रिणा श्राजगन्नाथापाध्याय-महोदयेन विगतवर्षीय-कार्यविवरणमुपस्थापयता सूचितं यत् 'विगते' १९५५ मिते ईशवीये वत्सरे भारतप्रसिद्ध-दार्शनिक-विचारकैः डाक्टर सम्पूर्णानन्दमहोदयैरस्याः परिषदः स्थापनं कृतम् । तदा अस्या उद्देश्यत्रयं घोषितमभूत्-१. सामाजिकजीवनोपयोगिनां दार्शनिक-तत्त्वानामाकलनं समुन्नयनञ्च । २. एकस्मिन् दर्शने पूर्णतामासादयितुं विभिन्नानां दर्शनानां परिचयः । ३. आधुनिकप्राच्य-प्रतीच्यदर्शनानां परिज्ञानञ्च । एतेषां संसिद्ध्यै प्रारम्भे कार्यक्रमद्वयं प्रारब्धम्-१. अधिवेशनानामायोजनम्, निबन्धपाठः, विद्वद्गोष्ठीनां संयोजनञ्च । २. प्राप्तसामग्र्याः प्रकाशनम् । स्थाप-नोत्सवस्य प्रथमाधिवेशने प्राप्तसामग्र्याः प्रकाशनं विश्वविद्यालयीयानुसन्धानपत्रिकायाः 'सारस्वती-सुषमा'याः अङ्कद्वये सम्पन्नम् । द्वितीयाधिवेशने प्राप्त-सामग्र्याश्चापि प्रकाशनं यथासमये भविता ।

चीनदेशीयाक्रमणे विचारः

विभिन्नपरिषदामधिवेशनेषु शास्त्रीयविषयातिरि-क्तेषु सामयिकविषयेष्वपि विचारः समभवत् । 'चीन-देशीयाक्रमणेन भारतराष्ट्रस्य अहिंसाप्रधान-शान्ति-

वादिनीत्यां परिवर्तनमावश्यकं न वा, यथासम्भवै-रुपायैः चीनाक्रमणस्य प्रतिरोधनेन किं भारतं बहुघोषितां स्वकीयां परराष्ट्रनीतिं परित्यजति ?' एवमादिविषया अपि चर्चिता अभवन् । 'वैष्णवदर्शने लोकसेवाया महत्त्वम्, विश्ववाङ्मये भगवद्गीतायाः पदम्' इत्या-दयो विषया अपि सर्वेषां हृदयावर्जका आसन् ।

पाश्चात्य-दर्शन-परिषद्

पाश्चात्यदर्शनपरिषद् सम्मेलनस्थास्य विशिष्टमा-योजनमासीत् । दर्शनपरिषदः सभापतयः श्रीअच्यर-महोदया अनया सविशेषं प्रभाविता अभवन् । तैरुक्तम्—"भारतीय-संस्कृतेः संस्कृतभाषायाश्च वाङ्मयं दर्शनप्रधानमस्ति । अत्रत्यं साहित्यं व्याक-रणञ्चापि दर्शनेन प्रभावितम् । विश्वविद्यालयेना-नेन स्वकीय आदर्शः श्रुतं मे गोपाय इति विहितो-ऽस्ति । शास्त्रापरपर्यायस्य श्रुतस्य रक्षणस्य प्रकारद्वयम्-१. एकः प्रकारो पूर्वसञ्चितज्ञानस्य आत्मसात्करणम्, यच्चातीतमभिव्याप्य वर्तते । राजकीय-संस्कृत-महा-विद्यालयद्वारा वर्तमान-संस्कृतविश्वविद्यालयद्वारा च गतशताब्दिद्वयतः कार्यमिदं सम्पाद्यते । २. श्रुत-रक्षणस्यापरः प्रकारो नाम पूर्वसञ्चितज्ञानेन सह नवीनज्ञानस्य समन्वयं कृत्वा मानवीय-ज्ञानराशेः वर्धापनम्, यच्च भविष्योन्मुखमस्ति । विश्वस्य विविधेषु क्षेत्रेषु एकविधस्यैव ज्ञानस्य विकासः सपदि सम्पन्नः । तेषां तुलनात्मकमध्ययनमावश्यकम् । गत-शताब्द्यां पाणिनीयव्याकरणस्य तदतिरिक्तव्याकरणैः सह तुलनात्मकमध्ययनं विधाय भाषाविज्ञान-नामक-मेकं नवं शास्त्रं समुद्भूतम् । दर्शनक्षेत्रे तदति-रिक्तेषु च विविधक्षेत्रेष्वपि एवमेव तुलनात्मकमध्य-यनमत्यावश्यकम् । विश्वविद्यालयेऽस्मिन् व्याकरण-भाषाविज्ञानयोः, मेटाफिजिक्स - वेदान्तदर्शनयोः,

फिजिक्स-केमेस्ट्री-वैशेषिकदर्शनयोः, लाजिक-नव्य-
न्याययोः, प्राचीनज्यौतिषाधुनिकखगोलशास्त्रयोः,
भारतीयगणिताधुनिकगणितयोः, पुराणेतिहासाधुनिके-
तिहासयोः, आयुर्वेदाधुनिकचिकित्साशास्त्रयोश्च
अध्ययनमावश्यकम् । इतः पूर्वं जागतिकासु विविध-
भाषासु निबद्धा ये पूर्वोक्तविषयविवेचनसमलङ्कृताः
श्रेष्ठतरा ग्रन्थाः सन्ति, तेषां संस्कृतभाषायामनुवादो
भाव्यः । कठिनतममिदं कार्यम्, तथापि संस्कृत-
विश्वविद्यालयेनेदं सम्पाद्य स्वकीयो विशेषः प्रकट-
नीयः” इति ।

नालन्दास्थित-पालि-शोधसंस्थानस्य सञ्चालकाः
डाक्टर सातकडि मुखोपाध्यायमहोदयाः अस्याः
परिषदं अध्यक्षामनोनीता आसन् । परमस्वस्थतया
स्वयं ते न समुपस्थिताः । तथापि तैः स्वीयं लिखितं
भाषणं प्रहितमासीत् । भाषणेऽस्मिन् पाश्चात्यदर्शनानां
समासत इतिवृत्तस्य विवेचनं कुर्वद्भिस्तैः पाश्चात्य-
दर्शनानां भारतीयदर्शनैः सह नैकविधं साम्यं
चर्चितम्, संस्कृतविद्वांसश्च पाश्चात्यदर्शनाध्ययनार्थ-
मामन्त्रिताः । (भाषणमिदमस्मिन्नेवाङ्के अन्यत्र मुद्रित-
मस्ति । -सम्पादकः) अस्य परिषदं आध्यक्षं कुर्वद्भिः
पाश्चात्यविदुषां तेषां कृतीनां सिद्धान्तानाञ्च विस्तृत-
परिचयं कारयद्भिः श्रीक्षेत्रेशचन्द्रचट्टोपाध्यायमहोदयै-
रपि उक्तम् यत् “पाश्चात्यविदुषां भारतीयदर्शनेषु
महती श्रद्धा दरीदृश्यते । नैके पाश्चात्यविद्वांसस्तेषा-
मध्ययने लग्नाः सन्ति । अतोऽस्माभिरपि तेषां ज्ञानं
परीक्षितुमत्र प्रवर्तनीयमि”ति ।

अवसरेऽस्मिन् मनीषिप्रवराणां डाक्टर सम्पूर्णा-
नन्दमहोदयानां प्राप्तसन्देशस्य कियानंश उद्धरणीयो-
ऽस्ति । तैर्लिखितं यत् “न प्राच्यदर्शनं नाम किमपि
वस्तु, न वा प्रतीच्यदर्शनं नाम । नहि भारते तदति-

रिक्तेषु पूर्वदेशेषु च जनिभृतां सर्वेषां दार्शनिकानामेकं
मतम्, न वा पाश्चात्यदेशेषु जनिभृतां सर्वेषां दार्श-
निकानाम् । ईश्वरवादिनः, अनीश्वरवादिनः, जड-
वादिनः, अद्वैतवादिनः, विशिष्टाद्वैतवादिनः द्वैत-
वादिनः, शून्यवादिनः, एवमादयो विविधा विचारका
उभयत्र सम्भूताः । यदि नाम ईश्वरः, जीवः, सृष्टि-प्रलयौ,
कालः, मोक्षश्चैवमादीन् विषयानादाय समीक्षणं
क्रियेत चेदधिकं समुपयोगी भवेदि”ति ।

संस्कृतेऽनुवादस्य सूचना

एतादृशं समीक्षाप्रधानमध्ययनं कर्तुमपरेषां
सिद्धान्तानां परिज्ञानं नितान्तमावश्यकम् । तदर्थं
प्राध्यापकैः अग्यरमहोदयैस्तेषां ग्रन्थानां संस्कृतानु-
वादस्य सूचना प्रदत्ता । विश्वविद्यालयोपकुलपतिभिश्च
स्वीये धन्यवादभाषणे सूचनेयं सबहुमानं स्वीकृता ।

श्रीअग्यरमहोदयैः कार्यमिदं दुःसाध्यमुक्तम्,
नूनं तत्तथैव वर्तते । पाश्चात्यदर्शनग्रन्थाः
यूरोपद्वीपस्य नैकासु प्राचीनाधुनिभाषासु
निबद्धाः सन्ति । स्वयं तानवगत्य दार्शनिक-
संस्कृतभाषायां तेषां ग्रथनाय अङ्गुलिगण्या एव
प्रभवन्ति विद्वांसः । नेदं संकटं संस्कृतविदुषामेव
पुरस्ताद्, राष्ट्रभाषाहिन्द्याम् अन्यासु च भार-
तीयभाषास्वपि एतेषां ग्रन्थानामनुवादकार्य-
मकृतप्रायमेव । अद्य पाश्चात्यदेशेषु यादृशी
नव्यज्ञानस्य जिज्ञासा, तदवगमाय समुत्कटा
अभिलाषा, तदर्थञ्च विचौषणा-लोकैषणयोः
परित्यागस्य भावना दरीदृश्यते, न तादृशी
प्राच्यदेशेषु । विगतशताब्दद्वयोः यूरोपीयविद्वद्भिः
जागतिकज्ञानकलाक्षेत्रयोरद्भुतं प्रयतितम् ।
भारतीयभाषासु विशेषतो राष्ट्रभाषायामेतेषा-
मनुवाद अत्यावश्यकः । अनेनापि संस्कृत-

विदुषामावश्यकताया आंशिकी प्रपूर्तिर्भवितुं शक्या । तेन च ते नव्यचिन्तने स्वीयं योगं दातुं प्रभविष्यन्ति । अद्य द्वित्रिग्रन्थानेकक्रीकृत्य मौलिकाभासमयानां ग्रन्थानां विरचनमुखेन लोकैषणा-वित्तैषणयोः प्रपूर्तेः प्रवृत्तिः वर्धमाना दृश्यते । सेयं प्रवृत्तिस्तादृशानां व्यवसायिना-मिव, ये किल आदर्शनमन्यद् दर्शयन्ति, विदेशे च वस्तूनि अन्यान्येव क्षुद्रार्हाणि प्रेषयन्ति । यदि यत्नोऽयं समुत्कृष्ट-ग्रन्थानुवादकार्ये योजितो भवेत्तदा तेषामस्मितापूर्तौ कदाचिद् बाधः सम्भाव्येत नाम, तथापि देशस्य भावि-सन्ततेर्नूनं महत् हितं भवेत् ।

अध्ययनक्षेत्रे व्यापकदृष्टेरप्यवलम्बनमावश्यकम् । अन्ताराष्ट्रिय-प्राच्यविद्या-सम्मेलने सम्मिलिताः प्राच्यदेशीया विद्वांसो यदा स्व-स्वदेशीयविद्याविष-यकान् निबन्धान् श्रावयन्ति, तदा यूरोपामेरिकाभि-जनानां विदुषां दृष्टिर्व्यापका विलोक्यते । सत्यं हि एकमविभाज्यञ्च । यत्र तद्दर्शनं भवेत्, तत्र नूनं नतमस्तकैर्भाव्यम् ।

संस्कृतेराधारो न धर्मः, दर्शनम्

अधिवेशनस्यास्य प्राणपदा अन्तिमदिवसीया विद्वद्गोष्ठी अभवत् । तत्र विद्वद्विर्यं विचाराः प्रकटितास्तेषां सारांश इत्थम्—भारतीयसंस्कृतेराधारो न धर्मः, अपि तु दर्शनमेव । धर्मो हि विश्वास-श्रद्धयो-राधृतः, यत्र विचारस्य तर्कस्य च कृते पदं न भवति । एतद्विपरीतं दर्शनं पुनः सत्यान्वेषकं विचारद्वारा च सत्यसीमानसधिगन्तुं समीहते । विचारस्य मुख्य आधारो नाम बुद्धिः । दार्शनिको ज्ञान-विज्ञानमुखेन तत्त्वमनुभवति, तदाधारेण सत्यं साक्षात्करोति,

ज्ञाने विज्ञाने च समन्वयमादधाति । स मानवीया एषणाः आकाङ्क्षाश्च अधीते, तयोश्च हेयतोषादेयते निश्चिनुते । दार्शनिक एव अनेकेषु एकत्वं दर्शं दर्शं परस्परं सामञ्जस्यमादधाति । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति इति श्रुत्यनुसारं एकमेव विविधै रूपैः पश्यति । दर्शने सर्वाधिका सहिष्णुता जागर्ति । सर्वे ह्येते गुणाः भारतीयदर्शने विलसन्ति । तदाधारेणैव विकसिता भारतीया संस्कृतिः अद्यापि अनुप्राणीति, यदा च तत्समसामयिका नैकाः संस्कृतयः केवलमितिवृत्तस्य वस्तुभूताः समभवन् । अमेरिकाभिजनेन प्राध्यापकेन जे० बी० प्रेट-महोदयेन 'हार्ड रिजिजिन्स डार्ड'-नामके ग्रन्थे वैदिक-संस्कृतिनाम्ना अस्या एव भार-तीयसंस्कृतेः पूर्वोक्तानां गुणानां विस्तृतं वर्णनं कृतमस्ति ।

भारतीये दार्शनिकक्षेत्रे नैका दृष्टय उन्मिषिताः, गुरु-शिष्यपरम्परामुखेन च ता विकासं गताः । 'प्रति-प्रतिभया प्रतिपादतेषु विचारेषु कियानंशो नूनं सत्यान्तर्गतो भवति'—तथ्यममुं भारतीयसंस्कृति-श्रिरात् हृदयङ्गमं कृतवती । अत्र एवात्र महापुरुष-विशेषस्य ग्रन्थविशेष एकान्ततः प्रमाणत्वेन नादृतः । जैनदर्शने अनेकान्तवादस्य स्थापनमभवत्, यो हि सर्वा दृष्टीः अंशतस्तत्त्विकीः सम्मनुते । गन्तव्यस्थल-स्थैक्येऽपि तत्प्राप्तेरनेके पन्थानः स्वीकृताः, रूचीनां वैचित्र्यात् । समन्वयात्मिका उदारा सहिष्णुतापूर्णं चेयं दृष्टिः भारतीयदर्शनानां वैशिष्ट्यम् । इदमेव दर्शनम् अखण्डभारतीय-संस्कृतेराधारः । दार्शनिक-पृष्ठभूमौ विकसितस्य भारतीय-सांस्कृतिकजागरणस्य विस्तृतमितिवृत्तं नूनं संप्रयनीयतामर्हति । इतिवृत्त-मिदं राजनैतिकार्थिकभौगोलिकेतिवृत्ततो महार्थं भवेत् । एभिरेव सांस्कृतिकविशेषैः भारतीयो धर्मः

समस्या-तरङ्गाः

न चण्डकरमण्डलं तुहिनपिण्डशीतं भवे-
न्न वा व्रजति मन्दतां जलधिमध्यगो वाडवः ।
न भारतभटः क्षणं त्यजति शौर्यमत्युत्कटं
न याति महिमालयो भुवि हिमालयो निम्नताम् ॥
मृगाधिपतिपुष्टतः परिलुठन्तु कीटाः शतं
न तैः किमपि हीयते समरशौर्यवाराणिधेः ।
कदर्यजनसेनया गुणविहीनया लङ्घितो
न याति महिमालयो भुवि हिमालयो निम्नताम् ॥
भव्या सुरासुरशिरोनमिताङ्घ्रिपद्मा
पद्माश्रिता जयति भारतभूतधात्री ।
धात्रीव या त्रिजगतामिह तद्विरुद्धान्
दिग्दन्तिदन्तमुसलानपि चूर्णयामः ॥
व्यासाक्षपादभरतादिगिरां प्रवाहै
रिक्तान् जनानपि धिया परिपूर्णयामः ।
भीमार्जुनोदितदिशा समरप्रतीपान्
दिग्दन्तिदन्तमुसलानपि चूर्णयामः ॥
तावन्नूतनवज्रनाविरचने चातुर्यमुच्चावचं
माधुर्यं सितशर्करासहचरं वाचामिदं जीवति ।
सम्यग्मन्य ! निगूढकल्मषमपीकल्माषिताभ्यन्तरं !
त्वद्गूढकर्मकलाविलासलशूनो यावत् समुज्जृम्भते ॥
तावच्चीन ! विवेकहीन ! विचरेः शीताचलाभ्यन्तरे
तावच्चापलमाचरेः कर्धृतैर्द्वित्रैर्निजास्त्रैरपि ।
दिग्दन्तावलदानसिन्धुलहरीसंशोषणोऽयं क्षणाद्
गर्जन् भारतकेसरी हिमगिरौ यावत् समुज्जृम्भते ॥
संख्ये ख्यापयितुं बलं विजयते संख्यैव नः श्रेयसी-
त्युन्मत्ताश्चिपिटेक्षणा हतधियस्तादत्सुखं गर्जथ ।
युष्मत्सैनिकरक्तबीजदनुजश्रेणीबुभुक्षतुरा
जिह्वा भारतचण्डिकास्यकुहराद् यावत् समुज्जृम्भते ॥
येषामुद्भटवीर्यचारुचरितैर्दिग्भिन्नायश्चित्रिताः
मग्ना भग्नबलाश्च खड्गसलिले पारेशतं शत्रवः ।
तेषामाक्रमणे स्पृहा समुचिता कीटाशयानां कथं
तावत्सारिपुष्पमरो न नृहरिर्यावत् समुज्जृम्भते ॥

— श्रीबटुकनाथशास्त्री खिस्ते

[प्राध्यापकः, वा० सं० वि० वि०]

समस्या-पूर्तयः

१.
धैर्यं भरे धारय मातृभूमे
बुद्धा वयं ते तनया इदानीम् ।
तीव्रैः प्रहरैर्ध्रुवमस्मदीयैः
चीनो विलीनो भविता धरायाः ॥

२.
सुखेन सुप्तानिह भारतीवान्
सिंहान् समुत्थाप्य सुखाभिलाषी ।
अवेहि नूनं हतकः क्षणेन
चीनो विलीनो भविता धरायाः ॥

३.
भो भो नगेन्द्र विजहासि कथं न निद्रा,
प्रेङ्खन्ति ते परिसरेऽरिगजाः प्रमत्ताः ।
वीराग्रणी त्वमसि किं कुरुषे विलम्बं
मत्तेभकुम्भदलनाय मृगाधिराजः ॥

४.
मा गा विषादमवलोक्य नगाधिराजः,
प्रान्तं निजं कमपि वैरिजनाधिरूढम् ।
एकोऽपि भारतभुवोऽस्ति सुतोऽरिवर्ग-
मत्तेभकुम्भदलनाय मृगाधिराजः ॥

५.
चीनोऽथवा परिमवेदितरोऽरि कश्चि-
न्नो भारतं तमचिरेण विषातयामः ।
प्राहुं वयं भुवमभुं मृगराजरूपाः
दिग्दन्तिदन्तमुसलानपि चूर्णयामः ॥

६.
नाशं प्रयास्यति किलारिपतङ्गवृन्द-
मस्माकमुन्मिषितकोपकृशानुदीपे ।
युद्धोद्यताः समरसीम्नि वयं किमन्यद्
दिग्दन्तिदन्तमुसलानपि चूर्णयामः ॥

— श्रीनारायणप्रसाद बलूनी

[एम० ए०, साहित्याचार्यः]

[१२० पृष्ठस्य शेषांशः]

आधुनिकभौतिकविज्ञानाभिमतैर्न विशेषतः प्रभावितः, येषां पुरत अन्ये धर्माः स्वात्मानं त्रातुं नापारयन् । अत्रत्यं दर्शनं न केवलमीश्वराधृतम् ; न च तेषां मोक्षपरिभाषापि—या हि जागतिकसुख-दुःखेभ्यः परं तदस्थस्वात्मसुखानुभवमात्ररूपा वर्तते—साम्प्रतिकेन विज्ञानेन प्रभाविता ।

पद्मभूषण-पण्डितराज-श्रीराजेश्वरशास्त्रिद्राविडमहा-भागैर्न्यायदर्शनपरिषद् आध्यक्षं कुर्वद्भिः स्वीया विशिष्टतमा दृष्टिः समुपस्थापिता, या च प्राचीना सत्यपि समयोपयोगिनी आसीत् । नव्यन्याय-शास्त्रस्य प्रसिद्धतमा एते विद्वद्वरेण्याः स्वतन्त्रताप्राप्ति-समकालमेव आन्वीक्षिक्यास्तया च परिपुष्टस्य भारतीय-राजनीतिशास्त्रस्य अनुशीलने संलग्नाः । तदा एतेषा-मिदं कार्यं विस्मयावहमनवसरविजृम्भितमिव प्रतिभासते स्म । किन्त्वद्य तैर्भारतीयराजनीतेर्यादृशी व्याख्या विदुषां पुरः समुपस्थापिता, सा तेषां दीर्घतमस्य तलस्पर्शिन अध्ययनस्यैव नूनं फलम् । तेषां लक्षणैः प्रतिफलिता धर्मनिरपेक्षा न्यायानुमोदिता, किन्तु सदाचारनियमैरनुप्राणिता सेयं भारतीया राजनीतिर्न केवलं भारतस्य, अपितु विश्वशासनस्य विधानरूपेण मान्या भवितुं शक्नोति । तदर्थं साम्यवाद-समाज-वादातिरिक्तं भारतीयं नव्यदर्शनमेव अवश्यसंग्रथ-नीयतां भजते ।

इत्थं समासतो विचार्यमाणायां दर्शनपरिषदः फलश्रुतौ स्पष्टमिदं वक्तुं शक्यं यदनया परिषदा भारतीयविचारकाणां पुरतो विचारार्थं बहवो विचाराः प्रस्ताविताः, भूमिकारूपेण तेषां मननाय तर्कशुद्धाः पन्थानश्च सूचिताः, यत्र गच्छतो भारतीयमनीषिणस्तत्त्व-मासाद्य तेन च संयोज्य निखिलं भारतं सत्यं शिवं सुन्दरं विधास्यन्तीति ।

संस्कृत-विश्वविद्यालयानां कर्तव्यम्

[११२ पृष्ठस्य शेषांशः]

मनुष्यसमाजे नास्ति कोऽपि वर्गः योऽनुशासहीनः सन् न विनश्येत्, समाजं च न विनाशयेत् । सत्यवदन-धर्मा-चरण-स्वाध्याय-प्रवचन-दैव - पित्र्यकर्मानुष्ठान - पित्रा-चार्यातिथिपूजनादयो बहवोऽनुशासनप्रकाराः श्रुतावेव स्पष्टमुदीरिताः । ते चानुक्तानामस्माभिः स्वयमुद्धानां बहूनामन्यप्रकाराणामुपलक्षणभूताः । संक्षेपत इदं वक्तुं शक्यते यत् स्वाधिकस्य कस्यचित् तत्त्वस्य संरक्षणार्थं स्वार्थत्याग एवानुशासनमिति । विश्वविद्यालयाधिकृतेभ्यः सर्वेभ्योऽप्यधिको विश्वविद्यालयो नाम । अत एव यदिदं स्वार्थसिद्धयर्थं दलबन्धनं नाम विषं केषुचिद् विश्वविद्यालयेषु समनुप्रविष्टम्, तेन तेषां हानिरेव भवितुं शक्नोति, न कदापि कल्याणमित्यत्र कः सन्देहो भवितुमर्हति ? दलहितसंस्थाहितयोर्विरोधे सति दलहित-मेव कुर्युर्दलिन इति सर्वानुभवसिद्धमेतत् । प्रजातन्त्रे सिद्धान्तं कञ्चिदवलम्ब्य दलबन्धनमावश्यकं स्याद्राज-नीतिक्षेत्रे । तत्रापि दलबन्धरहित-प्रजातन्त्रवादिनो बहवः सन्ति । विद्यासंस्थासु तु दलबन्धो नितरां हानिकर इत्यत्र नास्ति विप्रतिपत्तिः । दलबन्धरसिकाः स्वयं तस्य हेयत्वमभ्युपगच्छन्ति, स्वार्थप्रेरितास्तु तं न त्यजन्ति । विद्यासंस्थासु क्रियमाणं दलबन्धनं न विद्यासम्बन्धिसिद्धान्ताश्रितम्, किन्तु जाति-वर्ग-संप्रदायाद्युपाध्यधीनमिति । तद्वि विद्याविकासप्रतिकूलं भवति । अतश्च तद् भृशमनुशासनविरोधि प्रसिद्धयति । तादृशमनुशासनविरोधि विद्याभिवृद्धि-विरोधि च दलबन्धनं यथा न स्यात्तथा व्यवहरन्तु सर्वेऽपि विश्वविद्यालयाधिकृता विद्यार्थिनश्चेति ।

पाश्चात्त्य-दर्शन-दिग्दर्शनम्

— श्री डाक्टर सातकडि मुखोपाध्यायाः —

यत् किमपि वदन्तु निरङ्कुशा विद्वत्समाना भारतीयदर्शनेष्वङ्कृतपरिश्रमाः, दृढतरस्वस्माकं सम्प्रत्ययो यत्पाश्चात्त्यानां मतानि संस्कृतभाषाभिज्ञानां तत्परिचितभाषयोपपादितानि भवेयुश्चेत्, नूनं तेषामूहापोहसंविधाने तेऽलं भविष्यन्तीति । स्वर्गता अस्मद्गुरुवरा महामहोपाध्यायाः डाक्टर श्रीयोगेन्द्रनाथपूजनीयश्रीचरणाः पाश्चात्त्य-दार्शनिकमतानि तदुपष्टम्भक-युक्तिपरिवृंहितानि समाकर्ण्य क्षणं तूष्णीभूय तेषां हेयतोपादेयते क्रियासमसिंहारेण प्रत्यपीपदन् । नहि विदुषां किञ्चिदगोचरो नाम । परन्तु पाश्चात्त्यानां मनीषिणां मतान्युत्तानदृष्टिप्रसूतानीति मतिरपि न श्रद्धातुमर्हा । विशेषतस्तु जडविज्ञानगवेषणयाविष्कृतानां तत्त्वानां समाकलनेन तेषां दार्शनिकी चिन्ता विषयबाहुल्येन मांसलीकृता न खलु केनचिदप्युपेक्षया खलीकर्तव्या, यथा खलु तैरपि प्राचीनानां सिद्धान्ताः । विषयाणां बाहुल्यात् तत इतो विप्रकीर्णानां केषाञ्चन मूलभूतानां प्रमेयाणां विचारः प्रस्तोष्यते । विविदिपूर्णां विविदिषोत्तम्भनार्थं एष संरम्भो मदीयो न बुद्धिव्युत्पत्तिमान्दृष्टतत्प्रतिपादना-कौशलेनावज्ञातव्यो विशेषव्युत्पत्तिभूतिः ।

योनकदेशे दार्शनिकी चिन्ता इदम्प्रथमतया पाश्चात्त्यानां मध्ये प्रादुरभूत् । बहवः खलु मनीषिणो जगद्ब्रह्मोद्भेदने व्याप्रियन्त । तेषु प्लेटोमहोदयेन स्वगुरु-साक्रेटिस्-नामकदार्शनिकानां मतानि संवादापदेशेन निबद्धानि । आङ्गलभाषायां तेषां छाया बहुशः सम्पादिताः, तेषां समीक्षा परीक्षा च आभीक्ष्येन बहुभिराधुनिकैर्विद्वद्भिर्विहिता तन्मतव्युत्पत्तौ साहा-

यकमाचरति । प्लेटोमहाभागो जन्मान्तरवादमात्मनो नित्यतां च महता संरम्भेण प्रत्यपीपदत् । बहवः खलु विद्वांसोऽस्मिन् वादे भारतीयसिद्धान्तस्य प्रतिविम्बनमुत्प्रेक्षन्ते । आत्मनोऽमरत्वप्रतिपादिका युक्तिरन्यादृशी योपन्यस्ता, सा प्राच्य-दार्शनिकानां विचारपदवीमधिरोढुमर्हति । तदनन्तरमरिष्टतल-महोदयेनापरैव विचारसंणिगिराविष्कृता । तदुपलं तर्कशास्त्रमद्यापि विद्यार्थिनामध्येतव्यग्रन्थेषु प्राग्भारमाविभर्ति । सोऽप्यात्मनोऽमरत्वमभ्युपैति । अनेके मनीषिणस्तेषां मतानामुपपादने चोपबृंहणे च प्रायतिपत । भूयांसो ग्रन्था विलोपं गताः । तथाप्येतेषां सिद्धान्तान् परम्परागतान् खिष्टधर्मावलम्बिनः स्वधर्मानुकूल्येन व्याचक्षिरे । अनन्तरं फरासिदेशे डेकार्त-नामा महादार्शनिकः प्रादुरासीत् । तस्य खलु मनीषिणो दार्शनिकी चिन्ता स्वातन्त्र्येण तत्त्वनिर्णयार्थं प्रवृत्ताभूत् । सर्वं खलु सत् संशयपदवीमानीय परीक्षितम् । यत्किमपि संशयविषयीभवति, विषयबाधकप्रमाणेन च निश्चेतुमशक्यं तदसत्यतया परिहातव्यम् । परन्तु सर्वं न सांशयिकं कर्तुं शक्यम्, अन्ततोगत्वा संशयस्य प्रामाणिकत्वोपगमात् । निश्चयं विना संशयः स्वाङ्गधारयितुं नालं भवति । एवं संशयं पुरस्कृत्य दार्शनिकतत्त्वनिर्णयाय नवीनमार्गः प्राकाशितः । अस्य मतस्य संवादो न्यायकुसुमाञ्जलाद्युपलभ्यते । किञ्च, संशयो विचारस्य प्राप्तनमङ्गमिति मीमांसकानां सिद्धान्तः—

विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।

निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥

इति वाक्येनावदातीकृतः । यदसन्दिग्धं न तत्प्रेक्षावतां प्रतिपित्सागोचर इति भामती-निबन्धे प्रथममुपन्यस्तम् ।

स्विनोजा-नामकदार्शनिकस्य मतं भारतीयदर्शनेन बहुधा साम्यमाविष्करोति । लाइब्नीजनामकः शर्मण्य-देशवास्तव्यो महाविद्वान् गणितशास्त्रे दर्शने च तुल्य-वत्प्रगल्भमानो बहुजीववाटं बाह्यार्थानामसद्भावं च प्राचकटत् । सांख्यदर्शनेन जैनदर्शनेन च साम्यं वैषम्यं च प्रदर्शयन्नयं दार्शनिकसिद्धान्तो विदुषामालोचन-मर्हति । इदं तु पाश्चात्यदार्शनिकानां लाघवाय गौरवाय वा समपद्यत यत्कस्यापि दार्शनिकस्य मतं शिष्यप्रशिष्यसम्प्रदायाविच्छेदेन परिपोषपराकाष्ठां नीतम् । प्रायेण स्वतन्त्रप्रज्ञाः पूर्वजानां मतखण्डने स्वबुद्धिवैभवमुपायुञ्जत । भारतवर्षे दार्शनिकप्रस्थानस्य गतिस्तु विलक्षणासीत् । सम्प्रदायाविच्छेदेन पूर्वा-चार्यमतं प्रतिवादिदूषणानि निरस्यद्विराचार्यैर्दृढ-भूमिकायां संस्थापितम् । अनेन हेतुना न्यायादि-प्रस्थानानि परिपूर्णतां प्रापितान्यद्यापि विदुषां निवहैर्दार्धिकालनैरन्तर्यसत्कारैरासेव्यन्ते ।

इङ्गलैण्डे वर्कले-नाम्ना दार्शनिकेन विज्ञानवादस्य प्रतिष्ठा समपादि । अनन्तरीया दार्शनिकास्तन्मत-खण्डने व्यापृता अभूवन्, न च तस्य सम्प्रदायः समजनि । यथा भारते वर्षे बौद्ध-विज्ञानवादिनां प्रस्थानं दृढीकृतं न तथा पाश्चात्ये । ह्यूम-नाम्ना दार्शनिकेन बौद्धविज्ञानवादस्य प्रतिविम्बसदृशं मतं ससंरम्भं प्रतिपादितम् । तेन खलु कार्यकारणभाव-स्यायौक्तिकत्वं प्रत्यपादि, नित्यस्य स्थायिन आत्मनो-ऽस्तित्वमपाकृतम्, जगन्निर्मातुरीश्वरस्याप्रामाणिकत्वं चोदघोषे । अनुमानस्य प्रामाण्यं च व्याप्तिज्ञानस्या-संभवित्वमुपपाद्य निराकारि । बौद्धमतस्यावबोधने एतदीयं मतं हस्तालम्बं वितरति । सिद्धान्तानां संवादा मनुष्यबुद्धेः साजात्यं प्रमाणयन्ति, विसंवादाश्च पुरुषमतिवैश्वरूप्यमपि प्रदर्शयन्ति । आधुनिक-

पाश्चात्यदार्शनिकमतस्य प्रजापतिरूपः कान्त-नामा शर्मण्यदार्शनिकः समेषां मनीषिणां पूजास्पदमिति न कोऽपि संशयः । यद्यपि तन्मतस्य दाढ्यसम्पादने प्रयासो विरलप्रायः पाश्चात्यदार्शनिकेषु दरीदृश्यते, तथापि तदीयचिन्ताया गाम्भीर्यमनपह्वनीयमेव । यदि भारतीयपद्धतिमनुसृत्य तन्मतस्यावदातीकरणे प्रयत्न-परम्पराऽघटिष्यत तदास्य दार्शनिकस्य मतबोधने एतादृशं काठिन्यं नोपाजनिष्यत । तदीया दुर्बोधा भाषा, विषमा प्रतिपादनशैली, दुरधिगमा उपपादन-पारिपाटी च तन्मतबोधे महान्तं प्रतिबन्धमाचरन्ति । यद्यपि तस्य व्याख्यातारः पञ्चषास्तन्मतव्युत्पादने प्रयासमङ्गीकुर्वाणा दृश्यन्ते, तथापि न तेषामेकवाक्यता दृष्टिगोचरीभवति ।

कान्तमहोदयस्य मतं विज्ञानवाद् विरुणद्धि, नाप्ययं सांशयिकानां मतमनुगृह्णाति । अथापि बाह्यं वस्तुजातं सद्रूपं मन्यमानोऽपि न प्रत्यक्षज्ञानगोचर-तामस्याभ्युपगच्छति । सामान्यं नित्यं च वस्तु, सम्बन्धश्च परस्परं प्रतीयमानोऽपि नैते ज्ञानस्य विषयाः, अपि तु विषयिणो ज्ञानस्य धर्मा एते । सर्वं बाह्यं वस्तुजातं देशाधिकरणं प्रतीयते । सर्वं चोत्पद्य-मानं कार्यं बहिरन्तश्च कालाश्रितत्वेनोपलब्धिगोचरो भवति । तथापि न देशकालौ ज्ञातृनिरपेक्षौ वस्तुसन्तौ संभवतः, तयोर्नित्यत्वात्, प्रतिस्वमेकव्यक्तित्वाच्च । अत्रास्य दार्शनिकस्य वैशेषिकमतात् प्रतीयान् भेदः । नित्यं विभु वस्तु न सांव्यावहारिकप्रत्ययस्य विषयो भवितुमर्हतीति द्रढीयान् सम्प्रत्ययः । द्रव्यगुणादयः पदार्था ज्ञानस्य विषयावगाहने प्रकारीभूता विषयिणो धर्मा न विषयस्य । मतस्यास्य सौत्रान्तिकमतेन साम्यमुद्भटमिव प्रतिभाति । एतेऽपि बौद्धदार्शनिका द्रव्यादिपदार्थजातं कल्पनाप्रसूतमित्यातिष्ठन्ते ।

क्षणभङ्गवादस्तु न कण्ठरवेण कुत्राप्यनेन प्रतिपादितः, तथापि नित्यपदार्थापह्नवसामर्थ्यात् शक्यावसायः। कार्यकारणभावोऽपि विकल्पमात्रप्रसूत इत्युच्यमानं धर्मकीर्तिमतेन साजात्यं प्रकटयति। निरङ्कुशया युक्त्येश्वरास्तित्वम्, पारलौकिकी जीवात्मनः स्थितिः, नित्यस्य जीवात्मनः सद्भावश्च न शक्योपपादनः। परन्तु शुभाशुभयोर्विवेकबुद्धिः सर्वाभिभाविन्यध्यात्मं स्फुरद्रूपा शुभाशुभफलदातारमन्तरेण न प्रतिपत्तु-मित्यर्थापत्तिप्रमाणेन तानि साधयितुमयं प्रयतते। दुःखस्थानमेतद् यदस्य दार्शनिकस्य ग्रन्था न प्राचीनायां वाऽर्वाचीनायां वा भारतीयभाषाया-मनूदिताः। येऽपि पाश्चात्त्यदर्शनशास्त्राध्यापक-वृत्तिमङ्गीकुर्वन्ति, तेऽपि समयाभावात् कार्यान्तर-व्यासङ्गाद् वा तेषां ग्रन्थानां सुबोधतामापादयितुं न समीहन्ते।

प्रतीच्या दार्शनिकी चिन्ता वैज्ञानिकगवेषणाप्रका-शितानि तत्त्वान्यवलम्ब्य दृष्टान्तग्राह्यत्वेन समृद्धिं प्रापिता। एतेषां दार्शनिकग्रन्थानामध्ययनाध्यापने यदि देववाण्यां प्रवर्तिते भवेताम्, आस्माकी चिन्ता-ऽपि तदा दृष्टान्तसम्पदा गरिमाणं विश्रूयात्। न चैकदेशदर्शिताभिमानस्तत्त्वजिज्ञासुभिः परिपोषणीयः। यदि नाम पाश्चात्त्यदेशीया दार्शनिका भारतीय-दर्शनस्य विचारप्रणालीं परिचिनुयुः, तदा तेषामपि चिन्ता समधिकबलाधानेन समेधिता भवेत्। अद्यत्वे प्राच्यानां प्रतीच्यानां च परीक्षकाणां तदि-तराणां च मिथः सम्मेलनं सङ्घटतेतराम्। पुरा देशा-न्तरगमने महान् प्रतिबन्ध आसीत्, अधुना तु न सरित्समुद्रपर्वतादिकं प्रतिबन्धकायते। परस्परञ्च मानवानां भिन्नभिन्नभाषाभाषिणां भिन्नभिन्नाचारपरि-पालकानामप्यन्तरिन्द्रियं नो तथा भिद्यते यथा वहिरा-

कृतिः। सारस्वतसाधनञ्च सम्भूयसमुत्थान आनुकूल्यं विदधीत। न चात्रात्मोत्कर्षाभिमानेनापरावर्कपुद्गवा वा प्रत्यवस्थेयम्। मनुष्याणां वर्णाश्रमाचारादिव्यव-स्थाभेदेन विलक्षणां नामपि हार्दिकमैक्यं नाशक्य-सम्पादनम्।

प्रमोदायैतद्भारतीयानां यत्तेषां वेदादिशास्त्राणामनु-वादमुखेन प्रतीच्यविद्यामन्दिरेषु प्रचारणं कृतमासीत्। तेनैव चाभ्युपायेन प्रतीच्या विद्वांसो भारतीयान् सत्कारपूर्वकमसभाजयन्त। परन्तु न्यायादिशास्त्राणां प्रतीच्यभाषया प्रतिपादनं न पुष्कलतां विभर्ति। अतो यथा वाणिज्ये परस्परद्रव्यविनिमयेन सर्वेषां समृद्धिः समपादि, तथा सारस्वतसम्पदां विनिमयः क्रियासम-भिहारेण सम्पादनीयः।

यथा खलु भारतीयदर्शनप्रस्थानेषु भूतचैतन्यवादो लौकायतिकानाम्, जडचैतन्यभेदेन द्वैतवादः, सेश्वरदर्शनम्, निरीश्वरदर्शनम्, विशिष्टाद्वैतवादः, बौद्धप्रस्थानेषु क्षणिकविज्ञानवादः, क्षणभङ्गवादः, प्रत्यक्षवाह्यास्तित्ववादः, अनुमेयवाह्यास्तित्ववादः, एवमन्येऽपि दार्शनिकप्रवादा अहमहमिकया प्रादुर्ब-भुवुः, तथैव पाश्चात्त्यदार्शनिकानां प्रवादानां नाना-प्रस्थानभेदाः प्रायेण भारतीयदर्शनप्रस्थानप्रतिरूपका दरीदृश्यन्ते। सर्वथा साम्यं यद्यपि न दृश्यते, तथा-प्येतेषां मतभेदानां समुत्थानं तत्रत्यानामपि दार्शनिक-चिन्तावैश्वरूप्यं तत्त्वजिज्ञासूनामेकतो विस्मयम्, अन्यतो विभ्रमं च जनयितुं प्रभवति। नाऽसौ मुनिर्यस्य मतं न भिन्नम् इत्याभाणकस्तत्रापि सुप्रयोजः।

पाश्चात्त्यदार्शनिकचिन्ताप्रवाहेऽयं खलु स्वधीयान् प्रतिविशेषो भारतीयदार्शनिकचिन्ताप्रवाहादुपलक्ष्यते-तराम्। मनोविज्ञानम्, (Psychology), नीति-विज्ञानम् (Ethics) तथा समाजतत्त्वविज्ञानं

(Sociology) पृथक्पृथक्प्रस्थानतया तत्राविर्भूतानि । मनोविज्ञाने वैज्ञानिकीं शैलीमवलम्ब्योच्चावचानि तत्त्वानि प्रादुर्भूतानि दृश्यन्ते । नीतिविज्ञाने च नैकविधानि मतानि समुत्थापितानि । किं तावत्कर्तव्यम् ? किं वा कर्तव्यताप्रयोजकम् ? को वा पुरुषार्थः कस्य वा आचारस्य सन्नोतिप्रभवत्वम् ? कस्य वा तदितरत्वम् ? किं वा पापम् ? किं वा पुण्यम् ? किं वा तथोस्तत्त्वे विनिगमकं प्रमाणम् ? इत्यादयो विषयाः प्रतीच्यनीतिशास्त्रेषु विचार्यन्ते । एतेषु शास्त्रेष्वसदीयानां प्राचीनविद्यापरम्परापरिपालनपरायणानामिमे विचारभेदास्तथा सिद्धान्तभेदा यदि परिचायिता भवेयुः, तदास्माकं मनीषा चतुरस्त्रतां गमिष्यतीत्युत्प्रेक्षामहे ।

प्रमाणशास्त्रे (Epistemology) अपि पाश्चात्य-विदुषां नानाविधा विचाराः प्राच्यदर्शननिष्णातानां विदुषां नापरिशीलनीयाः । तत्रापि केवलं परिभाषा-भेदेन स्वतःप्रामाण्यं परतःप्रामाण्यमित्यादिविषयजात-मधिकृत्य मतभेदाः परस्परदूषा आविरभूवन् । प्राच्यमतैः साकं तेषां साम्यं वैषम्यं च यद्यनुशीलितं स्यात् तदैतदुभयेषामपि बुद्धिसम्पदं परिपुष्णीयादित्यपि निवेदयन्त जिह्वेभि । पुनश्च पाश्चात्यानां राज-धर्ममधिकृत्य राष्ट्राभ्युदयमुद्दिश्य जनानां च कल्याणं वर्तमानिकमायतिकं च कथङ्कारं सौष्ठवेन सम्पादनीयम् ? कीदृशो वा धनिकश्रमिकाणां स्वार्थसमन्वयः शक्यसम्पादनः ? इत्यादि विषयजातं महता सं-स्मरणे प्रतीच्यैर्विचारितम् । एतत्प्रमेयजातमिदानीन्तनां भाविनीं च सामाजिकव्यवस्थां समाकलय्य समाज-कल्याणं सम्पिपादयिषुभिः प्रेक्षणीयं संवृत्तम् ।

अद्यत्वे रूस-चीनादिदेशेषु साम्यवादलक्षणा लोकायतसिद्धान्ता युक्तिभेदैः सत्कर्तैः कुतर्कैश्च जनतायाः कल्याणसाधन एकमेवाद्वितीयं साधनमिति राष्ट्राधिकारिभिर्महता कण्ठगर्जनेन जोष्यते । एत-

न्मतावलम्बिनो जन्मान्तरं नाभ्युपयन्ति, परलोकास्तित्व-मुपहासेन निराकुर्वन्ति, ईश्वरास्तित्वं धर्मवञ्चकानां विप्रलम्भकानां स्वकपोलकल्पितमिति विपुलेनाडम्बरेण प्रतिपादयन्ति । धनिकानामुच्छेदसाधनेनैव दरिद्राणां दरिद्रयावसानं शक्यक्रियमिति मतं सर्वत्र दरिद्रेभ्यो रोचतेतराम् । हिंसैव एतेषां प्रधानतयोपजीव्या, बलात्कारेण सर्वेषां धर्माणामवसादनं कर्तव्यमिति हि तेषामप्रच्यावनीयो राद्धान्तः । आशङ्कास्पदमेतद-तितरां समापन्नं स्वधर्मपरायणानां भारतीयानां यदनेके पण्डितमानिन एतन्मतस्य प्रचारणाय बद्धपरि-करा भारतीयसंस्थासु । एतेषां पुण्यभूमी रूसदेशो वा चीनदेशो वा, मातृभूमिं प्रति सजातीयान् प्रति वा न समादरलेशोऽपि । अस्मिन् सङ्कटबहुले काले भारतीय-चिन्तापरम्परायाः सदाचारपरम्परायाश्च समुत्सादने सर्वसन्दोहेन प्रयतमाना यदि दृढतरसत्तर्कोप-बृंहितप्रमाणैर्नापाक्रियेरन् तदा सर्वे भस्मसाद्भवष्यन्ति । अथ च एतेषां मतानि सूक्ष्मेक्षिकया पर्यालोच्य निरसितुं शक्यन्ते । आपातमधुरधनसाम्यवादमा-श्राव्य विद्यार्थीनां मनांसि समावर्जयन्त्येते । दूयामहे यद् बहवः खलु विद्यालयेष्वध्यापकपदमधितिष्ठन्तः शास्त्राध्यापनव्याजेनैतन्मतस्योपादेशतां प्रतिपादयन्ति, छात्राश्च छात्र्यश्च व्यामोहिता भवन्ति । उत्तान-बुद्धिनां विभ्रमकरं मतमेतद् यदि समूलकापं न कषितं भवेत्तदास्माकमुर्दकः सुतरामसङ्गलबहुलो भविष्यति । विशेषतस्तु प्राचीनशास्त्राध्यापकाः सुरभारतीसेवा-परायणा एतेषामप्रशमनीयप्रकोपस्य विषयभूता न जात्वपि मर्षणीया भवेयुः । रोगस्य निदानं परमार्थतो-ऽज्ञानं कथं तत्प्रतीकाराय अलं भवेत् । अत एवैतेषां धर्मवित्प्रेषिणां साम्प्रतिकस्वार्थमात्रसम्पादनपरायणानां विद्वायमानानां युक्तिजालं समुच्छिद्य स्वमतस्य प्रतिष्ठापनं कर्तव्यम् ।

गीता-जयन्ती-सप्ताहस्य विराडायोजनम्

विदुषां भाषणानि : भारतविजयाय अनुष्ठानञ्च

काशी । विगत-दिसम्बरमासीय-प्रथमदिनाङ्कतः सप्तमदिनाङ्के यावत् अखिल-भारतीयविराट्-धर्म-संस्थारूपस्य श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य नवनिर्मिते भव्ये श्रीब्रह्ममयिगायत्रीमन्दिरे उपदेशकमहाविद्यालयद्वारा श्रीगीताजयन्तीसप्ताहः समायोजितोऽभूत् । समारोहस्यास्य संयोजनं मण्डलस्य प्रधानमन्त्रिभिः श्रीदेवीनारायण-एडवोकेट-महोदयैः कृतम् । आयोजनमिदं परमपूज्यानां श्रीविद्यादेवीमहोदयानां संरक्षकत्वे समभूत् ।

आयोजनेऽस्मिन् भारतराष्ट्रोपरि प्रचलतः चीनदेशीयाक्रमणस्य निराकरणार्थं स्वराष्ट्रविजयाय च वेदोक्त-शान्तिपाठस्य भगवन्नामसङ्गीर्तनस्य च विशिष्टा योजना कृतासीत्, यत्र काशिका विशिष्टा विद्वांसो भावुका भक्तश्च सम्मिलिता आसन् ।

ततः परं भगवतो वेदव्यासस्य, भगवत्या गीतादेव्याः सविधि पूजनं सम्पन्नम् । पश्चात् प्रतिदिनं सायं ६ वादत्ततः विदुषां गीताविषयमनुसृत्य भाषणानि समभवन् ।

सप्ताहेऽस्मिन् प्रधानवक्ता इमे आसन्—आयुर्वेदरत्नाकराः श्रीब्रजमोहनदीक्षिताः, हिन्दूविश्वविद्यालयप्राध्यापकाः श्रीसुब्रह्मण्यशास्त्रिणः, वाराणसेय-संस्कृतविश्वविद्यालयीयवेदान्तविभागाध्यक्षाः श्रीरघुनाथ-शर्माणः, प्राध्यापकाः श्रीनीलमेवाचार्याः, वाराणसेयसंस्कृत-विश्वविद्यालयीय-भूतपूर्वपुराणेतिहासविभागाध्यक्षाः श्रीमदनन्तशास्त्रिकडकेमहोदयाः, वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालय-प्रस्तोतृ-महोदयाः श्रीरामनरेशमिश्राः । अन्येषामपि बहूनां विदुषां गीताविषयमनुसृत्य भाषणान्यभूवन् ।

श्रीविद्यादेवीनामुपदेशः

परमपूज्याभिः श्रीविद्यादेवीमहोदयाभिः स्वीये समारोपभाषणे उक्तं यत् गीता नाम भारतीयानां कामधेनुः । महाभारत-रणाङ्गणे पार्थाय वत्साय गोपालदारकेण अतन्तकोटिब्रह्माण्डनायकेन सर्वोपनिषत्सार-भूतमिदं पथः पायितम् । तेन च स नितरां सुपुष्टः सन् अष्टादशाश्वौहिणीसमन्वितं कौरवपक्षं नामशेषतां नीतवान् । अद्यापि तादृशी परिस्थितिः समापतिता । सर्वत्र मित्रभावमहिंसाव्रतं शान्तिनिष्ठां च धारयतो भारतस्य उपरि चीनदेशेन महता सैन्येन यदाक्रमणं कृतम्, तस्य निरोधाय गीतैव नः शरण्या भवेत् । सा स्पष्टं वदति—‘मामनुस्मर युद्धं च ।’ अर्थात् भगवत्समरणपूर्वकं युद्धोद्योगेन नूनं नः साफल्यं भवेत् । यतो हि तेनैव देवकीनन्दनेन उपसंहारे गीतायामुक्तम्—‘यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः । तत्र श्रीविजयो भूतिध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥’ इति । अतोऽस्माभिः सविशेषं स भगवान् भारतविजयाय समुपास्यः । सहैव भारतीयशासनेन एतदर्थं ये उपाया अनुष्ठीयन्ते, तत्रास्माभिः सर्वैर्भारतीयैः प्राणपदेन सहयोगो विधेयः । अयमेव गीतायाः गीताजयन्तिसप्ताहस्य चैषम उपदेशः । मन्ये, सर्वे भारतीया उपदेशमसुं कृतौ परिणमय्य गीताजयन्ति-सप्ताहमञ्जसा सफलमिष्यन्तीति ।

भारत-शासनतः प्रतियोगिता-समायोजनम्

उज्जयिन्यां कालिदासजयन्ति-सप्ताहावसरे—

—उत्तर-प्रदेशेन चलविजयोपहारो जितः

उज्जयिनी । गते नवम्बरे मासि सप्ताहं यावत् प्रचरतः कविकुलगुरु-कालिदासदिवस-समारोहस्यावसरे चतुर्दशदिनाङ्के भारतशासनीय-शिक्षासचिवालयसमादेशेन अखिलभारतीय-संस्कृतपाठशालाछात्राणां कृते विभिन्नेषु विषयेषु अनेकाः प्रतियोगिताः समायोज्यन्त । तत्र वेदान्तं मीमांसां न्यायं साङ्ख्यं व्याकरणं साहित्यं च समाश्रित्य षड् भाषणप्रतियोगिता अजायन्त । एतासु क्रमशः इमे विषया भाषणीया अभवन्—
१—ब्रह्मसूत्राणां निर्विशेषब्रह्माद्वैते वा विशिष्टाद्वैते वा अन्यत्र वा तात्पर्यम् ? २—विधि-नियम-परिसंख्यानां यथायथमालोचनम् । ३—शरीरातिरिक्तात्मसिद्धिः । ४—सत्कार्यवादः । ५—‘अथवा प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते’ इत्यस्याः महाभाष्यपङ्क्तेराशयः । ६—मम्मटकृत-काव्यलक्षणस्यालोचनम् ।

इमे विषयाः प्रतियोगितासु भागं गृह्णन्त्येव छात्रेभ्यस्तदा असूच्यन्त, यदा प्रतियोगितारम्भे केवलं चतुर्विंशतिहोरा अवशिष्यन्ते स्म । अत्याक्षरादिपद्यपाठादयः समस्यापूर्तिस्पर्धा चायोज्येताम् । समस्यापूर्तिस्पर्धायाम् इमे द्वे समस्ये आस्ताम्—

१—चीनाशुं कं त्यज्यताम् ।

२—न केनचिद् दृष्टमिदं श्रुतं वा ।

उत्तरप्रदेशेन चलविजयोपहारलब्धौ येन वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयीयच्छात्रेण सप्ताफल्यं प्रयतितं तन्नाम श्रीजनार्दन गङ्गाधरशास्त्री रटाटे वर्तते । अनेन साहित्यशास्त्रार्थं समस्यापूर्तौ च प्रथमौ पुरस्कारौ मीमांसाशास्त्रार्थं च द्वितीयः पुरस्कारो जितः । असौ तत्र विश्वविद्यालये श्रीबटुकनाथशास्त्री खिस्तेमहोदयानां सविधे साहित्याचार्य-द्वितीयवर्षेऽधीते । द्वितीयच्छात्रः श्रीयोगानन्दः वेदान्तशास्त्रार्थं जितवान् ।

आसु प्रतियोगितासु दक्षिणापथाद् विहारतो राजस्थानाद् उत्तरप्रदेशाद् मध्यप्रदेशाच्च बहवश्छात्रा भागमगृह्णन् । इमे पञ्च विद्वांसः सर्वासु प्रतियोगितासु निर्णायका अभवन्—

१—‘टिल्लु’ इत्युपाह्वाः श्रीविनायकशास्त्रिणः, इन्दौरवास्तव्याः ।

२—अन्नामलाइ-विश्वविद्यालये संस्कृतविभागाध्यक्षाः श्रीवेङ्कटेशमहोदयाः ।

३—श्री. सी. पी. शास्त्रिणः ।

४—वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालय-प्राध्यापकाः श्रीबटुकनाथशास्त्रिखिस्ते-महाभागाः ।

५—विक्रमविश्वविद्यालये संस्कृतविभागाध्यक्षाः श्रीवेङ्कटाचलमहोदयाः ।

अखिलभारतीयसंस्कृतसाहित्य-सम्मेलन-सञ्चालित-संस्कृतविद्यापीठ-प्राचार्याः संस्कृत-रत्नाकर-सम्पादकाः म. म. परमेश्वरानन्दशास्त्रिण आसु प्रतियोगितासु आध्यक्ष्यमकुर्वन् ।

आसु प्रतियोगितासु प्रथमं स्थानमधिगतवान् प्रत्येकं छात्रः अशीत्युत्तरशतरूप्यकमूल्येन शुद्धस्वर्णपदकेन रूप्यकशतकसनाथितेन पुरस्क्रियते स्म । द्वितीयं स्थानमधिगतवांश्च प्रत्येकं छात्रः शुद्धरजत-पदकेन पञ्चाशतरूप्यकैः सहितेन परितोष्यते स्म ।

यस्य प्रान्तस्य छात्रा अधिकां अङ्कान् लभेयुः, स प्रान्तश्चलविजयोपहारं प्राप्नुयादिति । एतदुपहारप्राप्तिसौभाग्यम् उत्तरप्रदेशस्याभूत् । अतः उत्तरप्रदेशस्य प्रतिनिधिभूता वाराणसेयसंस्कृतविश्व-विद्यालयस्य प्राध्यापकाः श्रीबटुकनाथशास्त्रिखिस्तेमहाभागाः छात्रैः सह इममुपहारमगृह्णन् ।

पञ्चमो दीक्षान्त-समारोहः

वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य

काशी । विगते दिसम्बरमासीय-षोडशदिनाङ्के वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य पञ्चमो दीक्षान्त-समारोहः समजनि । समारोहस्यास्य मनोनीताः सभापतयः विश्वविद्यालयास्यास्य कुलपतयः उत्तर-प्रदेशराज्यपालाः श्रीविश्वनाथदासमहोदया अकस्मात् ज्वराक्रान्ताः सन्तोऽत्र न सम्मिलिताः । अतः प्रतिकुलपतिभिः काशिराज-श्रीविभूतिनारायण सिंह, एम० ए० महोदयैः समारोहस्यास्याप्यक्षं कृतम् । १९६२ ईशवीयसंवत्सरे परीक्षोत्तीर्णभ्यः ५५० स्नातकेभ्य उपाधिवितरणं सम्पन्नम् । तद्विवरणञ्चेत्यम्—आचार्याः १६१, शास्त्रिणः ३५५, शिक्षाशास्त्रिणः ३४ । अन्ते श्री को० अ० सुब्रह्मण्य अय्यरमहोदयानां दीक्षान्त-भाषणं सम्पन्नम् । राष्ट्रसङ्घटनमुलक्ष्य उद्यानगोष्ठ्याः, अभिनयस्य चायोजनं वर्षेऽस्मिन् स्थगितमासीत् । इतः पूर्वम् एकादशदिनाङ्कतश्चतुर्दशदिनाङ्कं यावत् दर्शनपरिषदः तृतीयमधिवेशनं कविसम्मेलनञ्च उत्लेशनीये अभूताम् ।

लोकतन्त्रं विजयताम् !

श्रीगाडगिलमहोदयानां भाषणम्

दिल्ली । अखिलभारतीय-संस्कृतसाहित्य सम्मेलनस्य-कार्यसमितेरधिवेशनावसरे अत्रत्ये संस्कृतविद्यापीठे 'अस्मिन्चीनाक्रमणे संस्कृतविदुषां कर्तव्यम्' इत्युद्दिश्य एको महान् समारोहः समायोज्यत । अनेकेषां विदुषां भाषणानि विषयेऽत्र सम्पन्नानि । सम्मेलनस्यास्य कार्यवाहकसभापतीनां भूतपूर्व-पञ्चनद-प्रान्तराज्यपालानां श्रीनरहरिविष्णुगाडगिलमहोदयानां भाषणं विशेषतः समुल्लेख्यं वर्तते । तैरुक्तम्—

"संस्कृतज्ञा अद्यापि धर्मोपदेशकत्वेन जनतायां बह्वाद्वियन्ते । संस्कृतज्ञैर्विद्वद्भिरेतस्मिन्चीनाक्रमण-सङ्घटे जनशक्तिसङ्घटनाय विशिष्य प्रयतितव्यम् । शासनाय च स्वकीयः पूर्णः सहयोगो दातव्यः । नायं समयः शासनत्रुटिप्रदर्शनस्य, न वा तदालोचनायाः । अस्मिन् समये सर्वान् विरोधान् विस्मृत्य देशरक्षामेवैकामभिलक्ष्य सर्वैर्वेदपरिकरैर्भवितव्यम् । 'लोकतन्त्रं विजयताम्' इत्येतदर्थं सर्वे वयं दृढप्रतिज्ञाः स्मः, सर्वविधमपि बलिदानं कर्तुं सन्नद्धाः स्मः ।

"स्वभूमि रक्षतामस्माकं प्रहारैर्यदि काचन हिंसा जन्यते, सापि अहिंसारक्षायैव जायमाना अहिंसैव । स्मर्यतां प्राचीनमभियुक्तानां वचः—'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्', इति । देशस्थैक्यमुत्साहं साहसं च प्रतिष्ठापयितुमस्माभिरस्य लुण्ठाकचीनस्य शिलोच्चयदृढतया साम्मुख्यं करणीयमस्ति । वयं निश्चितं विजेष्यामहे । 'सत्यमेव जयते, नानृतमि'ति साक्षात्कृतधर्माणाम् ऋषीणामुद्घोषः" इति ।

वृत्त-सारः

—दिसम्बरमासस्य षष्ठदिनाङ्के नवदिल्लीस्थे भारतीयविद्याभवने श्रीमुंशिमहोदयानामाध्यक्षे संस्कृत-विदुषां विचारगोष्ठी समभवत्, यस्यां चीनाक्रमणस्य निन्दा सर्वैः कृता ।

—दिसम्बरमासस्य पञ्चदशदिनाङ्के राजधानीस्थे संस्कृतविद्यापीठे दरभंगा-संस्कृतविश्वविद्यालयोपकुलपतीनां डा० उमेशमिश्राणां स्वागतं समजनि । मिश्रमहोदयैरुक्तम्—राष्ट्ररक्षायै ऋषिभिरपि राज्ञाणि धारितानि । परशुराम-विश्वामित्रप्रभृतय ऋषयः शस्त्रज्ञानप्रदानेन सार्धं राष्ट्रस्य सङ्घटान्तपरिस्थितिषु शस्त्रग्रहणमकुर्वन् । छात्राः स्वपूर्वजविरताशौर्ये स्मरन्तु, शरीरमनःशक्तिशालित्वञ्च प्राप्नुयुरिति ।

—दिसम्बरमासीयाष्टमे दिनाङ्के दिल्लीस्थदीवानहाल-आर्यसमाजमन्दिरस्य वार्षिकोत्सवप्रसङ्गे डा० श्री मण्डनमिश्रमहोदयानामाध्यक्षे विशालं संस्कृतसम्मेलनं सम्पन्नम् । अत्रापि संस्कृतज्ञाः राष्ट्ररक्षाकार्ये नेतृत्वाय प्रचोदिताः ।

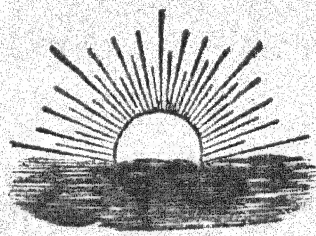
श्रीभारतधर्म महापण्डित साधुप्रकाश-विभागद्वारा प्रकाशित पुस्तकानि

श्रीस्वामी श्यामनन्द महाराजद्वारा रचितानि

१—धर्मकल्पद्रुम प्र० ख०	२)	३४—उपदेशपारिजात	॥)
२—धर्मकल्पद्रुम द्वि० ख०	१॥)	३५—कल्किपुराण	१॥)
३—धर्मकल्पद्रुम तृ० ख०	२)	३६—पातञ्जलयोगदर्शन	३)
४—धर्मकल्पद्रुम च० ख०	२)	३७—महामंदारहस्य	१॥)
५—धर्मकल्पद्रुम प० ख०	२)	३८—मन्त्रयोगसंहिता	१)
६—धर्मकल्पद्रुम ष० ख०	३॥)	३९—हठयोगसंहिता	॥)
७—धर्मकल्पद्रुम स० ख०	२)	४०—तत्त्वबोध	—)
८—धर्मकल्पद्रुम अ० ख०	३॥)	४१—स्तोत्र-कुसुमाञ्जलि	१)
९—धर्मकल्पद्रुम, प्रथम द्वितीय खण्ड एक साथ रायल एबी०	५)	४२—भगवद्गीता प्रथम खंड	१)
१०—प्रवीण दृष्टिमें नवीन भारत प्र० ख०	२)	४३—विष्णुगीता	१)
११—प्रवीण दृष्टिमें नवीन भारत द्वि० ख०	२)	४४—सूर्यगीता	॥)
१२—नवीन दृष्टिमें प्रवीण भारत	१)	४५—शक्तिगीता	१)
१३—साधनचन्द्रिका	१॥)	४६—वीरगीता	॥)
१४—शास्त्रचन्द्रिका	१॥)	४७—शंभुगीता	१)
१५—धर्मचन्द्रिका	१॥)	४८—संन्यासगीता	१)
१६—आर्यगौरव	॥)	४९—गुरुगीता	१)
१७—नीतिचन्द्रिका	॥)	५०—कर्ममीमांसादर्शन प्र० ख०	१॥)
१८—धर्मप्रज्ञानोत्तरी	१)	५१—कर्ममीमांसादर्शन द्वि० ख०	२)
१९—चतुर्दशलोक-रहस्य	१)	५२—कर्ममीमांसादर्शन तृ० ख०	५)
२०—गीतार्थचन्द्रिका सजिल्द ३) अजिल्द २॥)	२॥)	५३—कर्ममीमांसादर्शनम् (संस्कृत)	२)
२१—सनातनधर्मदीपिका	॥)	५४—रामगीता	२॥)
२२—धर्मविज्ञान प्र० ख०	५)	५५—कदाचित् रत्नाकर साधा० रायल	१०)
२३—धर्मविज्ञान द्वि० ख०	४)	५६—रामायण तुलसीकृत	१॥)
२४—धर्मविज्ञान तृ० ख०	४)	५७—दैवीमीमांसादर्शन प्र० भा०	३॥)
२५—सती चरित्रचन्द्रिका	२)	५८—दैवीमीमांसादर्शन द्वि० भा०	५)
२६—नित्यकर्म-चन्द्रिका	१)	५९—त्रिवेदी सन्ध्या	—)
२७—धर्मसोपान	१)	६०—गोत्रत-तीर्थमहिमा	॥)
२८—धर्मकर्म-दीपिका	१)	६१—मार्कण्डेय पुराण प्र० ख०	१)
२९—सदाचार-सोपान	—)	६२—मार्कण्डेय पुराण द्वि० ख०	१)
३०—कन्याशिक्षा-सोपान	—)	६३—मार्कण्डेय पुराण तृ० ख०	१)
३१—ब्रह्मचर्य-सोपान	१)	६४—ऋजुपाणिनीयम्	॥)
३२—साधन-सोपान	॥)	६५—संगीत-सुधाकर	१)
३३—शास्त्र-सोपान	१)	६६—पुराणरहस्य	१॥)
		६७—संन्यासधर्मपद्धति	१॥)

सम्पादकः प्रकाशकरच—गोविन्द नरहर वैजापुरकर, श्रीभारतधर्ममहामण्डल, जगतगंज, वाराणसी कैन्ट ।

मुद्रकः—विश्वनाथ भार्गव, मनोहर प्रेस, जलनवर, वाराणसी ।

सूर्योदयः

(श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य त्रैभाषिकं त्रैमासिकञ्च मुख्यपत्रम्)

(वार्षिकं मूल्यम् अप्रिमं मुद्रात्रयम्)

❀ श्रीसरस्वती-सप्तकम् ❀

विदुसन्ती वरवदने ! रतिमतिमेधां च मुधां च विकिरन्ती ।
 अज्ञानावृतगात्रं स्वकृपापात्रं विधेहि मामीशे ॥ १ ॥
 वितरन्ती शं, वादं वाचि, विषादं विनाशाय च ज्ञानम् ।
 वितरापूर्वाह्लादं, जहि मत्तिसादं प्रसीद वागीशे ! ॥ २ ॥
 कलयन्ती हृदि हारं हीरकसारं प्रभां प्रवर्षन्ती ।
 रचय स्वीयविहारागारं हृदयं मदीयमयि धीशे ! ॥ ३ ॥
 दीनोद्धारं कारं मातः ! पारं नयाशु विनतोऽहम् ।
 दुर्दृष्टीनां कदनं कुरु मे वदनं सदा स्वकं सदनम् ॥ ४ ॥
 अर्पय सदयां दृष्टिं सपदि समर्पय च शास्त्रसंबोधम् ।
 सन्तर्पय मम चान्तर्वरदे ! वरदेवि ! पाहि दासस्ते ॥ ५ ॥
 सार्तस्वराणां त्वमु चेन्न मातः ! कार्तस्वराज्जासनसन्निविष्टे !
 अज्ञाननाशं कुरुष्व स्वकानां, का नाम वामा न पुनरच शक्तिः ॥ ६ ॥
 मातस्त्वदीयपदपङ्कजकल्पिताशो,

दासोऽस्मि ते च जगतो नितरां निराशः ।

सद्यः प्रसीद शरणे तव वद्वपाशः

क्रन्दामि मेऽपि तनुतां हृदि सत्प्रकाशम् ॥ ७ ॥

— रामकृपालु द्विवेद साहित्याचार्यस्य ।

श्रीभारतधर्ममहामण्डल उपदेशक महाविद्यालय वाराणसी

की

वार्षिकपरीक्षामें उत्तीर्ण छात्रोंकी नामावली

सम्बत् २०१६ वि० तदनुसार सन् १८५६

क्रमांक	छात्र नाम	श्रेणी
उपदेशक प्रथम वर्ष		
१.	पं० गणेश शुक्ल ...	प्रथम
२.	श्री गौरीशंकर एम० ए० ...	द्वितीय
उपदेशक द्वितीय वर्ष		
१.	पं० सन्तदास श्रीवैष्णव ...	प्रथम
२.	पं० अभिरामदास श्रीवैष्णव ...	द्वितीय
महोपदेशक प्रथम वर्ष		
१.	पं० आर्थेस्वर शर्मा ब्रह्मचारी ...	द्वितीय
२.	पं० रामानुज पाण्डेय ...	द्वितीय
महोपदेशक द्वितीय वर्ष		
१.	पं० श्रीरुद्रनाथ त्रिपाठी ...	प्रथम

सूर्योदयः

श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य त्रैमासिकं त्रैमासिक पत्रम् ।

(वार्षिकं मूल्यम् अग्रिमं मुद्रात्रयम्)

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्,
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्,
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र सूर्योदयः ॥

१५ तमे वर्षे चतुर्थ-गञ्जम-षष्ठ संख्याः]

मीन-मेघ-वृष-संक्रान्तयः २०१६ वैक्रमाब्दः

[अप्रैल मई-जून १९५६]

सम्पादकीया अभिप्रायाः

राष्ट्रपति 'राजेन्द्रवंशप्रशस्ति' समीक्षणम् ।

नवनवतिपत्रात्मकेऽस्मिन् ग्रन्थे राष्ट्रपतेः श्रीराजेन्द्र-
प्रसादस्य भ्रातृसहितस्य पितामहस्य, पित्रोः ज्येष्ठभ्रातु-
र्महेन्द्रप्रसादस्य, भगिनीनां च संक्षिप्तं जीवनमुपवर्णितम् ।
धर्मपत्न्या राजवंशीदेव्याश्च चरितं वर्णितम् । राजेन्द्र-
प्रसादस्य बाल्यात् तारुण्यपर्यन्तं कार्यजातं निपुण-
मभिवर्ण्य तस्य बुद्धिवैलक्षण्यं सर्वतोमुखी प्रतिभा च
सुविशदं प्रतिपादिता । बाल्य एव श्रीराजेन्द्रप्रसादेन
उर्दूपारसीकसंस्कृतांग्लादिभाषादिप्रावीण्यमर्जयित्वोत्तरो-
त्तरभाव्यमानासु सर्वासु परीक्षासु सर्वप्राथम्येनोत्तीर्य
स्वीया लोकोत्तरप्रतिभा चरित्रं च प्रतिष्ठापितम् ।
जीवनक्षेत्रे प्रविचिह्नसौ प्रथमं प्राध्यापकपदमलंकृत्य
पश्चात् कलिकातायां पाटलिपुत्रे च प्राङ्गवाङ्मयवसाये-
नोच्चन्यायालयस्थान् न्यायाधिपतीन् संतोष्य महतीं
ख्यातिमवाप । अनन्तरं महात्मगान्धिसंपर्कमवाप्य

सर्वविधभोगैवणाभिः सर्वथा विरम्य राष्ट्रहितकर्मणि
स्वात्मानं नियुज्य मनोवाक्कायैरहर्निशं राष्ट्रहिताया-
चेष्टत । मौलाना मजहरुलहकमहाशयस्य सुदृढस्कन्धयोः
कुलपतित्वं संप्रधार्य छात्रेषु भारतीयसंस्कृत्यनुकूलां
शिक्षां ग्राहयितुं राष्ट्रियमहाविद्यालयस्य संस्थापनम-
करोत् । तत्र स्वीयप्राचार्यत्वे पाठ्यक्रमादिनिर्धारणेन
पाटलिपुत्रस्थ विद्यालयेभ्यो विशिष्टच्छात्रान् समाकर्षया-
मास । राष्ट्रियविचारप्रसाराय "सर्च लाइट", "देश",
नामकयोः पत्रयोः प्रकाशने नीतिनिर्धारणे च यत्नं विधाय
पाटलिपुत्रनगरस्य नगरपालिकाध्यक्षपदमपि समलञ्च-
कार । कस्यचित् विवादस्य निर्णयार्थमस्य प्रशस्तिका-
व्यस्य चरितनायको राजेन्द्रप्रसादो लन्दननगरं जगाम ।
तत्र च स्वीयवाग्मिमतया विचारपतीन् चमत्कृत्य यशसा
श्रिया च संमानितोऽभूत् । इत्थं समासव्यासहृषेण

माननीयराष्ट्रपतिश्रीराजेन्द्रप्रसादस्य लोकोत्तरचरित्रं बुद्धिप्रागल्भ्यं देशहितहुतसर्वस्वजनप्रियत्वादिगुणगणं निपुणं व्याख्यातप्रायम् । मध्ये त्रिपञ्चाशद्व्यक्तीनां बाल-गङ्गाधरतिलक मदनमोहनमालवीयादिनेतृणां चरित्रं च राष्ट्रपतिराजेन्द्रप्रसादस्य हितैषितया समुपवर्णितम् । अतः परं पुनः राष्ट्रपति राजेन्द्रतनयानां पौत्राणां पौत्रीणां च वर्णनं विहितं विद्यते । प्रसङ्गसङ्गत्या राजेन्द्रमातृभूमेर्विहार-प्रदेशस्य मुनिभूमित्वं प्रतिपादितम् । राष्ट्रपतेर्भारतीय-संस्कृत्यनुगुणशीलाचारादिना भारतीयगणतन्त्रस्य राष्ट्रपतित्वं युक्तियुक्तमित्यपि समर्थितम् ।

ग्रन्थान्ते ग्रन्थकर्तुः कविप्रवरस्य श्रीमतो-विष्णुकान्त-भा महोदयस्य वंशपरिचयोऽपि दत्तो विद्यते । एवं ग्रन्थस्यास्य संचितवर्ष्यविषयः समुदाहृतः । यद्यपि राष्ट्रपतिराजेन्द्रवंशप्रशस्तिरित्याख्ये ग्रन्थे मध्योदाह-तानां त्रिपञ्चाशन्नेतृणामुपवर्णनं स्फुटं न किमप्यौचित्यं पुष्पाति तथापि प्रोक्तनेतृमण्डलमुपजीव्य भविष्यतां गीर्वाणवाणीप्रणयिनां संस्कृतकवीनां कृते प्रभूतं काव्य-क्षेत्रं पुरःस्थितं वर्तते इति कवेर्गूढसंकेताशयत्वं कल्पयितुं युज्यते । साम्प्रतिकजगति राष्ट्रोन्नयनचर्चा प्रतिजनं प्रतिदिशं समुल्लसति । भारतेऽपि संस्कृतगिरा राष्ट्रस्य राष्ट्रोन्नायकनेतृवर्गस्य प्रसादगुणगुम्फितं यथार्थाख्या-

नोपवृंहितमपि राष्ट्रियभावविशेषप्रवणं जीवनेतिवृत्त-वर्णनं प्रशस्तिकाव्यप्रणयनं वा नितरामपेक्षितम् । अस्याभावस्य पूर्तये भावुकैः सहृदयहृदयैः संस्कृतकवि-पुङ्गवैस्तत्तद्देशकालप्रदेशव्यक्तित्ववैचित्र्यादिप्रेमग्रहितैः प्रयतितव्यमित्यपि नाम प्रतिभाजुषः कवेः प्रैषः संभवेत् ।

एष ग्रन्थो राष्ट्रियप्रेमप्रवणैर्जनैः सकृदवश्यमध्ये-तव्यः, जनतया शासनेन चैतादृशग्रन्थस्य भूयान् प्रचारः कर्त्तव्यः, समादरप्रदर्शनेन च राष्ट्रियभावजागतये संस्कृतकवयः प्रोत्साहयितव्याः । प्रकृतप्रशस्तिकाव्य-प्रणयनद्वारा ज्यौतिषरत्नज्यौतिषाचार्यादिविविधो-पाधिविभूषितैः पण्डितश्रीविष्णुकान्तभामहाशयैर्देशस्य यावानुपकारः कृतस्तदर्थं तेभ्यो धन्यवादसाधुवादसह-स्नाप्यपि अल्पीयांस्येव ।

आशास्यते संस्कृतानुरागिजनता तत्तद्देशशासनं केन्द्रीयशासनं च भामहोदयस्य काव्यप्रतिभासमा-दरेण साकं तेषां श्लाघ्यप्रयत्नस्य कृते समुचितां प्रोत्साहनव्यवस्थां विधास्यन्तीतिशम् ।

पुस्तकमिदं पण्डित श्रीविष्णुकान्त भा, चौहट्टा, बाँकीपुर, पटना-४ इति संकेतेन लभ्यते । मूल्यम् ५)

वाराणसेय संस्कृतविश्वविद्यालयः

(पं० श्रीकृष्णमणि त्रिपाठी, सरस्वतीभवन, वाराणसी)

—❀—

सर्वभाषाजनन्याः सुरगिरः समुन्नयनेन सह दुष्प्रा-प्यसंस्कृतग्रन्थानां सङ्ग्रहार्थं तदध्ययनाध्यापनद्वारा संस्कृतवाङ्मयस्य संरक्षणार्थञ्च लार्डकार्नवालिसमहो-दयस्याज्ञया तात्कालिक वाराणसीरेजीडेन्ट जोनाथन-

महोदयेन सोत्साहं १७९१ ईशवीये वर्षे ज्ञानप्रकाशिकायां काशिकायामेका संस्कृतपाठशाला स्थापिता । या शनैः शनैः समेधमाना १८४४ ईशवीये वर्षे गवर्नमेन्टसंस्कृत-कालेज इति नाम्ना परिणता । अत्र डा० थीवो-वेल्टाइन-

वेनिस प्रभृतयः संस्कृतानुरागिणः पाश्चात्या महामहोपाध्याय पं० गङ्गानाथभा महामहोपाध्याय पं० गोपीनाथ कविराजप्रभृतयो भारतीयाश्च विद्वांसः प्रधानाचार्यपदे आसीना अनेकानि उल्लेखनीयानि कार्याणि कृतवन्तः । एभिर्महानुभावैर्वहूनि बहुमूल्यानि पुस्तकानि प्रकाशितानि, अध्यापनार्थं विश्वविश्रुतयशसः भारतविभूतयो महर्षिकल्पा विद्वन्मूर्धन्या अध्यापकपदे प्रतिष्ठापिताः । येषां प्रगाढपाठित्वेन संस्कृतजगतो महानुपकारो जातः । एवं संस्कृतशिक्षाया अनुसंधानस्य च केन्द्रभूतोऽयं राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयः समस्ताभ्यः शिक्षासंस्थाभ्य आदर्शमयी सांस्कृतिकीं प्रेरणां वितरन् समस्ते विश्वे महतीं ख्यातिमुपगतः । अस्य ख्यातनामानः, असंख्याकाः स्नातकाः समस्ते भारतं उच्चावचेषु पदेषु प्रतिष्ठिताः सन्तो भारतस्य गौरवं वढ्दयान्त ।

भारतस्य स्वातन्त्र्येऽस्य महाविद्यालयस्यापि भाग्योदयो जातः । शिक्षापद्धतौ परिवर्तनेन सहास्य परीक्षापाठ्यक्रमे सामाजिकानां लोकोपयोगिनां संस्कृतविषयाणामपि समावेशो जातः । येनास्याः आप परीक्षाया महतीमान्यता जाता । उत्तरप्रदेशीय सर्वकारेण १९४६-४७ वर्षत एवान्यविश्वविद्यालयवद् अस्यापि वार्षिकोपाधिवितरणोत्सवव्यवस्था प्रचालिता । प्रथमदीक्षान्तसमारोहावसरे तात्कालिकप्रधानमन्त्रिणा माननीय पं० गाविन्दवल्लभपन्तमहोदयेन उद्घोषितं यदिमं राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयमुत्तरप्रदेशीयसर्वकारो नातिचिरं संस्कृतविश्वविद्यालयत्वेन परिणेतुमभिलषति । ततः संस्कृतविश्वविद्यालयस्य रूपरेखा प्रस्तुता । वर्तमान मुख्यमन्त्रिणां श्रद्धेय डा० सम्पूर्णानन्दमहोदयानां सत्प्रयत्नेन ११।१।४६ दिनांके उत्तरप्रदेशीयविधानसभायां संस्कृतविश्वविद्यालयस्याधिनियमो निर्विरोधं पारितः । तदनुसारं चैत्रशुक्लद्वितीयायां

(२२।३।५७) दिवा द्विवादने शिक्षासचिवानां पं० कमलापतित्रिपाठिमहाभागानां साभापत्ये वेदघोषपुरस्सरं काशीनरेशस्य, काशी प्रयाग लखनऊ गोरखपुरालीगढ रुड़की विश्वविद्यालयकुलपतीनां च शुभकामनया सह श्री सम्पूर्णानन्दमहोदयेन सोल्लासं राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयस्य वाराणसेय संस्कृतविश्वविद्यालयत्वेन परिणतिमुद्घोष्य महतोऽभावस्य पूर्तिः कृता ।

अपरमपि दृष्टोऽपदमिदं यदखिलायामिलायामस्य प्रथमसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य प्रभाते प्रभाते प्रसुप्तानुद्बोधयितुमादित्य इव श्रीमानादित्यनाथ भा आई. सी. एस. महोदयः राज्यसमानानर्हतयोपेक्षितं संस्कृतजगज्जागरितुं बुद्धिमता सर्वकार्येण प्रथम उपकुलपति निर्वाचितः, यः शासने लब्धकीर्तिः, प्रबन्धे प्रवीणः, शिक्षायां च ख्यातनामा संस्कृतानुरागी विद्वानस्ति । यस्य परमेणोत्साहेनापूर्वैणोदायेण अद्भुतेन कार्यकौशलेन चायं संस्कृतविश्वविद्यालयोद्भूतगत्या सर्वतोमुखी समुन्नतिं विदधानः समेधमानश्चाहर्निशं संस्कृतसंसारं सततं समुत्साहति । सोत्साहं सञ्चालितस्यास्य वाराणसेय-संस्कृतविश्वविद्यालयस्य प्रथमं वर्षं व्यतीतम् । तत्रानेकविधानि महत्त्वपूर्णानि कार्याणि सम्पन्नानि सम्पत्स्यन्ते चाग्रेऽपीति दृढं विश्वसिमि ।

प्रथमं जुलाईमासस्य २२ दिवसे उच्चकोटिकविश्वविद्यालयानुरूप एवास्यापि संस्कृतविश्वविद्यालयस्य प्रस्तोतुः प्राध्यापकानामनुसन्धानसञ्चालकस्य ग्रन्थाध्यक्षस्येतेषां च कर्मचारिणां वेतनक्रमो निर्धारितः । येन संस्कृतसंसारे अपूर्वं आनन्दसागरः समुद्बलितः । सितम्बरमासस्य ६ दिवसे वाचनालयकक्षस्य संग्रहालयस्य विशिष्टव्याख्यानमालायाश्च उद्घाटनं जातम् । जनवरीमासस्य १५ दिवसे अन्ताराष्ट्रिय-भ्रातृपरिषत्स्थापिता । फरवरीमासस्य २ दिवसे महता समारो-

हेणोपाधित्रितरणोत्सवः सानन्दं सम्पन्नः । फरवरी मासस्य २२ दिवसे पुष्पप्रदर्शनी जाता । मार्चमासस्य १० दिवसे स्थापनादिवसमहोत्सवः सञ्जातः ।

द्वितीय पञ्चवर्षीययोजनायां संस्कृतस्योन्नतये उत्तरप्रदेशीयसर्वकारेण ५३ लक्षरूप्यकाणि स्वीकृतानि । तत्र संस्कृतविश्वविद्यालयार्थं ३२८००००) सरस्वती भवन पुस्तकालयस्य विकासार्थं ६५७५७७) संस्कृत-पाठशालानामुन्नतये १२२५०००) संस्कृतग्रन्थानां प्रकाशनाय ५००००) हस्तलिखितपुस्तकसंग्रहार्थं च ५०००) रुपयानां व्ययो निर्धारितोऽस्ति ।

इदानीं संस्कृतविश्वविद्यालये ३० प्राध्यापकाः, ५०० छात्राश्च सन्ति । वेद-व्याकरण-साहित्य न्यायवदान्त-सांख्ययोगमार्मासाऽऽगमपुराणेतिहास ज्योतिष-धर्मशास्त्र - बौद्धदर्शनजैनदर्शन - राजशास्त्राऽर्थशास्त्राणां संस्कृतप्राधान्येन प्राचीनावाचीनदृष्ट्या समन्वयात्मक-मध्यापनं भवति । न केवलं संस्कृतवाङ्मयस्याध्ययनं भवति अपितु तत्तद्देशभाषया नवीनविषयाणामपि अध्ययनं प्रचलति । भारतीयपाश्चात्यभाषाणां तुलनात्मकाध्ययनार्थमत्र चीनी-तिब्बती जापानी रासयन प्रेक्ष्य अंग्रेजी हिन्दीप्रभृतीनां भाषाणामपि अध्यापनं प्रचलति । एवमस्मिन् विश्वविद्यालयेऽखिलाया भारतीय-संस्कृतेः साङ्ग-पाङ्गमध्यमनार्थं प्रयत्यते । अद्य चावत्संस्कृतविश्वविद्यालये निम्नाकिताः विभागाः स्थापिताः । यत्र विशिष्टा विद्वांसः योग्यतमाः कर्मचारिणश्च तत्परतया कार्यं निर्वहन्ति ।

- (१) अध्यापनविभागः, (२) प्रशिक्षणविभागः,
(३) अनुसन्धानविभागः, (४) पुस्तकालयविभागः,
(५) वैदेशिकच्छात्रविभागः, (६) संग्रहालयविभागः,
(७) छात्रकल्याणविभागः, (८) ललितकलाविभागः,
(९) सांस्कृतिकयोजनविभागः, (१०) पञ्चाङ्गविभागः,

(११) परीक्षाविभागः, (१२) अर्थविभागः, (१३) सामान्यविभागश्च ।

(१) तत्राध्यापनविभागे न्याय, वेदान्त, वेद, व्याकरण, साहित्य, ज्योतिष, पुराणेतिहासेषु सप्तसु विषयेषु योग्य-सतमाः त्रिविभागाध्यक्षाः प्रतिष्ठिताः सन्ति । येषां प्राधान्ये-ऽध्ययनाध्यापनकार्यं सम्पद्यते । वेद-विधिवदध्ययनपूर्वकं श्रौतगृह्यसूत्रानुसारं यज्ञस्य क्रियात्मकाध्ययनार्थमति-शीघ्रमेकस्या यज्ञशालाया निर्माणं भविष्यति । व्याकरणे-प्राचीनपद्धत्याऽध्ययनातिरिक्तं तुलनात्मकभाषावि-ज्ञानाध्ययनेन सह शास्त्रार्थपरम्पराया अपि कौशलं प्रदर्श्यते । साहित्ये-काव्यानामैतिहासिकाध्ययनेन सह मौलिकरचनाया महत्त्वं प्रदीयते । न्याये-नव्यप्राचीन-न्यायाभ्यां बौद्धजैनदर्शनयोस्तुलनात्मकाध्ययनार्थं शास्त्रार्थपरम्पराया अपि कौशलं प्रदर्श्यते । ज्योतिषे-प्राचीनगणितकलिताभ्यामाधुनिकगणितस्याध्ययनं भ-वति । अत्र नातिचिरमेकस्याः सुसज्जिताया विशालाया वेधशालायाः स्थापनोपक्रमः क्रियते । एवं वेदान्तपुरा-णेतिहासधर्मशास्त्रादिविषयेष्वपि नवनयोजनानुसारम-ध्यापनादिकार्यं क्रियते ।

(२) वैज्ञानिकविधिना शिक्षणार्थं पं० कुबेरनाथ सुकुल महोदयस्याध्यक्षतायां प्रशिक्षणविभागस्यापि व्यवस्था कृताऽस्ति । यत्र वर्षपर्यन्तं निःशुल्कशिक्षा दीयते । स्नातकेभ्यश्च पुष्कलाश्छात्रवृत्तयो दीयन्ते । अत्र सैद्धान्तिकशिक्षणेन सह प्रयोगिकाभ्यासस्यापि प्रबन्धः कृतोऽस्ति ।

(३) अनुसन्धानविभागे प्रकाशनस्य कोशनिर्मा-णस्य च महती योजना प्रस्तुताऽस्ति । तदर्थं लब्ध-प्रतिष्ठस्य विद्यावयोवृद्धस्य श्रीदेशेशचन्द्र चट्टोपा-ध्याय महोदयस्यानुसन्धानसञ्चालकपदे निर्वाचनं जातमस्ति । तत्सहायकाश्च चत्वारः तत्तच्छास्त्रविदो

विशिष्टा विद्वांसो नियोजिता उत्साहेनानुसन्धानकार्यं सम्पादयन्ति ।

अस्यैव विभागस्य तत्त्वावधाने पी-एच० डी० समविद्यावारिध्याधिलब्धये प्रथमश्रेण्याभाचार्यपरीक्षोत्तीर्णाय प्रतिविषयमेकैकस्मै छात्राय ५०), डी० लिट् तुल्यवाचस्पतिपदवीप्राप्तये च १००) मासिकं दातुं निश्चयः कृतोऽस्ति । इत एव सारस्वतीसुषमायां विश्वविद्यालयस्याधिकारिणां प्राध्यापकानामनुसन्धान-पूर्णगवेषणात्मका लेखा दुर्लभा ग्रन्था अंग्रेजी-हिन्दी-संस्कृतभाषासु मौलिकग्रन्था महत्त्वपूर्णाः टीकाश्च प्रकाशयिष्यन्ते ।

भारतीयप्राश्नात्यदर्शनानां समन्वयात्मकपरिशीलन-परम्परायाः प्रचारार्थं श्रीसम्पूर्णानन्दद्वारा स्थापिताया दर्शनपरिषदो विभिन्नगोष्ठीषु पठितानां निबन्धानां संप्रहः संस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिकायाः सारस्वती-सुषमाया दर्शनाङ्के प्रकाशितप्राय एव अस्ति ।

(४) साम्प्रतं सारस्वतीभवनपुस्तकालयोऽन्ताराष्ट्रिय-गौरवं विभर्ति । अत्र षष्टिसहस्राणि मुद्रितपुस्तकानि असीतिसहस्राणि च हस्तलिखितानि पुस्तकानि संगृहीतानि सन्ति । हस्तलिखितपुस्तकेषु बहूनि अमूल्यानि पुस्तकानि सन्ति । मन्ये एवंविधोऽन्यः पुस्तकालयो भारते कश्चिन्नास्ति । इतो देशीया विदेशीयाश्च विद्वांसः सततं लाभान्विता भवन्ति ।

अत्र माइक्रोफिल्म यन्त्रद्वारा अद्य यावत् ४८ दुर्लभ-ग्रन्थानां छायाचित्राणि गृहीतानि सन्ति । हस्तलिखितवेदोपनिषत्कर्मकाण्डधर्मशास्त्रपुराणेतिहासस्तोत्र-तन्त्रपुस्तकानां विवरणात्मिकासूची अष्टसु खण्डेषु प्रकाशितास्ति । पुस्तकालयभवनविस्तारार्थं भूमि-सर्वेक्षणमपि जातमस्ति । सारस्वतीभवनपुस्तकालयस्य सर्वाङ्गीणविकासार्थं संस्कृतविद्यालयो निरन्तरमीहते ।

अस्य ग्रन्थाध्यक्षोऽनेकभाषाविद् डा० सुभद्रभा महोदयः पुस्तकालयस्याभिवृद्धयर्थं सततं चेष्टते ।

(५) पुरा भारते यथा विक्रमशिलोदन्ती तक्षशिला-नालन्दादिविश्वविद्यालयेषु संस्कृतपालीवाङ्मयस्य सम्यग्ज्ञानार्थं दूराद्दूरतरादेत्य वैदेशिका अधीयन्ते स्म तथैवात्रापि प्रबन्धोऽस्ति । तामेव प्राचीनां सांस्कृतिकीं परम्परां पुनरुज्जीवितुं संस्कृतविश्वविद्यालये एको वैदेशिकच्छात्रविभागः स्थापितोऽस्ति । यत्र कोरिया, मंगोलिया, कम्बोडिया, थाईलैण्ड, लाओस, बर्मा, सिलोन, लद्दाख, नेपाल किन्नरादिदेशेभ्यः समागत्य छात्रा निःशुल्कं शिक्षां गृह्णन्ति । तेभ्यो योग्यतानुसारं पर्याप्ताश्छात्रवृत्तयोऽपि प्रदीयन्ते । तेषां प्रारम्भिक संस्कृतज्ञानाय वर्षद्वयस्य एकः पृथक् पाठ्य-क्रमो निर्धारितोऽस्ति । तदध्यापनाय च स्वतन्त्रा-श्चत्वारः शिक्षका नियुक्ताः सन्ति । तदर्थं नवीनैरुपकरणैः सुसज्जित एकोऽन्ताराष्ट्रियछात्रावासो वाचनकक्षश्चा-स्ति । यत्र पालीभाषया निबद्धस्य बौद्धधर्मसाहित्यस्य विविधग्रन्थानां पत्रपत्रिकाणाञ्च संग्रहोऽस्ति । उपा-ध्यायो-वेदान्ताचार्यः पं० जगन्नाथो बौद्धनाथ इवास्य विभागस्य सोत्साहं सर्वविधं सैविध्यं साधयति ।

(६) प्राचीनकला-संस्कृत्योरध्ययनहेतवे अक्कटवर-मासस्य ६ दिवसे वर्तमान राज्यपाल वि० वि० गिरि-धर्मपत्न्या सारस्वतीदेव्याः करकमलाभ्यां विश्व-विद्यालये एकः संग्रहालयः उद्घाटितः । यत्र प्राचीन-कलावशिष्टा मूर्तयो मुद्राः भग्नावशिष्टानि प्रस्तराणि पात्राणि चित्राणि च संगृह्यन्ते ।

(७) छात्रकल्याणविभागे साहित्याचार्य एम० ए० पं० रामनरेशमिश्र श्छात्र-संरक्षकपदे नियुक्तः ।

छात्राणामाश्चर्यकपूर्तये पथप्रदर्शनाय च सततं प्रयतते, प्रतिभाशालिनां सच्चरित्राणां छात्राणां विशेष-प्रोत्साहनञ्च प्रदत्ते ।

छात्राणां निवासाय एको विशालश्छात्रावासो निर्मितप्राय एवास्ति । इदानीं यावच्छात्राः प्राचीन एव छात्रावासे निवसन्ति । मध्यमपरीक्षायां (१२) शास्त्रि-परीक्षायां (१५) आचार्यपरीक्षायाञ्च (२०) रूप्यकाणि छात्रवृत्तयो दीयन्ते ।

अध्ययनेन साकं छात्राणां स्वास्थ्यलाभाय विश्व-विद्यालये विभिन्नखेलानां भारतीयव्यायामस्य च प्रबन्धः कृतोऽस्ति । छात्राणां स्वास्थ्यनिरीक्षणाय रूपावस्थायामौषधोपचारार्थं च प्राच्यप्रतीच्यचिकित्सा-कुशलौ द्वौ चिकित्सकौ नियुक्तौ स्तः । छात्रेषु साहित्यिकीं सांस्कृतिकीं च चेतनां समुद्भावयितुं 'साहित्यपरिषद्' स्थापिताऽस्ति । यत्र समये समये साहित्यिकनिबन्ध-प्रतियोगिता भाषणप्रतियोगिता च प्रचलति । अत्रत्यै-श्छात्रैः वर्षेऽस्मिन् जयपुरे जातायामखिलभारतीय-संस्कृतभाषणप्रतियोगितायां लक्ष्मणपुर-गोरखपुर विश्वविद्यालययोरन्तर्विश्वविद्यालयसंस्कृतभाषणप्रतियो-गितायाञ्च प्रथमं स्थानं प्राप्तं विजयचिह्नञ्च गृहीतम् । आकाशवाणीप्रतियोगितायामपि इहस्थैः श्छात्रैरवसरो-लब्धः । छात्राणामभिनयकलायां प्रोत्साहनार्थमेको-रमणीयः स्थायी रङ्गमञ्चो निर्मायते । आवश्यकज्ञान-वृद्धये प्रतिद्वादश व्याख्यानमाला प्रचलति । यत्रैकः प्रौढः प्राध्यापको नियतविषये प्रवचनं प्रदाय छात्राणां जिज्ञासां पूरयति । एवमधीतविषयेण सहान्यविषयाणा-मपि परिचयो जायते । छात्रसंगठनाय विश्वविद्यालये एकाछात्रपरिषदपि प्रचलति । यस्या अध्यक्षमन्त्रिणौ निर्वाचनपद्धत्या निर्वाच्येते ।

(८) ललितकलाविभागे—वाद्यसङ्गीतकण्ठसङ्गीत कलाकुशलौ सङ्गीतविशारदौ द्वौ सङ्गीतशिक्षकौ नियुक्तौ-

स्तः । तत्र सङ्गीतप्रियावालका वालिकाश्च यथारुचि भागं गृह्णन्ति ।

(९) एशियामहाद्वीपस्यैकतास्थापनाय जनवरी मासस्य १५ दिवसे श्रीमत्तः काशीनरेशस्य समक्षे मुख्यमन्त्रिणो डा० सम्पूर्णानन्दमहोदयस्याध्यक्षताया-मन्तारः द्विधनरात्रिपरिषत् स्थापिता । यत्र विभिन्नदेश-प्रतिनिधीनां शुभकामनया सह सौहार्दपूर्णं सारगर्भतं च विदुषां भाषणमजायत । अस्मिन्नेवावसरे वैदेशिक छात्राणां समुत्साहेन एका विभिन्नदेशवस्तुप्रदर्शनी वैदेशिकछात्राणामभिनयो नेपालीलोकनृत्यञ्चाजायत ।

मौलिकविचारोपस्थापनार्थं संस्कृतस्य प्रादुर्पाण्ड-त्यस्य च रक्षणार्थं अक्टूबरमासस्य ६ दिवस उत्तर-प्रदेशीय राज्यपालमहामहिम वि० वि० गिरिद्वारा एकस्या विशिष्टव्याख्यानमालायाः शुभारम्भो जातः । तत्रास्मिन्वर्षे (१) वेदस्वरूपम् (२) वैदिकदेवता (३) वैदिकयज्ञश्चेतिविषयेषु म० म० पं० गिरिधर-शर्मचतुर्वेदिमहाभागैः श्रीणि व्याख्यानानि प्रस्तुतानि, येषां प्रकाशन सारस्वतीसुषमायां भविष्यति । सांस्कृति-कायोजनकार्यकुशलस्य विशिष्टविदुषो न्यायविभागाध्य-क्षस्य न्यायवेदान्ताचार्य एम० ए० पं० बदरीनाथ शुक्लमहाभागस्य संरक्षणे एका सांस्कृतिकायोनस-मितिः स्थापिता, यैर्विधिसमारोहव्यवस्थां विदधाति ।

(१०) दृश्यगणितमाश्रित्य समारब्धं श्रीबापूदेवशा-स्त्रिपञ्चाङ्गं संस्कृतविश्वविद्यालयेन प्रायः कातिकमासे प्रकाश्यते । पञ्चाङ्गकार्यसम्पादनाय त्रयः सुयोग्याज्योति-र्विदो नियुक्ताः सन्ति । ये तत्परतयाऽनवरतं पञ्चाङ्गकार्यं सम्पादयन्ति ।

(११) अत्रत्यपरीक्षागौरवं समस्ते जगति अद्विती-यमस्ति । अत्रत्यासु परीक्षासु न केवलं भारतवर्षस्य विद्यार्थिनः समुपतिष्ठन्ते, किन्तु नेपालवर्मा-लंका पाकिस्तान प्रभृति देशानामपि बहवश्छात्राः सम्मिलन्ति ।

साम्प्रतमुत्तरप्रदेशस्य १०३४ विद्यालया अन्यप्रदेशाना-
ञ्च २६३ विद्यालयाः अनया परीक्षा सम्बद्धाः सन्ति ।
उत्तरप्रदेशे ५७ अन्यप्रदेशेषु च २१ परीक्षाकेन्द्राणि
सन्ति । प्रतिवर्षं प्रथमापूर्वोत्तरमध्यमाशास्त्र्याचार्यपरी-
क्षासु प्रायः १५००० छात्राः सम्मिलन्ति । नवीनयोज-
नायामांशिकपूरकपरीक्षयोरपि व्यवस्था कृताऽस्ति वैदे-
शिकछात्राणाङ्कृते एका स्वतन्त्रपरीक्षा स्थापिता । या
वर्षद्वयेन सम्पत्स्यते, तामुत्तीर्यैव वैदेशिका विभिन्न-
विषयेषुशास्त्रिपरीक्षायां प्रवेष्टुमर्हन्ति । सहायकप्रस्तोता
साहित्याचार्य एम० ए० पं० रामचन्द्रमालवीयो
महामना मालवीय इवौदार्येण व्यवहरन् कुशलतया परी-
क्षाकार्यं सम्पादयति ।

(१२,१६) अर्थविभागः, सामान्यविभागश्च स्वकीयं
कर्तव्यं सम्यक्पालयन्तौ सर्वविधमुत्तरदायित्वकार्यं
निर्वहतः । एवं त्रयोदशसु विभागेषु विभक्तस्य वाराणसेय
संस्कृतविश्वविद्यालयस्य सर्वविभागकार्याणि
प्राच्यप्रतीच्योभयविद्याविशारदः कुवेर इव सर्वेषामाश्र-
यभूतः सौम्यमूर्तिः प्रस्तोता एम० ए० व्याकरणा-
चार्यः पं० कुवेरनाथशुक्लमहोदयः परमौदार्येण
सञ्चालयन् अस्य सर्वविधसमुन्नतयेऽहर्निशं प्रयतते ।

गाथिकपद्धत्या निमित्ते हृदयकर्षके गगनचुम्बिनि-
प्रस्तरमये विशाले विश्वविद्यालयभवने सर्वतः शोभनैर-

क्षरैरङ्कितं “श्रुतं मे गोपाय” इति विश्वविद्यालयशीर्षवाक्यं
संस्कृतानुरागितां व्यञ्जयति संस्कृते समेषां हृदयानि च
समाकृष्यति विश्वविद्यालयचतुर्दिक्षु नवपद्धत्या निर्मिते-
रमणीये विस्तृतपरिधौ कलापूर्णं चित्रणं चत्वारि च विशा-
लानिद्वाराणि निर्मायन्ते । संस्कृतविश्वविद्यालयोद्यानसि-
ञ्चनार्थं विद्युच्चलितवृषं निर्माय इतस्ततः अनेकाः कुल्याः
प्रवाहिताः सन्ति । हरितया दूर्वया दर्शनीये सुविशाले
विश्वविद्यालयप्राङ्गणे विविधैरभिनवैः प्रसूनवृणलता-
गुल्मादिभिः सुसज्जितमतिरमणीयमुद्यानं दर्शं दर्श
केषां सुचेतसां मनांसि नाकृष्टानि भवन्ति । जनवरीमास-
स्य २२ दिवसे विश्वविद्यालयप्राङ्गणे एका वाराणसेयी
अत्यद्भुता पुष्पप्रदर्शिनी अजायत । यत्र विश्वविद्याल-
योद्यानेन प्रथमः पुरस्कारः प्राप्तः । उपकुलपतिभवननिर्माणं
सम्पन्नमनुसन्धानभवनविस्तारो जातः । विशालं दर्शनीयं
द्विप्रासादं भव्यं कार्यालयभवनं तु निर्मितप्राय एवास्ति ।
एवं मुपकुलपतिभामहोदयस्य सर्वतोमुख्या प्रतिभया अ-
नवरतेन श्रेमेण अपूर्वेणोत्साहेन विविधाध्ययवसायेन च
वृहत्तरभारतस्य संस्कृतेः संस्कृतवाङ्मयस्य चानुदिनं प्रचारं
प्रसारं च विदधतोऽस्य वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालय-
स्य सर्वविधसमुन्नतये अघटितघटनापटीयांक्षं कर्तुम-
कर्तुमन्यथाकर्तुं सर्वथासमर्थं भगवन्तं श्रीविश्वेश्वरं प्रार्थ-
यन् विरमामि ।

सपिण्डीकरणम्

पं० विश्वनाथमिश्र ज्योतिषी कर्मकाण्डालङ्कार
पुरुषोत्तमशान्ति निकेतनाध्यक्षः, बेतिया, (चम्पारन)

लेखेऽत्र श्राद्धविषयकपद्धतिषु व्यतिक्रमसपिण्डन-
प्रयोग इति दर्शयिष्यामि । संप्रति बहूनां विदुषां मध्ये
सपिण्डीकरणासनविषयकभ्रमदपस्थितो यद् विश्वेदेव-
पितृणां मध्ये प्रेतासनं वा पितृभ्यः पूर्वदिशि ।

एतेनैव भ्रमनिवारणपूर्वकशास्त्रानुकूलसपिण्डीकरण-
प्रयोगः स्फुटीभविष्यति । एतद्विषये गोभिलगृह्य-
भाष्ये एककर्तृकैककालावच्छिन्नपार्वणैकोद्दिष्टोभयात्म-
कसपिण्डीकरणश्राद्धे पूर्वं पावर्णमेकोद्दिष्टं वेत्याशङ्क्य

समाहितं यद्वागतानां पूर्वमिति न्यायात्पूर्वं पार्वणं पश्चा-
देकोद्दिष्टं प्रेतस्यावाहनाभावात् ।

प्रयोगः

सपिण्डने क्रियाद्वयं वर्तते, एकमर्ध्यमेलनं द्वितीयम्
पिण्डमेलनम् । अतः कैश्चिदाचार्यैः पिण्डमेलनं कैश्चिद-
र्ध्यमेलनं कैश्चिदभयमितिसमानत्वेन प्रतिपादितम् ।
विश्वदेवपूर्वकपितामहादीनामासनादारभ्याऽर्ध्यपर्यन्तक्रि-
यां संपाद्य प्रेताध्यान्तक्रियां कुर्यात् ततोऽर्ध्यं मेलयेत् ।
पुनः विश्वदेवपूर्वकं पितृणां पिण्डपूजनान्तक्रियां संपाद्य
प्रेतस्य दक्षिणादानपर्यन्तक्रियां कुर्यात् । ततः पिण्डं मेल-
येत् । ततः पार्वणस्यावशिष्टं कार्यं कृत्वा पितृविसर्जनं
कुर्यादिति शास्त्रानुकूलः प्रयोगः । अत्रासनक्रमेण
पूजनादिक्रिया भवति पूजनक्रमेणासनं स्यात् ।

संप्रति प्राचीनासनक्रमभिन्नं पूजनं पद्धतौ वर्ततेऽतो
नवीनस्य कथनं यत्पूजनक्रमेणासनं स्यादित्युभयोर्मध्ये
भ्रमात्मको विवाद उरस्थितः । निम्नाङ्कितप्रमाणेन
श्रीमद्भिर्विद्वद्भिर्निरपेक्षत्वेन विचारणीयः ।

तत्र प्रमाणं श्राद्धकल्पे

श्राद्धद्वयमुपाक्रम्य कुर्वीत सहपिण्डताम् ।

तयोः पार्वणवत्पूर्वमेकोद्दिष्टमथापरम् ॥ १ ॥

गरुडपुराणे

अतः स्नात्वा मृतस्थाने गोमयेनोपलेपिते ।
शास्त्रोक्तेन विधानेन सपिण्डीं कारयेत्सुतः ॥ २ ॥
पाद्याध्याचमनीयाद्यै विश्वदेवाँश्च पूजयेत् ।
कुपित्रे विकरं दत्त्वा पुनश्चाप उपस्पृशेत् ॥ ३ ॥
दद्यात्पितामहादीनां त्रीन्पिण्डाँश्च यथाक्रमम् ।
वसुस्रार्करूपाणां चतुर्थं मृतकस्य च ॥ ४ ॥
चन्दनैः तुलसीपत्रैः धूपैर्द्विपैः सुभोजनैः ।
मुखवासैः सुवस्त्रैश्च दक्षिणाभिश्च पूजयेत् ॥ ५ ॥

प्रेतपिण्डं त्रिधा कृत्वा सुवर्णस्य शलाकया ।
पितामहादिपिण्डेषु मेलयेत्तं पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥

बृहत्पराशरस्मृतौ

सपिण्डीकरणे काले श्राद्धद्वयमुपस्थितम् ।
दैवाद्यं प्रथमं कुर्यात् प्रेतस्य तदन्तरम् ॥ ७ ॥
दैवाद्यं पार्वणं प्रोक्तं प्रेतस्य तदन्तरम् ।
एकत्वं तु ततः पश्चात्कृत्वा विप्राँश्च भोजयेत् ॥
पितृणामर्ध्यपात्राणि प्रेतपात्रमथापरम् ।
प्रेतपात्रं तु तत्कृत्वा पितृपात्रेषु योजयेत् ॥ ८ ॥

श्रीशानसस्मृतौ

सपिण्डीकरणं श्राद्धं देवपूर्वं विधीयते ।
पितृनावाहयेत्तत्र पुनः प्रेतञ्च निर्दिशेत् ॥ १० ॥

ब्रह्मपुराणे

तिलगन्धोदकैर्युक्तं तत्र पात्रचतुष्टयम् ।
कुर्यात्पितृणां त्रितयमेकं प्रेतस्य च द्विज ॥ ११ ॥
तेभ्यश्चाध्वं निवेद्यैव पश्चाच्च स्वयमाचरेत् ।
प्रेतविप्रस्य हस्तेषु चतुर्भागं जलं क्षिपेत् ॥ १२ ॥
ततः पितामहादिभ्यः तन्मन्त्रैश्च पृथक् पृथक् ।
ये समाना इति द्वाभ्यां तज्जलं तु समर्थयेत् ॥ १३ ॥

गोभिलगृह्यसूत्रे

तदहः चत्वार्युदकपात्राणि सतिलगन्धोदकानि
पूरयित्वा त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य ।

एतेनैव पिण्डो व्याख्यातो व्याख्यातः ॥ २ ॥

प्रेतश्राद्धमेकोद्दिष्टं विधिना भवति तत्र विश्वदेवानाम-
भावः पार्वणं देवपूर्वं स्यादेकोद्दिष्टं सुरैर्विना इति
ब्रह्मपुराणे गोभिलगृह्यसूत्रे—नावाहनम् १ नागनौकरणम् १
नात्र विश्वदेवाः ३ न वृत्तिप्रश्नः ४ न विसर्गः ५ स्वधा
स्थाने उपतिष्ठताम् ६ इति प्रेतश्राद्धनिषेधसूत्राणि सपिण्डी-
करणेऽपि प्रेतक्रिया एकोद्दिष्टविधिना भवति यथा—

सपिण्डीकरणं विप्र शृणुष्वं वदतो मम ।
तच्चापि देवरहितमेकाध्यैकपवित्रकम् ॥१४॥

र्याणां प्रयोगे मीमांसा या कृता तदर्थं क्षमाप्रार्थी
विश्वनाथमिश्रः ।

तैरेव पद्धतिकारैः पार्वणप्रयोगे विश्वेदेवपितृणां
संमिलिता क्रियोक्ता सपिण्डने देवकाण्डं समाप्य प्रेतक्रिया
ततः पितृक्रिया तदसंगतमित्येतेनैव भ्रम उपस्थितः ।
एवं विचार्य शास्त्रानुकूलश्राद्धप्रयोगो लिखितः । पूर्वाचा-

पण्डितसुरेन्द्रमोहनभट्टाचार्येण प्रणीते पुरोहित-
दर्पणग्रन्थे वंगमाषायां यजुर्वेदीयसपिण्डनप्रयोगे विश्वे
देव-पितृप्रेतक्रमेण आसनपूजनपिण्डदानादिकं लिखितम्
कर्मकाण्डपरीक्षायां च वंगे वर्तते ।

विदुरचरितावली

प्रणेता—वेदव्याकरणसाहित्यधर्मशास्त्राचार्य पं० चन्द्रदेवशर्मा, पुराणतीर्थः साहित्यरत्नम् प्रधानाध्यापकः
राजकीयसंस्कृतविद्यालयस्य, बेतिया, चम्पारन ।

(क्रमागता)

दैवादनिष्ठं दमिनां दुरासदा
आसादयन्तोऽपि कदाचिदुत्क्षणम् ।
आकस्मिकं तद्वधतीह नो बुधा
निसर्ग एवाहितनित्यदृष्टयः ॥ ३३ ॥
स्तेनाः सुखेनाधिवलं बलिष्ठा
वित्तं विचिन्त्याकृषताधिवित्तम् ।
भवन्तमस्माद्भवदिङ्गितैस्तै
दूतैः प्रधावद्भिर्भरितं वनं तत् ॥ ३४ ॥
यत्रैष नित्यं तपतां वरेण्यो
ब्रह्मान्वितः सिद्धिमितो महात्मा ।
निलीय तत्रैव तु तस्करैस्तैः
शङ्काङ्कितो निग्रहयेऽर्गितोऽयम् ॥ ३५ ॥
अतः परं चारुचरित्रभासुरः
सुरौघसन्तापनिषूदनोद्धुरः ।
धुरीणतां सत्प्रतिपत्तये भवान्
भवाय लोकस्य दधातु माचिरम् ॥ ३६ ॥

इतिप्रतीयाखिलतत्त्वसंविदाम्
वचोविवोधैकपरं मनस्विनाम् ।
नृपोत्तमोऽदूयतदोषशङ्कया
सतामपध्यानकलङ्कितान् ॥ ३७ ॥
समिद्धबोधप्रसरप्रभावता-
मशेषभावोपरतान्तरात्मनाम् ।
अनामयब्रह्मविभूतिमीयुषां
प्रतीपमाधाय शिवं स्थितो नु कः ॥ ३८ ॥
अपार्थताऽऽमर्शकलङ्कितान्-
न्निवार्यमार्योचितचर्चयाऽचितम् ।
विधातुमद्वा नृपजीवितं क्षमं
सतामसद्वन्धः परिरक्षणं विदुः ॥ ३९ ॥
अहं स्वसन्दात्मतया मनस्विनां
तपोविधौ विघ्नमलं न्ययूयुजम् ।
न वेदिकासापदमाप्तुमीश्वरो
मुनिः स मामद्य रुषा नियोजयति ॥ ४० ॥

मनो न मे किन्तु सतां विषादने
 प्रवर्तते प्रत्युत तत्प्रसादने ।
 निसर्गसिद्धः क्रम एष एव मे
 भवाय भव्यस्य विभाति भासुरः ॥ ४१ ॥

यदेष दोषोऽद्य दुरन्तदैवतो
 दुरासदो दुःस्थितये समासदत् ।
 न तत्र मेऽन्तःकरणं नु कारणम्
 अजानता केन कृतं न दूषणम् ॥ ४२ ॥

इति प्रतीत्यात्मवतां बरो न मे
 मुनिः प्रणाशाय मनः प्रयोन्यति ।
 सतीह हेतावपि विक्रियां न ये
 व्रजन्त्यहेतौ किमु ते रुषान्विताः ॥ ४३ ॥

विचिन्तयन्नित्यमनेकसंशय-
 प्रचुम्बितान्तःकरणो जनेश्वरः ।
 अशेषसङ्कलेशविमुक्तमानसं
 व्यमोचयत्तं मुनिवर्यमादरात् ॥ ४४ ॥

अर्थाभिवन्धाखिलकल्मषापहं
 तपस्विनं तूर्णमुरुप्रभाविणम् ।
 विनम्रया प्रीतिपरीतया गिरा
 क्षमापयामास निजं व्यतिक्रमम् ॥ ४५ ॥

ततोऽतिपूतप्रणयेन चेतसा
 तपोनिधिस्तं निजपादपातिनम् ।
 प्रतीतया प्रीतिपरीतया दृशा
 द्रुतं समुत्थाप्य ददर्श निर्मलम् ॥ ४६ ॥

न तर्कये तन्वपि तेऽत्र भूपते
 मतिं वितत्य स्खलितं कथञ्चन ।
 न कस्यचित्कश्चिदलं प्रमाथने
 जनोऽखिलः स्वं स्वमुपाश्रुते कृतम् ॥ ४७ ॥

निरस्य तन्मानसमात्मनस्ततं
 महान्तमुत्तापमुपैहि शाश्वतम् ।
 शिवं समासादय सद्म सत्वरं
 विधेहि धर्मं मनसो न गत्वरम् ॥ ४८ ॥

इतिप्रबोध्य प्रतिपत्तिमातुरं
 गरीयसीं लोकगतिं प्रदर्श्य च
 व्यदापयत्तं नृपमाशिषाऽचर्यन्
 मुनिः स्वयं सोऽपि शमं समासदत् ॥ ४९ ॥

इत्थं स्वकर्मकलनामवगत्य सिद्धः
 स्वान्तं न तन्वपि तमः प्रवणं ततान
 नैकान्तिकीमनुगता गतिमात्मतन्त्रा
 द्वन्द्वे पतन्ति सुखदुःखमये कदापि ॥ ५० ॥

इति विदुरचरितावल्याम् चान्द्रदैव्याम् प्रथमः सर्गः

कालिदासाष्टकम्

वल्लूनीत्युपाह्वो नारायणप्रसादः एम० ए० साहित्याचार्यः, वाराणसेय संस्कृतविश्वविद्यालयः
सरस्वतीभवनम् वाराणसी ।

—❀—

देवैः किञ्चादिदेवैः ऋग सहचरैः किन्नरैर्मर्त्यसंघैः

सिद्धैः साध्यैश्च साध्याधिगतिविधिकृते सर्वदोषास्यमानाम् ।

माकन्दामन्दसूतप्रसररसभरस्पन्धिनीं काव्यशक्तिं—

दातुं दिष्ट्यावतीर्णां नतजनसुलभां कालिकां राधयामि ॥ १ ॥

लोकेऽस्मिन्निगमागमेषु कुशला नारायणो भारवि—

दर्ण्डी चाथ दिवाकरो गणपतिः श्रीहर्षमायादयः ।

जाताः केऽपि सहस्रशः कविवराः के तस्य सर्वेऽपि ते

सिद्धा यस्य सरस्वती कविगुरोः श्रीकालिदासस्य सा ॥ २ ॥

न ज्ञायते स्थिरतया विबुधैरिदानीं देशोऽमुना कविवरेण विभूषितः कः ।

जातः कदा कविकुलाध्वनिं जागरूको वैमत्यमत्र विदुषां परिदृश्यते नः ॥ ३ ॥

अज्ञातजन्माऽपि कवीश्वरोऽसौ सुज्ञातनामास्ति समस्तलोके ।

कवित्वमाधुर्यमधुस्पृशद्भिः पाशचात्त्यभृङ्गैरपि गीयते यः ॥ ४ ॥

सालङ्कारगुणा मनोरमपदन्यासावलीलालिता

सद्वृत्ता मधुरध्वनिः सुलजिता सद्भावसम्भाविता ।

वाणी यस्य सुधामयी सुमनसामुल्लासिनी मानसे

स श्रीमान् कवितावृतः स्वदयितः श्रीकालिदासः कविः ॥ ५ ॥

मनोज्ञमाधुर्यलसत्सदुक्तिभिर्विमोह्यन्मानसमार्द्रचेतसाम्

प्रसृत्वरैः कीर्तिमुधांशुरश्मिभिर्निवारितं येन दिशां तमोऽञ्जलम् ॥ ६ ॥

खद्योतकरूपेण मया कथं स्यात् संवीक्षितुं शक्यमचिन्त्यशक्तेः ।

श्रीकालिदासस्य कवीश्वरस्य वाग्वैभवं वाक्पथपारवर्ति ॥ ७ ॥

यद्वधि गगनेऽस्मिन् पुष्पितौ पुष्पवन्तौ यद्वधि च धरित्री शेषमौलौ निषण्णा ।

तद्वधि घनसारस्कारहारावदाता विलसतु भुवनेऽस्मिन्कालिदासस्य कीर्तिः ॥ ८ ॥

[श्रूयते यदनेन कविकुलचूडामणिना महाकालीं समाराध्य समासादिताऽलौकिकी कविशक्तिरितिकृत्वा
प्रथमं तावत्पद्येनैकेन सैव भगवती समाराधितात्र]

— — — — —

श्रीमतां मीमांसान्यायवेदान्तसांख्ययोगधर्मशास्त्रसाहित्यव्याकरणराजनोतिप्रभृतिविविधशास्त्रधुरन्ध-
राणां धर्मप्राणश्रीलक्ष्मणशास्त्रिद्राविडमहोदयतनूजन्मनां 'पण्डितराज' पदवीविभूषितानां
श्रीराजेश्वरशास्त्रिणां षष्ठ्यब्दप्रवेशनिमित्तकमाङ्गलिकसमारोहोत्सवप्रसङ्गे

मंगलाशंसनम्

नन्दनन्दन इहाखिलवन्द्यो वृन्दकाननविहारसमुत्कः ।

गोपवृन्दमहितः स मुकुन्दः सन्ततं दिशतु मङ्गलं तव ॥ १ ॥

गुरुकृपाभृतपाकसमुद्भवं यमधिगम्य तु शारदवैभवम् ।

प्रकटतिस्म किलाखिलभारतद्विजमहोत्सवकाल इहाद्भुतम् ॥ २ ॥

आचार्याणामथ च विदुषां सर्वदेशस्थितानामत्रैतानां पुर इतभयः शास्त्रचर्चा व्यतानीत् ।

तेन प्रीताद्विबुधविसरात् पण्डितेन्द्राभिधानां त्रिशद्वर्षां जगति विदितं प्रापदच्छावदानम् ॥ ३ ॥

मीमांसाद्वयमांसलो नृपनयव्याख्यानवाचस्पति—

न्यायव्याकृतिसांख्ययोगविलसत्साहित्यसौहित्यभूः ।

सुहृण्यसुतासुतः कृतिवरश्रीलक्ष्मणात्मोदयः

श्रीमत् 'पण्डितराज' मान्यपदभृद् राजेश्वरो द्योतते ॥ ४ ॥

सुब्रह्मण्यनिवेशितामलमतिः श्रीलक्ष्मणात्मा सुधीः—

श्रीवामाचरणप्रसादमहितश्रीशानुबद्धादरः ।

ऊनत्रिशदवस्थयैव पुरजित्पुर्यां द्युनद्यास्तटे

रम्ये साङ्गपदादिवेदविलसद्विद्यालयप्राङ्गणे ॥ ५ ॥

सोऽयं शास्त्रमतिर्मुदा स्वजनकप्रेमप्रतिष्ठापिते

सोत्साहं मतिशालिशिष्यनिवहं प्राध्यापयन्निस्तुलम् ।

शास्त्रार्थावसरे निसर्गमधुरान् यच्छिष्यवक्त्रोद्गतान्

सत्कर्तान् विबुधा निशम्य परमं मोदं भजन्तेऽनिशम् ॥ ६ ॥

प्राचीनां भारतीयां श्रुतिविहितपथां राजनीतिं विलुप्त—

प्रायामुद्धार्य शिष्यान् सपदि धृतधृतिः पाठयन् द्योतते यः ।

विद्यावाप्त्या समृद्धोऽपि च विनयतया नम्रतामात्रपात्रं

सोऽयं राजेश्वराख्यो जगति विजयते षष्ठिवर्षप्रवेशे ॥ ७ ॥

श्रुतिविहितमिदानीं दर्शयन् धर्ममार्गं स हि विबुधवरेन्द्रः सर्वविद्यानदीष्णः ।

शतमिह हि समानां शास्त्रिवर्यः प्रजीयात् जगति सहकुटुम्बः पुत्रपौत्रादियुक्तः ॥ ८ ॥

[इदं मंगलाशंसनं भाद्रकृष्णप्रतिपदि शनौ २०१५ वैक्रमे श्रीमता पण्डितरामनाथजोशी ज्यौतिषा-
चार्येण पठितं समपितञ्च—सम्पादकः] ।

संस्कृतकी सर्वांगीण उन्नति कैसे हो ?

श्री आदित्यनाथ झा आई. सी. एस. महोदयका भाषण

(कुलपति, वाराणसी संस्कृतविश्वविद्यालय)

—❀—

बिहार-संस्कृत-समितिके स्नातकोंके समक्ष उपस्थित हम सबका आज यह कर्तव्य है कि हम संस्कृत की वर्तमान समस्याओं और उनके समुचित समाधान पर विचार करें।

आज देशकी जनता यह सोचती है कि संस्कृतका अध्ययन क्यों किया जाय ? न तो यह जीविकार्जन में सहायक है, न आधुनिकतम ज्ञानार्जनका साधन है। विद्या वही है जिससे अर्थ, सुख, यश तथा नित्य नूतन ज्ञानकी उपलब्धि हो। किन्तु संस्कृतविद्या इनमें से किसी भी उद्देश्यकी पूर्ति नहीं करती। पहले संस्कृत को जनता और राजों-महाराजों दोनों का ही आश्रय प्राप्त था। किन्तु आज जनताका दृष्टिकोण बदल चुका है और संस्कृतभाषा नये दृष्टिकोणके लोगोंकी आवश्यकताओंकी पूर्तिमें असमर्थ है। अतएव उसको जनताका आश्रय मिलना असंभव है। रही राजों-महाराजोंकी बात, वे स्वयं ही समाप्त हो चुके हैं। इस प्रकार संस्कृतज्ञोंके अर्थोपार्जनके प्राचीन साधन नष्टप्राय हैं। इस समय केवल कुछ पाठशालाएँ ही उनकी जीविकाके क्षेत्र हैं। उनमें भी कुछ को छोड़कर शेष पाठशालाओं में अध्यापकको उतना वेतन भी नहीं मिलता जितना कि व्यवस्थित कार्यालयों में निम्न कोटिके कर्मचारियों को मिलता है। अर्थोपार्जन के अन्यक्षेत्रों में तो उनका प्रवेश नितान्त दुष्कर है ही। इस अर्थप्रधान युगमें अर्थके बिना मानव जीवन सर्वथा तिरस्कृत है। यशोलाभ से ही सन्तोष करने की

बात भी व्यर्थ ही है क्योंकि आजका शिक्षित-समाज पण्डितोंका कुछ भी सम्मान नहीं करता। ऐसे अनेक कारणोंसे संस्कृतका अध्ययन आज जनता की दृष्टि में अनावश्यक-सा प्रतीत होता है।

सामयिक तथा मौलिक प्रश्न

यह एक ऐसा सामयिक तथा मौलिक प्रश्न है जिसके समुचित समाधानके बिना संस्कृतके पठन पाठनका प्रचार तथा प्रसार असंभव है। यदि व्यास के वचनके अनुसार—

ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न हि कश्चिच्छृणोति मे।

धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥

धर्मको ही समस्त पुरुषार्थों का मूल मान लिया जाय और धर्मका स्वरूप समझनेके लिए तथा उसमें जनता की अभिरुचि पैदा करनेके लिए ही संस्कृतके अध्ययन-अध्यापनकी आवश्यकता समझी जाय तो इससे भी वर्तमान धर्मनिरपेक्ष शासन-प्रणालीमें संस्कृतको किसी प्रकारका प्रोत्साहन मिलने की आशा करना व्यर्थ है। धर्मके आधारपर संस्कृतके पठन-पाठनको आगे बढ़ानेमें केवल वर्तमान शासन-प्रणाली ही बाधक नहीं है। बरन् आजका वैज्ञानिक युग भी बाधक है। आज मानवका दृष्टिकोण परिवर्तित हो चुका है। परलोककी कौन कहै, आजका मानव वर्तमान जीवनको भी आध्यात्मिक दृष्टिकोणसे नहीं देखता। वह तो केवल भौतिक साधनोंसे ही अपने

जीवनको सुखमय बनाना चाहता है। विज्ञान को ही आज समस्त समृद्धियोंका मूल समझा जाता है। ऐसा कौन होगा जो सुख एवं समृद्धिके प्रत्यक्ष साधन का तिरस्कार करके अप्रत्यक्ष धर्मके लिए प्रयत्न करेगा? अतः स्पष्ट है कि केवल धर्मज्ञानके लिए संस्कृतके पठन-पाठनमें जनताकी प्रवृत्ति नहीं हो सकती।

संस्कृतका भला दोष क्या ?

आज देखा जाता है कि अपने जीवनका प्रमुख अंश व्यय करके आचार्य कक्षातक शिक्षा प्राप्त कर चुकनेके पश्चात् भी संस्कृतके स्नातक जीवनकी साधारण आवश्यकताओंकी पूर्ति करनेमें असमर्थ रहते हैं। पाश्चात्य शिक्षा-पद्धतिद्वारा शिक्षितवर्ग संस्कृतको प्रायः अशिक्षितके ही समान समझता है। समाजमें भी उसकी कोई प्रतिष्ठा नहीं होती और प्रशासन भी उसको उपेक्षाकी दृष्टिसे देखता है। इन्हीं कारणों से संस्कृतके अध्ययनमें कोई उत्साह के साथ प्रवृत्त नहीं होता। किन्तु यह विचारणीय है कि क्या इसका कारण संस्कृतका कोई स्वाभाविक न्यूनता है? क्या संस्कृत मूलकी भाँति सदैव अक्षम, अपटु, निर्बल, निर्धन तथा उपेक्षित रहा है? क्या उसके सम्बन्धमें मनुका यह उद्घोष कभी सत्य नहीं हुआ है?—

सेनापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेतृत्वमेव च ।

सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति ॥

संस्कृत जब लोकभाषा थी

इतिहास साक्षी है, संस्कृतकी यह वर्तमान दुरवस्था स्वाभाविक नहीं है। संस्कृत पहले न केवल धर्म अथवा साहित्यकी भाषा थी वरन् बहुत समय तक लोकभाषा तथा राष्ट्रभाषा रही है। राजा भोज के समय लोकभाषा तथा राष्ट्रभाषा रही है। राजाभोजके समयका

बोझा ढोनेवाला मजदूर भी कहता है—

‘भारो न बाधते राजन्

यथा बाधति’ बाधते ।’

उस समय का जुलाहा भी कहता है—

काव्यं करोमि न हि चारुतरं करोमि,

यत्नात् करोमि यदि चारुतरं करोमि ।

भूपालमौलिमणिमण्डितपादपीठ !

हे साहसांक ! कवयामि ? वयामि ? यामि ?

मण्डनमिश्रके गाँवकी पतिहारिनें भी उनके घरका मार्ग बतलाती हुई शंकराचार्य से कहती हैं—

जगद् ध्रुवं वा जगद् ध्रुवं वा

कीराङ्गना यत्र गिरो गिरन्ति ।

द्वारस्थनीढान्तरसन्निरुद्धा

अवेहि तन्मण्डनपण्डितौकः ।

स्वतः प्रमाणं परतः प्रमाणं

कीरङ्गना यत्र गिरो गिरन्ति ॥

द्वारस्थनीढान्तरसन्निरुद्धा

अवेहि तन्मण्डनपण्डितौकः ।

इसी प्रकार चाणक्य, माधव आदि ऐसे

अनेक व्यक्ति हुए हैं जिन्होंने संस्कृतके उद्भट विद्वान् होनेके साथ राज्यसंचालकके दुर्वह उत्तरदायित्वको भी निपुणताके साथ निवाहा है। क्या यह संस्कृतके गौरवके लिए पर्याप्त नहीं है कि वह विदेशियोंकी सुदीर्घ शासनावधिमें सब भाँति उपेक्षित होती हुई भी न केवल किसी तरह जीती रही, अथवा अपने स्वाभाविक माधुर्यको बनाये रही वरन् वेदों,

उपनिषदों, पुराणों तन्त्र, रामायण तथा महा-
भारत आदि इतिहास-ग्रन्थों दर्शनों और काव्यों-
के विषयगत महत्व, शैली-सौंदर्य तथा भाषाके
आकर्षण द्वारा अपनी महिमाका विस्तार करती
हुई सम्पूर्ण देशको एकताके सूत्रमें बांधे रही
और आसान्त्विक विनाशसे बचाती रही ?

संस्कृतको भूलना घातक

वैदेशिक शासनमें जब कि देशका प्रायः सब कुछ
नष्ट हुआ, उस समय भी केवल संस्कृत ही सुरक्षित
रह सकी। गत फरवरी मासमें दिल्लीके विज्ञान भवन
में आजाद व्याख्यानमालाके क्रममें भाषण करते
हुए प्रधान मन्त्री पण्डित नेहरूने यह यथार्थ ही कहा
था कि संसारके जातीय इतिहासोंमें कदाचित् ही
किसी भाषाने इतना महत्वपूर्ण कार्य किया है जितना
कि संस्कृतभाषाने भारतवर्षमें किया है। संस्कृत न
केवल उच्च विचारों की अभिव्यक्ति का तथा सर्वोत्तम
साहित्यका माध्यम रही है, किन्तु राजनीतिक दृष्टिसे
विभक्त भारतकी एकताकी रक्षाका महनीय साधन
भी रही है। हजारों वर्षों से लाखों व्यक्तियों के जीवन
क्रममें रामायण और महाभारत अनुस्यूत है। कभी-
कभी यह विचार करते हुए मुझे महान् कष्टका अनुभव
होता है कि यदि हमारी जाति बुद्धके उपदेशों, उप-
निषदों तथा संस्कृतके महान् काव्योंको भूल जायगी तो
उसका भविष्य कैसा होगा ? मेरी समझमें उस समय
वह समूल नष्ट होकर अपने उन असाधारण गुणोंसे
रहित हो जायगी जिनके द्वारा वह युगोंसे समानितम
होती आयी है। वस्तुतः संस्कृतको भूलकर 'भारत'
भारत ही नहीं रह सकेगा।

संस्कृत सर्वगुणसम्पन्न

इस प्रकार विचार करनेपर हम इस परिणामपर
पहुँचते हैं कि आज संस्कृतमें जो कुछ न्यूनता प्रतीत
हो रही है वह स्वाभाविक नहीं है। संस्कृत वाङ्मय
सुसमृद्ध एवं सर्वगुणसम्पन्न है। संस्कृतभाषामें भावा-
भिव्यक्ति तथा नवनिर्माण की शक्ति आज भी अक्षुण्ण
है। संस्कृतके माध्यमसे हमारे पूर्वजों ने समय-समय
पर जो सन्देश दिये हैं, वे आज भी पूर्ववत् सत्य और
शाश्वत हैं।

अतः यदि वैदेशिक शासनकी ही भाँति स्वतन्त्र
भारतमें भी संस्कृतकी उपेक्षा न की जाय और उसे
समुचित स्थान दिया जाय, उसके शिक्षणका समुचित
प्रबन्ध किया जाय तथा प्रशासनद्वारा संस्कृतज्ञोंको
न्यायोचित स्थान दिया जाय तो कुछ ही समयमें
संस्कृत न केवल पूर्ववत् समृद्धिशालिनी हो जायगी,
अपितु युगानुरूप नवीनताके साथ और अधिक
श्रीसम्पन्न हो सकेगी।

यदि यह कहा जाय कि यह विज्ञानका युग है, आज
कोई भी धर्म और परलोक अन्वभक्त बनकर वर्तमान
की उपेक्षा नहीं कर सकता, प्रत्येक वस्तुको मानव
विज्ञानकी कसौटी पर कसना चाहता है यह सर्वथा
सत्य है। किन्तु साथ ही यह भी सत्य है कि आज
वैज्ञानिक आविष्कारों द्वारा देश और कालका अन्तर
समाप्त हो चुका है, सुख और स्वास्थ्यके नये-नये
साधनोंके आविर्भावसे मानव-जीवन अधिक सुविधा
सम्पन्न है, यातायात और संचारके अभिनव आवि-
ष्कारोंसे हम एक दूसरेके अत्यन्त निकट हो गये हैं
और विश्वबन्धुत्वका द्वार खुल गया है फिर भी हम
पहले की भाँति सुख और शान्तिका अनुभव नहीं
करते। भय, अविश्वास, आतंक आदि दिनों दिन

बढ़ते जा रहे हैं। प्रभुत्वविस्तार की भावनासे आज सारा जगत् आक्रांत है। संघर्षकी अग्नि सर्वत्र ज्वलनोन्मुख है विश्व प्रतिक्षण प्रलयकी ओर जा रहा है। ऐसी दशामें धर्मकी उपेक्षा करते हुए आँख मुँदकर विज्ञानकी स्तुति करना सर्वथा बुद्धि-विरुद्ध और अन्धविश्वास है। विश्व के नेता और विद्वान् आज इसके लिए चिन्तित हैं कि इस अनर्थकारी संघर्ष को कैसे टाला जाय। वे यह अनुभव करते हैं कि यदि मानवकी दृष्टि भोगवाद पर ही केन्द्रित रही और उसके समक्ष कोई विशिष्ट लक्ष्य अथवा आदर्श न रहा तो विश्वके राष्ट्रोंका वर्तमान दृष्टिकोण बदलना असम्भव होगा। मानवधर्मकी जगह मात्स्यन्याय ही प्रलय होगा। बड़ी मछली छोटी मछली को अपना आहार ही समझती रहेगी। विश्व-बन्धुत्वका आदर्श कपो-कल्पनामात्र होगा और संहाराल्लोंकी होड़ कभी बन्द न होगी।

संस्कृतका प्रयोजन सुस्पष्ट

ऐसी परिस्थितिमें संस्कृतके अध्ययनका प्रयोजन स्वतः स्पष्ट हो जाता है, क्योंकि वह वाङ्मय संस्कृत-वाङ्मय ही है जिसके पद-पद में भारतीय तत्त्वचिन्तकों द्वारा यह तथ्य प्रतिपादित किया गया है कि केवल भौतिक समृद्धि और विषयनिष्ठासे मानव कदापि सन्तुष्ट नहीं रह सकता। वैदिक, जैन, बौद्ध आदि भारतकी सभी विचारधाराओंने निर्विरोध रूपसे यह स्वीकार किया है कि विषयमें अत्यधिक आसक्ति होना ही रागद्वेषकी उत्पत्ति और विश्व-संघर्ष का मूल कारण है। किन्तु इस दोषको तबतक दूर करना असम्भव है जबतक मानवका आत्मविषयक मिथ्या विश्वास दूर न हो जाय। इस मिथ्या विश्वास को दूर करने के लिए अपने वास्तविक स्वरूपका ज्ञान हो

जाने पर भेद-भावकी दृष्टि अपने आप दूर हो जाती है। इसे ही गीता में सात्त्विक ज्ञान कहा गया है—

सर्वभूतेषु मामेकं भावमव्ययमीक्षते।

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥

इस प्रकार एकात्मदर्शन से ही समस्त अनर्थोंकी निवृत्तिकी जा सकती है। इसीलिए भारतकी नीति उपनिषदों के इस सिद्धांत को सर्वोपरि समझती है—

अयं निजः परो वेति गुणना लघुचेतसाम्।

उदारचरितानां तु बसुधैव कुटुम्बकम् ॥

प्रोत्साहन और संवर्धन आवश्यक

विश्वमें भारतकी इस पुरातन विचारधाराके प्रसारके लिए संस्कृत शिक्षाका प्रोत्साहन एवं संप्रवर्तन अत्यन्त अपेक्षित है। स्वतन्त्र भारतकी जनता एवं प्रसाशनने इन तथ्यको स्वीकार करते हुए अखिल भारतीय संस्कृत आयोग की नियुक्ति की और आयोगकी रिपोर्टके आधारपर संस्कृतशिक्षाके व्यापक प्रचारका प्रयत्न किया जा रहा है। उत्तरप्रदेशके प्रशासनने वाराणसीमें एक संस्कृतविश्वविद्यालय की स्थापना की जिसने अपने प्रथम वर्षमें ही बहुमुखी प्रगति की है। संस्कृत वाङ्मयकी जिन शाखाओंके अध्ययनाध्यापनकी चिरकालसे उपेक्षा रही उनके पठन-पोठनके समुचित प्रबन्धके लिए विश्वविद्यालय-में नये विभाग खोले गये तथा अग्रिम वर्षोंमें नये और विभागोंके खोलनेकी व्यवस्था की गयी है। जिन वैदेशिक भाषाओंमें संस्कृतवाङ्मयसे सम्बद्ध महत्वपूर्ण कार्य हुए हैं और सम्प्रति हो रहे हैं उनके शिक्षणकी व्यवस्था भी विश्वविद्यालयमें की गयी है। वैदेशिक शासनकालमें संस्कृतकी प्राचीन शैली-के जिस अनुसन्धान कार्यकी सर्वथा उपेक्षा रही है

उसके पुनरुज्जीवनार्थ एक बृहत अनुसंधान संस्थान-का प्रतिष्ठापन किया गया है।

मंगल सूचक

संस्कृत शिक्षाके लिए यह मंगल सूचक है कि इस वाराणसीमें संस्कृत-विश्वविद्यालयकी स्थापना के अनन्तर ही देशके अन्य राज्योंमें भी संस्कृत-विश्वविद्यालयोंकी स्थापनाकी चर्चा चल रही है। जहाँ तक मैं समझता हूँ, बिहारप्रान्तमें तो अग्रिम शिक्षा-सत्रसे ही विश्वविद्यालय अपना कार्य आरम्भ कर देगा। जो मिथिला आदिकाजमे ही सभी विद्याओं, विशेषतः संस्कृतविद्याका केन्द्र और गौतम, याज्ञ-वल्क्य प्रभृति तत्त्वदर्शियोंकी साधना भूमि रही है, जिसके राजा राजर्षि जनकके ज्ञान और त्यागकी कीर्ति उपनिषदों में गायी गयी है, जहाँ सीता सद्यः आदर्श नारियों ने जन्म लिया है, जहाँ गंगेश, वाच-स्पति, उदयन प्रभृति दार्शनिक और जयदेव, विद्यापति प्रभृति महाकवि पैदा हुए हैं, जहाँ की 'धौतपरीक्षा' आज भी सर्वविदित है, वहाँ संस्कृतविश्वविद्यालयके प्रतिष्ठापनमें विलम्ब होना उसके गौरवके सर्वथा प्रतिकूल है। अतः दरभंगा नरेशने अपना भव्य राजभवन तथा विशाल पुस्तकालयको समर्पित करके एक अनु-करणीय आदर्श उपस्थित किया है। देशका दृढ़ विश्वास है कि वाराणसी और बिहारके संस्कृत विश्व-विद्यालय ज्ञान विज्ञानके पारस्परिक आदान प्रदान और संवर्धनद्वारा विश्वके कल्याणका मार्ग प्रशस्त करेंगे।

कालिदासकी जन्मभूमि

संस्कृत शिक्षाकी इस नवजागरण बेलामें संस्कृत पण्डितों में भी अनुसन्धानकी प्रवृत्ति जाग्रत हो रही है। अतः इस समारोहमें एकत्र विद्वानोंके समक्ष

मैं महाकवि कालिदासकी जन्मभूमि तथा शिक्षा प्राप्ति-के प्रामाणिक स्थानके सम्बन्धमें कुछ तथ्य विचारार्थ प्रस्तुत करना चाहूँगा।

कालिदास की जन्मभूमि आदिके सम्बन्ध में विद्वानोंमें भरी मतभेद है। इन्हें कोई बंगाल, कोई मालव, कोई धारा, कोई उज्जयिनी तथा कोई कश्मीरका निवासी मानते हैं किंतु एक ऐसा प्रामाणिक लेख प्राप्त हुआ है जिसके बलपर कालिदासकी जन्मभूमि मिथिला सिद्ध होती है।

दरभंगा जिलेमें 'बेनीमट्टी' के अन्तर्गत उच्चैठ (उच्चपीठ) गाँवमें एक प्राचीन नदीके पश्चिम तट पर भगवती दुर्गाकी एक प्राचीन मूर्ति है। इससे पूर्वदक्षिणकी ओर एक ऊँचा टीला है जो अत्यन्त प्राचीनकालसे कालिदासके विद्यापीठके नामसे प्रसिद्ध है। आज विद्यार्थीगण इस दुर्गामूर्तिकी उपासना विद्या वरदात्रीके रूपमें करते हैं। लेखपालोंके कागज पत्रोंमें यह भूमि 'कालिदासकी चौपड़के' नामसे अंकित है। पुराने कागज पत्रोंमें भी इस भूमिका अंकन कालिदासके ही नामसे है। परम्परागत जनश्रुतिके अनुसार कालिदासने यहीं विद्या प्राप्त की थी। इससे यह अनुमान किया जाता है कि कालिदासकी जन्मभूमि भी कहीं इसी स्थानके पास-पड़ोस में रही होगी। यदि यह तथ्य परीक्षणोंसे प्रामाणिक सिद्ध होता है तो मिथिला एवं बिहारके लिए यह गौरवका विषय होगा।

आशा है, बिहारकी सरकार इस विषय पर विद्वानोंका निर्णय प्राप्त कर कालिदासकी विश्वविख्यात प्रतिष्ठाके अनुरूप एक स्मारकके निर्माण की व्यवस्था करेगी।

विहार-संस्कृतसमितिके स्नातकोंका यह परम प्रकार बड़े जिससे आपके प्रयाससे यह विहार प्रदेश सौभाग्य है कि वे उस वर्षके स्नातक हैं जिस वर्ष शीघ्र ही अपने प्राचीन गौरवको पुनः प्राप्त कर ले और यह समिति विश्वविद्यालयके रूपमें परिणत होकर मिथिलामें प्रतिष्ठापित होनेवाले 'विहार संस्कृतविश्व-विद्यालय' का उसके प्राचीन गौरवके अनुसार अभ्यु- करने जा रही है। मेरी कामना है धर्म, चारित्र्य, सत्य, दय हो। विद्या तथा देशभक्तिके साथ आपकी योग्यता इस उत्थातव्यं जागृतव्यं योक्तव्यं भूतिकर्मसु।

परीक्षा केन्द्राध्यक्षोंसे निवेदन

इस वर्षमें भारतके अनेक केन्द्रोंमें परीक्षाएँ हुई हैं। उनका परीक्षाफल अतिशीघ्र ही प्रकाशित हो रहा है। केन्द्राध्यक्षोंके यहाँसे परीक्षाकी कापियाँ रजिस्टर्ड पार्सल द्वारा इस—कार्यालयमें प्रेषित करनेका नियम है। तदनुसार—उत्तर कापियाँ पहुँच जाती हैं। इस अवस्थामें भी कुछ केन्द्राध्यक्ष महाशय कापियोंकी प्राप्ति सूचना पुनः पत्र द्वारा चाहते हैं। रजिस्टर्ड पार्सल द्वारा आये हुए बंडलोंके सम्बन्धमें पुनः लिखना आवश्यक नहीं है। क्योंकि इसमें समय और शक्तिका अपव्यय होता है। केन्द्राध्यक्षोंको ज्ञात होना चाहिये कि रजिस्टर्ड पार्सल एवं पत्र अवश्य पहुँचता है। कतिपय सज्जन-पत्र लिखते हैं, उसमें अपना पूर्ण पता लिखना भूल जाते हैं। ऐसे पत्रोंकी कार्यवाही इच्छा रहते हुए भी नहीं हो पाती है। पत्रलेखक कृपया इस त्रुटिको सुधार लें, और भविष्यमें पूर्ण पता लिखनेका ध्यान रखें।

कोटाके (राजस्थान) एक सज्जनने पत्र लिखा है परन्तु अपना पूर्ण पता नहीं लिखा है। परिचितोंमें हैं, किन्तु वह परिचय बहुत प्राचीन है विस्मृत प्राय है। अतः निवेदन है पत्र भेजनेवाले सज्जन इन दोषों को दूर करनेका प्रयत्न करें। जिनके पत्रोंका उक्त प्रकारकी त्रुटिके कारण उत्तर न जा सका हो, वे क्षमा करेंगे।

सूर्योदयके ग्राहकोंसे निवेदन

अखिलभारतीय धर्ममहासभा श्रीभारतधर्ममहामण्डल द्वारा संचालित 'सूर्योदय' पत्र संस्कृत भाषाकी समुन्नति एवं प्रचारके निमित्त ३४ वर्षोंसे प्रकाशित हो रहा है। इस स्वतन्त्र भारतमें जब कि संस्कृत भाषाके अभ्युदयके निमित्त केन्द्रीय सरकार एवं प्रान्तीय सरकारका ध्यान आकृष्ट हो रहा है, इस समय संस्कृतके विद्वानों

तथा संस्कृतभाषाके प्रेमियोंको विशेष उत्साहके साथ सर्वभाषा जननी संस्कृतवाङ्मयके प्रचार और प्रसारमें तन मन धनसे सहायक बनना चाहिये। अतः जिन ग्राहक महानुभावोंने 'सूर्योदय' का वार्षिक मूल्य अब तक नहीं भेजा है, वे ३) तीन रुपया मनिआर्डर द्वारा शीघ्र भेजनेकी कृपा करें और अपने मित्रोंको भी सूर्योदयके ग्राहक बनानेका प्रयत्न करें। बी० पी० भेजनेमें व्यर्थ ही व्यय बढ़ेगा।

निवेदक

कार्याध्यक्ष

'सूर्योदय', महामण्डल भवन, वाराणसी कैट।

सनातनधर्मके नेता गोस्वामी गणेशदत्तका देहान्त

यहां प्राप्त सूचनाके अनुसार सुप्रसिद्ध सनातनी नेता गोस्वामी गणेशदत्तका हरद्वारमें ११ जूनको देहान्त हो गया। उनकी अवस्था ५० वर्षों की थी।

माननीय गोस्वामीजी कुछ समयसे हृद्रोगसे

बीमार थे। वे उत्तर भारतमें बहुतसे मन्दिरों और सनातनी शिक्षण संस्थाओंके संस्थापक थे। पंजाबमें अनेक विद्यालयोंकी स्थापना की थी।

—❀—

राष्ट्रपतिके शोकोद्गार

गोस्वामी गणेशदत्तके निधनपर

माननीय राष्ट्रपति डाक्टर राजेन्द्रप्रसादने गोस्वामी गणेशदत्तके निधनपर समवेदना प्रकट करते हुए एक सन्देशमें कहा है कि गोस्वामी गणेशदत्तके असामयिक और आकस्मिक निधनसे मेरा हृदय दुःखित हो उठा है। उन्होंने अपना जीवन सार्वजनिक कार्योंमें अर्पित कर दिया था। पंजाब, दिल्ली और पश्चिमी उत्तरप्रदेशकी बहुत-सी शिक्षा-संस्थाओंकी स्थापना उन्हीं के सुपरिणाम स्वरूप हुई

थी। इस अवसर पर मैं गोस्वामीजीकी दिवंगत आत्माके प्रति श्रद्धाञ्जलि अर्पित करता हूँ तथा उनके शोकसन्तप्त बन्धु-बान्धवोंके साथ समवेदना प्रकट करता हूँ।

पंजाब प्रदेश कांग्रेसकमेटीके अध्यक्ष सरदार दरबारा सिंह तथा मंत्री मेहरचन्द आहूशाने भी कल गोस्वामीजीके निधन पर शोक प्रकट किया। गोस्वामी जीकी मृत्यु रात्रिके समय हरद्वार में हुई थी।

—❀—

Philosophy of Avatara—Incarnation

(*By a Mahatma*)

When a learned research scholar with his philosophical and scientific vision studies the truths underlying the Vedic and Shastric aspects of Avatara—Incarnation of Sagun Brahman—the Almighty God—and of His Occult high office-bearers—he will come to the conclusion that according to Hindu-shastras life evolution in this planet exhibits four fundamental stages through which the life impulse has to pass on its journey to the human kingdom, the crown of Nature's constructive efforts. The first is the vegetable type of which the distinctive characteristic is the evolution of life by sprouting from the soil. The second and next successive germ type is the sweat-born, at which stage life evolves by exudation from other organic lives or otherwise. The third type is furnished by the oviparous or egg-born life, and the fourth by the viviparous mammal life, the last containing sac-born two subordinate types, viz., animal and man. The Holy Rishis of ancient Hindusthan have propounded the doctrine that the Lord of Universe exist in all these stage of life

in sixteen expanding Kalas or digits of manifestation, that one digit of the Almighty Lord's spirit manifests itself in the vegetable kingdom, up to 4 in the above-mentioned other kingdoms and from 5 to 8 in the human being according to the stages in which the advanced Jivas paas, from the savage at one end of the scale to the highest evolved sage at the other. The Lord's manifestation in His Avataras ranges from nine to sixteen digits, and the Shāstras speak of tendigit, twelve digit, fourteen-digit Avataras as well as the Full (Purna) Avatara in whom sixteen digits are present.

This scientific and philosophical truth has been exhaustively exposed in the Upanishad—Sri Bhagawat Gita. The fundamental sublime doctrins has been explained in these few words :—"The Indestructible—the Supreme Eternal—is called BRAHMAN. His Swabhava, *i. e.* Nature (Sat, Chit, Anand) is called Adhyatma. The abandonment of this attribute "Sachidananda" for the sake of creation is called Karma. The Karma Mimansa Philosophy of the Vedas suppo-

its this definition and says that Karma is the vibration of Brahma-Prakriti i. e. the Nature of the Supreme. The Srimad Bhagawat Gita further says that all perishable objects of the creation from the universe to the Jiva-body and even to atoms are called Adhibhoota. Purusha is called Adhidaiva: This philosophical truth regarding the Purusha can be further explained in this manner :—When the Supreme being beholds His Prakriti (Nature), He is called the Parama-Purusha—Supreme Purusha or Saguna Ishwara, Likewise, when a big occult governor is able to control His Prakriti (Nature) and beholds her, he is also called Purusha. The Bhagwat Gita further says that in every Jiva, as a beholder of His Nature, He is called Adhiyajna. The acquisition of real knowledge of these truths leads one to the realm of Mukti—Liberation.” When this Adhiyajna becomes a medium for Divine action of Bhagwan Vishnu (the Preserver of the universe) such a medium is called Bhagawat-Avatar such as Sri Krishna, Sri Rama, Balarama, Vamana, Nrisimha, Buddha, Kalki and others. The Daivi Mimansa Philosophy of the Vedas further proves that when the same Adhiyajna becomes a medium of some Maharshi (occult

controller of knowledge) or of a Deva (occult controller of Karma) then such a medium is called an Avatara of a Maharshi, such as Maharshis Patanjali, Jaimini etc. of the former and Maharaja Yudhishthira, etc. the Pancha Pandavas of the latter, and when the Adhiyajna becomes a medium of the action of the Asuras (the rivals of the Devas) he is called an Avatara of Asuras, such as Duryodhana, Ravana, Kansa, etc.

The manifestation of God's spirit, therefore, with 9 to 10 digits of power and excellence through some visible medium—a finite tangible embodiment—for accomplishing some great purpose according to the need of the occasion is what is called Avtara. The word “Avatara” etymologically signifies Ava tarana= coming down—a descent from the unmanifest state to the manifest, embodied state. That great purpose of coming down of God has been clearly exposed in the Bhagawat Gita by Bhagawan Sri Krishna :—“Whenever exhaustion of righteousness and predominance of unrighteousness take place, then do I create Myself (in this world). For the protection of the good and destruction of the evil-doers, as well as for the resto-

ration of righteousness, am I born from age to age.' How solacing is the promise, how comforting the assurance held out by the Lord Himself to His children groaning under unrelenting oppression and heinous atrocities of the monstrous tyrants and villains whose pestilent ravages, defy all human control and restraint? It should here be noted that such advents of Avtaras do not take place hap-hazardly or too frequently at the slightest derangement of ordinary unbalancement of righteousness—nor a moment too soon, nor a moment too late. All the average and even some abnormal deteriorations and derogations all over the world are always and constantly being adjusted and set right by the Vibhootis, *i. e.*, great personalities having extraordinary powers—great statesmen, warriors, prophets, philosophers, social and religious reformers of outstanding talents and genius who flourish in every age and clime, and limited as their power and excellence is, they are adequately endowed with some Divine power necessary to grapple with the particular situation of the moment. As a matter of fact, all Jivas (beings) due to their inherent nature which no amount of education, culture or refinement can possibly uproot, fall under

the one or the other of the three different groups, viz. (1) Daivi jivas, *i. e.*, Angelic beings; (2) Asurik Jivas, *i. e.*, Satanik beings and (3) Rakshashik Jivas *i. e.*, Beastly beings. When, therefore, the struggle on the human plane comes between the Rakshashik classes themselves, or between the Rakshashik class and the Asurik class, or between the Asurik classes themselves, the advent of a Divine Incarnation, according to Hindu Theology, is not warranted which can only be expected when the struggle happens to come between the Asurik or the Rakshashik or the both classes on the one side and the Daivi class on the other and the conflict develops to an acute nature and attains to the culminating stage. Even the present world-wide staggering devastation and chaos wrought by the war are not sufficiently potent to sprout out into an emergency for the advent of an Avatara with all its horrors and havocs, this war is not altogether shorn off its principles of righteousness. Each of the belligerent nations who have plunged into the war, staking the best of their resources, did so assuredly not for the sake of the war itself—nay, not for the mere fun of it—but after mature deliberation with a certain definite aim which from their

respective angle of view-point, they have concluded to be perfectly righteous. Then, except in very rare instances, all the salutary international military rules, ethics and civilized methods of warfare are more or less still abided by :—necessary warnings and ultimatums before actual outbreak of hostility are given ; safety of civilian peoples of even the enemy country and of neutral nations are duly regarded ; while in conducting the war itself—(the modern methods of scientific machine-war)—needless bloodshed is, as far as practicable, avoided—the whole trend of military operations centering round the one main principle of destroying all military objectives of the enemy such as aerodoms, dockyards, aeroplanes, forts and factories producing all military requisites, railways, communications etc.—thereby benumbing, crippling and paralysing the fighting power of the enemy with the minimum amount of human slaughter. Prisoners-of-war all over the civilized world are treated with every consideration and due dignity and their exchange is carried on with safest procedure and terms ; and abject subjection and humiliation of the vanquished country, how ever small, being utterly repugnant to modern idea and ideals, armistice, true peace

and treaties are concluded with all decency and honourable terms. War is the most horrible phase of human affairs and when we find that despite its cruelest function, it has managed to still adhere to so much of righteous and civilized principles, we can not but conclude that the present world still retains some righteousness and justice and that vice, immorality, sin, oppression and miseries have not yet attained that culminating point where all human endeavours and natural processes being of no avail, the intervention by a God's incarnation—AVATARA—becomes inevitable.

The Vedas and Shastras declare that it is only on occasions of extreme crisis of an all-round nature threatening total annihilation of righteousness, Dharma and justice and all that conduces to human goodness and civilization, that the advent of an Avatara endowed with extraordinary required degree of Divine might and excellence of spiritual wisdom and knowledge sufficient to cope with the situation takes place. Readers of Mahabharata Ramayana, Purana and the Mahapuranas with some research disposition will find that each of the ten well-known Avatars—Sri Krishna, Rama, Parasuram and others appeared and played their role at such times and occasions when the world stood

in dire need of them and each of them with their extraordinary superhuman power, wisdom and moral excellence accomplished things which were far beyond the limit of human means and might. The necessity of Avatars can not be over-estimated and exaggerated—prolonged unrighteousness, rank materialism, Godless culture and unrelenting tyranny and oppression would continue their reign of terror, the world itself would be destroyed untimely, while those sublimest spiritual doctrines and teachings which can only be revealed directly by the Avatars and their ideal exemplary life would remain a sealed book to mankind but for the timely advents of Avatars.

Men and women belonging to all creeds of the world—such as our Muhammadan brothers, Christian brothers, Buddhist brethren, Jain Brethren and the rest—all have faith in the philosophy of Avatars in one form or other and all of them believe directly or indirectly in the logical principles of Avatars. The Christians, Muhammedans, Buddhists and Jains believe that the respective Founders of their religion are Representatives of God

on Earth and eminent leaders and preachers of their creed such as Tirthankaras of the Jains and prophets of others also come under the same category of this philosophical and scientific truth. According to the Scriptures the Avatars are generally considered to be of three different grades under different conditions. They may be illustrated as follows :—(1) Purna-Avatars (Full); (2) Ansha-Avatars (not-full); and (3) Avesha-Avatars (incarnations by possession for the time being). Shri Bhagwan Sri-Krishna is universally accepted as Purna-Avatar. Sri Parasutama and others Ansa-Avatars, while Sri Chaitanya Deva is generally recognised as an Avesha Avatar. Mysterious are the ways of the Almighty Father and infallible is the regularity and accuracy with which the law and order of His mighty Cosmic Government works! The Mahabharata which is accepted as the fifth Veda of the Hindus declares that during the period of the Great Kurukshetra War, the godly great personages such as Bhishma Pitamaha and Acharya Drona became Avesha-Avatars of the Asuras and in his last days the Great Bhishma Pitamaha himself admitted this truth.

अखिल भारतीय सर्ववेदशाखा-सम्मेलनस्य द्वितीय-महाधिवेशन-समारोहः ।

प्रत्यक्षदर्शी—श्रीसरयूपलादशाही द्विजेन्द्रः वाराणस्यः

—०००—

अनन्तश्रीविभूषितानां श्रीकरपात्रस्वामिमहोदयानां प्रेरणया, श्रीमतां जगद्गुरुणां ज्योतिष्पीठाधीश्वराणां श्री १००८ श्रीकृष्ण बोधाश्रमस्वामिचरणानां तत्त्वावधाने, अनन्त श्रीविभूषितानां जगद्गुरुणां श्रीमच्छङ्कराचार्यश्रीशृङ्गेरीमठाधीश्वराणां, श्रीश्री १००८ श्रीद्वारिका शारदापीठाधीश्वर स्वामिचरणमहानुभावानां च साभि-
ष्टविमुक्तक्षेत्रेऽत्र वाराणस्यां दुर्गाकुण्डस्थित श्रीधर्म-
संघ-शिक्षामण्डलविनिमित्तं वेदतगरेऽतिरम्ये महता स-
मारोहेण सुसम्पन्नं वि० सं० २०१६ चैत्रशुक्लाष्टमी
गुरुवार—(१६-४-५६) मारभ्य चैत्रीपूर्णिमां
(२३-४-५६) यावदिति महान् प्रमोदकरः पुण्य-
लाभस्य शुभावसरः ।

पावनेऽस्मिन् पुण्यक्षेत्रानुष्ठितेषु विविधवैदिक
यज्ञानुष्ठानेषु सत्सु सभासु शास्त्रार्थानुसंधानसदित्सु च
परिपूतेषु नानादिग्देशान्तरादागताः वैदिका धर्मानुष्ठा-
नाचारचारिता विद्वांसो नेतारः संन्यासिस्वामिचरणाश्च
अथात्र प्राधान्येन चत्वारो विभागाः परिकल्पिताः—

(१) श्रौतकर्मणामनुष्ठानपूर्वकमाहिनग्नियज्ञः ।

(२) वैदिकरुद्रयज्ञानुष्ठानम् ।

(३) उपलभ्यमानानां तत्तद्देवान्तर्गतसर्वासां
शास्त्रानां पारायणम् ।

(४) वेदब्राह्मणोपनिषदामपौरुषेयत्वविषये विवादं
नुष्ठान-शास्त्रार्थम् ।

सर्ववेदशाखासम्मेलनम्—सप्ताहेऽत्र विशालमण्डपे

महाविहट्सभा समजति । यत्र समागतानां विदुषां
महात्मनां च वैदिकव्याख्यानसुवर्षणमुधाणनेन के नामा-
ऽत्मानं कृतकृत्यं न कृतवन्तः ? पुण्यभागाः श्रोतारोऽपि
धन्यतराः संजातास्तत्र, किं बहुना बहुज्ञेषु ।

सर्वथादिसम्मतं तत्रोद्घोषितं 'वेदा अपौरुषेयाः'
इति तेषां वेदानां संरक्षणैर्नैवास्माकं सर्वमानवानां
कर्याणं सार्वभौमादिति । भारतीयसंस्कृति-मर्यादा-
संरक्षणैर्नैवाभ्युदयं शाश्वतिकं भविष्यतीति न
विस्मर्तव्यम् ।

स्वराज्यमुखसम्पदादिदृष्टिरपि तदैव चिरस्था-
यिनी संभवेत् यदा वेदानुकूलमस्माकं सर्वमपि कृत्यं
सम्पद्येत । भूमण्डलेऽपि सर्वत्रैवाधिक-राजनीतिक-
धार्मिकव्यात्मिकसमुन्नतः प्रसरिष्यति । एतेन सुस्पष्टं
भवति यत् यावद् सर्वे मानवाः वेदमूलकसिद्धान्तानु-
सरणं न करिष्यन्ति तावत् दैवीसम्पन्नं लोके प्रचरि-
ष्यति । केवलमाऽसुरसिम्पदनुयायिनः स्वात्मानं वैज्ञानिकं
मन्यमाना ईश्वरपराङ्मुखा अन्योन्यं योद्धुकामाः
प्रजात्पीडनपूर्वकं राज्यं ऐहिकं जीवनं विवदमानं मूलाधार-
स्वरूपं नित्यं विज्ञानं न प्राप्तुं समर्थाः इत्यत्र न कश्चन
सन्देहलवः ।

एवं विवदमानेषु लोकेषु अनन्तश्रीविभूषितानां
पूज्यपादानां श्रीकरपात्रमहोदयानां श्रौतस्मार्तविहि-
तानुष्ठानमात्रमेवोपजीव्यं हितकरं स्वीकृत्य सर्वैः रत्याद्यं
सेवनीयं संस्मरणीयमिति ममाभिप्रायः ।

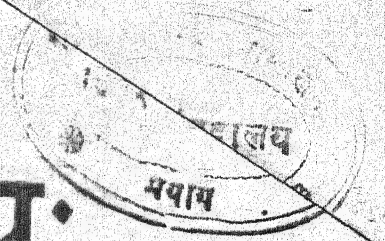
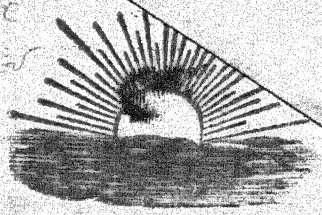
श्रीभारतधर्म महामण्डल-शास्त्रप्रकाश-विभागद्वारा प्रकाशितपुस्तकानि

श्रीस्वामि दयानन्द महाराज द्वारा रचितानि—

१—धर्मकल्पद्रुम प्र० ख०	२)	३४—उपदेशपारिजात	॥)
२—धर्मकल्पद्रुम द्वि० ख०	१॥)	३५—कल्किपुराण	१॥)
३—धर्मकल्पद्रुम तृ० ख०	२)	३६—पातञ्जलयोगदर्शन	२)
४—धर्मकल्पद्रुम च० ख०	२)	३७—महामंडल रहस्य	१॥)
५—धर्मकल्पद्रुम प० ख०	१॥)	३८—मन्त्रयोगसंहिता	१)
६—धर्मकल्पद्रुम ष० ख०	३॥)	३९—हठयोगसंहिता	॥)
७—धर्मकल्पद्रुम स० ख०	२)	४०—तत्त्वबोध	२)
८—धर्मकल्पद्रुम अ० ख०	३॥)	४१—स्तोत्र कुसुमाञ्जलि	१)
९—धर्मकल्पद्रुम, प्रथम द्वितीय खण्ड		४२—भगवद्गीता प्रथम खंड	१)
एक साथ रायल एडी०	५)	४३—विष्णुगीता	१)
१०—प्रवीण दृष्टिमें नवीन भारत प्र० ख०	२)	४४—सूर्यगीता	॥)
११—प्रवीण दृष्टिमें नवीन भारत द्वि० ख०	२)	४५—शक्तिगीता	१)
१२—नवीन दृष्टिमें प्रवीण भारत	१)	४६—धीशगीता	॥)
१३—साधनचन्द्रिका	१॥)	४७—शंभुगीता	१)
१४—शास्त्रचन्द्रिका	१॥)	४८—संन्यासगीता	१)
१५—धर्मचन्द्रिका	१)	४९—गुरुगीता	१)
१६—आर्यगौरव	॥)	५०—कर्ममीमांसादर्शन प्र० ख०	१॥)
१७—नीतिचन्द्रिका	॥)	५१—कर्ममीमांसादर्शन द्वि० ख०	२)
१८—धर्मप्रश्नोत्तरी	१)	५२—कर्ममीमांसादर्शन तृ० ख०	५)
१९—चतुर्वेदसंलोक रहस्य	१)	५३—कर्ममीमांसादर्शन (संस्कृत)	२)
२०—गीतार्थचन्द्रिका सजिह्वा ३) अजिह्वा २॥)		५४—रामगीता	२॥)
२१—सनातनधर्मदीपिका	॥)	५५—कहावत रत्नाकर साधा० राय०	१०)
२२—धर्मविज्ञान प्र० ख०	५)	५६—रामायण तुलसीकृत	१॥)
२३—धर्मविज्ञान द्वि० ख०	४)	५७—आदर्श जीवनसंग्रह	१॥)
२४—धर्मविज्ञान तृ० ख०	४)	५८—त्रिवेदी सन्ध्या	१२)
२५—सती चरित्रचन्द्रिका	२)	५९—ब्रह्मविद्याका मूलग्रंथ	॥२)
२६—नित्यकर्म चन्द्रिका	१)	६०—गोब्रत तीर्थमहिमा	॥)
२७—धर्मसोपान	१)	६१—मार्कण्डेय पुराण प्र० ख०	१)
२८—धर्मकर्मदीपिका	१)	६२—मार्कण्डेय पुराण द्वि० ख०	१)
२९—महाभारत सोपान	१)	६३—मार्कण्डेय पुराण तृ० ख०	१)
३०—कन्याशिक्षा सोपान	१)	६४—ऋजुपाणिनीयम्	॥)
३१—ब्रह्मचर्य सोपान	१)	६५—संगीत सुधाकर	१)
३२—साधन सोपान	॥)	६६—पुराणरहस्य	१॥)
३३—शास्त्र सोपान	१)	६७—संन्यासधर्मपद्धति	१॥)

संपादकः प्रकाशकः—अवधेशप्रसादशर्मा, श्रीभारतधर्ममहामण्डल, जगतगंज, वाराणसी कैंद ।

मुद्रकः—श्रीपरेशनाथ घोष, सरला प्रेस, बनारस-१.

सूर्योदयः

(श्रीभारतधर्ममहानगडलस्य त्रैमासिकं त्रैमासिकञ्च मुखपत्रम्)

(वार्षिकं मूल्यम् अप्रिमं मुद्रात्रयम्)

सूक्तिमुधा

—*—

सुजनो न याति वैरं परहित-निरतो विनाशकालेऽपि ।
छेदेऽपि चन्दनतरुः सुरभयति सुखं कुठारस्य ॥ १ ॥

यदमी दशन्ति दशना, रसना तत्स्वाद-सौख्यमनुभवति ।
प्रकृतिरियं विमलानां, क्लिश्यन्ति यदन्यकार्येषु ॥ २ ॥

शरदि न वर्षति गर्जति, वर्षति वर्षासु निःस्वनो मेघः ।
नीचो वदति न कुरुते, न वदति सुजनः करोत्येव ॥ ३ ॥

उत्कर्षवान् निजगुणो यथा यथा याति कर्णमन्यस्य ।
धनुरिव सर्वशजन्मा तथा तथा सज्जनो नमति ॥ ४ ॥

त्रिप्रियमप्याकर्ण्य ब्रूते प्रियमेव सर्वदा सुजनः ।
वारं पिवति पयोधे वर्षत्यम्भोधरो मधुरमम्भः ॥ ५ ॥

अनुकुरुतः खलसृजनी अग्रिम-पाश्चात्यभागयोः सूच्याः ।
विदधाति रन्ध्रमेको मुद्रणमस्यापरोऽपि पिदधाति ॥ ६ ॥

ईश्वरभक्तिः

भवत्या त्वनन्यया लभ्यः । अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन । प्रवेष्टुं च परंतप ॥ १ ॥

तेषु पाण्डवेषु समं द्रौपद्या वनमधिवसत्सु सत्सु तेषामुदरपूर्तये भगवान् सूर्यनारायणस्तेभ्यो दिव्याग्नेः स्थाती ददौ. सा च प्रार्थिता यथेष्टमन्नं व्यतरन् तेन ते पाण्डवाः सहस्रशोऽन्यान्पि ब्राह्मणान् प्रोत्थामासुः. अथ दुराराध्यं दुर्वाससं महता परिश्रमेण समाराध्य दुर्योधनः प्रार्थयामास. मुनिश्रेष्ठ ! मध्यरात्रे पाण्डवानां निवासं गत्वा दशमहस्तैः शिष्यैः सह भोजनं याचस्व. याचनाभगे तु तान् कोपेन भस्मावशेरान् कुरु इति. एवं विज्ञप्तः स मुनिश्रेष्ठो दशसहस्रैः शिष्यैः परिवृतः पाण्डवानां निवासमागत्य सुप्तेषु सर्वेषु स्वागमन-मुक्तचैर्दूधुक्ष्ण भोजनमयाचत तस्य तं वीपमाकर्ण्य चिन्तातुरा द्रौपदी परमदुःखायत. यतः सा स्थाती सूर्योदयमारभ्य सूर्यास्तपर्यन्तं यथेष्टं पक्वान्नं वितरन्त्यपि रात्रौ कणिकामपि दातुं न प्राभवत्. स्थाल्या इमं प्रभारं जानन्त्यपि द्रौपदी ईश्वरे परं विश्वस्ता धैर्यमवलम्ब्य स्नानार्थं तं व्यजिज्ञपत्. प्रार्थयामास चानन्यभावेन जगदीश्वरम्. सोऽपि सत्वरमागत्य तस्मान् संकटान् द्रौपदीं समुद्धार. पाठकाः ! द्रौपदीवत् यः कोऽपि तमोश्चरमनन्यभावेन सेवते, तस्याज्जया वर्तते, तमपि जगदीश्वरोऽवश्यं सुखयति ।

—*—

धार्मिकाध्यात्मिक संस्कृतविद्यापीठ परीक्षाफल सन् १९५६ ई०

(अवशिष्टांग)

। निम्नलिखित परीक्षार्थी विभिन्न परीक्षाओंमें उत्तीर्ण हैं—आयुर्वेदमध्यमा तृतीयश्रेणी ६१४—वंशगोपाल पाठक ।

आयुर्वेद कालेज श्रीनिवासबाग कानपुर—

आयुर्वेदशास्त्री—५२५ सुखलाल, ५२८ राधेश्याम सचान, ५५३ अशर्कीलाल विश्वकर्मा ।

आयुर्वेदाचार्य—५७२ रामबहादुर सिंह ।

श्रीभास्कर शैवी संस्कृतशाठगाला नवल कानपुर—

साहित्यशास्त्री—द्वितीय श्रेणी २३५ गणेशशंकर अवस्थी, श्रीतौलेश्वरनाथ राजकीय संस्कृत विद्यालय तौलिहवा—

साहित्यमध्यमा—६३६ शारदा साद पाण्डेय, ६२४ ज्वालाप्रसाद ओझा, ६५३ मेधबहादुर सिंह ।

त्रयोविष मध्यमा—६६१ ए. कालिकाप्रसाद ।

धर्मशास्त्र प्रथमा—६४३ ए. महालक्ष्मी कुमारी । साहित्यरत्न—५५२ श्रीनारायण श्रीवास्तव सं० बि० पटारी ।

ग्राहकेभ्यो निवेदनम् ।

सूर्योदयोऽयं नियतरूपेण संस्कृतसंसारस्य सेवां विदधाति । संस्कृतभाषायां सर्वतः प्राचीनमिदमेव पत्र-मिति नास्ति गीर्वाणशण्णः सेवकानां विदुषामविदि-तम् । वार्षिकञ्च मूल्यनेतस्य स्वरूपमेव विद्यते । बहूनां ग्राहकमहानुभावानां अनुनापि सूर्योदयस्य वार्षिकं मूल्यं लभ्यते न समागतमस्ति । बी० पी० द्वारा सूर्योदयं प्रेषयित्वा मूल्यग्रहणेन ग्राहकमहानुभावानां

व्ययाधिक्यं जायते । अतश्च बी० पी० द्वारा सूर्योदय-प्रेरणं नो समीचीनं प्रतिभाति । एतन्निवेदनमवलोकन-समकालमेव ग्राहकमहानुभावैः संस्कृतभाषासमुन्नति-कामैः सूर्योदयस्य वार्षिकं मूल्यं वनादेश- (मनिआर्डर) द्वारा नूतनं प्रेषणायम् । संस्कृतभाषायाः संरक्षण-प्रचारणं च भारतीयानां विशेषतो संस्कृतविदुषां प्रधान-कर्तव्यमिति मदीयं निवेदनम् ।

सूर्योदयः

श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य त्रैमासिकं त्रैमासिकञ्च पत्रम् ।

(वार्षिकं मूल्यम् अग्रिमं मुद्रात्रयम्)

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्,
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन् ,
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र सूर्योदयः ॥

३५-तमे वर्षे दशम-एकादश-द्वादश संवत्सराः] तुला-वृश्चिक-धन-संक्रान्तयः २०१६ वैक्रमाब्दः [अक्टूबर-नवम्बर-दिसम्बर ५३

सम्पादकीया अभिप्रायाः

शोकप्रकाशः

काशीस्थेषु विद्वत्सु परमादरणीयाः संमानार्हाः कतिप्रश्च सागरविश्वविद्यालये अध्यापकः पण्डितप्रवराः पण्डितताराचरणभट्टाचार्यमहोदयाः स्वं मध्यमो वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालसीय सरस्वती नखरं शरीरं परित्यज्य मार्गशीर्षमासे शुक्ल-भवनपुस्तकालयस्योपाध्यक्षपदमलंकरोति । अधुना भट्टा-द्वादश्यां शुक्लवासरे परलोकं प्रस्थिता इति महद्दुःख-चार्याणाम् पार्थिवशरीरं भूतलेऽस्मिन् न वर्तते तथापि करम् । इमे महानुभावाः स्वर्गतानां महामहो-तेषां शिष्यपरम्परया यशःशरीरं बहुकालपर्यन्तं स्थास्यतीति निश्चितम् । परमादरणीयानां एषं महानुभावानां साहि-पाध्यायानां पण्डितप्रवराणां वामाचरणभट्टाचार्य-त्यसम्राज्ञां परलोकप्रस्थानेन संस्कृतविदुषां महती हानिः महाशयानामनुज्ञाः संस्कृतसाहित्यशास्त्रस्य मर्मज्ञा संजाता । अतश्च तद्वियोगेन मृशं दुःखिताः परलोक-विद्वांसो दयालवः सौम्यमूर्तयो विद्यार्थिनां परमसहायका गतेभ्यो महानुभावेभ्यः श्रद्धाञ्जलीन् समर्पयन्तो वयं आसन् । एतेषामनेके सुयोग्याः शिष्या विविधेषु तद्वियोगकातरैः तत्परिवारवर्गैः साकं हार्दिकीं सम-विश्वविद्यालयेषु प्राध्यापका अध्यापकाश्च सन्ति । विद्यन्ते । तेऽनेकः उरेऽऽ गृहकार्यं सम्पादयति वेदनां प्रकाशयामः ।

हा हन्त ! स्वर्गतः पण्डितकेदारनाथशर्मा सारस्वतः

दिसम्बरमासस्य पञ्चमतिथिकायां भारतराजधान्यां देहल्यां पण्डितकेदारनाथशर्मसारस्वतस्य संस्कृत-रत्नाकरमासिकपत्रसम्पादकस्य आकस्मिकेन निधनेन महद्दुःखं संजातम् । यदा वाराणस्यां संस्कृत-भाषायाः प्रचारार्थं न किमपि साधनमासीत् तदा 'संस्कृतसाहित्यसमाज' नाम्ना एका सुसंघटिता समितिः बहुनां माननीयानां विदुषां साहाय्येन संस्थापिता । तद्द्वाराैव सर्वप्रथमं काश्यामत्र 'सुप्रभातमितिनाम्ना' संस्कृत-मासिकपत्रस्य प्रकाशनं प्रारब्धम् । अस्मिन् प्रसङ्गे स्वर्गतानां महामहोपाध्यायानां कविचक्रवर्तीनां पण्डित-प्रवराणां देवीप्रसादशुक्लमहोदयानां न्यायाचार्य पण्डित गिरीशशुक्लमहानुभावानां तथान्येषाञ्च विदुषां सहयोगेन, संस्कृत-साहित्यसमाजस्य संस्थापनमभूत् । अन्येऽपि विद्वांसोऽत्र सर्वविधसहायका समभवन् । तदा 'सुप्रभात' सम्पादकेन पण्डितकेदारनाथशर्मेण सारस्वतेन संस्कृतसमाजे गौरववर्धकं महत् कार्यमनु-

ष्ठितम् । अयं महानुभावो हिन्दूविश्वविद्यालयीय-श्रीरणवीरसंस्कृतपाठशालायां प्राध्यापकपदे सुप्रतिष्ठितोऽपि तत्पदं त्यक्त्वा, अखिलभारतीय संस्कृतसाहित्य-सम्मेलनं पुनः सञ्जीवयितुं तत्संचालनकामनया भारत-राजधानीं दिल्लीमेव स्थानिवासेनालंकृतवान् । ततश्च 'संस्कृतरत्नाकर' पत्रस्य सम्पादकत्वं स्वीकृत्य संस्कृत-जगतो महान्तमुपकरणं संसाधितवान् । सारस्वतमहानुभावः व्यवहारनिपुण कार्यदक्षः कर्मठः परमोत्साही लेखनपटुः देशकालज्ञः संस्कृतसाहित्यस्य विद्वान्, मातुः संस्कृतसरस्वत्याः परमकुशलसेवकश्च आसीत् । एतादृशस्य कार्यदक्षस्य विदुषो निधनेन आकस्मिकेन संस्कृतसंसारस्यापूरणीया महती हानिः संजाता । अस्य विदुषो चिरवियोगेन दुःखिताः शोकार्ताश्च वयं प्रार्थयामः करुणावरुणालयं श्रीविश्वनाथं, यन् सारस्वतमहोदयस्य आत्मने शाश्वतशान्तिं परिवारवर्गाय धैर्यञ्च वितरतु इति ।

भग्नो व्याकरणस्तम्भः !

काशी हिन्दू विश्वविद्यालयीय-संस्कृत महाविद्यालयस्य व्याकरणविभागाध्यक्षाः शास्त्रार्थकलाकुशलाः पण्डितप्रवराः श्रीराजनारायणपाण्डेयमहोदयाः पौष-शुक्लाष्टम्यां बुधे निधनमुपगता इत्याकर्ण्य चेलिद्यते चेतः । इमे महानुभावाः सख्यूपारीणकुञ्जकमजदिवाकराणां भारतमार्तण्ड महामहोपाध्यायानां स्वनामधन्यानां

पण्डितशिवकुमारशास्त्रिणां प्रियशिष्यस्य शास्त्रार्थ-महारथिनो महामहोपाध्याय पण्डितजयदेवमिश्र-महोदयस्य प्रधानशिष्याः व्याकरणशास्त्रस्य मर्मज्ञा आसन् । एते सप्त सुयोग्यान् सूनुन् द्वे च कन्यके परिहाय दिवंगताः । भगवान् विश्वनाथः शोकसन्तप्तेभ्य एतत्परिवारेभ्यो धैर्यं दिवंगतेभ्यः चिरशान्तिं दद्यादिति ।

हा हन्त ! शून्यं जगत्

(पं० श्रीकृष्णमणित्रिपाठी, सरस्वतीभवनम्, वाराणसी)

मार्गशीर्षशुक्लद्वादश्यां शुक्रवासरे ब्राह्मे मुहूर्ते वाराणसीविभूतीनां सौम्यमूर्तीनां पण्डितप्रवरश्रीताराचरणभट्टाचार्यमहोदयानां निधनसमाचारमाकर्ण्य कस्य सचेतसो हृदयं न दन्दह्यते । विद्यावयोवृद्धस्य सहृदयहृदयस्यानुभविनो त्रिदुषो भट्टाचार्यस्य निधनेन संस्कृतसमाजस्य विशेषतः साहित्यशास्त्रस्यापूरणीया क्षतिरजायत । मन्ये, पण्डितकुलप्रसूतं सदाचारपूतं विख्यातवैदुष्यमसुं न चिरकालपर्यन्तं विस्मरिष्यति संस्कृतसंसारः ।

परिचयः

वङ्गप्रान्तीय फरीदपुरमण्डलान्तर्गत धानुकाग्रामाभिजनस्य काशीवासिभ्यः पं० शशिभूषणभट्टाचार्यस्य सौभाग्यवत्यां पाणिगृहीतगमेकचत्वारिंशदधिकैकोनविंशतितमे (१८४१) वैक्रमाब्दे वैशाख-शुक्लपूर्णिमायां लब्धजन्मा यथासमयं जातयज्ञोपवीतादिसंस्कारः श्रीताराचरणभट्टाचार्यमहोदयः म० म० पं० गदाधर-शिरोमणिसकाताद् व्याकरणं, म० म० कैलाशचन्द्र-शिरोमणितो न्यायं म० म० यादवेश्वर तर्कालङ्कारादशत-शास्त्रं म० म० पं० गङ्गाधरशास्त्रितैलङ्ग सी० आई० ई० महोदयेभ्यः साहित्यशास्त्रं च विधिवदधीत्य ताराणजेय-राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयतः १८९० ईशवीये वर्षे उत्तीर्णसाहित्याचार्यपरीक्षः काशिकटीकमणिसंस्कृत-कालेजे साहित्यध्यापकपदे नियुक्तोऽपूर्वैणाध्यापनने-पुणेन छात्रसमुदाये समासादितकीर्तिं विद्वत्सदसि-लब्धसमादरश्च त्रिशद्वर्षपर्यन्तमध्यापयत् । वारणवर्षाणि शरत्कुमारीसंस्मृताविद्याश्रमे अध्यक्षपदमलंकृत्य

दिग्वर्षाणि जो०म० गोयनका संस्कृतमहाविद्यालयोपा-ध्यक्षपदे आसीनोऽपि साहित्यशास्त्राध्यापनकार्यमचा-लयत् । ततः स्वगृहे शिष्यानुपदिशन् संस्मरंश्च शाश्वतम-

नाथनाथ किल यद् विनाष्टकम्

पञ्चकञ्च न शिवाय यद् विना ।

मुक्तये भवति योग्योर्ययो-

स्तद्वद्वयं भवतु मुक्तयेऽद्वयम् ॥

७५ वर्षावधि पुनीताया गीताजयन्त्या द्विताये दिवसे द्वादश्यां हरिवासरे शिवसायुज्यमुपगतः ।

अनेकशास्त्रनिष्णातोऽपि भट्टाचार्यः साहित्यस्या-द्वितीयो मर्मवेत्ता विद्वानासीत् । अमुष्य त्रिशष्टं वैदुष्यं मधुरां वाचं सरलं स्वभावमपूर्वमुत्साहमद्वितीयमध्यापन-कलाकौशलमाचरणीयं चरितमपूर्वनाटकीयतत्त्वनपुण्यं कमनीयकावताकल्पनकौतुह्यमादशमयं व्यवहारं स्मित-पूर्वं भाषणं पूजयेच्चतुरागं विद्यार्थिषु स्नेहसद्भावं जाव-मात्रे दयाञ्च दर्श दश काचित्स्फूर्तभैरात स्म ।

एष 'मित्रगाथा'नामकसंस्कृतपात्रकायाः सहस्रभादक आसीत् । एतन्निमित्तं भारतचरितनामकं काव्यनामदानीं यावदमुद्रितं वर्तते । एतेन किराताजुनीय-दशकुमार-चरितादीनां मनोहराः टीकाः कृताः, अनेक च ग्रन्थाः सम्पादिताः, म० म० स्वर्गीय पं० लक्ष्मण शास्त्रावड महोदयेन साकं सोऽसाहस्रखिलभारतवर्षीयवर्णाश्रम-स्वराज्यसंघस्य धर्मकर्माणि कृतानि अ० भा० ब्राह्मण-महासम्मेलनस्यमन्त्रिरद्व्यचालकृतम् । हिन्दूकोटायरोधे धर्मशास्त्रानुसारं दायभागव्यवस्थोपस्थापनायाहर्निशमयं

प्रयतमान आसीत् । धर्मकार्येष्वस्य महानुराग आसीत् ।

एतस्याग्रजा गौतमावताराः पण्डितपञ्चाननाः म० म० पं० वामाचरणभट्टाचार्यमहाभागाः काशिक-राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयस्य प्रधानाध्यापकपदे आसीना एव पूर्वं ब्राह्मीभूताः, अनुजश्च हरिचरण-भट्टाचार्योऽस्पीयस्येव वयसि ब्रह्मानन्दमविन्दत । भट्टा-चार्यस्य सुयोग्याल्यस्तनुजाः पूततमामिमां भारतभुवं भूषयन्ति । तत्र ज्येष्ठो हेमेन्द्रनाथभट्टाचार्यो गृहीत-संस्कृताङ्गशिक्षो गृहकार्याणि व्यवस्थापयति, मध्यमो न्यायाचार्यः पं० त्रिभूतिभूषणभट्टाचार्यो वाराणसेय-संस्कृतविश्वविद्यालयीयसरस्वतीभवनपुस्तकालये सहा-

यकग्रन्थाध्यक्षपदमलङ्कृर्वाणः कुशलतया तत्रत्यं कार्यजातं सुसम्पादयति, कनिष्ठो विश्वनाथभट्टाचार्य एम० ए० महोदयस्तु सागरविश्वविद्यालये संस्कृता-ध्यापनकार्यं कुरुते । अस्यासंख्याताः ख्यातनामानो योग्यतमा अन्तेवसन्तः समस्ते भारते विभिन्नविद्याल-येषु सुरभारतीं सेवमानाः समुज्ज्वलं यशो विस्तारयन्ति वर्द्धयन्ति च देवगिरो गौरवम् ।

विद्यासम्भारभासुरस्य नयविनयसौजन्यौदार्य-दयादाक्षिण्यादिगुणगरिष्ठस्य विद्वद्वरिष्ठस्य भट्टाचार्य-स्येदानीमस्माकं मध्येऽभावेन भृशं दोदूयमानमना अयं जनो दिवङ्गतस्यात्मनः शाश्वतशान्तये भूतभावनं भगवन्तं भवानीजानि प्रार्थयन् तच्चरणयोः श्रद्धाञ्जलिं समर्प्य हृतभाग्यामात्मनो लेखनीं विरमयति ।

शोकोद्गारः ।

—❀—

असमये तत्र यातमिदं गुरो ! किमु न शातयति प्रसभं मनः ।

अधिविपत्तिपयोधि निमज्ज नः, क्वनु गतोऽविदिते विषयेऽसि भोः ॥ १ ॥

सरलता स्मितपूर्वकभाषिता, सरसता वलिता कविता हिता ।

कुटिलता रहिता मनसि स्थिता, सदयता न विगच्छति चेतसः ॥ २ ॥

कमधुना विविधाधिधुतो जनः, शरणमेष्यति दुःखनिवृत्तये ।

यद्विवोध्य गतोसि न तर्कितां, गतिमिदं महतामुचितं नु किम् ? ॥ ३ ॥

विपदि धैर्यधृतिर्गदिता बुधैर् न न शुभेत्यधिगच्छति मे मनः ।

तदपि सर्वधनापहृतौ कथं, धृतिमथर्च्छति वेद्मि न विद्वरः ॥ ४ ॥

त्वरितमेव गुरो ! निजसेवकानुपदिशाऽत्र लभे न शमं क्वचित् ।

स्मरसि नो न विना भवदाज्ञया, किमपि कर्तुमयं स्ववशो जनः ॥ ५ ॥

काशिक हरिश्चन्द्र आग्ल विद्यालयीयपवक्तुः—

त्रिवेणीप्रसाद पाण्डेयस्य

—❀—

करुणक्रन्दनम्—

[आराध्यचरणानां श्रीगुरुचरणानां श्रीताराचरणभट्टाचार्याणां शिवसायुज्यप्राप्तौ
वाराणसेय विद्वत्परिषदायोजितायां शोकसभायां ।]

बुधभास्कर संवृणोति नः प्रसभं दुर्विषहस्तमश्चयः ।

न कथं त्वरितं विकासयन्निजविम्बं तदपाकरोषि भोः ॥ १ ॥

स्मितपूर्वकसद्वचक्रमः दययोद्योतितदृक्प्रवर्तनम् ।

अनुरागपुरेस्कृता हि ते परिपृच्छा च लयं गताऽधुना ॥ २ ॥

वसनाशनवासचिन्तया कृतमत्रैव वसान्तिके मम ।

पठनाहितचेतसो वदन् त्वदृते वक्ष्यति को नु सान्त्वनम् ॥ ३ ॥

ऋषिवर्य ! दयार्जवं तपः प्रशमः क्षान्तिरतीवमार्दवं ।

शरणं कमुपैष्यतीति मे न मतिर्निश्चिनुते मनागपि ॥ ४ ॥

गुरुवर्य ! त्वदेकजीवनान् प्रियशिष्यान् पदपद्मपट्पदान् ।

समयं समुपेक्ष्य सत्तरं क्वनु निक्षिप्य गतोऽस्यतर्कितः ॥ ५ ॥

न जनस्य विपत्ति सासंहिः क्वचिदप्यास्त भवान् भ्रमादपि ।

स कथं दृढहार्दभाजनं विलपन्तं स्वजनं समीक्षते ॥ ६ ॥

विदुषां परिषत्समुत्सुका भवतामागमनं प्रतीक्षते ।

तदलं क्रियतामियं क्व सा मृदुता निष्ठुता क्व बाहुता ॥ ७ ॥

न कदापि विधिनिरीक्षितुं क्षमते कस्यचिदप्यन्तमयम् ।

यदनेन निपातिता वयं हरता त्वं विपदालिनीरधौ ॥ ८ ॥

जगद्विपत्तिः वास्तवं किमु वा बालमृगाङ्गशेखरः ।

करुणार्णव ! नैव विस्मरेः स्वजनान्तिममिति निवेदनम् ॥ ९ ॥

महादेवोपाध्यायस्य साहित्याचार्यस्य

वाराणसेय संस्कृतविश्वविद्यालय-साहित्याध्यापकस्य ।

वाराणसेय-संस्कृतविश्वविद्यालयीय - छात्रपरिषदोद्घाटनावसरे अध्यक्ष श्रीरामशंकरशुक्लस्य स्वागतभाषणम् ।

—०*०—

परमादरणीयाः सुरवाण्याः अवलम्बभूताः उपकुलपतिमहोदयाः, उपस्थिताः गुरुवर्याः बन्धवच्छात्राश्च ।

अथ महानयं सौभाग्यावसरोऽस्माकं सर्वेषां यत् इदानीं अस्य विश्वविद्यालयस्य छात्रपरिषदः पुनः प्रवर्तनशुभावसरे श्रीमतां सौजन्यमूर्तीनां उपकुलपतीनां सान्निध्यमुपलभामहे ।

यद्यपि तत्र भवन्तः बहुभिः वार्यान्तरैः अवरूढास्तथाऽपि अस्मासु निर्व्याजस्नेहवशात् दत्तावसराः समुपस्थिता इति कृतज्ञभावं कैः शब्दैः प्रकटयामः इति न जानीमहे ।

इयं छात्रपरिषद् पूर्वतः प्रवृत्ता यथाशक्ति गीर्वाणवाण्याः समुन्नयनकर्मणि प्रयत्नशीला वर्तते । गुरुजनानां आशिर्वचसा तन्निदिष्टैरेव पथा प्रवतमाना इयं नूनं स्वकीयं लक्ष्यं पूरयितुं समर्था भविष्यतीति सम्भावयामः ।

अस्मदीयराष्ट्रस्य संस्कृतेः सभ्यतायाश्च मूलधनं संस्कृतभाषामये रत्नपेटके निहितमस्तीति तद्दर्शणं तस्य सदुपयोगश्च अस्माकं प्रधानं कर्तव्यमस्तीति धन्वुभिः वृदापि न विस्मर्तव्यम् ।

अथ विश्वस्मिन् यत् किञ्चन गौरवं भरतवर्षस्य दरीदृश्येते तत् सर्वं अस्मै महनीयगुणायाः संस्कृतेः सभ्यतायाः आध्यात्मिकमहत्त्वस्य सुरवाङ्मयवैभवस्य च प्रभावादेव अस्तीति को न जानाति ? अतएव एतस्याः रक्षणे संवर्धने परिशीलने च ईषदपि शैथिल्यं नालम्बनीयम् इत्यस्माकं संस्कृतछात्राणां प्रथमं अवधानस्य विषयः ।

विशेषतश्च अयमस्माकं उत्साहस्य अवसरो यत् अस्मदीया उपकुलपतयः सोऽसाहं सर्वाङ्गीणं संस्कृतवाङ्मयस्य विदुषां छात्रसमाजस्य च अभ्युन्नतिं कर्तुं सर्वात्मना प्रयतन्ते । सविनयं विनिवेदयामः-उपकुलपतिमहोदयेषु यत् यथा—संस्कृतविश्वविद्यालयस्य प्रवर्तनं विदुषां सम्माननं अनुसन्धानसञ्चालनञ्च तैः यथा क्रियते तथैव अस्य विश्वविद्यालयस्य परीक्षाणां अन्य-विश्वविद्यालयीयोपाधि—परीक्षावत् सर्वमान्यता शीघ्रं स्यात् इति तेषां प्रयासः सफलतामासादयतु ।

आगरा विश्वविद्यालयीय एम० ए० परीक्षायांमिव अन्यविश्वविद्यालयानां एम० ए० परीक्षासु उपवेष्टुं अस्मदीयानां आचार्याणां अनुमतिर्भवेत्, तत्रत्याः छात्राः अस्मदीयोपाधिपरीक्षासु उपवेष्टुं अनुमतिं लभेरन् । अन्यप्रदेशेष्वपि संस्कृताध्यापनं अनुसन्धानादिकार्येषु अस्य विश्वविद्यालयस्योपाधिभाजः स्थानं प्राप्नुयुः । एवमन्यानि जीविकान्तेत्राणि तेषां कृते प्रातवन्धरहितानि स्युः, इति विषयेऽस्मिन् उपकुलपतिमहोदयनाम् अवधनं प्रार्थयामहे ।

पुनरपि सविनयं श्रद्धापुरस्सरं उपकुलपतिमहोदयानां गुरुवर्याणां प्रस्तोतृमहोदयानां अनुसन्धानसंचालकमहोदयानां अन्यविश्वविद्यालयानां समागतानां प्रतिनिधूनां च पुरतः कृतज्ञतां आवेदयन्तः सभक्तिं स्वागतं कल्पयामः ।

किञ्च अन्यदपि निवेदनमस्ति यथा—अत्र छात्रपरिषदः एकं भवनं छात्राणां वृते निर्मातव्यम् ।

शास्त्रिपरीक्षासु उत्तीर्णानां तद् तद् नवीनविषयेषु श्रीमत । दृष्टिदानं प्रार्थयते ।
 एम० ए० परीक्षायां प्रवेशानुमतिः सम्पादनीया । एवं इदानीं उपकुलपतिमहोदया सचिनयं प्रार्थयन्ते
 विदेशीयभाषाशिक्षणेन सह प्रान्तीयभाषाणां शिक्षण- यत् ते स्वकीयेन सरसेन उपदेशपूर्णेन भाषणेन अस्माकं
 व्यवस्थायाः उपक्रमः, इत्यादिषु कार्येषु— मार्गप्रदर्शनं कुर्युः ।

[वाराणसेय राजक्रीय संस्कृतमहाविद्यालयीय - वार्षिकोत्सवावसरे कविताप्रतियोगितायां
 समुपस्थापितेयं पद्यावलिः ।]

राजेश्वरोपाध्यायेन

साम्प्रतिक जौनपुरस्थ तिलकधारी महाविद्यालयीय-प्राध्यापकेन ।

सुरभारती

यवनैः परिभूतिमापिता, चिरकालाय सहायवर्जिता ।
 तदनु त्वमहो ! गुरुण्डकैः, खरतुण्डैः कवलीकृताऽभवः ॥ १ ॥
 सुरबागिति लोकवागिति, जनतोक्तयैव मयानुमीयते ।
 न तवास्ति पदप्रसारिका, व्यवहाराध्वनि कुत्रचिच्छुभे ॥ २ ॥
 सुरवाग्द्रुपदात्मजां, कथं ननु दुःशासनकर्मपीडिताम् ।
 अधुना निजतन्त्रनवृत्ति, सङ्घते पण्डित-पाण्डवव्रजः ॥ ३ ॥
 सकलास्त्रसुदायिनीति या, भुवि भाषासु निरुद्धिमागता ।
 न मृतेति विगीयते परैः धिगहो ! नः सुरवागुपासकान् ॥ ४ ॥
 जननि ! त्यज संत्यज द्रुतं, मनसः खेदमतन्द्रिता भव ।
 तव रक्षणसद्वद्व्रतान्, पुरतः पश्य पदाब्जसेवकान् ॥ ५ ॥
 महिते सुकुले शुभां जनिं, वरमुष्णीषमथाक्षमालिकाम् ।
 परिपत्सु महद्विकथ्यन्, धिगियं यत् सुरगीर्न तोष्यते ॥ ६ ॥
 अवलम्ब्य मतिं समन्वितां, निखिला भारतवासिनोऽधुना ।
 कलयेयुरिमां प्रतिश्रुतिं, सुरभाषाऽञ्चतु सर्वतो जयम् ॥ ७ ॥
 पुनरप्यखिले स्मृतन्व्रतां, गमिते देशवरेऽत्र भारते ।
 जयताब्जयतात् सरस्वती, जननी सर्वगिरां सुधान्धसाम् ॥ ८ ॥

आयुर्वेदशास्त्रसंरक्षणम् आवश्यकम् ।

लेखकः—पण्डितश्री ताराशंकरमिश्र वैद्यः, वाराणसेयार्जुनायुर्वेद महाविद्यालयस्य प्रधानाचार्यः ।

—*—

राज्याभिषेचने सन्त्यस्ता वयम्—साम्प्रतं भारतवर्षे पञ्चवर्षीया योजना त्वरया प्रवर्तते । प्रथमा समाप्तिं गता, द्वितीया समाप्तप्राया, तृतीयायाः प्राग्रूपाणि प्रस्फुरन्ति । योजनानुरूपेण कार्यकरणे नायकेषु नागरिकेषु चानुपमा प्रतिस्पर्धा वर्तते । विशाला विश्वविद्यालयाः, आतुरालयाः, कार्यालयाः (कारखाना), सेतवः, बन्धकाः (बाँध), रेलमार्गाः, राज्यमार्गाश्च निर्मायन्ते । उत्साह-भरेण चेतसा, याचा कर्मणा च सर्वं सम्पाद्यमानमस्ति । कुत्रचित् श्रमदानम्, कुत्रचित् भूमिदानम्, कुत्रचित् सम्पत्तिदानम्, कुत्रचित् बुद्धिदानम् कुत्रचित् रक्तदानञ्च कृत्वा कृतकृत्या भवन्ति दातारः । निरक्षरैः श्रमिकैः साक्षरैः सरस्वतीपुत्रैश्च बहूनि मनोहराणि महान्ति कार्याणि च स्वरूपेनैव कालेन क्रियमाणानि सन्ति । अर्बसंख्यकेषु रूप्यकेषु योजना नृत्यति । स्वास्थ्य-योजनायां २०७ कोटि-संख्याकासु मुद्रासु विदेशीया (हेतु विपर्यस्ता) चिकित्साप्रणाली अट्टहासं जाह्नस्यते । भारतीयायुर्वेदः १ कोटि १५ लक्षसंख्याका एव मुद्राः कथंचिदुपलभ्य दुर्मनाः दुःकुरदुकुपयमानो निर्नेमेषम् अवलोकते । तासु मुद्रास्वपि द्रविडप्राणायामेन विदेशीयायाः चिकित्साप्रणाल्या हस्ते एवास्तीति विदित्वा जठरोऽयमायुर्वेदः स्वकीयं पराभवमेवानुभवति । परन्तु वैद्याः सुषुप्ताः, तेषां संस्थाः, पत्रिकाः नायकाश्च अस्मिन् पावनावसरे उदासीना एव । नान्दोजनं, न कोलाहलो रोदनमपि च न श्रूयते । येन राष्ट्रनायका आयुर्वेदायोचितां व्यवस्थां कर्तुम् बाधिताः स्युः । योजनोपाध्यक्षैः श्रीमद्भिः गुलजारीलालनन्दामहोदयैः स्वयमेव आयुर्वेदशास्त्रेण व्यवहारः श्रेयःपण्डित

शिवशर्मणो वैद्यस्य सविध एकं पत्रं लिखित्वा आयुर्वेदी-यागामिपञ्चवर्षीययोजनायां प्रदत्तरूप्यकमध्ये समुचितव्ययव्यवस्थया आयुर्वेदीययोजनां सफलां कर्तुं प्रार्थना कृता । अध्यक्षमहोदयाः किञ्चित् विधास्यन्त्येव । परन्तु तेन किम् ? तच्च विधानं पूर्वोक्तेषु आयुर्वेदीयेषु रूप्यकेष्वेव सम्पत्स्यते । अहो ! कियती कष्टप्रदेयम् स्थितिः । एतदेव हि नहि, अपितु अद्य वैद्याः, वैद्यवर्गो वैद्यसंस्थाश्च परस्परं कलहायन्ते । वैद्येषु शुद्धवैद्याः, आयुर्वेदाचार्याः, अशुद्धवैद्याः, ए० एम० एस०, बी० आई० एम० एस०, जी० ए० एम० एस० प्रभृतिभिर्मोपाधिधारिण इत्यादयो न जाने कतिधा जातय उपजातयश्च उत्पन्नाः सन्ति । ताः सर्वाः कपर्दिकाया अल्पांशाय परस्परमेव कर्षाकर्षि (नोच-लामोट) कुर्वन्ति । इतरे जनाः कलहायमानां दृष्ट्वा अत्यधिकं फलञ्च स्वमेवोपयुज्य परमानन्दमनुभवन्ति । हसन्ति च त्रिदुषां वैद्यानां कल्याण विपरीतां बुद्धिं दृष्ट्वा ।

कोऽपि आयुर्वेदानुरागी अप्रसरो भूत्वा यदि किञ्चित् करोति प्राप्नोति तत्र साफल्यं तर्हि अपरे आयुर्वेदानुरागि-पदवाच्याः तस्य पादं पृष्ठतः कर्षन्ति । अहो विक ! पठितं मया एकस्मिन् प्रतिष्ठिते पत्रे यत् शुद्धायुर्वेदाय कार्यं कृतवती एका संस्था राष्ट्रकोशात् १० लक्षमुद्रा प्राप्तवती । एतेनैव अपरेवैद्यवर्गो सदाहो ज्वरोऽभूत् । तेन तस्मिन्नेव पत्रे एकं निबन्धं प्रकाशयित्वा स्वकीयः ज्वर सदाहो उत्तारितः । तत्र लिखितञ्च तेन, तत्सर्वम् १० लक्षरूप्यकम् व्यर्थमेव, यतः अपरेण प्रतिष्ठितपद-वाच्येन वैद्यवर्गेण तन्न प्राप्तम् । प्राप्तञ्च अनधिकारिणः ।

वैद्येन वैद्यसंस्थया वा । तत्र भवतां समीपे मया पुन-
निवेद्यते यत् १० लक्षमुद्रायाः प्राप्तिकर्ता स महानुभावः
भवतां शीर्षस्थ एव । आयुर्वेदस्य कृते तस्य हृदयेऽपि
तादृश एव अग्निः प्रज्वलितोऽस्ति यादृशो भवतां
अन्येषां वा हृदये । तथा अग्निज्वालाया विकलोऽयम्
महानुभावः सर्वदा किञ्चित् करोत्येव । स च
आयुर्वेदीयां प्रणालीमेव अवलम्ब्य चिकित्सां कुर्वन्
भवतां वैद्यविद्याया मानं वर्धयति राष्ट्रे परराष्ट्रे च ।
किं कथयामि भो ! अलमनया कष्टप्रदया वार्तया !

अयोग्या यत्र पूज्यन्ते—अहो ! आश्चर्यमिदम्
यत् विश्वेऽस्मिन् आयुर्वेदविद्यालया एव एतादृशाः
सन्ति यत्र प्रधानाचार्यपदे विशेषज्ञानां वैद्यानां नियुक्तेः
अनिवार्यता न कृता विद्यते । एतदेव हि नहि अपितु
तत्र आयुर्वेदविरोधिनः प्रतिष्ठाप्यन्ते । ततोऽपि दुःख-
तरमिदम् यत् तत्र आयुर्वेदविशेषज्ञा आयुर्वेदाचार्या
अपि अयोग्या इमे इति (अन् क्वालीफाइड) कथ्यते ।
अस्यां कष्टप्रदायां वार्त्तायां मिश्रितचिकित्साप्रणाल्याः
स्नातकानां, कतिपयशासकानाम् आयुर्वेदविरोधिनां
च सम्मिलितं षड्यन्त्रं कारणस्वरूपं वर्तते । येन
आयुर्वेदाचार्याणां पराभवो भवति । षड्यन्त्रकारकाः
स्नातका इदम् न जानन्ति यत् आयुर्वेदाचार्याणान्तु
पराभवोऽत्र न्यून एव । तेषां स्नातकानान्तु महती हानिः
सञ्जायते । यतो निकटे भविष्ये त एव साम्प्रतिकानाम्
आयुर्वेदविरोधिनां प्रधानाचार्याणां रिक्ते स्थाने प्रतिष्ठा-
पिता भविष्यन्ति । यदा ते विरोधिनः छात्राश्च तेषां
बहिष्कारं कुर्युस्तदा का गति भविष्यति ? अध्यापक-पदे
आयुर्वेदाचार्याणां या स्थितिरयं सञ्जाता सैव तदा
मिश्रितप्रणाल्याः स्नातकानां भविष्यत्येव । अहो !
कष्टतरं यत् सभासु आयुर्वेदविरोधिनां निन्दकाः
आयुर्वेदस्य प्राचीनाः पण्डिताः प्रधानाचार्यपदे अध्यापक-
पदे वा लुप्तस्वार्थेन प्रमादेन वा आयुर्वेदाचार्यान् हित्वा

आयुर्वेदविरोधिनां प्रबलं समर्थनं कुर्वन्ति ।

अपाठनीयः पाठ्यक्रमः—अतो दुःखतरं नु किम्
यत् देवभाषामयस्य आयुर्वेदस्य पठनाय संस्कृत-
योग्यताया अनिवार्यतां त्यक्त्वा पाश्चात्यविज्ञानमयीं
योग्यतां (आई० एस० सी०) अपेक्ष्यन्ते । पाठ्यक्रमेऽपि
आयुर्वेदीयाः संहिताः विहाय पाश्चात्यग्रन्थानां
विषयाणां वा प्राधान्यं वर्तते । छात्राः केचित् अध्याप-
काश्च आयुर्वेदीयांशस्य न्यूनीकरणाय कोलाहलं कुर्वन्ति,
कुत्रचित् सफलतामपि प्राप्तुवन्ति । अस्यां सफलतायां
केचन राज्याधिकारिणोऽपि कारणम् । ते अनावश्यकम्
अकारणमपि आयुर्वेदीयांशस्य संहितानां वा निष्का-
शनं पाठ्यक्रमात् कुर्वन्ति । वैद्या लोभात्प्रमादात् वा
तूष्णीं भूत्वा तेषां कुकृत्यानां समर्थनं कुर्वन्ति ।
भवद्भिः श्रुता न वा, दुःखदा वार्त्ता, यत्
उत्तरप्रदेशीयायाः भारतीयचिकित्सापरिषद्ः ए०
एम० बी० एम० इत्याख्यस्य उपाधेः पाठ्यक्रमात्
चरकसंहितायाः बहिष्कारो वर्ततेऽद्य । तस्याः केचन
अंशा एव पाठ्यक्रमे निर्धारिताः सन्ति । किम्भो !
अनेन प्रकारेण किं फलवन्नाहं पाण्डित्यं न प्रवर्धते ?
अतः परं किमाश्चर्यमस्ति ? यत् संस्कृतं हित्वा, आयु-
र्वेदीयांशान् संहिताः वा बहिष्कृत्यैव आयुर्वेदस्य कल्या-
णमुन्नतिं वा अपेक्षन्ते अधिकारिणः ।

भानुमत्या मञ्जूषा स्वरूपा संस्था—अद्य सर्वासु
राजकीयासु संस्थासु ये सदस्या विराजन्ते तेषु विधान-
सभायाः (असेम्बल्याः), राजसभायाः (कौन्सिलस्य)
जनपदसभानां (जिलाबोर्डानां), नगरसभानां
(म्युनिस्पलबोर्डानां) तथा च न जाने केषां केषाञ्च
प्रतिनिधित्वं वर्तते ! एतदेव हि नहि अपि तु राज्यस्यापि
पृथक् बहुलेषु सभ्येषु प्रतिनिधित्वं वर्तते । एतेषां विशे-
षतः राज्याधिकारिणां समीपवर्तिनां जनानां संख्या
वैद्यविद्यायाः प्रतिनिधीनां संख्यातः अधिका एव भव-

तीति सनिश्चयं कथयामि । परिणामतः तासु संस्थासु वैद्यविद्यातुरागिणः किञ्चिदपि करणे समर्था न भवन्ति । शासकानां नीत्यनुसारमेव सर्वं सम्पाद्यमानं भवति । शासकास्तु स्वभावत एव नित्यं समीपवर्तिनां आयुर्वेद-विरोधिनां संघटितानां स्वास्थ्यविभागीय-कर्मचारिणां सम्मतिं मन्यमानाः कार्यं कुर्वन्ति । स्वकीयां विचारधारां अपि अतः सन्तः पालयितुं समर्था न भवन्ति । नित्यं कर्माभरणे तत्पराणाम् आयुर्वेदविरोधिनाम् समन्ते दूरस्थितानाम् अद्यावधि क्षीण-काञ्च-चेतसां परस्परं कलहायमानानाञ्च आयुर्वेदानुरागिणां वचांसि कः शृणुयात् ? अपि च ते शासकाः केन्द्रियशासकानां विचारधाराम् आदेशं वा पालयितुम् बाधिता एव । केन्द्रस्य नीत्यै तिलाञ्जलिं दत्वा स्वकीयाया नीतेः पालने न ते समर्थाः, ये समर्थास्तेऽपि आयुर्वेदविषयं लघुं मन्यमानाः तस्य कृते केन्द्रियशासकेभ्यः विग्रहं त्रिषदं वा कर्तुं न तत्पराः भवन्ति । विषयेऽस्मिन् केन्द्रियशासकानां नीतिस्तु स्पष्टा एव । अतः सर्वं मिलित्वा परिणामोऽयं भवति यत् प्रान्तीयशासकाः आयुर्वेदविरोधिषु विषयेष्वपि शासनाधीनासु संस्थासु सदस्यानां समर्थनप्रापणे समर्था न भवन्ति । केचित्सदस्याः सर्वं ज्ञात्वाऽपि तूष्णीं भूत्वा अनिमीलितनेत्राः सन्तः पश्यन्ति । केचित् विरोधं कुर्वन्ति तदा तेषां विरोधोऽरण्यरोदनं हास्यास्पदं वा भूत्वा क्षीणो भवति । अहो धिक् ! वैद्यानां अग्रे वैद्यविद्यायाः उन्नत्यै स्थापितासु आयुर्वेद विषयक सर्वसत्तासम्भन्नासु अपि संस्थासु आयुर्वेदस्य हत्या एव भवति ।

या मया दशा वर्णिता ततोऽपि शतगुणा भयास्पदा स्थितिरद्य वर्तते । नूनमद्य औदासीन्यं मौनावलम्बनं वा आत्महत्यायै एव भविष्यति । आयुर्वेदस्य परिरक्षणं सम्बर्धनञ्चाभिलषतां जनानां कर्तव्यं प्रत्यक्षमेव ।

किमिति विचारिते सति मया एभिः सूत्रैः कर्तव्य-निर्धारणं क्रियते—

१—‘संघे शक्तिः कलौ युगे’ इत्यवधार्य न किञ्चित् करणीयं येन आयुर्वेदीयासु संस्थासु संघटनस्य क्षतिर्भूत्वा विघटनं भवेत् । कर्तव्यपरायणैः स्वार्थं परित्यज्य संस्थायाः उद्देश्यरक्षणे नियमपालने च तत्परैर्भवितव्यम् । तेषां प्रबलं समर्थनं सर्वैः करणीयम् । यदि ते कर्तव्यशीलाः प्रादं कुर्युस्तदा तान् प्रति संज्ञानं (चेतायनीं) दत्वा प्रमादस्य उपेक्षां वा कृत्वा ‘गच्छतः स्वतन्त्रं क्वाऽपि’ इति मन्यमानैः सर्वैः कर्तव्यशीलानाम् उत्साहे क्षतिः न करणीया । दृष्टात् ज्ञात्वा यदि ते संस्थायाः उद्देश्यं नियञ्च हित्वा स्वेच्छा-चारितां विधाय स्वार्थमेव साधयन्तः संघटनस्य उपेक्षां विघटनं वा कर्तुमुद्यताः भवेयुस्तदा सर्वैः नूनं तेषां स्वेच्छाचारशीलानां संस्थास्वार्थं परित्यज्य स्वार्थमेवेह-मानानां प्रमत्तानां निष्कासनं प्रबोधनं वा करणीयम् । औदासीन्यं तेषां समर्थनं वा संस्थायाः, समर्थकानां तदस्थानां वा हत्या एव भविष्यति । परन्तु सर्वं सम्यग-वधार्य सम्यग् विज्ञाय च करणीयम् । अकर्मण्यानां सत्ताभिलाषुकाणां दुर्जनानां षड्यन्त्रेभ्यः सावधानता अनिवार्यैव । क्रियाशीलानां सुयोग्यानाञ्च सर्वत्र स्वागतं स्यात् । एवं कृते अन्यान्यैरुपायैश्च सुदृढं सगठनं भवितुमर्हति । अस्मिन् विषये मेढिकल असो-सियेशनस्य आदर्शोऽनुकरणीयः ।

२—सुदृढं सङ्घटनं विधाय राजकीयासु राज्यमा-न्यासु च संस्थासु कर्तव्यशीलाः सभाचतुराः सुयोग्याश्च प्रतिनिधयः प्रेषिताः सन्तु । बहिःस्थिताः महानुभावाः तेषां प्रस्तावानां समर्थने प्रबलम् आन्दोलनं कुर्युः । अस्मिन् कार्ये समाचारपत्राणां सहयोगोऽवश्यं प्राप्तव्यः । पारि-तानां प्रस्तावानां कार्यरूपे परिणयनं साधुतया भवति न वा इति सम्यक् अवलोकनीयम् ।

३—यासु राजकीयासु राज्यमान्यासु च संस्थासु आयुर्वेदानुसारं कार्यं न स्यात्, उचिताः प्रस्तावाः पारिताः कार्यरूपेण परिणताः वा न स्युस्तदा तत्रैव सर्वैः आयुर्वेदज्ञैः सम्मिलितो विरोधः क्रियेत । अल्पमतानामपि अन्ततः तेषामादरः भविष्यत्येव । विरोधे सफलता न स्यात् तर्हि संस्थातः बहिरागत्य आन्दोलनं बहिष्कारो वा यथोचितं विधेयम् । नूनं तज्ज्ञानां विरोधो जनतायाः नेत्रोद्घाटने समर्थो भविष्यति । विरोधिनां षड्यन्त्रस्य दुरभिसन्धेर्वा उद्घाटने स्वलनं वरं न भवतीति सनिश्चयं ज्ञातव्यम् ।

४—आयुर्वेदस्य सन्ततेर्मनसि आयुर्वेदानुरागजननाय तस्याः आयुर्वेदोपरिद्वानुरागकरणाय च आयुर्वेदपरीक्षाणां पाठ्यक्रमः आयुर्वेदमयः करणीयः । तत्र प्रवेशयोग्यतायां संस्कृतोपरि बलं देयम् । यदि च प्रवेशार्थिनः उदाराशयाः विकसितमानसाश्च भवेयुस्तर्हि वरम् । मया सप्तदशवर्षाणामनुभवेन कथ्यते यत् नहि । आधुनिक-विज्ञानज्ञानलवटुर्विदग्धाः छात्रा आयुर्वेदस्य सम्यग् अवधारणे समर्थाः भवन्ति । विज्ञानज्ञान-सम्पन्ना जनाः निश्चयं आयुर्वेदमवगमयितुं समर्था भवन्ति । परन्तु आई० एस० सी० उत्तीर्णानां छात्राणामध्यापने सङ्कुचितमानसाः आधुनिक-ज्ञानहीनाश्च अध्यापकाः योग्याः न सन्ति इति निश्चितमेव । परिणामतः छात्रा अश्रद्धा अनुशासनहीनाः प्रमत्ताश्च भवन्ति । साम्प्रतमायुर्वेदाध्यापका अत्र ध्यानं दत्वा किञ्चिदपि आधुनिकज्ञानमुपार्जयेयुस्तर्हि वरम् । अद्य आधुनिकज्ञानस्योपार्जनं आंग्लभाषायाः ज्ञानादृते न भवतीति न । हिन्दीभाषायामेव पर्याप्ता सामग्री वर्तते । तस्याः पुस्तकेषु समाचारपत्रेषु पत्रिकासु च नित्यं आधुनिक ज्ञानसम्पन्नाः सामग्रायः प्रकाशिताः सन्ति ।

तासां मननस्यावश्यकता वर्तते तथा कृते सति आई० एस० सी० उत्तीर्णान् छात्रान् अध्यापयितुं समर्थाः भविष्यन्ति आयुर्वेदाध्यापका इति निश्चितम् ।

५—परीक्षाणां प्रबन्धो दृढः करणीयः, येन तत्र सर्वं न्यायेन सम्पद्यमानं भवेत् । मया बहुषु परीक्षासु दृष्टम् अभियं सत्यमेतत्, त्राऽपि विचार्यते यत् अयं छात्रः अमुकानां शास्त्रिणां पुत्रः पौत्रो वा अथवा अस्माकं विरोधिनाम् अपरपक्षस्थितानाञ्च पुत्रः पौत्रो वा । यदि केचित् परीक्षाप्रबन्धकाः केन्द्राध्यक्षाः वा न्यायेन कार्यं कुर्युस्तर्हि ते पीडिता भवन्ति इति निश्चितमेव । अथवा आगामिनि वर्षे छात्राः तं केन्द्रं विहाय अन्यस्मिन् केन्द्रे परीक्षां दास्यन्ति, यत्र अन्यायकृता सुविधा प्राप्ता भवेत् ।

६—सर्वे गृहशूरतां परित्यज्य बहिःशूराः भवन्तु । परस्परं कलहायमानेन किम् ? सर्वे संघटिताः भूत्वा आयुर्वेदविरोधिनां विरोधं कुर्युः । ये जयचन्द्र-सदृशाः स्वार्थेन विरोधिनां हिताय कार्याणि कुर्वन्ति, व्यर्थमेव वैद्येषु विग्रहं रचयन्ति, छात्रानाध्यापकान् वा उत्तेजयन्ति तेभ्यः सावधानाः भवन्तु । तेषां बहिष्करणं भाण्डस्फोरणं वा अनिवार्यमेव ।

अन्ततो निवेद्यते यत् निबन्धेऽस्मिन् वर्तमानाः प्रत्यक्षाः परिस्थितयः वर्णिताः सन्ति । आयुर्वेद हितायैव सर्वं लिखितम् । साम्प्रतं आयुर्वेदशास्त्रस्य संरक्षणं कथं भवेदिति वैद्यैः विचारणीयम् । वर्णिताः परिस्थितयः अन्ते दुःखदाश्चेत् तर्हि निराक्रियन्ताम्, सुखदाश्चेत् तर्हि शिरसि धार्यन्ताम् । पूर्वोक्तैः उपायसूत्रैः यदि आयुर्वेदस्य वैद्यानां वा हितं भवेत् तर्हि करणीयम्, अन्यथा परिहरणीयम् ।

स्वर्गीय पण्डित केदारनाथशर्मा सारस्वतकी जीवनी

ले०—विद्यासागर बाबू श्री देवीनारायण एडवोकेट

जनरल सेक्रेटरी श्री भारतधर्ममहामण्डल ।

काशीके प्रसिद्ध विद्वान्, लेखक तथा वक्ता पण्डित केदारनाथ सारस्वतजीका एकाएक निधन ५ दिसंबरको दिल्ली राजधानीमें हो गया । उनका जन्म काशीमें हुआ था और अवस्था प्रायः ५६ सालकी थी । उनका जन्म १३ मार्च सन् १८०३ को हुआ था । उन्होंने संस्कृतकी सच्ची सेवा की और अपने थोड़े जीवनमें बहुतसे महत्वपूर्ण कार्य किये ।

उनके पितामह पं० नित्यानन्द मीमांसकजी पंजाबसे प्रायः एक सौ वर्ष पूर्व काशी आये । उन्होंने मीमांसाशास्त्रका पूर्ण अध्ययन करके मीमांसाशास्त्रका अध्यापन ब्रह्मविद्यापाठशाला तथा रणवीरसंस्कृत-पाठशालामें बहुत दिनोंतक किया । उनके पुत्र सर्वतन्त्र-स्वतन्त्र पण्डितप्रवर पद्मानाभशास्त्रीजी षड्दर्शनाचार्य थे । वह केवल काशी ही नहीं बल्कि भारतके प्रधान तथा प्राचीन विद्वानोंमेंसे एक थे । उन्होंने भी बहुत दिनोंतक रणवीरसंस्कृतपाठशाला तथा हिन्दूविश्व-विद्यालयमें सांख्ययोग वेदान्त तथा नव्यन्यायकी शिक्षा दी । उनका देहान्त १ मार्च सन् १८४१ ई० को काशीके केदारघाटपर हुआ ।

पं० पद्मानाभशास्त्रीजीके एकमात्र पुत्ररत्न श्री पं० केदारनाथशर्मा सारस्वतजी थे । आप संस्कृत-साहित्यके उच्चकोटिके विद्वान् थे । आपकी संस्कृत लेखनशैली अत्यन्त सरल, मधुर तथा प्रभावशालिनी थी । आपने सन् १८२७ ई० में 'सुप्रभातम्' नामकी मासिक पत्रिका निकाली । उसकी संस्कृत भाषा अत्यन्त सरल और मनोरम थी । उसमें उच्चकोटिके साहि-

त्यिक, ऐतिहासिक, धार्मिक तथा राजनीतिक लेख निकलते थे और उसमें आधुनिक संस्कृत कविताएँ भी विशेषरूपसे प्रकाशित हुई हैं । उसके प्रधान सम्पादक पं० केदारनाथ शर्मा सारस्वतजी थे । प्रायः २३ वर्षोंतक यह पत्रिका निकलती रही । इसमें इतने महत्वपूर्ण तथा रोचक लेख और कविताएँ निकलती थीं कि इसकी माँग सारे भारतवर्षमें हो गई थी । आर्थिक कठिनाइयोंके कारण पण्डितजीने इस पत्रिका को बन्द किया । आप रणवीरसंस्कृतपाठशालामें साहित्यके अध्यापक थे । सन् १८४७ से वहाँसे आप कुछ दिनोंके लिए गवर्नमेंट संस्कृतकालेज वाराणसीमें कार्य करने गये परन्तु अन्तमें आप संस्कृतकी महती सेवाके विचारसे तथा प्रचारकेलिए सन् १८५० में दिल्ली चले गये ।

दिल्ली राजधानीमें तथा पंजाबमें आपने संस्कृत वाङ्मयका बहुत व्यापक प्रचार किया । दिल्लीमें तथा हरियाणा, शेखावटी, भिवानी, जालन्धर आदि स्थानोंमें आपने संस्कृतकी शिक्षाका बहुत सुन्दर प्रबन्ध किया, पाठशालाएँ तथा ब्रह्मचर्याश्रम खोले । अखिल भारतीयसंस्कृत - साहित्यसम्मेलनका उन्नीसवाँ अधिवेशन काशीमें अप्रैल सन् १८४६ में हुआ । उसमें महामहोपाध्याय पं० गिरिधरशर्मा चतुर्वेदीजी, जगद्गुरु शंकराचार्य श्रीभारतीकृष्णतीर्थजी, बाबू पुरुषोत्तमदास टंडनजी, डाक्टर सम्पूर्णानन्दजी, श्रीमान् देवनायकाचार्य रामानुजाचार्य आदिने उपस्थित होकर संस्कृत के प्रचारके लिए बहुत उत्साहित किया । इस काशी

सम्मेलनमें भी सफलताका विशेष श्रेय पं० केदारनाथ शर्मा सारस्वतजीको ही है। वह इसके प्रधानमंत्री थे।

अखिल भारतीय संस्कृतसाहित्यसम्मेलनका बीसवाँ अधिवेशन हृषीकेशमें सन् १९५३ में, २१वाँ अधिवेशन जालंधर अप्रैल सन् १९५४ में, २२वाँ अधिवेशन सन् १९५५ दिल्लीमें तथा २३वाँ अधिवेशन सन् १९५६ में मुम्बईमें और अन्तिम २४वाँ अधिवेशन मई सन् १९५७ में पटना नगरमें बड़े समारोहसे सम्पन्न हुआ। इन सम्मेलनोंमें पण्डित केदारनाथशर्मा सारस्वत जी ही प्रधानमंत्री थे। उन्होंने अपने स्वास्थ्यका कुछ ख्याल नहीं किया और रात दिन परिश्रम करके इन सब कार्योंको सफल बनाया। इस घोर परिश्रमके परिणाम स्वरूप उनका स्वास्थ्य बहुत खराब होता गया। वह दुर्बलता उनके अन्त तक रही।

पण्डितजीने अखिल भारतीय संस्कृतसाहित्य-सम्मेलनके मुखपत्र 'संस्कृत-रत्नाकर'को भी बड़े उत्साह से सम्पादित किया और उसको भी 'सुप्रभातम्' के ऐसा लोक प्रिय बना दिया। उसमें भी अत्यन्त गम्भीर और महत्त्वपूर्ण लेखोंका प्रकाशन हुआ है। पण्डितजी भारतीय संस्कृतिसम्मेलनमें बाबू पुरुषोत्तमदास

टंडनजीके साथ आरम्भ ही से कार्य करते रहे। और 'भारतीय संस्कृति' पत्रिकके प्रधान सम्पादक थे। आप केन्द्रीय संस्कृत बोर्ड तथा उत्तरोत्तर जिसमें सभापति माननीय श्रीमान् पतञ्जलिशास्त्रीजी हैं; सदस्य रहे। पं० केदारनाथशर्मा सारस्वतजीने काशीकी अति प्राचीन संस्था "श्री काशी पण्डितसभा" जिसके सभापति व्यक्त महामहोपाध्याय श्रीयुत पञ्चानन तर्करत्नजी तथा प्रधानमंत्री सर्वतन्त्र स्वतन्त्र श्रीपद्मनाभशास्त्रीजी भी रह चुके थे; इसको चिरकाल तक सुरक्षित रखा।

सारस्वतजीने अनेक ग्रन्थोंकी रचना की और अनेक संस्कृत ग्रन्थोंका सम्पादन और हिन्दी अनुवाद भी किया है। ऐतिहासिक गद्य महाकाव्य 'शिवराज-विजय' का आपने बड़ा सुन्दर सम्पादन किया और हिन्दी अनुवाद भी किया। आपने कविवर राजशेखरके प्रसिद्ध ग्रन्थ 'काव्यमीमांसा' का विहार सरकारकी आज्ञासे बहुत सुन्दर हिन्दी अनुवाद किया है। उसका बहुत सुन्दर संस्करण निकला है।

खेद है कि भारतीय संस्कृति, हिन्दूधर्म तथा संस्कृत साहित्यका सच्चा पुजारी और सेवक तथा प्रचारक श्री पं० केदारनाथशर्मा सारस्वत शीघ्र हम लोगोंमेंसे चले गये।

वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयीय छात्र-परिषद्

दिनांक ३०-११-५६ को छात्र-परिषद्का उद्घाटन करते हुए उपकुलपति श्री आदित्यनाथ भा (आई०सी० एस०) ने कहा कि परिषद्को ऐसा प्रयत्न करना चाहिये कि छात्र-परिषद्की सभी सभाओंमें छात्र भाग लें।

छात्रोंको सम्बोधित करते हुए आपने कहा—कि संस्कृतके छात्रोंको रहन-सहनका स्तर ऊँच रखना चाहिये। तथा सम्पन्न छात्रोंको चाहिये कि यह छात्र-

वृत्ति तथा निःशुल्क वस्तु लेनेका प्रयत्न न करें कारण कि इससे दीन छात्रोंकी हानि होती है।

अध्यक्षके प्रश्नका उत्तर देते हुए आपने कहा कि संस्कृत विश्वविद्यालयोंकी परीक्षाओंकी मान्यता दिलाने का प्रयत्न बराबर हो रहा है किन्तु मान्यता सार्थक है जबकि यहाँके छात्र अन्य विद्यालयोंके छात्रोंसे पीछे न रहें।

अध्यक्षके द्वितीय प्रश्न का प्रत्युत्तर देते हुए आपने कहा कि छात्र परिषद् के भवन की मांग ठीक है और नवीन दो भवनों में से एक भवन छात्र परिषद् को दिया जाय।

तदनन्तर एक श्लोक पढ़कर उपकुलपति महोदयने छात्र परिषद् का उद्घाटन किया।

वाराणसेय-संस्कृत विश्वविद्यालय के अनुसन्धान संचालक पं० क्षेत्रेशचन्द्र चट्टोपाध्यायने छात्रों को सम्बोधित करते हुए कहा कि छात्रों को असंस्कृत व्यवहार नहीं करना चाहिये। इससे देश तथा राष्ट्र को आघात पहुंचता है। छात्रों को प्रत्येक कार्य अनुशानपूर्वक करना चाहिये तथा परिश्रम विमुख न होकर तपस्या करना चाहिये। कारण आज के छात्र भावी राष्ट्र के कर्णधार हैं।

शरीर को स्वस्थ बनाये हुए संस्कृत के छात्रों को अपना नूतन आदर्श संस्थापित करना चाहिये। छात्रों को द्वेष की भावना त्यागकर लेखनकला पाण्डित्य की रक्षा करनी चाहिये। जिससे अन्य विश्वविद्यालयों के छात्रों को आदर्श बना सके।

अन्त में छात्र संरक्षक श्रीरामनरेशमिश्र के धन्यवाद के अनन्तर जनगणमन के राष्ट्रीय गान के पश्चात् कार्यक्रम समाप्त हुआ।

संस्कृत विश्वविद्यालयीय छात्र परिषद् के उद्घाटन में यह नूतना रही कि भारतीय भिन्न-भिन्न विश्वविद्यालयों के अध्यक्ष तथा प्रतिनिधियों ने भी भाग लिया और संयुक्त राष्ट्रीय छात्रसंघ के आगन्तुक प्रतिनिधियों को जलपान कराया गया।

छात्रों में सच्चरित्रता, विश्वबन्धुत्व आदिकी भावना उत्पन्न करना आवश्यक

श्री आदित्यनाथ झा द्वारा विशिष्ट व्याख्यानमाला का शुभारम्भ

७ दिसम्बर को वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय की विशिष्ट व्याख्यानमाला का शुभारम्भ करते हुए कुलपति माननीय आदित्यनाथ झा ने कहा कि ऐसे कार्यक्रम विश्वविद्यालय की शिक्षा-पद्धतिके महत्वपूर्ण अंग हैं। यदि विश्वविद्यालयों के छात्र केवल पाठ्यक्रम में निर्धारित पुस्तकों का अध्ययन और विश्वविद्यालय के प्राध्यापक पाठ्यक्रम में निर्धारित ग्रन्थों का अध्यापन ही अपना कर्तव्य समझ लें तो विश्वविद्यालय तथा अन्य साधारण विद्यालयों में अन्तर ही क्या रह जायगा ?

विश्वविद्यालय के प्राध्यापकों को इस बात का सदा ध्यान रखना चाहिये कि उन्हें ऐसे सुयोग्य नागरिकों का निर्माण करना है जिनके द्वारा राष्ट्र-जीवन के विविध अंगों का संचालन होगा, जो अपने ज्ञान और चरित्र से

समस्त विश्व को प्रभावित करेंगे। किन्तु यह सब तभी हो सकता है जब विश्वविद्यालय के सभी सदस्य और विशेषकर विद्यार्थी गण अपना एक क्षण भी व्यर्थ न खोयें।

विश्वविद्यालय में कतिपय वर्ष बिताकर यदि छात्रों में सर्वविध ज्ञान, सच्चरित्रता, उदात्त नागरिकता, देशभक्ति, विश्वबन्धुत्व की भावना आदि न आयी तो विश्वविद्यालय में रहकर अध्ययन करना व्यर्थ है। अतः यह बहुत आवश्यक है कि विश्वविद्यालय में पाठ्यग्रन्थों के पठन-पाठन के अतिरिक्त छात्रों के व्यक्तित्व के पूर्ण विकास के लिए अन्य कार्यक्रम भी अवश्य आयोजित किये जायें। ऐसे कार्यक्रमों में शास्त्रीय विचार-विनिमय, अनुसंधान, निबन्धलेख-प्रतियोगिता, भाषण-प्रतियो-

गीता, अभिनय, व्यायाम, देशासन, शैक्षिक प्रदर्शनीयाँ, विशिष्ट विद्वानोंके व्याख्यान, अन्य विश्वविद्यालयोंके साथ शैक्षणिक आदान प्रदान आदि मुख्य हैं। गत वर्ष विश्वविद्यालयके कुलगुरु राज्यपाल श्री गिरिने इस विश्वविद्यालयकी विशिष्ट व्याख्यानमालाका उद्घाटन किया था और उसके पश्चात् महामहोपाध्याय श्रीगिरिधर शर्मा चतर्वेदीने इस व्याख्यानमालाके अन्तर्गत 'वेदोंका स्वरूप, वैदिक देवता और ऋषि तथा वैदिक यज्ञ' विषयोंपर तीन गवेषणापूर्ण व्याख्यान दिये थे।

आपने कहा कि यह बड़ी प्रसन्नताकी बात है कि सुप्रसिद्ध विद्वान् महामहोपाध्याय श्री अनन्तकृष्ण शास्त्री इस व्याख्यानमालाके अन्तर्गत गीतापर भाषण करेंगे।

श्रीमद्भागवतगीताकी यद्यपि विविध व्याख्याएँ हो चुकी हैं फिर भी शंकाओंका उत्पन्न होना अस्वाभाविक नहीं। उदाहरणार्थ जब अर्जुन राज्यप्राप्तिके लिए स्वजनोंका वध अनुचित समझकर युद्धसे विमुख होते हैं तो भगवान् कृष्ण आत्माकी नित्यता आदि बातें समझाकर उन्हें युद्धमें प्रवृत्त करते हैं। परन्तु व्यावहारिक जगत्में शरीर-आत्मा परस्पर आश्रित है। एक ही स्थितिके लिए दूसरेकी आवश्यकता अनिवार्य है। इसके अतिरिक्त भगवान् कृष्ण 'धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे' कहते हुए स्वयं ही शरीरधारणकी आवश्यकता भी समझते हैं। इसी प्रकार भगवान् कृष्णने 'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज' कहते हुए एक ओर तो शरणागति-लक्षणा भक्तिको सर्वोपरि स्थान दिया है और दूसरी ओर 'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते' कहते हुए ज्ञानको सर्वोपरि कहा है। ऐसे ही अनेक स्थलोंमें जनसाधारणकी शंका होने

लगती है। आशा है, शास्त्रीय महोदयके गवेषणापूर्ण भाषणों द्वारा ऐसे स्थलोंपर प्रकाश डाला जायगा।

श्री अनन्तकृष्ण शास्त्रीका प्रवचन

उसके बाद सहोपाध्याय श्री अनन्त कृष्णशास्त्रीने संस्कृतमें भाषण करते हुए कहा कि गीता भारतीय ज्ञानकी अक्षय निधि, मानवताका अग्रण्ड प्रदीप और संस्कृतिकी उद्गम भूमि है। यह ऐसा ग्रंथरत्न है जिसमें भारतीय भूमिपर पनपनेवाली समस्त विचारधाराओंको पर्याप्त पोषक तत्व प्राप्त होता है। इसका ही नहीं, यह वह शीतल और सुविस्तृत छाया है। जिसके नीचे संसारका समस्त मानवसमाज बिना किसी भेद-भावके विश्राम पा सकता है और अपने लक्ष्यकी पूर्तिके लिए मार्ग खोज सकता है। जिस योगकी चर्चा गीतामें की गयी है वह कर्मयोग, भक्ति-योग, ज्ञान-योग, इन नामोंके तो प्रसिद्ध हैं ही, किन्तु उसका प्रयोग गीतामें एक पारिभाषिक अर्थमें भी हुआ है और वह है किसी लक्ष्यको न्याय्य विधिसे प्राप्त करनेका उपाय। इसी कारण यह शब्द गीतामें अपने विषयोंके साथ प्रयोगमें आया हुआ मिलता है और इसी अर्थमें अर्जुन-विषाद-योग शब्दसे व्यवहृत हो सका है। योग शब्दका विस्तृत विवेचन करनेसे कार्य करनेकी उस विधिको योग कहा जा सकता है जिससे मनुष्य आजीवन विविध कर्मोंमें व्यस्त रहते हुए भी उसके बन्धनमें न पड़ सके। गीतामें जिस धर्मका वर्णन हुआ है वह विविध सम्प्रदायोंमें 'धर्म' शब्दसे समझा जानेवाला संकीर्ण आचरण नहीं है वरन् वह उदात्त कर्मनिष्ठा है जिसके आधारपर समाजकी सब व्यवस्था संचालित होती है।

श्रीभारतधर्म महामण्डलमें

गीता जयन्ती सप्ताह

अखिल भारतीय बिराट् धर्म संस्था श्रीभारतधर्म महामंडल, काशीमें दिनाङ्क ४-१२-५६ से १०-१२-५६ तक एक सप्ताह गीताजयन्ती सप्ताह बड़े समारोहके साथ मनाया गया। प्रत्येक दिन क्रमसे सर्वश्री पं० कमलाकान्त मिश्र प्रधानाचार्य गोयनका संस्कृतमहाविद्यालय, कविराज आयुर्वेदरत्नाकर पं० ब्रजमोहनदीक्षित, पं० क्षेत्रेशचन्द्र चट्टोपाध्याय डाइरेक्टर रिसर्चविभाग, वाराणसेय-संस्कृतविश्व-विद्यालय, पं० अनन्तशास्त्री फड़के पुराणविभागाध्यक्ष, पं० महादेव उपाध्याय साहित्याचार्य, पं० के० बी० नीलमेघा-चार्य विशिष्टाद्वैत वेदान्तविभागाध्यक्ष एवं पं० बदरी-नाथ शुक्ल न्यायवेदान्ताचार्य एम० ए० न्यायविभागा-ध्यक्ष वाराणसेय संस्कृतविश्वविद्यालयकी अध्यक्षतामें गीतापाठ, भगवन्नाम संकीर्तन, भाषण एवं संगीत आदि होते रहे। जिसमें आस्तिक जनताका सहयोग सराहनीय रहा। जिसमें उपदेशक-महाविद्यालयके छात्र अभिराम-दास, सन्तदास श्रीवैष्णव, अवधेशकुमारदास शास्त्री, आर्येश्वर शर्मा, रामानुज पाण्डेय, केशवशरण शास्त्री, गौरीशंकर एम० ए० तथा अन्य विद्वानोंके भाषण हुए। इस महोत्सवमें पं० प्रकाशचन्द्र गौड़ एम० ए० व्याकरणाचार्य प्रधाननिरीक्षक संस्कृतपाठशाला उत्तरप्रदेश, पं० रामलखनशर्मा न्यायव्याकरणाचार्य, अयोध्या पं० प्रभाकर शास्त्री, पं० कीर्त्यानन्दभा न्याय वेदान्ताचार्य, पं० विश्वनाथमिश्र व्याकरण साहित्याचार्य, पं० वासुदेवशास्त्री धर्मसंघ, श्री रामप्रसादाचार्य, वाराणसेयसंस्कृतविद्यालय छात्रपरिषद्के अध्यक्ष पं० रामशंकर शुक्ल विशेष उल्लेखनीय हैं। उपदेशक महाविद्यालयके प्रधानाचार्य पं० हरिवल्लभदास शास्त्री व्याकरण न्यायाचार्य, गीतापाठ एवं समागत सज्जनोंके

स्वागतमें प्रतिदिन संलग्न रहे, अन्तिम दिन तो बड़ाही उल्लासमय रहा। इसमें पं० सोमनाथ पाण्डेय वैदिक संगलाचरण, धर्मरत्न श्री पं० प्यारेकिशन कौल साहब अवसरप्राप्त जज उदयपुर, प्रोफेसर श्री बी० एल० साहनी, प्रोफेसर श्री टी० ए० भण्डारकर आदि महा-नुभावोंके सारगमित भाषण, श्री बी० आर० पटवर्धन द्वारा सितारवादन, श्रीमती ममतागुप्त एवं श्री आशिष-कुमारगुप्त द्वारा मधुरसंगीत, श्री आर्यमहिला महाविद्या-लयकी वाजिकाओं द्वारा श्रीभगवन्नाम संकीर्तन एवं श्री आत्माप्रसाद सिंह द्वारा 'गीतागायकको नमस्कार' शीर्षक कविता-पाठ आदि विशेष उल्लेखनीय हैं। श्री आत्माप्रसादसिंह सम्पादक 'आर्यमहिला' ने इस दिन एक यह भी प्रस्ताव रखा कि भारतधर्ममहामंडलमें "श्री गीता-मानस-मंडल" नामक एक विभाग स्थापित किया जाय और उसके लोग सदस्य बनाये जायें। इसकी सदस्यताका शुल्क केवल यह रहे कि सदस्य महानुभाव यह संकल्प ले लें कि वे प्रतिदिन कमसे कम गीताका एक श्लोक या रामायणकी एक ही दो चौपाई पाठ करनेका अपने जीवनमें क्रम बना लेवेंगे। ऐसे सदस्योंकी नामावली महामंडलमें रखी जाय और उन्हें कभी-कभी महामंडलद्वारा ऐसे श्लोकोंका संकेत दिया जाय जिनके पाठ करनेसे मनुष्यके क्रियाकलापोंमें आश्चर्यजनक परिवर्तन होता है। इस प्रस्तावको सभी लोगोंने बहुत पसंद किया और श्रीभारतधर्म-महामंडलके चीफ सेक्रेटरी धर्मरत्न श्रीमान् पं० प्यारेकिशन कौल महोदयने इसका समर्थन करते हुए कहा कि यह प्रस्ताव स्वीकार करनेके लिये श्रीभारतधर्ममहामंडलकी प्रबन्धन-समितिको सौंप दिया जाय।

अन्तमें विद्यासागर बाबू देवीनारायण एडवोकेट

जनरल सेक्रेटरीने संस्थाकी ओरसे सभापति महोदय तथा अन्य सज्जनोंको धन्यवाद देते हुए संस्थाके कार्य-विभागों का परिचय दिया। जनरल सेक्रेटरी महोदय गीताजयन्ती सप्ताहके प्रारम्भ दिन और अन्तिम

दिनमें विशेषरूपसे संमिलित हुए। इस प्रकार बड़े आनन्दके साथ गीताजयन्तीसप्ताहका कार्यक्रम समाप्त हुआ। प्रत्येक दिनके कार्यक्रमकी समाप्तिके उपरान्त पूजा-आरती एवं प्रसादवितरणका क्रम चलता रहा।

भारतमें संस्कृतका प्रचार - प्रसार।

लेखक—श्री अखिलविनय, एम० ए०, पिलानी।

[विद्वान् लेखकने बहुत अनुसंधानके साथ संस्कृतके प्रचार एवं प्रसारके सम्बन्धमें प्रकाश डाला है इसके द्वारा संस्कृतभाषा प्रेमियोंको लाभ पहुँचेगा अतः प्रकाशित किया जाता है—सम्पादक]

भारत-सरकार द्वारा संस्कृतके अध्ययन, इसके प्रचार और प्रसार तथा अन्यान्य उपकरणोंपर विचार एवं सुझाव देनेके निमित्त डा० सुनीतिकुमार चाटुर्ज्याकी अध्यक्षतामें अक्टूबर, १९५६ में एक 'संस्कृत-आयोग' की स्थापना की गई थी। आयोगके ७ अन्य सदस्य ये थे—श्री० जुगताराम ह० दवे (बम्बई), प्रो० एस० के० डे० (कलकत्ता), प्रो० टी० आर० बी० मूर्ति (वाराणसी), प्रो० विश्वबन्धु (होशियारपुर), प्रो० बी० राघवन (मद्रास), पण्डितराज बी० एस० रामचन्द्र शास्त्री (बंगलूर) और प्रो० आर० एन० दाण्डेकर (पूना)। इस आयोग द्वारा शिक्षा-मन्त्रीको अपनी रिपोर्ट ३० नवम्बर, १९५७ को दी गई थी। इसकी शिक्षारिश्पर पिछले दिनों भारत-सरकारद्वारा एक 'संस्कृत बोर्ड' की भी स्थापनाकी गई है।

ब्रिटिश कालमें संस्कृत

सन १८२२ से पूर्व भारतमें संस्कृत-अध्ययनके आंकड़ोंके विधिवत् संकलनका कोई उद्योग नहीं हुआ था। लार्ड विलियम बेंटिकके आदेशसे इस दिशामें अधिक प्रयत्न हुआ और जुलाई १८३१, १८३३ और

१८३८ में श्री० एडमकी रिपोर्टें प्रकाशित हुईं। १७ वीं, १८ वीं शताब्दीमें और १९ वीं के प्रारम्भमें संस्कृत का अध्ययन-अध्यापन घरेलू रूपमें पाठशालाओं या टोलोंमें होता था, जिनका संचालन अधिकांशमें ब्राह्मण पंडित करते थे और भेंटस्वरूप दक्षिणा पाते थे। संस्कृत पढ़नेके लिए सेठ साहूकारों, जमींदारों-राजाओं की ओरसे विद्यार्थियोंको भोजन एवं स्थानकी भी निःशुल्क व्यवस्था थी। साधारण स्कूलोंमें संस्कृत पढ़ानेकी व्यवस्था न थी।

१७६१ ई० में पहले-पहल लार्ड कार्नवालिस द्वारा 'बनारस पाठशाला' खुलवाई गई, जिसका नाम क्रमशः 'हिन्दूकालेज', 'बनारसकालेज', 'संस्कृतकालेज' पड़े और आज यह (मार्च, १९५७ से) "वाराणसेय संस्कृत-विश्वविद्यालय" के रूपमें प्रतिष्ठित है। १७८४ में, सर चार्ल्स विल्किन्स द्वारा भगवद्गीताका अंग्रेजी अनुवाद प्रकाशित हुआ और उसी वर्ष विलियम जान्स द्वारा कलकत्तेमें 'एशियाटिक सोसाइटी' स्थापित की गई, जो भारती विद्याओंके क्षेत्रमें आज भी महत्त्वपूर्ण कार्य कर रही है। १८८० में ही 'बनारस

संस्कृतकालेज' द्वारा संस्कृतपरीक्षाओंका सूत्रपात किया गया था और आज तो वहाँसे हजारोंकी संख्यामें 'शास्त्री' और 'आचार्य' उत्तीर्ण हो चुके हैं।

पूनाके संस्कृतकालेजकी स्थापना १८२१ ई० में मौंटस्टुअर्ट एल्फिंस्टन द्वाराकी गई थी और उसमें ८५ छात्र लिये गये थे। प्रत्येक छात्रको ५) रु० छात्र-वृत्ति दी जाती थी। १८५६ में वहाँ भी संस्कृतका अध्यापन समाप्त हो गया। सन् १८३७ से ही उसमें अंग्रेजी तथा आधुनिक विषयोंका अध्यापन-कार्य शुरू हो गया था। आज वही (१८३७ में पुनः संगठित होकर) डकनकालेज पोस्ट ग्रेजुएट एण्ड रिसर्च इस्टिब्लिशमेंट, के नामसे प्रख्यात है तथा उसमें पुरातत्त्व, नृत्य एवं संस्कृतके शोधकी उत्तम व्यवस्था है।

कलकत्तेमें १८१७ ई० में ईस्टइण्डिया कम्पनी द्वारा हिन्दू कालेज खुला, जिसमें १८२६ से संस्कृत भी पढ़ाई जाने लगी। लार्ड एम्हर्स्टके समय (१८२४ ई० में) 'कलकत्ता संस्कृत कालेज' भी खुला था और उसमें न्याय, स्मृति, व्याकरण ज्योतिष और आयुर्वेदके पठन-पाठनकी व्यवस्था की गई थी। १८५१ में सुप्रसिद्ध श्री० ईश्वरचन्द्र विद्यासागर उसी कालेजके प्रिन्सिपल थे और उन्होंने संस्कृत अध्यापनका आधुनिक ढंग शुरू किया था। बादमें यह कलकत्ता-विश्वविद्यालयसे संबद्ध हो गया। १८३० में १५ संस्कृत पुस्तकें भी छपीं और सरकार द्वारा 'महाभारत' छापनेका कार्य भी प्रारम्भ किया गया था, किन्तु नीलिके परिवर्तन हो जानेसे वह न हो सका। १८२५ में दिल्लीमें और १८२७ में आगरामें सरकार द्वारा ओरियण्टल कालेज खुले, जहाँ संस्कृतके अति-शक्ति-अरबी एवं फारसी भी पढ़ाई जाती थी।

१८५७ में कलकत्ता, बम्बई और मद्रास-विश्वविद्या-

लयोंकी स्थापना हुई और इनमें संस्कृतके अध्ययनकी व्यवस्थाका ध्यान रखा गया। १८६६ में सरकार द्वारा लाहौरमें ओरियण्टल कालेज स्थापित हुआ था और वही विकसित होकर १८८२ में 'पंजाब-विश्वविद्यालय' का रूप धारण कर सका। उसमें अंग्रेजी नहीं, भारतीय भाषाओंके माध्यमसे पढ़ाई और उनमें उपाधियोंकी व्यवस्था रखी गई। देशी नरेशों द्वारा संस्कृत-पण्डित पुरस्कृत किये जाते रहे और राजमहलोंमें प्राचीन संस्कृत ग्रंथोंका संग्रह किया गया। इनके अतिरिक्त दरभंगा, विजयानगरम्, बड़ौदा, जयपुर, इन्दौर, ग्वालियर, मैसूर, द्रावनकोर, कपूरथला, पटियाला, जम्मू और कश्मीर आदि रियासतोंके राजाओं द्वारा संस्कृत-कालेज स्थापित किये गये और संस्कृतकी परीक्षाएँ भी ली जाने लगीं।

कलकत्ताविश्वविद्यालय द्वारा १८१४ ई० में संस्कृतमें भी एम० ए० करनेकी सुविधा श्री आशुतोष मुखर्जी द्वारा प्रस्तुत की गई और इसप्रकार एक नए पथका सूत्रपात हुआ। धीरे-धीरे अन्यान्य विश्व-विद्यालयोंने भी इस पथका अनुसरण किया। १८१६ में बटलरके प्रयत्नसे देश और विदेशोंके संस्कृत-प्रेमियोंका एक सम्मेलन शिमलामें हुआ। उसीसे बादमें "आल इण्डिया ओरियण्टल कान्फ्रेंस" १८१६ में स्थापित हुई और भारतीय संस्कृतिके प्रेमियों और भारतीय विद्याओंके विद्वानोंके सम्मेलनका रास्ता खुल गया। उसके बाद तो 'भारतीय दार्शनिक कांग्रेस' (१८२५), 'भारतीय इतिहास कांग्रेस' (१८३६), और प्रियर्सन द्वारा 'लिंग्वेस्टिक सोसायटी आफ इण्डिया' (१८२६) आदि संस्थाएँ बनीं।

गैर-राजकीय प्रयत्न

भारतीय भाषाओंकी उन्नति और भारतीय संस्कृति

के पुनः स्थापनके लिए भारतीय विद्वानों को संस्कृतकी महत्ताका मान हुआ और इस दिशामें विविधि प्रयत्न प्रारम्भ हुए। १९१७ में पूना में भण्डारकर प्राच्यविद्या शोध संस्थान १९१७ में ही लाहौर में, डी० ए० बी० कालेजका शोध-विभाग शुरू किया गया और निम्नांकित शोध-पत्र-पत्रिकाओंका प्रकाशन प्रारम्भ किया गया—'एनल्स आफ भण्डारकर इन्स्टिट्यूट' (पूना, १९१६), 'जनरल आफ इण्डियन हिस्ट्री' (१९२१), और 'जर्नल आफ ओरियण्टल रिसर्च' (मद्रास १९२७) संस्कृति सम्बन्धी ग्रंथोंका प्रणयन-प्रकाशन भी शुरू हुआ—'बिब्लियोथेका इण्डिका' (कलकत्ता, १८४६), 'काव्यमाला बम्बई, (१८८६), 'बम्बई-सरकार संस्कृत एवं प्राकृत ग्रन्थमाला' (१८६१), 'त्रिवेन्द्रम संस्कृत ग्रन्थमाला' (१९०५), 'गायकवाड ओरियण्टल सिरीज' (१९१६)। इसी प्रकार चौखम्बा संस्कृत-सिरीज (बनारस) निर्णयसागर छापाखाना (बम्बई), आनन्द-आश्रम प्रेस (पूना), मेहरचन्द लक्ष्मीदास लाहौर), जीवनानन्दविद्यासागर (कलकत्ता) वाणीविज्ञान प्रेस (श्रीरंगम्) आदि द्वारा श्रेष्ठ ग्रन्थ प्रकाशित किए गए।

संस्कृत-उत्थानके लिए कतिपय महापुरुषोंने भी अर्थक प्रयत्न किया और इनमें स्वामी दयानन्द सरस्वती (१८२४-१८८३), डा० एनी बेसेण्ट (१८४७-१९३३) रामकृष्ण परमहंस (१८३६-१८८६), स्वामी विवेकानन्द (१८६३-१९०२), रवीन्द्रनाथ ठाकुर (१८६१-१९४१) और अरविन्द घोष (१८७२-१९५०) के नामोंका सगर्व उल्लेख किया जा सकता है। इनके द्वारा स्थापित आर्यसमाज, विश्व-भारती (शान्तिनिकेतन), थियासोफिकल संस्था वेदान्त-आन्दोलन और पाण्डिचेरीका आश्रम, आज भी संस्कृत-प्रचार क्षेत्रमें कार्य कर रहे हैं। इसी प्रकार

पंजाब-आर्यसमाज-द्वारा डी० ए० बी० कालेज, स्वामी श्रद्धानन्दके द्वारा गुरुकुल कांगड़ी और महम्मद मदन-मोहन मालवीयके द्वारा संस्कृत-अध्ययननिमित्त बनारस हिन्दू-विश्वविद्यालयकी स्थापना की गई। लाहौर में १९२१ में ही आचार्य विश्वबन्धु द्वारा 'दयानन्द ब्राह्ममहाविद्यालय' की स्थापना हुई थी और वे १९३४ तक इसके आचार्य रहे थे। यह संस्था आगे भी चलती रहती; तथा इसकी अपनी उपाधियाँ—'विद्यारत्न', 'विद्याभूषण', 'विद्यावाचस्पति' और विद्यभास्कर थीं।

स्वाधीनताके बाद—

भारत-सरकारने नई दिल्लीमें संस्कृत तथा भारतीय विद्याओंके अध्ययनके लिए 'इन्स्टिट्यूट आफ एण्डालोजी' स्थापित करनेका निर्णय किया है। इसके लिए भूमिकी व्यवस्था भी कर ली गई है तथा गत मास (दिसम्बर १९५६) में यह निश्चय किया गया था कि प्रशिक्षणके लिए कुछ विद्वानोंको जर्मनी, ब्रिटेन एवं अमेरिका भी भेजा जाएगा।

राष्ट्रीय पुस्तकालय (कलकत्ता) द्वारा 'साहित्य अकादमी' की ओरसे संस्कृत-साहित्यके ग्रंथोंकी वृद्ध सूची तैयार की जा रही है। साहित्य अकादमी द्वारा कालिदासके ग्रंथोंका प्रकाशन किया जाएगा। इनमें प्रो० एस० वे० डे द्वारा सम्पादित 'मेघदूत' छप चुका है। प्रो० वेलंकर द्वारा सम्पादित 'विक्रमोर्वशीच', श्री लाट्टे द्वारा सम्पादित 'ऋतु-संहार' और डा० सुकान्त द्वारा सम्पादित 'कुमार संभव' भी शीघ्र ही प्रकाशित होनेकी आशा है। संस्कृत-साहित्यकी अनुक्रमणिका चार भागोंमें निकालनेकी योजना है। प्रथम भाग (वेद, ब्राह्मण-ग्रन्थ और सूत्र) आचार्य विश्वबन्धु द्वारा सम्पादित किया जा रहा है। द्वितीय

भाग (काव्य और पुराण) छप रहा है। तीसरे व चौथे भागोंमें प्राच्य साहित्य एवं जैन तथा बौद्ध साहित्य सम्बन्धी सामग्री रहेगी।

अकादमीके द्वारा विगत अप्रैल, १९५६से 'संस्कृत-प्रतिभा' नामक एक अर्द्ध-वार्षिक पत्रिका भी डा० राघवनके सम्पादकत्वमें निकल रही है। वल्लभाल-मेनन द्वारा ऋग्वेदका मलयालम भाष्य प्रकाशित किया गया है। श्री चितले द्वारा लोकमान्य तिलककी जीवनी संस्कृतमें प्रकाशित कराई गई है। आकाशवाणी द्वारा अप्रैल, १९४६ से अपने कार्यक्रमोंमें संस्कृतको संमिलित किया गया और उसके २० केन्द्रोंसे सन् १९५७ में ८६० और १९५८ में ७६८ कार्यक्रम (वार्त्तालाप, नाटक, काव्य आदि) संस्कृतमें प्रसारित किए गए। उसके द्वारा ऋग्वेदक ८२ सूक्तोंमें से आचकाशका टेप-रिकार्डिंग भी किया गया है।

विभिन्न राज्योंमें संस्कृतका प्रसार

अण्डमान द्वीप केन्द्रीय सरकारके अधीन पिछड़ा टापू है। वहाँ पोर्ट ब्लेयरके राजकीय हाई स्कूलमें संस्कृतका अध्यापन प्रारम्भ किया गया है। आंध्रप्रदेशमें तीनों विश्वविद्यालयों—श्री० वेंकटेश्वर (तिरुपाति), आंध्र-विश्वविद्यालय (वाल्तेयर) और उस्मानिया (हैदराबाद)—में संस्कृतके अध्यापनकी व्यवस्था है। प्रथम दोनों विश्वविद्यालयोंके अन्तर्गत १४ संस्कृत कालेज और १८ ओरियण्टल हाई स्कूल हैं। आसाममें मात्र एक—गोहाटी-विश्वविद्यालय है, उसमें एम० ए० तक संस्कृत (अगस्त, १९५७ से) पढ़ाई जाती है। आसाम सरकारद्वारा १०३ संस्कृतपाठशालाएँ भी मान्य हैं।

बिहारराज्यमें ४ जिला-स्थानोंमें ४ राजकीय संस्कृत-कालेज चल रहे हैं। इनके अतिरिक्त ८३ मान्यताप्राप्त

संस्कृत हाई स्कूल भी हैं। पुराने ढंगके संस्कृत-विद्यालयोंकी संख्या ३६७ और महाविद्यालयोंकी १२ हैं, जिन्हें सरकारी अनुदान प्राप्त होता है। तुर्की (भागलपुर) के शिचण-महाविद्यालयमें पंडितोंके प्रशिक्षणके लिए १५ स्थान सुरक्षित हैं। राज्य सरकार द्वारा प्रतिवर्ष लगभग १६ लाख रुपये संस्कृत-अध्यापन पर व्यय किये जाते हैं। वहाँ दूरभंगामें संस्कृत-विश्व-विद्यालय भी खोला जा रहा है।

केरलमें एक संस्कृतकालेज त्रियुनिथरामें है और शेष ३२ संस्कृत हाई स्कूल हैं। संस्कृतकालेज द्वारा 'काव्यभूषण' और 'शास्त्रभूषण' के प्रमाणपत्र दिये जाते हैं। उसमें न्याय और व्याकरणके अध्ययनकी व्यवस्था भी है। केरल-विश्वविद्यालयमें लगभग ४०,००० पाण्डुलिपियोंका संग्रह है और वहाँसे एक संस्कृत त्रैमासिक पत्रिका तथा पुस्तकोंका प्रकाशन भी होता है।

उड़ीसामें ३ संस्कृतकालेज और १४६ संस्कृत-पाठशालाएँ हैं तथा इनके लिए राज्य द्वारा रु० २,६०,००० का व्यय किया जाता है। हिमाचल प्रदेशमें (महासू-जिलेमें) सोलन स्थानमें 'तारणी महाविद्यालय' में संस्कृतके अध्ययन-अध्यापनकी सुविधा है और परीक्षाएँ प्राज्ञ, विशारद एवं शास्त्री परीक्षाओंकी तैयारी करत है। मण्डी और विलासपुर-जिलोंमें भी ऐसी ही दो पाठशालाएँ हैं। राजस्थानमें प्रवेशिका, मध्यमा, शास्त्री और आचार्य परीक्षाएँ ली जाती हैं और भाष्यमें य राजस्थान-विश्वविद्यालय द्वारा ही सम्पन्न हुआ करेगी। उत्तरप्रदेश सरकार ५१२ संस्कृत स्कूलोंके लिए प्रतिवर्ष ६ लाख रुपयेका अनुदान देती है।

विविध विश्वविद्यालयमें संस्कृत प्रगति—

आगरा विश्वविद्यालयसे संबद्ध कालेजोंमें से १५

में एम० ए० तक संस्कृतके अध्ययन और पी-एच० डी० के लिए शोधकी सुविधाएँ हैं। वैसे तो प्रायः सभी कालेजोंमें बी० ए० तक संस्कृत पढ़ाई जाती है तथा १९५७-५८ में २२५० विद्यार्थियोंने बी० ए० में संस्कृत विषय लिया था और संस्कृतमें एम० ए० परीक्षार्थियों की संख्या ३०० थी। इसीप्रकार ४० [शोध-विद्वान् पी-एच० डी० के लिए प्रयत्नशील हैं। विश्वविद्यालयसे सम्बन्धित श्री० कन्हैयालाल मुन्शी हिन्दी इन्स्टिट्यूट भी है, जिसके द्वारा संस्कृतमें बी० लिट० और एम० लिट० की उपाधियाँ भी दी जाती हैं। १९५६ में इलाहाबाद-विश्वविद्यालयमें बी० ए० में संस्कृत लेने-वाले छात्रोंकी संख्या ६५० थी। अलीगढ़विश्व-विद्यालयका संस्कृत विभाग उक्त विश्वविद्यालय जितना ही पुराना है और उसमें विद्यार्थी शोधकार्यमें लगे हैं। गत वर्ष १० विद्यार्थियोंने वहाँसे संस्कृतमें एम० ए० पास किया। गोरखपुर विश्वविद्यालय द्वारा संस्कृतमें डिप्लोमा देनेकी भी एक योजना बनाई गई है।

बम्बई विश्वविद्यालय द्वारा १९५७-५८ में श्री० एस० डी० ज्ञानी और श्रीमती बी० जी० पंडितको संस्कृतमें 'इन्स्टिट्यूट' द्वारा गायकवाड़ सिरीजमें दो पुस्तकें और विश्वविद्यालय शोध ग्रन्थमालाकी दो पुस्तकें छपाई गईं। इसके अतिरिक्त रामायणका बाल-काण्ड छपा गया और अयोध्याकाण्डके सम्पादन (४४ पाण्डुलिपियोंसे मिश्रित करके) का कार्य लगभग पूरा हुआ है। डा० कालिदास नागद्वारा स्थापित "इण्डिया एशिया कल्चरल सोसाइटी" (कलकत्ता)

वाली द्रौप और इण्डोनेशियामें संस्कृतके प्रचारके लिए प्रयत्नशील है।

विश्वेश्वरानन्द शोधसंस्थान (होशियारपुर) द्वारा वैदिक पदानुक्रम कोशके १६ खण्डोंमें ११ खण्ड प्रकाशित किये जा चुके हैं। 'राजतरंगिणीके सम्पादन का कार्य भी सम्पन्न हो रहा है तथा अंग्रेजी हिन्दीमें प्रकाशन किये गए हैं।

वैदिक संशोधनमण्डल (पूना) द्वारा श्रौतकोष (भाग १) प्रकाशित किया गया और उपनिषदोंके शब्दानुक्रमणिका-कोषका कार्य किया जा रहा है। पारडी (सूरत) का स्वाध्यायमण्डल, ६२ वर्षीय मनोषी श्रीपाद दामोदर सातवलेकरकी अध्यक्षतामें वेदोंके विविध अंगोंपर ग्रन्थ-प्रकाशनका कार्य कर रहा है तथा पिछले वर्ष संहिताएँ प्रकाशित की गईं। सिक्किमके 'रिसर्च इन्स्टिट्यूट ऑफ़ तिब्बतोलोजी' का उद्घाटन १ अक्टूबर, १९५८ को श्री० जवाहरलाल नेहरू द्वारा किया गया था। इस संस्थाको १९५६-५७ में दलाईलामाने ४० हजारकी पुस्तकें भेंटकी थी और लगभग डेढ़ लाखकी पुस्तकें संस्थान द्वारा खरीदी गईं। सिक्किमके महाराजने उक्त संस्थानका २० एकड़ भूमि और भवनोंके लिए ३ लाखका अनुदान तथा ५० हजार वार्षिककी आवर्तक सहायता दी है। भारत-सरकारने भी ५० हजार वार्षिककी सहायता और सवा दो लाखकी अनावर्तक सहायता दी है। १९६० से उक्त संस्थानमें शोध कार्य प्रारम्भ हो जाएगा।

[श्रीवेंटकटेश्वरतः]

पद्मभूषण पण्डितराज श्री राजेश्वर शास्त्री द्रविड़का जीवन-परिचय

गणतन्त्र-दिवसके अवसरपर माननीय राष्ट्रपति डा० राजेन्द्रप्रसाद महोदयने काशीके संस्कृतके प्रसिद्ध विद्वान् पण्डितराज पण्डित राजेश्वरशास्त्री द्रविड़को पद्मभूषणका अलंकार प्रदान किया है। इस शुभ अवसरपर पण्डितराज महानुभावकी सेवामें हम अनेक धन्यवाद अर्पण करते हैं—सम्पादक।

पण्डितराजका संक्षिप्त परिचय इस प्रकार है—

पद्मभूषण पण्डितराज श्री राजेश्वर शास्त्री द्रविड़का जन्म संवत् १८५६ में काशीमें हुआ। आपके पिता महामहोपाध्याय धर्मप्राण स्व० पं० लक्ष्मणशास्त्री द्रविड़ गवर्नमेंट संस्कृतकालेज, कलकत्तामें संस्कृतके अध्यापक थे। माताका बाल्यकालमें ही देहान्त हो गया था। अतः मातामह महामहोपाध्याय श्री सुब्रह्मण्यम् शास्त्रीके यहाँ आपका पालन-पोषण हुआ तथा शिक्षा-दीक्षा प्रारम्भ हुई। प्रारम्भमें वेदाध्ययन बाबा दीक्षित ओकके पास शुरू हुआ तथा बादमें बालम भट्ट गोडबोलेसे

वेदाध्ययन किया। बादमें कुछ दिनोंके लिए आप कलकत्ता चले गये और वहाँ वेदाध्ययनका शेष भाग पूरा किया। फिर काशी चले आये और १४ वर्षकी अवस्थामें संस्कृतकी मध्यमा परीक्षा पास की। आपने स्वर्गीय महामहोपाध्याय पं० भालचन्द्र शास्त्री तैलंग साहित्याचार्यसे व्याकरण और साहित्यका अध्ययन किया। महामहोपाध्याय न्यायाचार्य गौतमावतार स्वर्गीय पं० वामाचरण भट्टाचार्यसे न्यायशास्त्रका अध्ययन किया और २४ वें वर्षमें न्यायाचार्यकी परीक्षामें उत्तीर्ण हुए तथा गोल्डमेडल भी प्राप्त किया। काशीमें अखिलभारतीय ब्राह्मण-महासम्मेलनके अवसरपर आपके पाण्डित्य एवं प्रतिभासे समस्त भारतके विद्वन्मण्डल चकित रहा। आजकल आप सांगवेद विद्यालयके अध्यक्ष हैं। आपने भारतीय राजनीति शास्त्र नामक एक उत्कृष्ट ग्रन्थकी संस्कृतमें रचना की है जिसका हिन्दी अनुवाद श्री अटलजीने किया है।

—०*०—

Religion of Hindus

(By His Holiness Maharshi Swami Gyananandji Maharaj)

“He who seeth Me everywhere, and seeth everything in Me, of him will I never lose hold, and he shall never lose hold of Me.”

—Sri Bhagwat Gita, Chap. VI, Verse 30.

The cause of the present downfall of the Hindus and of Hindusthan lies in the fact that the Hindus have totally forgotten

the distinguishing features of their all—helpful Sanatan Dharma and their unique Varnashram Dharma. Their Dharma stands on the Divine mighty rock of scientific truth and unchallenged philosophy. The word ‘Dharma’ etymologically means ‘that which holds’; in other words, the eternal law and order or the

Divine might of the Almighty which sustains and protects the whole creation from the microcosm to the macrocosm is called Dharma. The Hindus of Hindusthan who are the first Preceptors of the mortal world and unanimously accepted as the first torch-bearers of the world-civilization, have a perfect knowledge of the Divine finer forces of Dharma and Adharma in connection with the world-system, the jivas--all living beings in general, the human beings, the super-human beings, the several grades of their occult abodes, the structure of the universe, the system of the occult government and its Dharmik law and order and with this wider conception they have searched out some principles of the Sanatan Dharma, i.e., universal Dharma which helps equally all human beings, all creeds of the world, all nations and all communities, through its different aspects.

The Sanatan Dharma is described in the great Upanishad Sri Bhagwat Gita to be fundamentally three in number, viz., (1) दानधर्म Dan-Dharma *i. e.*, charity, (2) तपधर्म Tapa-Dharma, *i. e.*, austeritp and (3) यज्ञधर्म Yajna-Dharma, *i. e.*, sacrifices through Karma (action). Upasana (devotional practice); and Jnana (acquiring

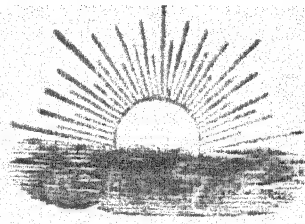
knowledge). In the Shakti-Gita these three are developed into seventy-two divisions and numerous sub-divisions; in Srimad Bhagwat they are declared to be thirty in number, and in the Manu Samhita these Dharmas are centred in the following ten--

- (1) धृतिः Dhriti *i. e.* firmness, steadiness, fortitude, self-command.
- (2) क्षमा Kshama *i. e.* Patience, forbearance, forgiveness.
- (3) दमः Damah *i. e.* Self-restraint, subduing or curbing the passions.
- (4) अस्तेयम् Asteyam *i. e.* Non-stealing, honesty.
- (5) शौचम् Shoucham *i. e.* Purity, cleanliness of mind and body.
- (6) इन्द्रियनिग्रहः Indriya-nigrah *i. e.* restraint of senses.
- (7) वीः Dhih *i. e.* knowledge, intellect, devotion.
- (8) विद्याः Vidya *i. e.* right knowledge, occult and spiritual knowledge.
- (9) सत्यम् Satyam *i. e.* Truth, sincerity, good-ness.
- (10) अक्रोधः Akrodha *i. e.* impassionateness, coolness, calmness, state of equilibrium, opposite of anger.

According to the Vedas and Shastras of the Hindus, their special Dharma is called the Varnashrama Dharma, which in the opinion of the Servants of the

ancient Hindusthan and which as proved by all sections of Hindu scriptures and by all the systems of Hindu philosophies has preserved the originality, purity and existence of this pre-historic spiritual race of humanity since the early period of the creation. The Varnashram Dharma contains the following sixteen fundamental principles :—(1) Belief in the existence of the mighty occult world, its office-bearers and its government, as well as the occult abodes of the Devas, Rishis, Pitris and Asuras, several grades of Hell, ghost world, ordinary Heaven and fourteen sections of the universe including Brahma Swarga, Prajapatya Swarga, Mahendra Swarga, Bhauma Swarga of the Devas and Bil Swarga of the Asuras. (2) Belief in the sequence of the actions and reactions of the Divine Laws of Karma and Sanskaras (seeds of Karma) as happens in case of the seed and the tree. (3) Belief in the truth of birth and re-birth of the ego (Jiva) *i.e.*, all sections of living beings and in Shraddha ceremony for helping the departed soul. (4) Belief in Acharya *i. e.*, bodily actions of Dharma, so to say, that bodily action of men and women which help in developing the Sattwaguna in them is recognised as Dharma. (5) Belief in Varna Dharma, *i. e.*, caste by birth in

order to preserve the purity of the seed and soil of the spiritual race. (6) Belief in the Satitwa Dharma of the fair sex including purity, chastity and self-dedication of an extreme nature, (7) Belief in Ashrama Dharma as the vehicle of sociology to take the spiritual race of the Hindus gradually into the realm of God, through four regular stages of life. (8) Belief in the Vedas, the Shrutis, the Puranas and the Tantras appeared in this mortal world as revelation directly or indirectly from the occult world of the High. (9) Belief in the Theological truth of Avatara, Incarnation of God and His occult agents as well as in the Vibhootis (the centres of His might in the material world). (10) Belief in the different devotional practices and Yoga. (11) Belief in the Moorti Puja (Image-worship) and importance of Pithas (Divine centres). (12) Belief in the science of touchability and untouchability in order to establish a connecting link with the occult world. (13) Belief in the Theological theory of Yajna and Mahayajna. (14) Belief in both the Saguna and Nirguna Ishwara as He is Almighty, He may grace His Bhaktas in Saguna state also. (15) Belief in Vichara *i. e.* earnest search after the real object of life—the Supreme Self. (16) Belief in Mukti—final liberation.

भातीय संस्कृति एवं धार्मिक भावनाके प्रचार तथा प्राचीन शिक्षाके आदर्शों का संस्करण करना ही इस परीक्षा का प्रधान लक्ष्य है। धर्मभावना विहीन शिक्षाके उचार से मानवजातिका कल्याण सम्भव नहीं है। प्रत्युत धर्मशिक्षाके बिना विश्वविद्यालयों, कालेज स्कूलोंमें अनैकतिका, अनाचार की वृद्धि हो रही है, अनुशासन हीनता चञ्छलताकी ओर प्रवृत्ति बढ़ रही है। अतः आपसे निवेदन है कि अन्य सज्जनोंको भी इस परीक्षा के महत्त्वको समझाकर नवीन केन्द्रोंकी स्थापनाके लिये प्रेरणा दें। इसके सम्बन्धमें पत्र आनेपर परीक्षा नियमावली शीघ्र भेज दी जायगी।

१—आगामी परीक्षाओंके आवेदनपत्र केन्द्राध्यक्ष महाशयोंके पास भेज दिये गये हैं। केन्द्राध्यक्ष आवेदनपत्रोंको भरवा कर सशुल्क यथाशीघ्र भेजवानेका प्रबन्ध करें।

२—परीक्षार्थियोंके आवेदनपत्र भरनेके पश्चात् केन्द्राध्यक्षगण एकवार उसको निरीक्षण करनेका कृपया अवश्य कष्ट करें। जिसमें आवेदनपत्रमें किसी प्रकारकी त्रुटि न रह जाय। जैसा आवेदनपत्र रहेगा उसीके अनुसार प्रमाणपत्र तैयार होगा। यदि आवेदनपत्रमें त्रुटि रहेगी तो वह त्रुटि प्रमाणपत्रोंमें भी रह जायगी इस कारण विशेष अनुरोध पूर्वक ध्यान देनेके लिये पुनः स्मरण कराया गया है।

भी लिखना भूल जाते हैं। किसी पत्रमें पूरा पता संकेत नहीं लिखा जाता है। जिस कारण आये हुए पत्रोंका उत्तर देना कठिन हो जाता है। इन त्रुटियोंका ध्यान रखना चाहिये। उक्त कारणसे यदि किसीके पत्रका उत्तर अथवा परीक्षानियमावली न पहुँचे तो वे सज्जन कृपया क्षमा करेंगे। इसमें कार्यालयका दोष नहीं है।

४—गतवर्षके प्रमाणपत्रोंपर हस्ताक्षरादि कार्य सम्पन्न होते ही प्रेषित किये जायेंगे। अतः इस सम्बन्धमें पत्रव्यवहार करनेका वष्ट कृपया न करें।

५—परीक्षाके प्रबन्ध करनेमें जो व्यय होता है, उसके लिये एक मुद्रित फार्म परीक्षाकालमें यहाँसे प्रेषित होता है, नियमानुसार उसको ठीक भरकर भेजना आवश्यक है।

६—परीक्षार्थियोंकी उपस्थितिपत्र—नामावली प्रत्येक केन्द्रोंमें भेजी जाती है। उसको पुनः इस कार्यालय की लौटा देना आवश्यक है।

७—परीक्षानियमावलीके अनुसार—आवेदनपत्रोंके साथ परीक्षामें संमिलित होनेवाले परीक्षार्थियोंको नामावली की सूची प्रेषित करें। एक केन्द्रके आवेदनपत्रोंको एक साथ एकवारमें ही भेजनेका यथासम्भव प्रयत्न करें।

महामना मालवीयजीकी जयन्ती ।

कुमार देवेन्द्रप्रसाद सिंह—तृतीयभ्राता श्रीमान् रंकाराज्यके सभापतित्वमें गत पौषकृष्ण अष्टमी राजाबहादुर रंकाराज्य (पलामू) सूचित करते हैं बुधवारको गोविन्दभवनके दरबारहालमें महामना कि—हमारे पूज्यपाद ज्येष्ठ भ्राता धर्मालंकार श्रीमान् पूज्यपाद मालवीयजी महाराजके जन्मोत्सवके अवसरपर राजा बहादुर गिरिवरप्रसादनारायण सिंहजी C. B. E. ६८वीं वर्षगांठ बड़े उत्साहके साथ मनाया गया।

ancient Hindusthan and which as proved by all sections of Hindu scriptures and by all the systems of Hindu philosophies

order to preserve the purity of the seed and soil of the spiritual race. (6) Belief in the Satitva Dharma of the fair sex

- २-धर्मकल्पद्रुम द्वि० ख०
३-धर्मकल्पद्रुम तृ० ख०
४-धर्मकल्पद्रुम च० ख०
५-धर्मकल्पद्रुम प० ख०
६-धर्मकल्पद्रुम ष० ख०
७-धर्मकल्पद्रुम स० ख०
८-धर्मकल्पद्रुम अ० ख०
९-धर्मकल्पद्रुम, प्रथम द्वितीय खण्ड

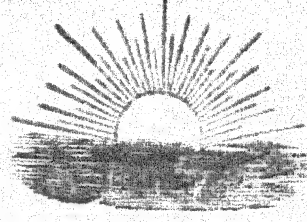
एक साथ राखल एडी०

- १०-प्रवीण दृष्टिमें नवीन भारत प्र० ख०
११-प्रवीण दृष्टिमें नवीन भारत द्वि० ख०
१२-नवीन दृष्टिमें प्रवीण भारत
१३-साधनचन्द्रिका
१४-राखचन्द्रिका
१५-धर्मचन्द्रिका
१६-आर्यगौरव
१७-नीतिचन्द्रिका
१८-धर्मप्रश्नोत्तरी
१९-चतुर्दशलोक रहस्य
२०-गीतार्थचन्द्रिका सजिल्द ३) अजिल्द २॥
२१-सनातनधर्मदीपिका
२२-धर्मविज्ञान प्र० ख०
२३-धर्मविज्ञान द्वि० ख०
२४-धर्मविज्ञान तृ० ख०
२५-सती चरित्रचन्द्रिका
२६-नित्यकर्म चन्द्रिका
२७-धर्मसोपान
२८-धर्मकर्म-दीपिका
२९-सदाचार सोपान
३०-कन्याशिक्षा सोपान
३१-ब्रह्मचर्य सोपान
३२-साधन सोपान
३३-शास्त्र सोपान

- (॥) ३५-कालिकपुराण २)
२) ३६-पातञ्जलयोगदर्शन १॥)
२) ३७-महामंडल रहस्य १)
२) ३८-मन्त्रयोगसंहिता ॥)
३॥) ३९-हठयोगसंहिता ०)
२) ४०-तत्त्वबोध १)
३॥) ४१-स्तोत्र कुसुमाञ्जलि १)
४२-भगवद्गीता प्रथम खंड १)
५) ४३-विष्णुगीता ॥)
२) ४४-सूर्यगीता १)
२) ४५-शक्तिगीता ॥)
१) ४६-धीशगीता १)
१॥) ४७-शंभुगीता १)
१॥) ४८-संन्यासगीता १)
१) ४९-गुरुगीता १॥)
॥) ५०-कर्ममीमांसादर्शन प्र० ख० ०)
॥) ५१-कर्ममीमांसादर्शन द्वि० ख० २)
१) ५२-कर्ममीमांसादर्शन तृ० ख० २)
१) ५३-कर्ममीमांसादर्शन (संस्कृत) २॥)
५४-रामगीता १०)
५५-कहावत रत्नाकर साधो० राय० १॥)
५६-रामायण तुलसीकृत १॥)
५७-आदर्श जीवनसंग्रह १॥)
५८-त्रिवेदी सन्ध्या ॥)
५९-ब्रह्मविद्याका मूलग्रंथ ॥)
६०-गोब्रत तीर्थमहिमा १)
६१-मार्कण्डेय पुराण प्र० ख० १)
६२-मार्कण्डेय पुराण द्वि० ख० १)
६३-मार्कण्डेय पुराण तृ० ख० १)
६४-श्रुजपाणिनीयम् ॥)
६५-संगीत सुधाकर १)
६६-पुराणरहस्य १॥)
६७-संन्यासधर्मपद्धति १॥)

संपादक: प्रकाशकरच—अवधेशप्रसादशर्मा, श्रीभारतधर्ममहामण्डल, जगतगंज, वाराणसी कैंट ।

मुद्रक:—श्रीपरेशनाथ घोष, सरला प्रेस, बनारस-१.

सूर्योदयः

(श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य त्रैमासिकं त्रैमासिकञ्च मुख्यपत्रम्)

(बाषिकः मुख्यम् अप्रिमं सुव्रतत्रयम्)

मृक्सिमुधा

नो भूयान्ज्वलनेविना रमवतीपाको यथा कद्विचित् ,
 मंजायेत यथा विना मृदुमृदां पिण्डं न कुम्भः कश्चित् ।
 तन्तूनां निचयाद् विना सुवसनं न स्याद् यथा जातुचिन्-
 नोत्पद्येत विनोत्कटेन तपसा नाशस्तथा कर्मणाम् ॥
 कान्तारं न यथेतरो ज्वलयितुं दत्तो दवाग्निं विना,
 दवाग्निं न यथाऽपः शमयितुं शक्तो विनाऽम्भोचरम् ।
 निष्णातः पवनं विना विसरितुं नान्यो यथाऽम्भोचरम् ,
 कर्मोद्यं तपसा विना किमपरं हन्तुं समर्थस्तथा ॥
 यदि बहति त्रिदण्डं नग्नपुण्ड्रं जटां वा,
 यदि वसति गुहायां वृक्षे मूले शिलायाम् ।
 यदि पठति पुराणं वेदसिद्धान्ततत्त्वम् ,
 यदि हृदयमशुद्धं सर्वमेतन्न किञ्चित् ॥
 परेषां चेतांसि प्रतिदिवसमाराग्य बहुधा,
 प्रसादं किं नेतुं विशसि हृदय ! क्लेशकलितम् ।
 प्रसन्ने त्वय्यन्तः स्वयमुदितचिन्तामणिगुणे,
 विमुक्तः संकल्पः किमभिलषितं पुष्यति न ते ॥

काम नं० ४

(कल ८ के अनुसार)

‘सूर्योदय’ नामक त्रैमासिक पत्रके सम्बन्धमें विवरण

१—प्रकाशनका स्थान—श्रीभारतधर्ममहामण्डल-प्रधान कार्यालय जगतगंज, वाराणसी ।

२—प्रकाशन अवधि—त्रैमासिक ।

३—मुद्रकका नाम—श्री परेशनाथ घोष, सरलाप्रेस, वाराणसी ।

राष्ट्रगत सम्बन्ध—भारतीय ।

पता—सरलाप्रेस, वाराणसी ।

४—प्रकाशकका नाम—अवधेश प्रसाद शर्मा ।

राष्ट्रगत सम्बन्ध—भारतीय ।

पता—महामण्डल भवन, जगतगंज, वाराणसी कैण्ट ।

५—सम्पादकका नाम—अवधेश प्रसाद शर्मा विशाभूषण ।

राष्ट्रगत सम्बन्ध—भारतीय ।

पता—श्रीभारतधर्ममहामण्डल, प्रधानकार्यालय—जगतगंज, वाराणसी कैण्ट ।

६—श्रीभारतधर्ममहामण्डल, प्रधान कार्यालय—जगतगंज, वाराणसी कैण्ट ।

(सन् १८६० के विधानके अनुसार रजिस्टर्ड धार्मिक संस्था)

मैं, अवधेशप्रसादशर्मा इस लेखकेद्वारा यह प्रमाणित करता हूँ कि उक्त विवरण मेरी जानकारी और विश्वासके अनुसार पूर्णतः सत्य और यथार्थ है ।

जनवरी-मार्च १८६०

६० अवधेश प्रसाद शर्मा

प्रकाशक,

सूर्योदयः

श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य त्रैभाषिकं त्रैमासिकञ्च पत्रम् ।

(वार्षिकं मूल्यम् अग्रिमं मुद्रात्रयम्)

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्,
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्,
सञ्ज्ञातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र सूर्योदयः ॥

१६ तमे वर्षे प्रथम-द्वितीय-तृतीय संख्याः] मकर-कुम्भ-मीन-संक्रान्तयः २०१७ वैक्रमाब्दः [जनवरी-फरवरी-मार्च १९६०

सम्पादकीया अभिप्रायाः

धर्मशिक्षायाः महत्प्रयोजनम् ।

भारतेऽस्मिन् शिक्षाकेन्द्रेषु धर्मशिक्षायाः प्रयोजन-
मस्ति नवेति विचारार्थं महामहिम-श्रीश्रीप्रकाशमहोद-
यस्य बम्बई राज्यपालस्य अध्यक्षतायां भारतशासकेन
एका समितिः स्थापिता । यया विस्तृतविवरणसहितं
प्रतिवेदनं समुपस्थापितम् । समितौ सुयोग्या शिक्षा-
संचालननिपुणा विज्ञानकुशला विद्वांसो विद्यन्ते ।
तेषां महानुभावानां निश्चितं मतं यद् प्राथमिककक्षातः
विश्वविद्यालयशिक्षणपर्यन्तं धार्मिकाध्यात्मिक-शिक्षा-
व्यवस्थाविधानं परमावश्यकमिति । माननीयानां सद-
स्यानां मते शिक्षाजनति समाजेषु व्यापकरूपेण
ये दुरुग्णाः समुत्पन्नाः ते सर्वे धार्मिकताभावादेव । अतो
धर्मशिक्षायाः प्रबन्धो विधातव्य इति फलितोऽर्थः ।

काशीहिन्दू-विश्वविद्यालयान्तर्गतसेन्ट्रलहिन्दूकालेज-
नामक महाविद्यालयस्य स्वर्णजयन्तीमहोत्सवा-
वसरे १९५२ ई० नवम्बरमासे कालेजस्य प्रथम प्रबन्ध-
समितेर्माननीय-मन्त्रिणो दार्शनिकप्रवरस्य भारतीय-
संस्कृतिसमर्थकस्य भारतरत्न-डाक्टरभगवानदासमहो-
दयस्य भाषणमभूत् ।

श्रीमता डाक्टरमहोदयेन कथितम् आसीत् “यत्-
स्वरूपव्ययलभ्याया धार्मिक्याश्च शिक्षायाः प्रदानार्थमे-
वास्य सेन्ट्रलहिन्दूकालेजस्य संस्थापनमभूत् । प्राच्यपाश्-
चात्यसंस्कृतिसमन्वयेन प्राचीनसनातनधर्मशिक्षणेन
आदर्शभूतानां नागरिकाणां निर्माणमेवास्य कालेजस्य
प्रधानमुद्देश्यमासीत् । कठिनतरसंग्रामानन्तरं स्वराज्य-

मस्माभिलक्ष्यम्, किन्तु वास्तविकं स्वराज्यं नितान्तं दूरे तिष्ठति । इतो भारताद् गमनसमये आंगला नैजान् गणान् सहैव नीतवन्तः, दोगास्तु स्वकीयानिहैव परित्यक्तवन्तः । तेषु दोषेषु धर्मनिरपेक्षेति मुख्यो दोषः । "स्कूलकाले जातिषु धर्मशिक्षाराहित्यादेव इदानीन्तनाः छात्रा उच्छृङ्खलभावापन्नाः, विनयानुशासनहीनाः, उद्धताश्च भवन्ति भविष्यन्ति च । स्वदेशे विविधानामराधानां परिवृद्धेः कारणं धर्मशिक्षाया अभाव एवेति मनश्चिन्तयम् । शिक्षकैरपि धर्मशिक्षा न लभ्यते । शिक्षकमदोदयानां नैतिकजीवनस्य आचारविचारयोश्च च पभावः छात्रेषु नियतनि । आङ्गलस्थानस्य प्रायशः सर्वेष्वपि विद्यालयेषु राजकीय-धर्मस्य शिक्षा दीयते । विश्वविद्यालयाया राजनीतौ निर्वाचनपद्धतेरधिकमालोचनं क्रियते, किन्तु निर्वाचने दोषो न भवति, दोषस्तु निर्वाचकेष्वेव तिष्ठति । चरित्रनिर्माणेन सह निर्वाहयोग्यजीवननिर्माणं हि शिक्षाया उद्देश्यमभ्यु-

पगन्तव्यम् । आधुनिकैः भारतशासकैः स्वदेशनिर्माणाय बह्व्यो योजना निर्मिताः सन्ति, परन्तु तासां माफन्यं खलु भ्रष्टाचारतः सन्दिग्धमेवास्ति । शासकेषु बहुज्ञतायाः दूरदर्शितायाश्च नितरामभाव एव प्रत्यक्षीक्रियते साम्प्रतं धार्मिकशिक्षायाः प्रयोजनमनुभवन्ति देशेनेतार इति हर्षास्पदम् । भारतो हि अध्यात्मप्रधानो देशः । अन्यदेशवासिनाम् आचाराद् भारतीयानां आचारव्यवहाराः संस्कृतिश्च विभिन्ना वर्तन्ते । अतएव स्वमन्त्रेऽस्मिन् भारते भारतहितैषिभिः स्वसंस्कृति-संरक्षणार्थं, राष्ट्रहितसाधनार्थं च धार्मिकं गितगं विज्ञानयेषु विश्वविज्ञानयेषु च निश्चितं देयम् । माननीय श्रीश्रीप्रकाशमहानुभावस्य बम्बई-राज्यपालस्य अध्यक्षतायां संस्थापितायाः समितेः प्रतिवेदनस्य समादरणं विधाय केन्द्रीयशिक्षालयो शीघ्रमेव तत्प्रतिवेदनं कार्यान्वितं करिष्यति येन भारतीयानां मानवानामभ्युदयो भवेदिति ।

दीर्घजीविवरितामृत-महाकाव्यस्योपोद्धातः

(पं० श्रीकृष्णमणित्रिपाठी, सरस्वतीभवनम्, वाराणसी)

अथैकदा विश्वविश्रुतवैदुष्यविशिष्टैः शिष्टैः यमनियम-वर्दिभः विद्वद्भिर्भूषिताया ज्ञानप्रकाशिकायाः काशिकायाः पूर्वस्यां दिशि सप्तकोशदूरे वर्तमाने पूततमेऽतिरमणीये गङ्गागोमतीसङ्गमपरिसरे दीर्घजीवित्वलाभायातिचिरं तपस्यता मार्कण्डेयमुनिना समुपासितस्याशुतोषस्य भगवतो श्रीमार्कण्डेयेश्वरस्य दर्शनाभिज्ञापेण मिषेण तत्सन्निधानुपगतेन मया व्यचिन्ति । यद्दो ! महा-महिम्नोऽस्य कर्मठस्य दीर्घजीवितो मुनेः कर्मपरिपाकं पश्यत, याऽपि सरलोपोद्ग्राह्यतापेन सरलशाय-

ध्यायुषः परं पारमुपगतः सर्वान् महर्षेः नतिशेने । यदि भगवच्छङ्काभिन्नतनुत्वादस्योत्कृष्टचरितलेखने लेखनीं व्याप्रीयेत कश्चन कविः तदैकं मनोहरं महाकाव्यं निर्मायेत ।

एवं चिन्तयतो मम सहसा लोचनगोचरीभूतो देवरीयामण्डान्तर्गतपकडीग्रामवास्तव्यानां द्विजकुल-कमलदिवाकराणां सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां विद्वच्छिरोमणीनां प्राप्तः स्मरणोय श्री पं० वञ्चूरामद्विवेदिमहाभाषाणां द्वितीयावतुजन्मा, काशिकावकीयसंस्कृत-महाविद्या-

लय भूतपूर्व प्रधानाध्यापकानां श्रीमतां विद्वन्मूर्धन्यानां
पूज्यपाद पं० रामभवनोपाध्यायशास्त्रिणामन्यतमः
शिष्यः, रुक्मिणीहरणमहाकाव्यप्रणेतृणां पण्डित-
पञ्चाननानां सुधीसुधानधि-श्रीकाशीनाथाद्विवेदि-महाभा-
गानां चरणसेवकः, दयादाक्षिण्यादिगुणगरिष्ठानां साम्य-
मूर्तीनां व्याकरणाचार्ये पाण्डित शिवप्रसाद द्विवादमहाभा-
गानामनुजोऽग्रजश्च देवज्ञवाचस्पतेः पं० हारहरात्मणः,
तत्रभवतां पारिजातहरणमहाकाव्यकृतृणां श्रीमदुमापात-
द्विवेदिकविपतिमहोदयानां पितृव्यभ्राता, पता च
व्याकरणाचार्ये, पं० पं० पं० धरणीवराद्विद्वत्,
लक्ष्मीपुर-तरकुलवा-द्वारयास्य - श्राद्धेष्वसंस्कृतपाठशा-
लायाः प्रधानाचार्या विद्वद्भिरा व्याकरणाचार्ये आशुकीवः
पं० चन्द्रभूषणद्विवादमहादयः ।

शिष्टाचारव्यवहारानन्तरं वार्तालापमसङ्गं मया
चिरजीविनो भगवता मार्कण्डेयमुनिरुदारं चारत

लक्ष्मीकृत्यैकं महाकाव्यं निर्मातुं सङ्गृह्णमानं प्रार्थितेन
तेन तदैव द्विजाचारोपाद्वलकस्य दीर्घजीविचरितामृत-
नामक महाकाव्यस्य निर्माणे प्रावर्ति, यस्य प्रथम-
सर्गाद्याः कतिपये श्लोकाः पाठकानां पुरस्तादुपस्था-
प्यन्ते यैः स्थालीपुलाकन्यायेन काव्यकलाकौशलं स्पष्टी
भविष्यात् ।

अमुद्रितं महाकाव्यमिदं मनोहरमतिरमणीयञ्च
विद्यते । महाकाव्यं यावन्ता गुणा अपेक्ष्यन्ते तावन्तः
सर्वदापि स्थल स्थलं च संनिवेशिताः सन्ति । क्रमुष्य
मधुरारचना समुचितं पदसाष्टय, विविधालङ्कारविन्यास-
चातुरी, श्लेषसमाश्लेषकातुकं, स्थान गुणः सान्नवराः,
तम्यक् रसपारपाकः, सधेकल्याणकारिण्या भारताय-
संस्कृत, श्रद्धातिशयः, पूज्येष्वनुरागप्रदर्शनम् आश्रमणा-
मातिथ्यसत्कारप्रकारः, द्विजोचितसदाचारनिरूपण-
नपुण्यं च कस्य सचेतसो हृदयं न चमत्करोति ।

तथाहि

अथदायजावचरितामृतम्

प्रथमः सर्गः

विधातुरद्वोदयतेमतिर्यदा, स्वनेपुणं दशायतुं क्रियाविधौ ।

करात्यसाधारणकाधानश्रुत, तदा नरं लाज्जतदेवमञ्जसा ॥ १ ॥

क जीवितं स्वल्पतरं कलत्रेलातु, क सप्तकल्याणविजावता मुनः ।

मृकण्डसूनाश्चारतस्य लखनं परं श्रय स्वाभिह लोहलेखनीम् ॥ २ ॥

प्रसादमासाद्य स यत्कृपालत्रा-दवाप्तवान्ने । चरजावतां मुनिः ।

तमादिमाराध्यगुरूपदरितं, सदैव मृत्युञ्जयमानतोऽस्म्यहम् ॥ ३ ॥

निरन्तरं सद्यदुयेज्ञमेधते, त्रिलोकमध्य कावकमेवभवम् ।

हृदा भजे सन्ततमेव सादरं, प्रचेतसः सूनुमुदारमानसम् ॥ ४ ॥

वलिन्तथा व्यासमथासमोरजं, विभीषणन्द्रोणसुतं कृपं तथा ।

सराममेतं चिरजाविनां गणं, समसाम्प्रमाष्टार्थवराप्ति काम्यया ॥ ५ ॥

कवित्वलब्धौ न मनोऽभिवृजते, न वा यशः ख्यापयितुं मनाक्स्पृष्टा ।

परामृतत्वं लभते यतः स्मृतः, कथां तदीयां गदितुं ततो यते ॥ ६ ॥

भारतीय-लोकसभाध्यक्षाणां विद्वद्वरेण्यानां तत्रभवतां श्रीमतामनन्तशयनम् अर्थ्यगारमहोदयानां अभिनन्दन-पत्रम्

यस्मिन् सुकौस्तुभसुरश्मिसमृद्धकान्ते, सा चञ्चला जलधिजा स्थिरतामिवैत्य ।

विप्राङ्घ्रिभक्तिमिषतो द्विफलक्रियायाम्, लग्नास्त्यनन्तशयनस्य नमाम वक्षः ॥१॥

भक्तिप्रियो हरिरिति स्ववचःप्रदीपैः, प्राचीकटन् भगवतोऽपि कलत्रवत्त्वम् ।

कीर्त्या, धिया, करुणया, त्रिकलत्रवन्तः, रामानुजार्यचरणा प्रथमं प्रणम्याः ॥२॥

दिष्ट्या समे भवदधोनसभासदस्या, आनन्दमन्थरगतेरनुभूतिमाप्ताः ।

त्वां वीक्ष्य लोकरचनापरिपत्प्रधानं, साद्गुण्य-वारिधिविधुं करुणानिधानम् ॥३॥

शृण्वश्चिराद् वयमनन्तवपुःशयान-मङ्गारतामपि प्रधानमरित्रजाय ।

किन्त्वद्य वीक्ष्य शयनान्तमनन्तमेनं मोदामहे शयन-शून्यमथो दयालुम् ॥४॥

यत्ते शये शुभगुणा ललिता अनन्ता, स्तत्त्वन्तवनन्तशय इत्यभिभाषणार्हः ।

तर्हि 'न' कारमधिना रमगोमुल्बार्ह ! वा नेति नेति पदतो हृतवान् श्रुतीनाम् ॥५॥

श्रीपद्मनाभमयरूपधरं, भवन्तं तत्पादपद्मकरन्दुधाभिषिक्तम् ।

दाक्षिण्यपूर्णमयदाक्षेणदशरत्नम्, दृष्ट्वा प्रधानपदगं विभ्रमः प्रमोदम् ॥६॥

दिल्लीपुरी प्रतिसमं निजयागदानादव्रत्यमेव जनता मनुते भवन्तम् ।

तद् दाक्षेणदिग्दवात्राभेमानुवचः, यस्याः सुतः सकलदिक्सुतदत्तकोऽभूत् ॥७॥

हे देव ! संस्कृतगिरं प्रति या तवास्ति, प्रीतिश्छलेन रहिता शुभजान्दवीव ।

यस्यां निमज्य जनता निजशुद्धिमेत्य, नित्यं सुसंस्कृतगिरं समुदाहरेत् ॥८॥

गीर्वाणगोर्ध्रमर ! संस्कृतशिखकौर्ध्वं, यस्ते क्रियात्मकसहायुभवो ररक्ष ।

मान्द्यं व्रजन् स पुनरत्र सुरक्षणीया, यद् दाक्षिणात्यगतशूरतयासि मुक्तः ॥९॥

विद्यालया विभजनाद् विलयाय यातास्तद्रक्षणाय धनमप्यत एव नित्यम् ।

विद्यालयः कृतमदा किमु दववाचा, मना न यन्नयनकं तदभिप्रयाति ॥१०॥

उर्द्ध्वं या व्रजति प्रान्तिभृतां कदापि, तस्य तु राज्यधनमात सहस्रतायाम् ।

या भारतीयाविरसंस्कृतावैराग्या, तस्य न हा ! व्रजात काणकपादकाप ॥११॥

यः संस्कृताय निहितो विमलो धनौघः, सोऽप्यन्यवाकसमुदये व्ययमेत्यजलम् ।

पतत्त्वन्तशयनं परिहापनीयम्, शिखाधिपादतामदे वयमर्थयामः ॥१२॥

हाऽनन्तपृष्ठशयनोपममेव जातं, यत्संस्कृतस्य गुरुभिर्धनमर्थ्यते चेत् ।

किन्त्वत्र गेहगृदिणीजवणेष्वनानां, लब्धिर्धनेन भवतीति न चिन्तयन्ति ॥१३॥

अय्यङ्गराग इव ते सितकीर्तिरागः, सर्वाभिराभिरभिधार्यत एव दिग्भिः ।

तत्त्वं स्वसंस्कृतगिरीध्वजमुच्छ्रयस्व, नीत्वात्मना सः शिशूनिव नः समेतान् ॥१४॥

यो धार्यते व्रतकरैर्भगवाननन्तो, प्रन्थिश्चतुर्दशमितोऽपि तु तत्र दृष्टः ।

तत्संख्ययाद्य शुभपद्यचतुर्दशीह, श्रीमत्यनन्तशयने विनिवेदितेयम् ॥१५॥

कवयिताः—पं० प्रभुदत्तशास्त्री

समर्पकाः—

विद्यावाचस्पतिः

देहलीराज्य-संस्कृत-विश्वपरिषत्सदस्याः ।

चरमाया अखण्डाकारवृत्तेः साक्षिभास्यत्वविशये स्वानुभूतिः ।

ले०—पं० रामवृक्षपाण्डेयः वेदान्तव्याकरणाचार्यः वेदान्ताध्यापकः वाराणसेय-
संन्यासि-संस्कृत विद्यालयस्य ।

यद्यपि चरमाया अखण्डाकारवृत्तेरविद्यातत्कार्यनि-
वर्तकतया तन्निवृत्तिपूर्वभावित्वेन निवृत्तिपूर्वकाले साक्षि-
सत्तावश्यकत्वेन साक्षिभास्यत्वमेव चरमादाशवृत्तेः
सम्भाव्यते । किञ्च सर्वमेव वस्तु ज्ञाततयाऽज्ञाततया वा
साक्षिचैतन्यस्य विषय इति सर्वाद्वैतिसिद्धान्तः । अतोऽ-
पि तस्यास्तत्त्वमेव प्रतीयते । तथापि इदं तावद् विचार-
णीयम् , अविद्यातत्कार्यनिवृत्तिर्ध्वंसरूपाऽत्यन्ताभाव-
रूपा वा । अत्रापि पक्षे चरमवृत्तेः साक्षिभास्यत्वसम्भवं,
किन्तु नायं पक्षो गौडब्रह्मानन्दसम्मतः श्रुतयुक्त-
सम्मतो वा । तथाहि—अविद्यातत्कार्यनिवृत्तिर्ध्वंसरूपा
विद्याजन्या नास्मत् सिद्धान्ते स्वाक्रियते, तस्या आप
दृश्यत्वेन तन्निवर्तकाभावेन 'ज्ञात्वा दवं मुच्यते सर्वपाश'-
रित्याद् श्रुतावरोधः, तन्नेव द्वेतापात्तश्चत्त्यादि अद्वैत-
सिद्धिमङ्गलपथव्याख्यानावसरे विस्तरण विचाया-
विद्यातत्कार्यान्वृत्तेरत्यन्ताभावरूपत्वं तस्य चावष्टान
रूपस्य नित्यत्वं विद्यायाश्च वृत्तिरूपायास्तादृशाविद्या
तत्कार्यान्वृत्तिज्ञापकत्वमेव, नतु कारकत्वाभात व्यव-
स्थापितं श्रीगौडब्रह्मानन्देन । किञ्च तत्त्वमस्यादिवा-
क्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः । अविद्या सहकार्येण नासी-
दस्ति भविष्यति, इति अद्वैतिनामभ्युपगमः । अनन्तापि
नित्यनिवृत्ता अविद्या, तत्कार्याणि च नित्यनिवृत्तानि
तत्त्वमस्यादिमहावाक्योत्थसम्यग्बुद्ध्या ब्रह्मगोचरयान्त्या
ज्ञाप्यन्ते एवेति लभ्यते । ततश्च चरमवृत्तेरुद्गमसमये
तयाऽद्वितीयं ब्रह्माण स्वोपादत्तं गृह्यमाणं कथं साक्षिणा

सा गृह्यते इति वक्तुं शक्यते, साक्षिणस्तदानीमभावात्
तदुक्तमद्वैतसिद्धौ दृश्यत्वहेतुपत्त्यवसरे—एवञ्च नानु-
पहितस्य विषयता, वृत्त्युपरागोऽत्र सत्तथोपयुज्यते
न भास्यतया विषयकोटिप्रवेशेनेति । किञ्च तत्रैव पूर्वपक्षा-
वसरे—तदानीमुपाध्यन्ताभावेन तस्या एवोपधायक-
त्वादित्युक्तम्—न चेदं प्रत्याख्यातं समाधानावसरे ।
साक्षिसत्त्वंऽद्वितीयत्वानुपपत्तेः । यश्च "सर्ववस्तु
ज्ञाततया अज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषयः" इति
नियमस्तस्यायमाशयः—सर्वं वस्तुज्ञातं (वृत्तिरूपज्ञान
गोचरीभूतम्) अज्ञातम् (अविद्यावृत्तिगोचरीभूतम्)
वा साक्षिचैतन्यस्य ज्ञातत्वेन अज्ञातत्वेन वा विषय
इति । यथाऽयं घट इति ज्ञानानन्तरं ज्ञातो घट इति ।
वृत्तिरूपं ज्ञानं ज्ञातत्वेन अज्ञानान्तु अज्ञातत्वेन साक्षि-
चैतन्यस्य गोचर इति तु न कस्यापि सम्मतं नवाऽनुभव-
पथमारोहति । ज्ञानाज्ञाने तु स्वरूपेणैव विषयावशेषण-
तया साक्षिचैतन्यस्य विषयो इति । तथा च पूर्वोक्त
वत्सर्ग एव ज्ञानाज्ञानयोर्व्यभिचारात्—साक्षिणि च
स्वप्रकाशे व्यभिचारात् । तस्मान्न चरमवृत्तेः साक्षि-
भास्यत्वम् तदानीं साक्षिणोऽभावात् । किन्तु अज्ञाताया
एव तस्याः सत्तामात्रेण चैतन्योपाधित्वमित्युक्तं प्राक् ।

न च वृत्तेः स्वविषयत्वम्—तदुक्तं तत्रैवाद्वैतसिद्धौ-
"स्वस्याः स्वविषयत्वानुपपत्तेः । किन्तु स्वयमविषयोऽपि
चैतन्यस्य विषयतां संपादयतीति न काऽप्यनुपपत्तिः"
इति ।

लक्ष्मीस्तुतिः ।

[रचयिता के० सी० जयचन्द्रशास्त्री संस्कृत पण्डित नेल्लूरु, आन्ध्रप्रदेश]
 दामोदरस्य दयिते, मयि ते करुणाकटाक्षवल्लिहरी ।
 प्रक्षाल्य पापराशि, सफत्तोक्त्यान्मनोरथव्रततिम् ॥ १ ॥
 आक्षीणपुण्यसुलभा, मीक्षां निक्षिपसि चेतने यस्मिन् ।
 तत्क्षणे एव स भुवने, यक्षाध्यक्षो विराजते नूनम् ॥ २ ॥
 सर्वातिशायिविभवे, गीर्वाणगणैः प्रपूजितांघ्रियुगे ।
 गुर्वीं दरिद्रतार्ति, स्वर्गीकुर्यात्तवेक्षणं नित्यम् ॥ ३ ॥
 यं त्वं पश्यसि कमले, स भवति विमलस्सभासु परिपूज्यः ।
 धनकनकवस्तुवाहन समधिकऋद्धिर्जहाति दौर्गत्यम् ॥ ४ ॥
 वृन्दारकयुवतिशिरो-मन्दाररजोनुरञ्जितांघ्रियुगे !
 इन्दिन्दिरसमचिह्नरे, मन्दे मयि ते कटाक्षपातोऽस्तु ॥ ५ ॥
 सागरमुते, विचित्रं, भवति तवापाङ्गमालिकपानम् ।
 भुवनत्रितयपवित्रं, गात्रं संसारपादपखनित्रम् ॥ ६ ॥
 दुग्धपयोनिधिमन्थन-समयसमुत्पन्नतावकं हृदयं ।
 मन्ये नवनवनीतं, द्रवतां भजते नतार्तसन्तापात् ॥ ७ ॥
 विश्वार्तिहरणद्वये, विक्षेपावृष्टपुण्डरीकाक्षः ।
 षट्पदपद्मसदृक्षः, निक्षिप मय्यपि तवामृतकटाक्षः ॥ ८ ॥
 सदानायितपतिवक्षाः, मदिराक्षो कापि संपदधिनेत्री ।
 विदधतु, मदीयहृदयं, सदयं निजपादरञ्जितं सततम् ॥ ९ ॥
 तरुणारुणरुचिगात्रे, चरणाब्जं ते प्रपूज्य भक्तिभरात् ।
 हरिहरहिरण्यगर्भाः, करणीयेष्वथ निजेषु निर्घणाताः ॥ १० ॥
 कुन्दमनोहरहासां मन्दिरयन्तीमशेषविभवानाम् ।
 सुन्दरपदारविन्दामिन्दुमुखीं त्वां कदा नु संवीक्ष्ये ॥ ११ ॥
 मातर्मनोरमे मे, कामितममितं वितीर्य कनकरुचे ।
 समयः पालयितुं ते, न मया तनयेन याचना युक्ता ॥ १२ ॥
 भीकृष्णहृदयसौधे, निवसन्ती निस्सपत्नमतिकुतुकम् ।
 वर्षांशुवाहमध्ये, विद्युल्लेखेव राजसे मातः ॥ १३ ॥
 तुरगाननवरिस्या-परिगतवचनप्रसूननिचयैस्ते ।
 परिपूजयामि चरणौ, गुरुतरभक्त्या, प्रसीद कारुणिके ॥ १४ ॥
 रिक्तो धनातिरिक्तः, शक्तोऽपि भवेन्निरन्तराशक्तः ।
 वक्ता भूयान्मूकः, भक्तश्चेत्तव विचित्रमवनितले ॥ १५ ॥
 अज्ञं प्राज्ञं कुरुते, नूनं हीनं कुलीनमातनुते ।
 ईक्षेन्द्रजाजिकस्ते, दर्पकदर्पापहारिणं कुब्जम् ॥ १६ ॥

ध्वनितत्त्वसमीक्षा

ले०-पं० विश्वनाथमिश्रः नव्यव्याकरणाचार्यः, अभ्यापक-अग्रवाल महाविद्यालय, वाराणसी

अथेदं विमृश्यते कोऽयं ध्वनिः ? कुतोवाऽस्य प्रादु-
र्भावः इत्येवं सीमांसायां सर्वप्रथमं ध्वनिशब्दोव्याकरण-
शास्त्रे एव दृष्टिपथमवतरति । तथा च पस्पशायां शब्द-
स्वरूपनिरूपणप्रस्तावे भाष्यकारः-प्रतीतार्थकोलोके
ध्वनिः शब्दः । तद्यथा शब्दं कुरु माशब्दं कार्पासः, शब्द-
कार्पासं माणवकः इति ध्वनिं कुर्वन्नेवमुच्यते । तस्मान्
ध्वनिः शब्दः ।

अस्यायं भावः-शर्णातामाशुविनाशिनया तेषां
सम्प्रेतनाभावान् वाक्यस्य तदस्य वा । गनकुमुमायमा-
नत्वेन कथं स्यादर्थधीरिति संशयमापन्नैः शाब्दिकैः
पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितान्तिसवर्णाभिव्यङ्ग्य-
स्तद्रूपरूपितः स्फोट एव स्फुटति प्रकाशतेऽर्थो यस्मा-
दिति व्युत्पत्त्या वाचकोऽभिप्रेतः । स च व्यङ्ग्यात्मकः
शब्दो नित्यो ब्रह्मस्वरूपः सकलप्रमेयप्रत्यायनक्षमः ।
तस्यैव व्यञ्जकः शब्दो ध्वनिः ।

उक्तं च हरिणा-

नादैराहितवीजायामन्त्येन ध्वनिना सः ।

आवृतपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥

अवलम्ब्यशाब्दिकमतमजङ्कारशास्त्रिभिरपि येनार्थेन-
वाच्योऽर्थोऽधःक्रियते तादृशस्य व्यङ्ग्यस्य ध्वनने सम-
र्थस्य शब्दार्थयुगलस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः । वैयाक-
रणमतानुसरणेऽपि आलङ्कारिकमतं ततः सुदूरं विभेद-
वन्वर्तते । वैयाकरणमते केवलं व्यञ्जकशब्द एव ध्वनि-
पदेन व्यवह्रियते । अत्र मते च शब्दार्थावुभावमिज्जसौ
वस्त्वलङ्काररसरूपस्त्रिविधो ध्वनिर्व्यङ्ग्यः । अदन्तीयं ध्वनि-
क्षेत्रं बहुविस्तृतमस्ति ।

तथाहि-

१. ध्वनति ध्वनयति वा यः स शब्दोऽर्थश्च ध्वनिः,

२. ध्वन्यते-व्यज्यते इति ध्वनिः व्यङ्ग्यरसादयः,

३. ध्वन्यतेऽनेनेति ध्वनिः, शब्दार्थयोर्व्यञ्जनाव्यापारः,

४. ध्वन्यतेऽस्मिन्निति ध्वनिरामकमुत्तमं काव्यम्,

महीयांसः कवयो हि स्वकीयाप्रतिमप्रतिभाभिः
निखिललोकलोचनपथान्तरालनिहितम् अनाघातं सुमन-
समिवातिलोभनीयं सर्वथाऽभिनवं सहृदयमात्रैकवेद्यं
शोभनीयं तत्त्वं सन्निभशमाकृष्य लोकलोचनगोचरां
नयन्ति ।

ध्वनिकारोप्याह-

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।

यत्तन्प्रसिद्धाव्यवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥

प्रतीयमानोऽर्थ एव काव्यस्य जीवनाधारकः ।

प्रतीयमानार्थस्य काव्यात्मवादः, आनन्दवर्धनेन प्रचा-

लितः । आनन्दात्पूर्वमासीन् सुमहान् मतभेदः काव्या-

त्मविषये आलङ्कारिकाणाम् । भामहोद्भूतद्रष्टप्रभृतयः

आचार्याः अलङ्कारमेव काव्यात्मत्वेन स्वीचक्रुः ।

आचार्यदृष्टिनाऽपि काव्येऽलङ्कारस्यैव माहात्म्यं स्वी-

कृतम् । अलङ्कारहीनकाव्यस्वीकरणं तथैवोपहासास्पदं

यथोपगानारहितस्याऽग्नेः स्वीकरणम् । अतएव पोषूष-

वर्षेणोक्तम्-

अङ्गीकरोति यः काव्यं शब्दार्थावनलंकृती ।

असौ न मन्यते कस्मादनुष्णमं लं कृती ॥

अलङ्कारवादिनः, आचार्याः रसतत्त्वेनापरिचिता

आसन् इत्यपि वक्तुं न युज्यते । यतो हि अतिचिर-

कालान् पूर्वमेतेषाम्—आचार्यभरतस्य रसवादः पूर्ण-
ख्यातिं गत आसीत् । एवं लब्ध इतिरपि रसः उर्युक्ता-
चार्यैः काव्ये किमपि समुचितं स्थानं नालभन् किन्तु
रसवन् प्रेयोर्जस्वीसमाहितालङ्कारमध्ये एव जातस्त-
दीय समावेशः । अनन्तरं वामनस्य कालः समायति ।
अयं हि रीतिवादी आचार्य आसीत् । रीतिरात्मा काव्य-
स्येति तस्य मुख्यः सिद्धान्तः । पदानां विशिष्टा रचनैव
रीतिः । पदानां विशिष्टता गुणद्वारैव जायत इतिरीति-
वादो गुणसम्प्रदायेनाप्युच्यते । सर्वप्रथमं गुणालङ्कारयो-
र्मध्ये भेदकारको वामन एवासीन् । वामनानन्तरमाचार्य
कुन्तको जातः अलङ्कारक्षेत्रे मशान् विचारकः । अनेन
वक्रोक्तिवादः प्रचालितः । वक्रोक्तिरेव काव्य जीवितमा नी-
देतम्ये । वक्रोक्तिर्नाम वैदग्ध्यभङ्गीभणितिः । कुन्तकस्य
वक्रोक्तिः नहि केवलमेव साधारणोऽलङ्कारोऽपि—

सैषा वक्रोक्तिः सर्वत्राऽनयाऽर्थोविभाव्यते ।

यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥

इत्येवमुक्त्या चमत्कारोत्पादिका स्वाभाविकेतरा
काचित् विलक्षणोक्तिस्वरूपा वर्तते । अनन्तरम् आनन्द-
वर्धनस्य कालो वर्तते । एतत्कालपर्यन्तं कः काव्यात्मेति
सम्यक् निर्णयो न जातः । उपर्युक्तप्रकारेण वादानां वादाः
प्रसृता एवासन् । तदा महता विवादेन ध्वनितत्त्वं सर्वेषां
पुरतः समानीयतस्य काव्यात्मत्वं प्रतिष्ठापितमानन्देन ।
ध्वनिसिद्धान्तो रससिद्धान्तस्य विस्तृतीकरणमेषास्ति ।
ध्वनिप्रतिष्ठापने विधिनोऽप्यासन् बहवः ।

तत्र केचन—शब्दार्थगुणालङ्काराणामेव शब्दार्थ-
स्वरूपकाव्यशोभाकारितया तदतिरिक्तस्य काव्यशोभा-
हेतोरभावेन नास्त्येव ध्वनिरिति व्याजह्वः ।

अपरे तु—प्राचीनप्रदर्शितसहृदयहृदयाह्लादिशब्दा-
र्थमयत्वरूपकाव्यलक्षणस्य ध्वनावनुपलम्भेनालीकपदा-
र्थ एव ध्वनिरिति प्रोचुः ।

इतरे च—काव्यशोभाधायकेषूपमाद्यलङ्कारादिष्वेव-
न्तर्भूतो ध्वनिर्न किमपि वैशिष्ट्यं कलयतीति प्रतिपादया-
म्बभूवुः ।

अन्ये च—अ्यङ्गवार्थस्य लक्षणीयतया ध्वनिभाक्त
एवेति जगदुः । पुनरन्ये ध्वनेस्तत्त्वं गिरामगोचरमेव
प्राहुः ।

एवं संशयदोलायां दोदुल्यमानस्य ध्वनेर्विषये
निखिलान् पूर्वपक्षान् काव्यनर्कप्रतर्कैर्विदलय्य कतिपयभेदैः
प्रविभज्योदाहरणप्रत्युदाहरणमुखेन परिवृंहितकलेऽरो
ध्वनिरानाग्रि पुरस्ताल्लोकस्यानन्देन । अतिचिरकालान्
रामायणमहाभारतादौ प्रतिपदमनुभूयमानस्य सहृदये-
कवेद्यस्य ध्वनेर्लक्षणं यदि न कृतं प्राचीनैस्तदैतावतैव
तदभावोवक्तुमशक्यः । नहि स स्थाणोर्दोषो येनान्वस्तं
न पश्यति । लक्ष्ये पुनः परोक्षमाणे हि ध्वनिरेव तत्र
परमनत्त्वमुपलभ्यते । अतो ध्वनिसत्त्वे न कश्चन विसं-
वादः । तच्च ध्वनिपदवाच्यं वस्तु काव्यस्य परोपनिषद्
वाच्यगुणालङ्कारव्यतिरिक्तम् सर्वातिशायि वर्तते । नायं
वाच्यपरिपोषकव्यङ्ग्यस्थलेषु समासोक्तिदीपकापह्नुति-
संकराद्यलङ्कारेष्वन्तर्भवितुमर्हति, तत्रातस्थलेषु कचित्
व्यङ्ग्यस्य वाच्योपकारकत्वात्-कचिच्च तत्तुल्यत्वात् । एव-
मेव ध्वनिर्लक्षण्याऽपि न गतार्थः शक्यतावच्छेदका-
रोपरूपा लक्षणा ध्वनिव्यक्तिरिक्तेऽपि विषये बोभूयमाना
वाचकत्वमेवाश्रयन्ती दृष्टिपथमध्वनिरिति । ध्वनिर्हि व्यञ्ज-
कत्वमूलोऽत उभयोर्भेदः स्पष्ट एव । ध्वनिकारेणापि प्र-
त्यपादि—

तद्वत्सचेतसां सोऽर्थोवाक्यार्थविमुखात्मनाम् ।

बुद्धौ तत्त्वार्थदर्शिन्यां भ्रुटित्येवावभासते ।

ध्वनितत्त्वमवलम्ब्यैव विश्वस्मिन् जगति श्लाघनीय-
मुपादेयश्च जातं काव्यशास्त्रम् । ध्वनिमन्तराऽभव्यम-
सुन्दरमुपेक्षणीयमेव भवति काव्यमात्मानमन्तरा शरीर-

मिव । वैयाकरणाः ध्वनिं प्रतिपादयामासुरिति कथनं तथ्यमपि सुचारुतया नालम्बते मनोप्राहिताम् । स्फोट-व्यञ्जकक्षणिक्वर्णेषु ध्वनिपदं प्रयुज्जानास्ते-आलंकारिकाणां पथप्रदर्शका एव न तु परिष्कारकाः ध्वनेः । स च ध्वनिर्यद्यपि बहुसंख्याकस्तथापि मुख्यतया वस्तुरसालङ्काररूपेण त्रिविधः । अयञ्च त्रिविधो ध्वनिः काव्यस्यात्मेति ध्वनिकारस्य मतम् । काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति तेन स्वयमेवोक्तम् । तत्र त्रिषु व्यङ्ग्येषु मध्ये वस्त्वलङ्कारौ कदाचित् वाच्यतामपि कलयतः । रसरूपो ध्वनिस्तु सर्वथा व्यङ्ग्य एव भवति, न कदापि वाच्यः । रसादिशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वा तत्प्रतिपादने तु तस्य प्रतीतिरेव न जायते, किन्तु विभावाद्युपादाने-तन्महिम्ना निखिलवेद्यान्तरस्पर्शशून्योऽलौकिकः कोऽपि विलक्षणो रसः प्रतीतिपथमवतरति । अतस्तस्य सर्वथा व्यङ्ग्यत्वमेव मनीषिभिरभिप्रेतम् । आनन्दवर्धनाचार्यानन्तरं ध्वनेः प्रबलविरोधिनौ कुन्तकमहिमभट्टावभूताम् । ध्वनिं खण्ड-

यितुं महिममद्गोव्यक्तिविवेकनामकं ग्रन्थं प्रणिनाय-कुन्तकश्च वक्रोक्तिजीवितम् । अनन्तरं मम्मटाचार्यः-अनयोर्मतन्नथाऽपरेषाञ्चान्विताभिधानत्रादिनामभिहितान्वयवादिनाञ्च मतमविकलरूपेण खण्डयन् स्वकीयकाव्यप्रकाशे ध्वनिसिद्धान्तं सुचारुतया प्रातिष्ठिपत् ।

यद्यपि मम्मटेन स्वकीये प्रकाशे त्रिरूपस्य ध्वनेर्नाम-प्राहं काव्यात्मत्वं न प्रसाधितं तथापि-काव्ये गुणानां नान्तरीयत्वं प्रतिपादयता तेन रसस्यैव काव्यात्मत्वं द्योतितम् । यतोहि ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः इति तेन स्वयमेव प्रत्यापादि । साहित्यदर्पण-कर्त्रा विश्वनाथेन तु वाक्यं रसात्मकं काव्यमिति वर्णयता-रसस्य काव्यात्मत्वं निपुणं स्फुटीकृतम् ।

एवं सततमालोचनपरायणाऽऽलंकारिकाणां सरणिः काव्यस्य परमरहस्यं ध्वनितत्त्वमासाद्य सुप्रसन्नाऽधुना रसतत्त्वमेवाङ्गीकुर्वाणा विश्रान्तिं गतेत्यान्यत्र विस्तरः ।

शिवका दार्शनिक स्वरूप एवं भौतिक स्वरूपका वर्णन

[एक जिज्ञासु सज्जनके प्रश्नोंके उत्तरमें उनके सन्देहको दूरकरनेके निमित्त, जो लेख माननीय श्रीमान् पं० अनन्तशाल्मी फड़के व्याकरणवेदान्ताचार्य, पुराणेतिहास-विभागाध्यक्ष वाराणसेय-संस्कृतविश्वविद्यालयने प्रेषित किया है, जिज्ञासुओंके हितार्थ वह प्रकाशित किया जाता है—सम्पादक ।]

पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च ।

सूर्याचन्द्रमसौ सोमयाजी चेतसृभूतयः ॥

(१) अर्थात्—पञ्चभूतमय तथा सूर्य, चन्द्र और सोमयजन करनेवाले इस प्रकार हैं—पञ्चभूतोंमें विद्यमान तेजसे भिन्न सूर्य और चन्द्र का कथन सृष्टि अग्नि

षोमात्मक है, इस बातको सूचित करनेके लिए है ।

सोमयाजीपद चेतनकर्ता आत्माका बोधक है एवं जड़ और चेतनसृष्टि शिवात्मक है । इस दार्शनिक पृष्ठभूमिपर शिवचरित्रका विचार किया जाता है ।

(२) लिंग शब्द प्रकृतिका बोधक है, 'एकोऽहं

बहुस्यां प्रजायेय' इस शिवके संकल्पसे प्रकृति चेतनत्व प्राप्तकर सृष्टिको रचती है।

(३) सर्वत्र लिंगका स्वरूप परिमाण और आकार भिन्न-भिन्न उपलब्ध होता है। परन्तु उपासनाकेलिए वह एक प्रतीक है जैसे शालिग्राम आदि। इस दार्शनिक और उपासना-भक्ति-दृष्टिसे पौराणिक वर्णनोंका तात्पर्य समझना चाहिये। अतः क्रमसे प्रश्नोंका संक्षिप्त उत्तर इस प्रकार है।

(१) भविष्य पुराण अत्रि अनुसूया कथा :—

लिंगहस्त शिव आदि। अत्रि ऋषि जैसे भक्त, दार्शनिक ज्योतिषशास्त्र वेत्ता थे वैसे अनेक मतोंका समन्वय करनेवाले भी थे। उनके समयमें प्रचलित तीन धर्म तीन उपासनाओंका समन्वय दत्तात्रयरूपसे चन्दोंने किया। तीन उपासनाओंका अर्थान् (तीन दार्शनिक मतोंको) स्पष्ट रूप बोधन करनेकेलिये इस प्रकारका वर्णन कुछ अन्यत्र भी उपलब्ध होता है।

(२) शिवलिङ्गका स्वरूप प्रस्तरादि लिङ्गोंके समान ज्योतिर्लिङ्ग भी है। द्वादशज्योतिर्लिङ्गोंका नाम स्थान और वर्णन द्वादशज्योतिर्लिङ्ग स्तोत्रमें संकलित है। बृहत्स्तोत्ररत्नाकर, मुक्ति निर्णय-सागर (मुंबई)।

(३) शिव और पार्वती एक शरीर स्थित है, अर्थात् अर्धनारी अर्धशिव। पञ्चपहाभूतोंमें शिवके समान शक्तिका भी स्वरूप विद्यमान है। ऐसी स्थिति में शिव पार्वतीसे अर्थात् तेज, जल और प्रथिवीद्वारा पारद, सुवर्ण, गन्धक, अभ्रक आदि सभी पदार्थ उत्पन्न हुए और होते भी हैं।

रसहृदये—

अभ्रकस्तव बीजं तु मम बीजं तु पारदः।

अनयोर्भेदनं देवि सृष्ट्युदारिद्र्यनाशनम् ॥

रसार्णवे—

सुप्तोऽहं मत्समो देवि मम प्रत्यङ्गसम्भवः।

मम देहरसो यस्माद्रसस्तेनायमुच्यते ॥

रसरत्नसमुच्चये—

देव्यारजोभवेद्गन्धो धातुः शुक्रं तथाभ्रकम्। अ० २।२

(४) निरुक्तकी टीकामें अत्रिकी कथा हमें उपलब्ध नहीं हुई है। खोजना चाहिए।

(५) लिङ्गके स्वरूपका वर्णन :—

अलिङ्गोलिङ्गमूलन्वव्यक्तं लिङ्गमुच्यते।

अलिङ्गः शिव इत्युक्तोलिङ्गं शैवमिति स्मृतम् ॥

प्रधानं प्रकृतिश्चेति यदाहुर्लिङ्गमुत्तमम्।

जगद्योनि महाभूते स्थूलं सूक्ष्मं द्विजोत्तम ॥

विग्रहौ जगतां लिङ्गमालिङ्गादभवत्स्वयम्।

सप्तधा चाष्टधा चैव तथैकदशधा पुनः ॥

लिङ्गान्यलिङ्गस्य तथा मायया विततानि तु ॥

लिङ्गपु० १, १-५

(६) वाल्मीकि रामायणमें रामचन्द्रजीका सम्पूर्ण चरित्र नहीं आया है। जो नहीं आया है या संक्षिप्त है उसका वर्णन अध्यात्म, आनन्द, लोमश आदि रामायणोंमें उपलब्ध है। कहीं-कहीं रामचन्द्रजीका चरित्र अतिविस्तृत, कहीं संक्षिप्त और कहीं सूचना मात्र, वाल्मीकीकी रचनापद्धतिकी यह विशेषता है। जिस चरित्रांशकी सूचना या संक्षिप्त वर्णन मिलता है उस स्थलमें विस्तृत या संक्षिप्त वर्णन क्यों नहीं किया ? इसका उत्तर एकमात्र है—और वह यह है ग्रन्थकर्ताकी इच्छा।

सन्ध्योपासन विधि

समाधानकर्त्ता—धर्मदूत ब्रह्मचारी गंगाप्रकाशजी बाराणसी ।

—❀—

वैशाखकृष्ण तृतीया गुरुवारको श्रीविश्वनाथ घाट स्थित दो सौ विद्वानोंके मध्यमें यजमान भी बालमुकुंद जीके सन्ध्या सम्बन्धी प्रश्नका समाधान शास्त्रीय इस प्रकारका है—कि ऋग्वेद यजुर्वेद माध्यदिनिशाखा, कृष्णयजुर्वेद तैत्तिरीयशाखा, कण्वशाखा आपस्तम्ब-शाखा, सामवेदशाखा तथा अथर्ववेदशाखा आदि एक हजार एक सौ सोलह शाखाओंके भिन्न-भिन्न प्रतिपादनके अनुसार तथा तत्तत्शाखाके ब्राह्मणग्रंथ, सत्पथ, ऐतरेय, टाडविंशति देवपथ ताण्ड आदि एवं तत्सूत्र मनु-दार्ढ्य कौशिक, आश्वलायन कात्यायन पराशर एवं परिशिष्ट, श्रौत, स्मार्तके विभिन्न-विभिन्न विधान द्वारा मनुस्मृति आदर्श, याज्ञवल्क्यस्मृति, वीरमित्रोदय, आह्निक आदर्श, धर्मशास्त्र विविधविधान द्वारा एवं देवीभागवतादि पुराणोंद्वारा निःसार संप्रदीत तथा परम्पराके देखनेसे प्रमाणित होताहै कि सर्वप्रथम शाव-क्रिया विधिवत् स्नान यथासंभव जलस्नान, मन्त्रस्नान, वायुस्नान, ब्रह्मस्नान, दिव्यस्नान, आग्नेयस्नानके द्वारा कारपाश्यवस्त्रोंका शरीरसे पृथक् करके पाटप कदला राम-नामादिकसंनिमित्त अथवा बिना धातृका धुला हुआ कारपाश्यवस्त्र अधिकसे अधिक बगलबन्दा धातवस्त्र कमसे कम कौपीन उत्तरोपवस्त्र धारण करके गोले वस्त्रसे जलमें सूखे वस्त्रसे पृथिवीमें मृगचर्म, कम्बल कुशादि आसनपर बैठकर शरीरशुद्धि, आसनशुद्धि आचमन, शिखावन्धन चन्दन भस्म रोरीचन्दन या गंगारज धारण करना भस्मका त्रिपुण्ड्र चन्दन ऊर्ध्व त्रिपुण्ड्र बिना रेखोंका रजका वर्तुलाकार धारण करके उत्तर या पूर्वामुख होकर स्वस्ति आसन या पद्मा-

आसन लगाकर सर्वदा बैठना चाहिए। प्राणायाम तीन २ वार प्रायश्चित्त भिन्न-भिन्न शाखाओंके अनुसार मन्त्रोच्चारणविविध और गायत्रीसे अर्घ्य सूर्योदय-सूर्यास्तके पूर्व तीन-तीन, सूर्योदय सूर्यास्तके बाद चार-चार सूर्योपस्थानके विनियोग एकीकरण अथवा एक-एक सूर्योपस्थानके मन्त्र खड़े होकर सायंकालके वक्त सूर्योदय सूर्योपस्थान पश्चिमकी ओर परम्परानुसार गायत्री-आवाहन गायत्रीका ध्यान, गायत्री स्तुति तेजोऽसीति मन्त्रोंकेद्वारा गायत्रीका जप रुद्राक्ष, कमलाक्ष, वैजयन्ती, चन्दन, तुलसी, कमलगटाकी माला तीनतीन अवश्य जपना चाहिए। जिससे क्रमशः एक वर्षमें एक लाख आठ हजार संख्याका विधान मुख्य है, उसकी पूर्ति हो जाय। शुभकर्मका अधिकार पठन-पाठन दान देना लेना, यज्ञ करना कराना, देवदर्शनभूजन आदि तपण भोजनादिक शुभ कार्योंका विधिपूर्वक सन्ध्या परनसे हो अधिकार प्राप्त होता है। सन्ध्याके अन्तगत ग्यारह इन्द्रियोंके द्वारा दस इन्द्रिय ग्यारहवाँ मनके अज्ञात पापका दूरीकरण, सूर्योपस्थानसे भातिक चौजोंके द्वारा समाजका कल्याण। प्राणायामकेद्वारा र्श्वसोंका निरोध करना तथा मानसपूजा हृदयमें ब्रह्मा विष्णु शिवजीका ध्यान गायत्रीजप द्वारा बुद्धिकी याचना, वैदिक धर्मानुसार पाँच तत्त्वोंके पञ्चदेव उपासनीय हैं। जलतत्त्वके विष्णु, पृथिवीके शंकर, वायुके दुर्गा, आकाशके गणेश, तेजके सूर्य। अतः इनकी पूजामें मतभेद करनेवाले वेदविरुद्ध अर्थात् साम्प्रदायिक माने जाते हैं। क्योंकि वेद मूल धर्म, धर्मपदसे इस लोक और

परलोककी प्राप्ति अथवा युविष्टिके प्रश्नको—धर्मः सर्व-
धर्माणां—भीष्मजीका उत्तर—जगतः प्रभुदेवदेवमनन्तं
पुरुषोत्तमम्—अर्थात् ईश्वरका नाम ही धर्म है। सना-
तनो वै ईश्वरः। अर्थात् सनातन नाम ईश्वरका है।
सनातनविरुद्ध यानी अनीश्वरवादी अर्थात् नास्तिक
स्यूलवस्तुवादी है, किन्तु भारत ईश्वरका हृदय भूमिबल-

का हृदय है जैसे कि प्राणोंका हृदयमें व्यापक ईश्वरका
निवास। ऐसे ही पृथिवीके हृदयमें भरतखंडमें अनादि
परम्परासे ईश्वरके अंग प्रत्यंगोंकी उगासनासे तथा
अनेक प्रकारकी प्रतिमा चरित्रोंकेद्वारा आनन्द प्राप्त
होता है।

—❀—

प्रकृति विचार

ले०—सनातनधर्मके सुप्रसिद्धवक्ता श्रद्धेय स्वामी दयानन्दजी महाराज

आर्यजातिकी मातृभूमि भारतकी प्रकृति और सब
देशोंकी प्रकृतिसे कुछ विलक्षण ही है। जगत्के किसी
देशमें तीन ऋतु और किसी देशमें चार ऋतु प्रगट
हुआ करती हैं; परन्तु यह भारतवर्ष ही है कि जहाँ
ग्रीष्म, वर्षा, शरद्, हेमन्त, शीत और वसन्तरूपी
छाओं ऋतु पूर्णरूपसे प्रकाशित होती रहती हैं। जगत्
के विशेष विशेष देशोंमें एक समयपर एक ही ऋतु
प्रगट हुआ करती है, परन्तु यह भारतवर्ष ही है कि
जहाँ अन्वेषण करने पर एक ही कालमें विशेष विशेष
स्थानोंमें विशेष विशेष ऋतु प्रगट ही रहती है; ग्रीष्म-
कालमें यदि मारवाड़ प्रदेशमें चार ग्रीष्मका विकास
होता है, तथापि उसी समयमें दक्षिणावर्त्तमें वसन्त
आर हिमालयकी ओर नाना प्रदेशोंमें शीत, हेमन्त
आदि ऋतुओंका प्रादुर्भाव भी बना रहता है; मानो
यह भारतवर्ष ही है कि जहाँ छ ऋतु हस्तधारण
करते हुए विचरण करते ही रहते हैं; ऋतुओंमें भ्रातृप्रेम
होना भारतवर्षमें ही सम्भव है। यह भारतवर्ष ही है
कि जहाँ पृथिवीके सब पर्वतोंसे अति उच्च पर्वत हिमा-
लय विराजमान है; यह भारतवर्ष ही है कि जहाँ

पृथिवीकी सकल नदियोंमें पवित्र, विशेष विभूतियुक्त
गङ्गा नदी अपने तरल-तरङ्गोंको धारण करती हुई जीवों-
को पवित्र कर रही है। यूरोपके तथा इस देशके अनेक
वैज्ञानिक पण्डितोंने पराक्षाके द्वारा निर्णय कर लिया
है कि पृथिवीकी और और नदियोंसे गंगा नदीमें बहुत
कुछ विलक्षणता है। उनको यह पता लग गया है कि
गंगाकी वायु, गंगाकी मिट्टी, गंगाका जल, सभीमें
शरीरके पुष्ट तथा आरोग्य करनेकी अपूर्व शक्ति विद्य-
मान है। गंगाकी मिट्टीके मलनेसे सब प्रकारके चर्म-
रोग आराम होते हैं। गंगाजलमें स्नान करनेसे शारी-
रिक व्याधि तथा शिरारोग आराम होते हैं। गंगाकी
वायुसेवनसे भी शरीर स्वस्थ हो जाता है। गंगाका
जल पीनेसे अजीर्ण रोगकी तो बात ही क्या, जीर्णज्वर
आदि कठिन व्याधियाँ भी नष्ट हो जाती हैं। केवल
इतना ही नहीं, आजकल यूरोपके बड़े बड़े सायन्स
वालोंने यह प्रमाण कर दिखाया है कि गंगाजलमें
शरीरके बल बढ़ानेकी अपूर्व शक्ति विद्यमान है, जिससे
रोग-मुक्तिके बाद बलप्राप्त करनेके लिये डाक्टरों टानिक-
के बदले यदि रोगी गंगाजल सेवन करे तो शरीरमें

अपूर्व बल प्राप्त हो सकता है। कूप तथा अन्य नदियों का जल दो चार दिनोंमें ही सड़कर पान करने योग्य नहीं रहता, किन्तु गंगाजलमें क्या अपूर्वता है कि, इसे कितनी ही दूर ले जाकर क्यों न रखें, गंगाजल कभी नहीं सड़ेगा और वह वैसा ही स्वादिष्ट तथा पान करने योग्य बना रहेगा। जितने संक्रामक रोग और प्लेग आदि कठिन रोग देशका सर्वनाश करते हैं, इनका विप प्रायः दूषित स्थान या दूषित जलमें उत्पन्न होते हैं। मलेरिया, प्लेग, विसृचिका (हैजा) आदि अनेक रोग विषाक्त कीटाणुके द्वारा फैलते हैं। वे सब कीट प्रायः जलमें उत्पन्न होते हैं। किन्तु परीक्षा करके देखा गया है कि गंगाजलमें कभी किसी रोगके कीट नहीं उत्पन्न होते और इतना तक साइन्सवालोंने परीक्षा कर निश्चय कर लिया है कि गंगाजलमें रागके कीटोंका लाकर छोड़ देनेपर भी वे कीट थोड़े ही समयके भीतर मर जाते हैं। गंगाजल इस प्रकारका अपूर्वशक्तिको देखकर ही प्राचीन आर्य महर्षियोंने कहा है :—

शरीरे बर्जरीभूते न्याबिभस्ते कळेबरे।

औषधं बाह्वीतायं वैद्यानारायणो हरिः॥

जराप्रस्त ऋण शरारके लिये गंगाजल ही औषध तथा नारायण ही वैद्य हैं। पृथ्वीके और देशोंमें प्रायः एक ही प्रकारका भूमि देवनेमें आता है, परन्तु प्रकृति-माताकों ज्ञाताभूमि इस भारतभूमिमें सब प्रकारकी ही भूमियाँ दृष्टिगाचरहाती हैं। पृथ्वीके आर नाना देशमें एक वर्णके मनुष्य ही देखे जाते हैं, (यथा—यूरोपमें श्वेतवर्णके मनुष्य, अफ्रिकामें कृष्णवर्णके मनुष्य और चीनमें पीतवर्णके मनुष्य इत्यादि) परन्तु यह भारत-प्रकृतिही ही पूर्णता है कि, यहाँके अधिवासियोंमें सब वर्ण देख पड़ते हैं। उज्ज्वलगौर, गौर, उज्ज्वलश्याम, श्याम, कृष्ण और पीत, सब वर्णके भारतवासी ही दृष्टि-गोचर होते हैं। यह भारत-प्रकृति की ही श्रेष्ठता है कि

यहाँ समस्त संसारके जीवजंतु जन्मा करते हैं; वृहत् हस्तीसे लेकर नानाप्रकारके विचित्र मृषिक तक इस भारत-प्रकृतिकी पूर्णताको प्रमाणित करते हैं। अन्वेण द्वारा यही सिद्ध होगा कि जितने प्रकारके श्रेष्ठ और निकृष्ट जंतु, जितने प्रकारके श्रेष्ठ और निकृष्ट कीट और जितने प्रकारके श्रेष्ठ और निकृष्ट पक्षी पृथिवी और उपवनोको सुशोभित करते हैं, और कर सकते हैं, उनमेंसे कदापि कोई विलक्षण जन्तु यहां उत्पन्न न होता हो अथवा उसकी उत्पत्ति यहांसे नष्ट हो गई हो, तथापि यह मानना ही पड़ेगा कि वे सब इस भूमिमें उत्पन्न होकर जीवित रह सकते हैं, परन्तु यहांके बहुतेरे जीव यदि यूरोप आदि देशमें भेजे जाँय तो कदापि वहांकी प्रकृतिमें जीवित नहीं रह सकते। इस कारणसे भारतीय प्रकृतिको श्रेष्ठता सर्ववादिसम्मत है और यह तो जगद्विख्यात है कि जितने प्रकारके फल, जितने प्रकारके अन्न, जितने प्रकारके वृक्ष, लता, गुल्म, औषधि और वृष्टि आदि भारतवर्षमें उत्पन्न होती हैं उस प्रकारकी और किसी देशमें उत्पन्न हो ही नहीं सकत; इस कारण यह भारतभूमि ही पृथिवीकी और भूमियोंकी आदर्शभूमि है। इसी कारण भारतकी प्रकृति पूर्ण है। बादरी प्रकृति भीतरी प्रकृतिकी धात्री है; इस कारण जब भारतकी प्रकृति ही पूर्ण है तब भारतवर्षमें ही पूर्ण मानवका जन्म होना सम्भव है। यदि कोई यूरोपवासी संस्कृतमें विशेष ज्ञानलाभ कर ले, यदि कोई चीन देशवासी अथवा कोई तुर्क देशवासी संस्कृत-विद्यामें निपुण हो जावे, तथापि यह प्रत्यक्ष प्रमाण-सिद्ध है कि वे कदापि संस्कृतभाषाका शुद्ध उच्चारण कर नहीं सकेंगे, परन्तु यह भारतवासियोंकी ही शक्ति है कि वे चाहे जिस भाषाकी योग्यता लाभ करें, उसी भाषाके उच्चारणमें निपुणता प्राप्त कर लिया करते हैं।

धन और सम्पत्तिके सिवाय कोई मानव-जाति

सम्पूर्ण उन्नतिको प्राप्त नहीं कर सकती, परन्तु इस विचारमें भी भारतवर्ष सर्वोत्कृष्ट ही है। इसी भूमिकी अद्भुत उर्वराशक्ति, इस भूमिके अन्तर्गत स्वर्ण, रौप्य मणि, माणिक्य और नानाप्रकारके खनिज पदार्थोंकी खानें, भारतसमुद्र गर्भकी मुक्ता और प्रवाल आदि मूल्यवान् पदार्थोंकी उत्पादिका शक्ति और भारतवर्षके वनोंके नाना अमोल पदार्थोंकी विचित्रता ही भारतकी ऐश्वर्यसम्बन्धसे पूर्णताको सिद्ध कर रही है। यह भारतवर्षकी ऐश्वर्य-पूर्णताका ही कारण है कि आज प्रायः दो सहस्र वर्षोंसे यह विजातीय नरपतिगण द्वारा नियमितरूपसे अधिकृत होनेपर भी अभीतक इसके ऐश्वर्यकी पूर्ण हानि नहीं हुई है, यह भारतवर्षकी ऐश्वर्य-पूर्णताका ही कारण है कि आज दिन सर्वश्रेष्ठ सम्राटों की तीव्र लोभदृष्टि इसपर ही बनी रही है, यह भारतवर्षकी ऐश्वर्यपूर्णताका ही कारण है कि भारतविजया नरपति पृथिवीमें सर्वश्रेष्ठ सम्राट् कहाता था। इन सब प्रत्यक्ष प्रमाणोंके अतिरिक्त लेखद्वारा भी भारत-प्रकृति की श्रेष्ठताका प्रमाण अनेक यूरोपीय विद्वान्गण-लिखित भारत इतिहास आदिमें पाया जाता है; जितने निरपेक्ष पश्चिमी ऐतिहासिक हुए हैं उन सबोंने भारत-वर्षको ही पृथिवीभरमें सर्वश्रेष्ठ प्रकृतियुक्त करके वर्णन किया है।

प्रोफेसर मेक्समूलर साहबने कहा है—“समस्त पृथिवीमें यदि वैसा कोई देश मुझे बताना हो जिसको

प्रकृति माताने धन, ऐश्वर्य, शक्ति और सौन्दर्यके द्वारा पूर्ण कर रक्खा है, यहाँ तक कि जिसे पृथिवीमें स्वर्ग कहने पर भी अत्युक्ति नहीं होगी, तो मैं मुक्तकण्ठ होकर बता दूंगा कि वह देश भारतवर्ष है। यदि कोई मुझसे कहे कि किस देशके आकाशके नीचे मनुष्यके अन्तःकरणकी पूर्णता प्राप्त हुई थी तो मैं बता दूंगा कि वह देश भारतवर्ष है। यदि मैं अपने आत्मासे पूछूँ कि हम यूरोपवासी अपने जीवनको पूर्ण उदार, और मनुष्यत्वपूर्ण बनानेके लिये तथा पूर्ण उन्नति प्राप्त करनेके लिये किस देशके साहित्य और शास्त्रसे शिक्षा प्राप्त कर सकते हैं, तो मुझे यही उत्तर मिलेगा कि वह देश भारतवर्ष है। भाषा, धर्म, प्राचीन इतिहास, दर्शन, शास्त्र, आचार, शिल्प, ज्ञान, विज्ञान, कोई भी विषय मनुष्य जानना चाहे, सभीका अपूर्व भण्डार भारतवर्षमें ही प्राप्त हो सकता है।” प्रोफेसर हीरेनने कहा—“केवल एशिया ही नहीं, अधिकन्तु समस्त पश्चिमी देशके ज्ञान और धर्मका आधारस्थान यह भारतवर्ष है।” मि० मेरे साहबने लिखा है—“भारतवर्षका प्राकृतिक दृश्य तथा इस भूमिमें उत्पन्न द्रव्योंकी तुलना पृथ्वीके और किसी देशके साथ नहीं हो सकती है”। इन कारणोंसे तथा इन सब प्रमाणोंसे यह सिद्ध है कि भारतवर्ष ही पूर्णप्रकृतियुक्त भूमि है और पूर्णप्रकृतियुक्त मानव भारतवर्ष में ही जन्म ग्रहण कर सकते हैं।

—❦—

केन्द्राध्यक्षमहाशयोसे निवेदन

इस वर्षकी परीक्षाएँ ज्येष्ठकृष्ण चतुर्थीसे अष्टमीपर्यन्त तदनुसार ता० १४ मई शनिवारसे १८ मई बुधवार तक होगी। रजिस्टर्ड पार्सलद्वारा प्रतिवर्षकी भाँति प्रश्नपत्र तथा उत्तरकी कापियाँ एवं परीक्षा-सम्बन्धी अन्य उपकरण प्रेषित होंगे। केन्द्राध्यक्ष महाशय परीक्षाका प्रबन्ध नियमानुसार करें, यही निवेदन है।

— परीक्षा मन्त्री

Philosophy and its Position in Education

By His Holiness Pujyapad Maharashi Swami Jnananandji Maharaj

The widely current conception of philosophy in the modern world is "the synthesis of the sciences"; it is universally held that the task of philosophy is to put together the result of the special sciences into a consistent world-view. On the other hand, analysing the ancient Indian conception of philosophy we get the following points :-(1) Philosophy is the inner knowledge of reality as distinguished from appearances ;-(2) Philosophical knowledge is not a mere matter of intellectual understanding but a direct inner experience or vision of absolute truth ; (3) the primary aim of Art is to copy nature, of Science is to control its material aspect and of philosophy is to know its super-material conditions and reach where matter ends ; (4) The advanced philosophical studies require indeed the help of rational endeavours and inner experience, but cannot be completed by mere reasoning as it starts where endeavours of material science reach its end ; and (5) The higher philosophy is to be attained through a life of moral purification, inner Culture

and constant contemplation. Now let us have a comparative study of the whole subject.

Advanced American neo-realists tell us* that philosophy is distinguished from the sciences by the breadth of its generalisation, the refinement of its criticism, and the ultimate character of its special problems. But even so, the task of philosophy is not radically different from that of special sciences. It lies on the same plane, or in the same field. It is a difference of degree and not of kind, a difference like that between experimental and theoretical physics, between zoology and biology ; Professor Bertrand Russell says † that Philosophical knowledge does not differ essentially from scientific knowledge and the results obtained by philosophy are not radically different from those obtained from sciences. The essential characteristic of philosophy, which makes it a study distinct from sciences is criticism. It examines critically the principles employed in sciences. Professor Alexander‡ another renowned British neo-realist voices the same opinion also.

* The new Realism -p. 42.

† The Problems of Philosophy—p. 233.

‡ Space, Time and Delt—Vol. I-Introduction.

With regard to the conception of the modern philosophies and advanced scientists above-mentioned, what would strike a student of philosophy is that it is a bold attempt to reduce philosophy to science or, at least to make it fall into line with science.

On one side, the formulation of the conception of philosophy makes a confusion between the nature of science and of philosophy. If it is held that philosophy be but a logical analysis of science-knowledge, no thinker will find out a clear distinction between science and philosophy.

It is an established fact that the angle of vision of science does not work beyond the finer forces of matter. The numerous systems of modern philosophy only attempted to comprehend an unknowable force beyond the material forces and were practically unable to gain any real insight into the super-physical planes and to realise the presence of God Almighty's Occult forces in the super-material sphere of Karma (actions and re-actions) of Sharirik (*i.e.*, physical) plane, Manasik (*i.e.*, mental) plane and actions of the plane of consciousness—Bouddhik activities, as well as of Supreme Existence the all-pervading, unchangeable Spirit—One without a Second.

On the other side, the western philosophers as well as some of their Indian pupils opine that Indian philosophy has been stunted and reduced to a non-rationalistic dogmatic system by its reliance on religious authority and consequent moral and spiritual outlook. For want of the systematic study of the seven complete schools of thought of Vaidic philosophy they say* "Indian philosophy inspite of its magnificent outlook, thoroughness of logical dialectic, its high appreciation of moral and religious values, is closed all round by walls of unproved dogmas: (1) The dogma of the infallibility of Vedic wisdom, (2) the dogma of emancipation and bondage, (3) The dogma of Law of Karma, (4) The dogma of rebirth." Of these four charges of the modern philosophical thinkers against the ancient Vaidic philosophical schools, the first, as they say, is not the primary dogma which is associated with the corollary that reason is unable to discover the truth — a creed which is almost suicidal to any philosophy in the modern sense of the term. The dogma of the revelation of the sacred religious literatures of different creeds—such as the Vedas and Shastras of the Hindus and the Koran of the Mahome-

* Contemporary Indian Philosophy pp.77-80.

dans—from the occult worlds though suicidal to the modern atheistic schools of unspiritual philosophy who consider philosophy as "the synthesis of science", is not so to the theistic schools of Indian philosophy which realises that science controls only the material aspect of nature and the philosophical knowledge is for knowing the super-material conditions and can not be completed by mere reasoning, as it reaches where matter ends in the realm of Heaven, the all-pervading limitless Brahman—the real truth—Almighty God—One without a Second. The science of Radio even at this primary stage has already proved that Shabda—sound—becomes omnipresent everywhere in the Akasha (ethereal plane). On the other hand, the sciences of Telepathy and Thought-transference at their present first stage successfully demonstrate that the philosophical doctrines of Vaidic Theology that without any limit of space thoughts of one can be transferred to another are true. So to an unprejudiced enquirer of Truth the revelation theory, the theistic outlook and the infallibility of the Divine utterances or thoughts of the different dogmas of the Religious creeds may be easily proved. The dogma of emancipation and bondage has been very successfully proved in all

the seven schools of Vaidic philosophy as well as in the Jain and Buddhist schools of philosophy. As for the principles relating to the Divine Law of Karma (actions and reactions) and of rebirth of Jivas, they have been unanimously established as settled facts by all the Vaidic and non-Vaidic philosophical systems of Hindusthan.

About God and Deity, the modern philosophers are unmindful. For example, Professor Alexander says—that however immediately we may be aware of God in the religious sentiment, in philosophy there is no short road to Deity. Professor Kant, who is undoubtedly the Greatest Critical philosopher of the west, opines that in the absence of any intellectual intuition, noumenal realities like God and the self must be treated as objects only of moral faith; since however, reason is incompetent to deal with these objects, morality and religion may be allowed to live safely in the realm of faith. Not only the modern philosophies of West are unmindful towards the Almighty God and realisation of the Supreme Self, but in their thought they all work independently without any system for making advancement in the path of intellectual understanding of truth. On the other hand, all the

Vaidic systems of Indian philosophy have their separate systems of thought for a regular course of advancement. All of them may be classified in special Prasthanas—groups—in consideration of their direct knowledge or clear realization of Truth—the Supreme Self. All of them in their respective planes of knowledge, realise the ultimate cause of the sufferings of the life of Jivas and, in their own way, try to have *Iattwajna*—real knowledge by removing *Ajnan*—ignorance—for attaining *Mukti*—Liberation—which is unanimously considered by all these systems as their Final Goal.

All the seven systems of Vaidic philosophy are divided into three groups as follows :—

(1) *Padartha-Vada* group including *Nyaya* and *Vaisheshik* systems.

(2) *Sankhya-Pravachana* group including *Yoga* and *Sankhya* systems.

(3) *Mimansa* groups—including the three *Mimansa* systems according to the three divisions of the *Vedas*, namely, the "*Samana Kanda*", the "*Upanasana Kanda*" and the "*Jnana Kanda*" in relation first to the knowledge of action and reaction of *Jivas*, second to the knowledge of the

Divine love, occult organisation and devotional practices, and third to the knowledge of the *Upanishads*, the real knowledge of self. The aim of all these three groups is one, leading to one goal of wisdom, *viz*, realisation of the Supreme Self as Real, and everything else as unreal and to work for attaining perfect Beatitude—*Moksha*—Salvation.

The fundamental principles and the perfection of the theistic knowledge of the seven complete systems of Vaidic philosophy can not be understood without studying the "*Abhivyakti-vad*" (Evolution theory) and the theory of the seven planes of Ignorance (*Ajnan-Bhumi*) and the seven planes of Knowledge (*Jnana-Bhumi*), or the *Vedas*.

The *Vedas* and the *Shastras* of the Hindus as well as the scriptures and the philosophies of Jainism, Buddhism and other Indian creeds unanimously declare that man is a development from previous life. The Indian idea of evolution extends the theory both before and after the ordinarily recognised life. The first manifest life is recognised in the vegetable stage* called in the Indian philosophies as "*Udbhija*"-jiva. Vegetable or plant life

* Karma Mimansa Philosophy of Maharshi Bharadwaja Chap. II. The World's Eternal Religion Chap. XV.

is a common expression and consciousness is being posited for it in the most recent scientific experiments on the subject that life is discovered to be as interesting as that of any other being of sense and consciousness. In all kinds of plant and vegetable life all Indian schools of philosophy recognise the sprouting stage of life-consciousness. After passing through numerous gates of evolution in the vegetable or plant life, the jiva comes in the circle of minute germ-life called "Swedaja"-jiva, i.e., vapour-born kingdom. The idea of bacilli or germs of the modern scientific discoveries occurred to ancient Savants of India long long ago. Again after going through numerous gates of evolution in the germ-life, the jiva reaches the "Andaja" kingdom—the egg-born life. The egg-born is noted where the egg condition in animal propagation becomes noticeable. The after travelling through numerous gates of the egg-born kingdom, the traveller-jiva reaches the "Jarayuja"-kingdom, i.e., sac-born life. In the succeeding stage the egg-shell loses its strength and becomes watery thin bag containing the embryo, which, when full-grown, is to leave the material womb and bursts the bag almost simultaneously.

In Sanskrit this bag is called "Jaraya". The culmination of the Jarayuja stage is man. Lastly after passing through numerous stages of Jarayuja-animal-life, the jiva becomes man—the fully developed "Laughing-animal".

The Vaidic philosophy has systematically proved† that jiva—the individual soul—is attached with the five sheaths viz., (1) "Annamaya kosha"—the gross material sheath. All the Indian philosophical schools are in agreement that death does not signify anything more than the leaving of Annamaya Kosha in this mortal world. The point of separation is called death. In the vegetable kingdom, only the Annamaya Kosha is developed; (2) "Pranamaya Kosha" is also developed and becomes powerful in the next stage of vapour-born—Swedaja kingdom. It is proved by the modern scientific discoveries that the bacilli—the minute germs work wonders in the inner domain of climate changes and of good or bad health of persons; (3) Manomaya Kosha"—or the mind factor, with the other first two sheaths is developed in the next stage of egg-born kingdom, (4) "Vijnanamaya Kosha" the sheath of intelligence factor, with the

† Karma Mimansa Philosophy of Maharshi Bharadwaja Chap. III.

other previous three sheaths rises in superiority in the next stage of Jarayuja (sac-born) kingdom. And in the human animal (5) the "Anandamaya Kosha or the factor of joy-impulse with the other four sheaths becomes all-powerful. His evolution during the earlier stage of his human life being completed by degrees, the fully developed being, man, is able to control the powers which are higher than other lower beings and to govern his Annamaya, Pranamaya, Manomaya, Vijnanamaya and Anandamaya Kosha as he desires. It is "Dharma"—the Divine Law of Nature—which has taken the Jiva from the most undeveloped and most insentient stage in the beginning to the fully developed stage of being man, and at this stage of evolution he becomes responsible for "Dharma" and "Adharma". It is Dharma that will give him every prosperity and will take him in course of time yet higher in the occult world either as its inhabitant or as its high office bearer and governor or invisible controller of the Divine Law of Karma (action and reactions of nations and individuals) or member of the Divine occult Government. These are the fundamental laws underlying the "Abhi- vyakti-vad" of the Indian Philosophy.

The unique philosophical theory of the seven natural planes of Ignorance and of the seven planes of knowledge* of Vaidic schools of thought are simply marvellous. The seven planes of ignorance are explained in this way :—

(1) The first of Ignorance is noticeable in the plane of the collective consciousness of the group souls of the plant life—the Udbhijja kingdom, (2) The second stage of Ignorance is noticeable in the plane of the collective consciousness of the group souls of the germ life—Swedaja kingdom. (3) The third stage of Ignorance is noticeable in the plane of the collective consciousness of the group souls of the egg-born life—Andaja kingdom, (4) The fourth stage of Ignorance is noticeable in the plane of the collective consciousness of the group souls of the sac-born life—Jarayuja kingdom, (5) The fifth stage of Ignorance is noticeable in man animal when he believes in the doctrine that "the body is the soul". (6) The sixth stage of Ignorance is noticeable in the advanced class of man when he believes in the theory that "the soul is distinct from the gross body", and (7) the seventh stage of ignorance is noticeable

* Dheesh Gita, Raja Yoga Samhita and Daivi Mimansa Philosophy of Maharshi Angira,

in the Godless philosophical doctrine which tries to prove that "an unknowable force exists and which is distinct from the soul."

The Hindu scriptures philosophically prove that the Jiva, when in the course of its natural evolution it becomes man by the motherly care of the Mother Nature, acquires freedom of Sharirik, Manasik and Bauddhik Karma (actions of gross body, mind and consciousness and can pass smoothly on through the fifth, sixth and seventh planes of Ignorance and reach the planes of Knowledge. The names of the successive seven planes of Knowledge are in order as follows :—(1) Jnanada, (2) Sannyasada, (3) Yogada, (4) Lilonmukti, (5) Satpada, (6) Anandapada and (7) Paratpara.*

In the first plane of knowledge (*i. e.* Jnanada) the philosopher becomes inquisitive and begins his search after Atma (the Supreme Being) through the circum-

stances of outside world and goes a little deep and inquires "who is the author of this world" and argues by logical reasoning that there can not be an effect without a cause.

In the second plane of knowledge (*i. e.*, Sannyasada) the philosopher look more closely into the material aspect of the God's creation and realises the presence of His subtle, all-pervading Divine forces of Dharma and Adharma and turns away from the material aspect.

In the third plane of knowledge (*i. e.*, Yogada) the philosopher realises the existence of the Supreme by controlling the adverse forces of mind through devotional practices. In this stage begins a correct insight into the superphysical planes and the philosopher is able to perceive some of the manifested forms of Divine might of the Almighty.

In the fourth plane of knowledge (*i. e.* Lilonmukti) the philosopher acquires

* A coloured chart of all the seven planes of Ajnsna Bhumi (Ignorance) presided over by the Avidya Devi (the Des'ty of Ignorance) and all the seven planes of Jnana-Bhumi (knowledge) presided over] by Vidya Devi (the Des'ty of knowledge)—altogether 14 Bhumis (planes)—has been prepared, painted in oil colours and carefully kept in the Library of the Divinity College of the Bharat Dharma Mahamandal Benares for philosophical training of the college students to show how the last three planes of Ignorance and seven planes of Knowledge include all grades and philosophical thoughts of every land of the world—Eastern as well as Western.

detailed and clear knowledge of the Prakriti (Her-Nature) and the Purusha (Him), the self, and the advanced philosopher is no longer fettered by illusion of the Maya or the Prakriti—the Nature.

In the fifth plane of knowledge (*i.e.*, Satpada) the philosopher goes to the depth of inner consciousness and realises the finer Divine forces of Karma, *i.e.*, forces of actions and reactions pervading all over macrocosm and microcosm—the collective whole, *i.e.*, the Universe — Brahmanda, and the individual entity, *i.e.* Jiva Pinda, and that the Almighty Brahman and His Divine might are one, and that in reality “the Universe is Brahman”

In the sixth plane of Knowledge (*i.e.*, Anandapada) the existence of insentient (Achetana) and of conscious (Chetana) world together with the Daivi (the Occult) world—its Government and its Office-bearers. He then enjoys unalterable bliss through Bhakti (Divine Love) and with his inner consciousness feels ‘the Brahman is the Universe.’”

In the seventh plane of knowledge (*i.e.*, Paratpara) the philosopher in his final stage of Atmajnana (supreme wisdom) realises that there is really no

difference between himself and the Supreme One, and with his supreme consciousness he is thus merged into the Supreme Existence—the all-pervading, limitless, unchangeable Brahman—One without a Second*. This stage in the Vedas is called Mukti—final Liberation.

By going through the principles underlaying the last three above mentioned planes of Ignorance and the seven planes of Knowledge (altogether ten planes) unbiassed students of philosophy and thoughtful enquirers of Truth will realise that all Theistic and Atheistic, old or new philosophical systems of the East and the West including all the Jaina and Buddhist philosophical systems all Christian and Mohammedan thought and Vaidic schools such as philosophical thoughts of Vaishnava Sampradaya, of the Shaiva Sampradaya and of the Tantric Shakta Sampradaya and other Indian thoughts and all the Theistic and Atheistic modern philosophies of Europe and America will come under the category of one or the other of these ten systems of thoughts. Of course the Holy Maharshis of ancient India who take very little care of the Godless atheistic philosophical thoughts have only recognised the seven

* Raj-Yoga Samhita, Dheesh Gita, Bharadwaja Karma Mimansa Philosophy, Angira Daivi Mimansa Philosophy—Vedavyas Brahma Mimansa Philosophy and Vijnan Bhashya Tantra.

those systems of philosophy which have moral and religious basis and have the Supreme Being—the Almighty—at their angle of vision.

We find also some atheistic thoughts such as "Charvaka" among the Indian thinkers and on the other hand theistic thoughts such as Hegelian theory of the Western thinkers. But the atheistic theory of materialist Charvaka is considered very weak against ordinary test even of the materialistic sciences. Some schools of thought *viz.*, those of Jainism and Buddhism, which do not believe in personal God, even prove that there is a transcendent world or an eternal moral order, and that the individual self's emancipation lies in the realization of the true nature of the self and the world. With advanced thoughts defining philosophy as "the science of absolute idea", Professor Hegel says—"Philosophy is not a wisdom of the world, but a knowledge of what is not of the world; it is not knowledge which concerns external mass, or empirical existence and life; but it knowledge of that, which is eternal, of what God is, and what flows out of His Nature". Professor Hegel's firm conviction is that philosophical is identical with religion, for like religion, it occu-

pies itself with God. Although there exists substantial agreement between the Hegelian system of thought and the Indian conception of philosophy, yet there are vital important points of difference between the two. The Western philosophers of Hegelian school try vainly in their theories to find out a universal Principle of explanation, a single fundamental reality that properly determines and fully explains everything. Dialectic and metaphysical logic is the method adopted by the Hegelian schools in the investigation of absolute truth, and the result is that they only arrive at a speculative conception of the absolute reality. But the Indian systems, on the other hand, have made successful attempts for search of the ultimate reality within the self. The complete seven systems of Vaidic philosophies have wonderfully placed before the real enquirer of Truth that the Nyaya system, the Vaiseshik system, the Yoga system, the Sankhya system, the two Karma Mimansas, the Daivi Mimansa system and the Brahma Mimansa system are like so many rudders to guide in order to reach the goal pursuing a regular course. The seven Vaidic systems of philosophical culture passing through a unique course of the seven

planes of knowledge lead to one goal of wisdom. As a matter of fact, there is no antagonism in these seven systems of philosophy. They are best understood by being viewed in relation to one another. They form in their entirety one great scheme of unchallengable philosophical truth, leading to one goal—the ocean of knowledge—the Supreme Being—the Almighty.

The aim of education according to the advanced Savants of both the East and West is the development of humanity in man; and according to the Indian philosophers, the acquisition of progress in 'Dharma' i. e., universal Divine Law of Almighty which governs the safety of the universe and the individual soul both in macrocosm and microcosm, as well as to reach the realm of Heaven, and to acquire final Liberation of soul is the goal. Although it seems that there are main differences between the ideas of education in ancient India and in the modern western world, yet if the idea of God and religion is maintained, no independent and unbiased thinker will

find any such difference in the two. They all will agree that perfection of humanity cannot be attained without the Divine guidance of God who is the Centre of all activities of Nature. The present troubles and universal disturbance of peace in the modern world are entirely due to wrong and Godless education.

If philosophy is given its appropriate place in the educational machinery of civilised nations, if the philosophical thoughts of East and West are carefully arranged according to the above-mentioned ten, intellectual planes which the Indian Savants arrange in the category of the three planes of Ignorance and the seven planes of Knowledge (altogether ten planes of culture) and if philosophy is studied as a subject clearly distinct from science and logic, it will turn to be a metaphysics of reality, side by side bring intellectual intuition spiritual experience and light of true Divine Knowledge for individuals and bring with it the grace of Almighty, peace, tranquillity and all prosperity for humanity.

संस्कृत समाचाराः

तृतीय-यज्ञवायिक योजनायां संस्कृतस्य स्थानम्—
तृतीयायां पञ्चवायिकयोजनायां हिन्दीसंस्कृतयोः
कृते व्ययोद्देशेन ६, २७,००,००० रूप्यकमितेन्द्रव्यं
संकल्पितम् अस्तीति अचिरमेव उद्घोषितं केन्द्रीय
शासनस्य शिक्षा-मन्त्रालयेन ।

कलकत्ता दि० २४ मार्च-वङ्गभाषाभाषामहा-
सम्मेलनस्य पञ्चाधिवेशनद्वारा आयोजिता आसीद्
भाषापरिषद् अत्र राजसुबोधमुलीकचत्वरं । कलकत्तोच्च-
न्यायालयस्य निवृत्तन्यायाधीशः डा० एस०यन० बनर्जी
महोदयैः आध्यक्षं स्वीकृतम्—आसीत् । “संस्कृतम्
एव राष्ट्रभाषापदे स्थापनीयम् इति यन्मदीयं मतं
तत्र हिन्दीभाषा विद्वेषि” संस्कृतभाषायाः यावती
शब्द लोपनं तस्याः शोडशीं कलामपि नार्हति हिन्दी
भाषा । भारतस्य राष्ट्रभाषया यत् प्रचण्डकार्यजातं
निर्वर्तनीयं तस्य करणे हिन्दीभाषा असमर्था । विज्ञान
परिभाषाविषये कथम् उपयोगिनी स्यात् हिन्दीभाषा
माध्यमत्वेन इति शङ्कास्पदम् । भारतीयेतिहास-संस्कृति-
दृष्ट्या संस्कृतभाषायाः महत्त्वं संशयातीतम् । किं
बहुना मानवानां जगतीतले याः ज्येष्ठाः श्रेष्ठाः भाषाः
सन्ति तासु अनन्यसाधारणं संस्कृतभाषायाः स्थानम् ।
संस्कृते यद्वागमणीयकं तत् कुत्र वा अन्यत्र दृश्यते ?
राष्ट्रीय-चारिष्यनिर्माणे श्रेष्ठवीक्राप्रकारेण च न
कापि अन्या भाषा एताम्-अतिवर्तते । धातुशब्दस्य
अगाधशब्दसम्पत्तिं च का अन्या भाषा एताम्
अतिशते ? अतः संस्कृतस्य एव राष्ट्रभाषात्वं भारते-
प्रत्ये स्यादित्यवोचन् डा० बनर्जी महोदयः । एतदाश-

यात्मकप्रस्तावः अपि पारितः आसीत् अस्यां समायाम् ।

[भारतवाक् ।]

रूसीय-महामन्त्रिणः श्रीकुश्चोव इत्यस्य पालिटीप
आगमनावसरे भारतीयसंस्कृतेः तत्रत्य प्रभावः पुनर-
एकवारं स्पष्टीकृतः । द्वीपोपरि श्री कश्चादमहोदयेन
पाठन्यासे कृते ‘मन्त्रीनिनादानुगतेन वेदमन्त्रयोषेण
तस्मै स्वागतं व्याहृतम् । अन्तरान्तरा ‘गुलाब’ पुष्प-
सुरभिजलेन अभिविष्यमानं च तस्मिन् उत्सवम् ग-
च्छति सति अलित अगस्पाणयः अमृतः समचलन
केचनपुरुषाः । समारम्भस्थले च संस्कृतप्रार्थनापुरः
सरः प्रावर्तनं कार्यकलापः ।

गतायां दशकरवर्षां बुधवासरे आरा (बिहार)
स्थ-संस्कृतगोष्ठ्यास्तत्त्वावधाने श्री वाचस्पतित्रिपाठि-
नामध्यक्षतायां संस्कृतविदुषामेका महती सभा संयो-
जिता । तत्र बिहारप्रान्तीयसंस्कृतसहायकाराचा-
निर्देशक श्रीरामपदार्थ शर्ममहोदयानां स्वागतादि-
नन्दनं महतोत्थैसेन सम्पन्नम् । सर्वप्रथमं गांध्याः
स्थापनाभ्यक्षेण श्रीरामचन्द्रमहोदयेनाति-अपरिचयं
प्रदत्तवता पद्मपुष्पार्चनयाभिनन्दनध्वनिश्रीशर्ममहोदयेभ्यः
समर्पितम् । तदुत्तरे च श्रीशर्ममहोदयेदत्तं यत् संस्कृत-
विदुषामेव त्यागस्य तपसश्च सुकलमेतद् यदद्यावधि
तदव्याहतं सुरक्षितं संस्कृतम् । बिहारसंस्कृतविश्व-
विद्यालयस्थापनया तेषामुत्साहो भूयोऽपि संर्ध्दियते ।
अन्तेऽप्यखीयभाषणे श्रीत्रिपाठिमहोदयः । श्रीशर्मणां
कार्यजातं विविधप्रकारैः प्रशंस्य तेषामभिभाषने
संस्कृतभाषा उत्तरोत्तरमभ्युदयं प्राप्स्यतीति स्वकीया
सहायां प्रकटितवन्तः (संस्कृतम्) ।

श्रीभारतधर्म महामण्डल-शास्त्रप्रकाश-विभागद्वारा प्रकाशितपुस्तकानि

श्रीस्वामि दयानन्द महाराज द्वारा रचितानि—

१—धर्मकल्पद्रुम प्र० ख०	२)	३०—उपदेशारविमाल	॥
२—धर्मकल्पद्रुम द्वि० ख०	१॥)	३१—कल्किपुराण	१॥)
३—धर्मकल्पद्रुम तृ० ख०	२)	३२—पातञ्जलयोगदर्शन	२)
४—धर्मकल्पद्रुम च० ख०	२)	३३—महामण्डल रहस्य	१॥)
५—धर्मकल्पद्रुम प० ख०	२)	३४—नन्दयोगसंहिता	२)
६—धर्मकल्पद्रुम य० ख०	३॥)	३५—हठयोगसंहिता	॥)
७—धर्मकल्पद्रुम म० ख०	२)	३६—तन्त्रबोध	२)
८—धर्मकल्पद्रुम अ० ख०	३॥)	३७—श्रीव कुरुमाञ्जलि	॥)
९—धर्मकल्पद्रुम, प्रथम द्वितीय त्रयम्	५२)	३८—भगवद्गीता प्रथम खंड	२)
एक साथ राखल पडोव	५)	३९—विष्णुगीता	२)
१०—प्रवीण दृष्टिमें नवीन भारत प्र० ख०	२)	४०—मृगगीता	॥)
११—प्रवीण दृष्टिमें नवीन भारत द्वि० ख०	२)	४१—शक्तिगीता	२)
१२—नवीन दृष्टिमें प्रवीण भारत	१)	४२—धीशगीता	॥)
१३—आधुनचन्द्रिका	१॥)	४३—शंभुगीता	२)
१४—शास्त्रचन्द्रिका	१॥)	४४—संन्यासगीता	२)
१५—धर्मचन्द्रिका	१)	४५—गुरुगीता	॥)
१६—आयंगीरव	॥)	४६—कर्ममीमांसादर्शन प्र० ख०	१॥)
१७—नीतिचन्द्रिका	॥)	४७—कर्ममीमांसादर्शन द्वि० ख०	२)
१८—धर्मप्रश्नोत्तरी	॥)	४८—कर्ममीमांसादर्शन तृ० ख०	२)
१९—चतुदशालोक रहस्य	॥)	४९—कर्ममीमांसादर्शन (संस्कृत)	२)
२०—गीतार्थचन्द्रिका सजिबद ३) अजिबद २॥)	५४)	५०—रामगीता	२॥)
२१—सनातनधर्मदीपिका	॥)	५१—कहावत रत्नाकर साधा० राय०	१०)
२२—धर्मविज्ञान प्र० ख०	५)	५२—रामायण तुलसीकृत	१॥)
२३—धर्मविज्ञान द्वि० ख०	५)	५३—देवीमीमांसादर्शन प्र० भा०	१॥)
२४—धर्मविज्ञान तृ० ख०	५)	५४—देवीमीमांसादर्शन द्वि० भा०	५)
२५—सती धर्मचन्द्रिका	२)	५५—त्रिवेदी सन्ध्या	॥)
२६—नित्यकर्म चन्द्रिका	॥)	५६—गोब्रत तीर्थमहिमा	॥)
२७—धर्मसोपान	॥)	५७—मार्कण्डेय पुराण प्र० ख०	२)
२८—धर्मकर्म-दीपिका	॥)	५८—मार्कण्डेय पुराण द्वि० ख०	२)
२९—सदाचार सोपान	॥)	५९—मार्कण्डेय पुराण तृ० ख०	२)
३०—कन्याशिक्षा सोपान	॥)	६०—अजपाणिनीयम्	॥)
३१—प्रश्नचर्य सोपान	॥)	६१—संगीत सुधाकर	॥)
३२—साधन सोपान	॥)	६२—पुराणरहस्य	१॥)
३३—शास्त्र सोपान	॥)	६३—संन्यासधर्मपद्धति	१॥)

सम्पादकः प्रकाशकरच—अनूपेशप्रसादशर्मा, श्रीभारतधर्ममहामण्डल, जगतगंज, बाराणसी ५०६ ।

मुद्रकः—श्रीपरेशनाथ चौध, सरला प्रेस, बनारस-५